

II. SEKCIA
STREDOVEKÉ DEJINY SPIŠA

Koloman Haličský na Spiši pred rokom 1241

Coloman of Galicia in Scepusia before 1241

The study, an important contribution to the history of the region, analyses the circumstances and motifs of the activities of Coloman of Galicia – the second-born son of the Hungarian king Andrew II. Coloman's activities follow the line of influence his mother's family of Andechs had in the region of Spiš due to their local possessions of landed property in the early 13th century. Coloman's wedding with the daughter of the Duke of Lesser Poland and his future rule over the neighbouring Principality of Galicia was also decided at the Castle of Scepusia by concluding the so-called Agreement of Scepusia in 1214. Despite the Galician project failed and Coloman had to withdraw from there, the Pope retained him the royal title. This fact backs the hypothesis the Galician ex-king chose Scepusia as his temporary residence, for in future he intended to reassert his title from this advantageous position located close to the border with Galicia. At last, the duchy of Slavonia, Croatia and Dalmatia satisfied his power ambitions. The author examines Coloman's stay on the Castle of Scepusia on the basis of contemporary documents and secondary literature, which tell about his varied church-political, economic, constructional and cultural activities. Coloman supports the dynamic development in the region of Scepusia, the most impressive evidence of which is the construction of a late-Romanesque royal palace in the Castle of Scepusia attributed to Coloman, indicative of the role Scepusia played in the plans of Hungarian rulers in the 13th century.

Viacere autority slovenskej historiografie pripisujú Kolomanovi Haličskému (1208–1241), synovi uhorského kráľa Ondreja II. a bratovi Bela IV., výrazný podiel na rozvoji Spiša v prvej polovici 13. storočia.¹ Spomína sa ako iniciátor románskej prestavby Spišského hradu, podporovateľ kolonizačných pohybov, pripisuje sa mu autorstvo významných donácií, privilégií, daňových regulácií. Táto štúdia bližšie rozoberá okolnosti a motivácie jeho pôsobenia na Spiši ako dôležitý príspevok k dejinám tohto územia na podklade listinných prameňov a sekundárnej literatúry, ktorá okrajovo spomína aj tohto málo poznaného panovníka.

Spiš bol už od počiatku 13. storočia pôsobiskom rodu Kolomanovej matky Gertrúdy z Meránska, grófkya z rodu Andechsovcov, ktorá prišla do Uhorska v sprievode svojich bratov Bertolda, Ekberta a Henricha. Jej sobáš s Ondrejom mal politické pozadie, keďže budúci uhorský kráľ bol v tom čase vojvodom Slavónsko-chorvátsko-dalmátskeho kniežatstva v bezprostrednej blízkosti meránskej dŕžavy Bertolda V. Andech-

sa na pobreží Jadranského mora v okolí Rijeky.² V osemdesiatych rokoch 12. storočia titul kniežaťa Dalmácie patrilo Gertrúdinmu otcovi Bertoldovi IV. Ten si chcel zabezpečiť vplyv na Ondreja aj preto, aby podporoval na cisársky stolec Filipa Švábskeho v opozícii voči svojmu kráľovskému bratovi Imrichovi, ktorý bol chránencom Ota IV.³ Svoju výraznú náklonnosť k Andechsovcovi Ondrej potvrdzoval aj po nástupe na trón. Gertrúdin brat, bamberský biskup Ekbert dostal údel medzi „snežnými horami“ a riekou Poprad, no už v roku 1209 ho predal spišskému prepoštovi Adolfovi tiež cez prepojenia Gertrúdinej suity, ktorá sa čoskoro etablovala ako neodmysliteľná súčasť života na Spiši.⁴ Vplyv Andechsovcov na uhorského kráľa ustavične silnel, čo sa stretalo s rastúcou nevôľou uhorských veľmožov. V čase Ondrejovej výpravy do Haličska v roku 1213 nespokojnosť s právomocami kráľovniných krajanov vyústila do otvoreného sprisahania palatina Bánka, pri ktorom bola Gertrúda drasticky zavraždená. Podľa Bratislavskej kroniky sa Gertrúda v čase atentátu nachádzala v Pilišskom lese,

* Mgr. Nataša PROCHÁZKOVÁ. Externá doktorandka v Historickom ústave SAV v Bratislave. Zaberá sa Kolomanom, bratom uhorského kráľa Bela IV. a stredovekými heretickými hnutiami v Taliansku a na Balkáne.

¹ Napríklad D. Menclová, P. Ratkoš, M. Slivka, M. Homza a ďalší, citovaní nižšie v texte.

² Názov Meránia je odvodený zo slovanského slova „more“. Na hranici medzi Chorvátskom a Dalmáciou doteraz existuje lokalita Morlak (tal. Morlaccia). V neskorších prameňoch je Meránia dokonca stotožňovaná s Dalmáciou. Pozri F. E. OEFELE: *Geschichte der Grafen von Andechs*. Innsbruck 1877, s. 72–73.

³ Po smrti Filipa Švábskeho Andechsovcovia postupne prišli o svoje dŕžavy v prospech bavorských Wittelsbachovcov, tirolských kniežat a Akvilejského patriarchátu. Pozri *Lexikon des Mittelalters*, vol 1 : *Aachen bis Bettelordenskirchen*. München a Zürich, 1980.

⁴ G. FEJÉR, (ed.): *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis* (ďalej CDH), vol. III. Budae 1840–1844, s. 77–78.

v blízkosti sídla jej naklonených cistercitov, ktorí pozbierali jej pozostatky a pochovali ju.⁵ Ondrej sa tragickú správu dozvedel na ceste do Haličska u francúzskych premonštrátov v Lelese.⁶ Miestna tradícia hovorí, že Gertrúdino srdce je uložené v hlavnom oltári leleského kostola.⁷ O necelý rok po smrti svojej manželky dal Ondrej II. celý komplex kláštora aj kostola opevniť, keďže s ním pravdepodobne počítal ako so zastávkou na svojich početných výpravách do Haličska.

Sprisahanie palatína Bánka napokon neuspelo a Gertrúdiní stúpenici si svoje postavenie na Spiši udržali.

V tomto období sa dostáva do pozornosti uhorského kráľa aj Spišský hrad, ktorý si pre jeho vhodnú pozíciu na hranici Uhorska a Malopoľska a v blízkosti Haličska Ondrej II. vybral ako príhodné miesto pre rokovania s malopoľským kniežatom Leškom Bielym o spoločnom postupe a rozdelení si sfér vplyvu v oblasti Haličsko-volyňského kniežatstva pozostalom po vládcovi Romanovi.⁸ Na scénu v roku 1214 vstupuje aj Koloman, vtedy ako šesťročný druhorodený syn uhorského kráľa a perspektívny kráľ Haličska. Na Spišskom hrade, kde vtedy pravdepodobne ešte stála mohutná pôvodná obytná veža, sa okrem iného rozhodlo, že jeho manželkou bude Salomea, dcéra krakovského kniežata Leška Bieleho, a že práve on bude vládnuť Haličsku.⁹ V tejto pevnosti sa neskôr, po tektonickej poruche v skalnom podloží, ktorý mal za následok zrútenie obytnej veže, začal stavať kráľovský palác pre Kolomana. Genius loci Spišského hradu sa teda stáva dejiskom aktuálnej uhorskej diplomacie už v druhom desaťročí 13. storočia. Došlo tu k uzavretiu Spišskej zmluvy, ktorej ustanovenia síce onedlho obe strany porušili,¹⁰ ale v základných bodoch bola znova uzavretá a naplnená o niekoľko rokov neskôr. Kolomana s pápežským požehnaním v roku 1216 korunovali za

haličského kráľa s oficiálnym titulom *Rex Galiciae* a v roku 1219, potom, ako Ondrej II. uzavrel novú dohodu s Leškom, zasadol na trón aj so svojou manželkou Salomeou.¹¹ Pobyt v nepriateľsky naladenom prostredí Haličského kniežatstva trval len do roku 1221, kedy uhorsko-malopoľské spojenectvo v boji o Haličsko podľahlo koalícii kyjevskoruských kniežat na čele s Mstislavom Udatným z Novgorodu.¹² Po úspešnom obliehaní Haličského hradu sa zmocnil kráľovského páru, ale vzápätí ponúkol uhorskému dvoru veľkorysú mierovú zmluvu. Prepustenie zajatcov bolo podmienené Kolomanovým okamžitým zrieknutím sa haličského trónu v Mstislavov prospech. Hoci Ondrej II. dostal prísľub, že po Mstislavovej smrti môže zasadiť na jeho miesto tretí kráľovský syn Ondrej, ktorý sa mal zasnúbiť s Mstislavovou dcérou Máriou a do prebratia žezla sídlit v Premyšli (Przemysł, Peremyśl). Z neskoršieho vývoja je zrejmé, že zmluva Ondrejovi II. slúžila najmä na dosiahnutie bezprostredného cieľa, ktorým bolo prepustenie Kolomana a Salomey a ich družiny z väzenia. Z pápežskej buly z roku 1222¹³ zisťujeme, že kráľ sa krátko potom, ako syna s manželkou prepustili zo zajatia, listom obrátil na Honoria III., aby ho požiadal o odpustenie záväzku voči Mstislavovi v dvoch hlavných bodoch zmluvy – jednak vo veci prevedenia kráľovského titulu z Kolomana na mladšieho syna Ondreja a jednak ohľadom sobáša princa Ondreja s Máriou, dcérou novgorodského kniežata.¹⁴ Z pohľadu Kolomanových ambícií bude dôležité sledovať postoj najvyššej duchovnej autority kresťanského sveta k prvej prísahe. Honorius III. z nej kráľa oslobodil s odôvodnením, že prevod kráľovskej hodnosti je v kompetencii pápeža, a preto je daný sľub neplatný. Okrem toho, že Koloman bol za Inocenta III. právoplatne korunovaný, druhá zmluva s Mstislavom protirečila aj predošlej zmluve uzavretej Ondrejom II. v roku 1219

⁵ Chronicon Poseniense, ed. A. Domanovszky, in: *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum* (ďalej *SSrerHung*), ed. E. Szentpétery, vol. 2. Budapest 1938, s. 42. Udalosť rozoberá tiež D. MENČLOVÁ: *Spišský hrad*. Bratislava 1957, s. 7–8.

⁶ *Polnoje sobranie russkich letopisej* (ďalej *PSRL*), vol. 2, *Ipatjevskaja letopis*, ed. A. A. Šachmatov. Skt. Peterburg: Tipografia M.A. Alexandrova, 1908. Reprint, Moskva: Izdatel'stvo Vostočnoj literatury, 1963, stĺpec 729: „Kráľ prepustil Volodislava, zhromaždil veľké vojsko a vypravil sa na Haličsko, zastavil sa v Leleskom kláštore, neverní magnáti ho chceli zavraždiť avšak zabili jeho ženu. Jeho švagor, akvilejský patriarcha [sic!] ledva utiekol a bolo zabitých mnoho Nemcov veľa iných utieklo. V dôsledku vzbury kráľ nemohol potrestať vinníkov za ich nezákonnosti.“

⁷ Podľa práce miestneho historika pozri J. BOGOLY: *Betűkbe szedett régműlt*. Királyhelmeccz 1994, s. 57.

⁸ Okolnosti vývoja poľsko-uhorských vzťahov podáva napríklad B. WŁODARSKI: *Polska i Rus 1194–1340*. Warszawa 1966, s. 53–56.

⁹ *The Hypatian Codex 2: The Galician-Volynian Chronicle*. (ďalej *GVC*), ed. a trans. G. A. Perfecky, München 1973, s. 24.

¹⁰ *PSRL* 2, s. 731.

¹¹ *Tamže*, s. 733.

¹² *Tamže*, s. 730–731.

¹³ *CDH* V, s. 355–357.

¹⁴ Princ Ondrej obdržal od Mstislava Udatného ako veno dcéry Premyšl. Pozri *PSRL* 2, s. 748.

s Leškom Bielym. Pápež tak Ondrejovi II. a Kolomanovi povolil sledovať v Haličsku ich pôvodné ciele. Ten istý pápež už v listine z roku 1217, kde potvrdzuje územné nároky Arpádovcov, priznáva mladému kráľovičovi Ondrejovi nástupníctvo v niektorej z dŕžav Uhorského kráľovstva len v prípade, že Belo alebo Koloman zomrú bez potomkov.¹⁵ Koloman teda ostáva kráľom Haličska s podporou rímskeho pápeža a v protiklade k záujmom svojho mladšieho brata.¹⁶

V aktuálnej situácii sa musel z Haličska vzdialiť a uvoľniť svoj trón Mstislavovi Udatnému. Existuje reálny predpoklad, že Koloman ako oprávnený nositeľ kráľovského titulu, povzbudený rozhodnutím Honorio III. o platnosti pôvodnej zmluvy s Leškom z roku 1219, sa nevzdal svojho nároku na Haličsko a dočasne sa usadil v hraničnom priestore medzi Uhorskom a Haličskom na Spišskom hrade, kde niekoľko rokov prechodne čakal na vhodnú chvíľu, kedy by mohol znovu naplniť obsah svojho titulu. Nároky Kolomana a Ondreja sa v dôsledku premenlivosti cieľov ich otca a kráľa Ondreja II. ocitli v konkurenčnom postavení. Prvý dôvod Kolomanovho záujmu o Spiš je teda úzko spätý s jeho nárokom na haličský trón, ktorý sa teoreticky mohol stať v krátkej dobe opäť skutočnosťou.

Jeho prítomnosť na Spiši má však aj rodinné konotácie. Ako už bolo spomenuté, oblasť Spiša sa stala sídlom príbuzných Kolomanovej matky kráľovnej Gertrúdy z rodu Andechsovcov, proti ktorým bolo namierené neúspešné sprisahanie. S ohľadom na ich prítomnosť, ako aj prítomnosť ďalších jej stúpcov i vysokých dvorských hodnostárov, akým bol napríklad Dionýz, syn Ampodov, v úrade župana, bol pre mladého Kolomana Spiš celkom logickým a prirodzeným miestom

pobytu. Neprekvapuje tiež, že jedným z prvých doložených činov Kolomana po návrate z Haličska bolo v roku 1223 založenie cisterciackého opátstva v Spišskom Štiavniku, a to za spásu duše svojej matky. Dosvedčuje to listina Bela IV. z roku 1260, ktorou confirmuje pôvodnú donáciu z roku 1223, keďže tá pri požiari zhorela.¹⁷ Spomienka na nebohú matku bola aj po desiatich rokoch živá práve v kraji, kde sa začiatkom storočia usadili jej príbuzní. Ako sme spomenuli, kráľovná Gertrúda za svojho života, podobne ako jej sestra svätá Hedviga Sliezska a brat Ekbert, aktívne podporovala rád cistercitov.¹⁸ Záujem na príchode cistercitov na Spiš mohla mať aj Kolomanova manželka Salomea, ktorej bola blízka duchovnosť cistercitov usadených v Krakovsku.¹⁹ Spiškoštiavnické opátstvo tak celkom prirodzene vzniklo ako fília Krakovského opátstva vo Wąchocku a Koprivnici (Koprzywnica), ktoré sa prostredníctvom svojich poslov zaslúžili o výber miesta pre stavbu kláštora a o jeho právne ustanovenie.²⁰ Cisterciti boli zaujímaví aj tým, že sa v prvých dekádach 13. storočia aktivizovali ako misionári pod vedením biskupa Christiána medzi pohanmi v Prusku. S prihliadnutím na „pozičnú rolu“, ktorú kláštory zohrávali v jednotlivých krajinách,²¹ mohlo mať založenie opátstva na severovýchode Uhorska aj misijný význam. Za Kolomanovho kraľovania v Haličsku sa latinizácia oblasti Haličsko-volyňského kniežatstva svetskou mocou zhora ukázala ako neschodná; v tomto kontexte prizvanie skúseného misijného rádu do pohraničného pásma medzi katolíckym a pravoslávny svetom naznačovalo pragmatickú zmenu taktiky, ktorá sa mohla naplno rozvinúť po opätovnom získaní Haličska. V neskoršom období Koloman často presadzoval pápežove záujmy, ktorý jeho činom žehnal a pove-

¹⁵ CDH V, s. 189.

¹⁶ Popri právnych dôvodoch pápežovho nesúhlasu s novým rozložením moci v Haličsku tu bola aj ďalšia okolnosť, prečo sa rímska cirkev rozhodla naďalej podporovať nárok staršieho Kolomana. V sprievode katolíckeho kráľovského páru Kolomana a Salomey v Haličsku boli prítomní uhorskí aj poľskí duchovní predstavitelia, ktorí podliehali príkazom a dohľadu ostrihomského arcibiskupa. Ondrej sa však mal perspektívne priženiť na pravoslávny dvor, čo by vzhľadom na význam prisudzovaný religiozite manželiek panovníkov v stredoveku (pozri M. HOMZA: Pokus o interpretáciu úlohy kňažnej Adelaidy v Uhorsko-poľskej kronike, in: *HČ*, roč. 47, 1999, č. 3, s. 357–382) znamenalo skôr oslabenie ako posilnenie nádejí na latinizáciu oblasti.

¹⁷ Pôvodnú listinu v tomto zmysle datujú L. F. HÉRVAY: *Repertorium historicum Ordinis cisterciensis in Hungaria*. Budapest, 1984, s. 329. J. VENCKO: *Dejiny štiavnického opátstva na Spiši*. Ružomberok 1927. M. SLIVKA: Cisterciti na Slovensku, in: *Archeologia Historica*, roč. 16, 1991, s. 101–102 a M. HOMZA: Vzťahy Spiša a Malopoľska od roku 1138 do roku 1241, in: Tenže a S.A. Sroka: *Štúdie z dejín stredovekého Spiša*. Krakov 1998, s. 95. Marsina ju kladie jednoducho pred rok 1241, čiže do obdobia Kolomanovho života. Pozri R. MARSINA (ed.): *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae* (ďalej *CDSI*), vol. 1. Bratislavae 1971, č. 650, s. 452–453.

¹⁸ M. SLIVKA: Vzájomné väzby stredovekých kláštorov vo východnej časti Karpát, in: *Początki sąsiedztwa: Pogranicze etniczne polsko-rusko-słowackie w średnowieczu*, ed. M. Parczewski. Rzeszów 1996, s. 313.

¹⁹ HOMZA: Vzťahy Spiša a Malopoľska, s. 86.

²⁰ SLIVKA: Cisterciti na Slovensku, s. 102.

²¹ SLIVKA: Vzájomné väzby stredovekých kláštorov vo východnej časti Karpát, s.318.

roval ho čoraz významnejšími úlohami v spojitosti s bojom s odpadlíkmi od rímskej ortodoxie. Svedčí o tom bohatá dochovaná korešpondencia, ktorá sa však výlučne týka heretických hnutí na Balkáne.²²

Ďalším svedectvom Kolomanovho pobytu na Spiši, za podpory Gertrúdiných krajanov, je privilegium Spišským Vlachom, o ktorom sa dozvedáme z Belovej listiny vydanéj po Kolomanovej smrti v roku 1243.²³ Kráľ v nej románskych (latinských) hostí vyníma spod právomoci spišského župana²⁴ a potvrdzuje Kolomanovu úpravu povinných peňažných dávok. Koloman po príchode z Haličska založil v Spišských Vlachoch kráľovskú farnosť späť s duchovnými potrebami Spišského hradu, na ktorom prebýval. Ani pôvod spišských Latinov nie je v tejto súvislosti náhodný. Opäť tu nachádzame prepojenie na kráľovnú Gertrúdu a jej príbuzenstvo. Vzhľadom na vplyv, ktorému sa v prvých dekádach 13. storočia na Spiši tešili, je pravdepodobné, že si na uspokojenie duchovných potrieb mohli do Uhorska prizvať svojich románskych krajanov z etnicky zmiešaného Meránska (v bezprostrednej blízkosti Benátska a latinsko-slovanskej Dalmácie) a potom Koloman nad nimi prevzal ochrannú ruku. Podľa nich osada dostáva názov Villa Latina.²⁵ Aj neskoršie privilegium Ladislava IV. z roku 1273 potvrdzuje, že „spišskí Vlachovia“ (Latinovia) sa tešili výluke spod právomoci spišského prepošta a boli podriadení priamo ostrihomskému arcibiskupovi na základe svojho zvláštneho privilegovaného postavenia, odkedy im Koloman udelil kráľovskú fundáciu.²⁶ Okrem priznanej nezávislosti od župana, Koloman usporiadal daňové povinnosti spiško-vlašských mešťanov podľa dvorov a dal tak základ pre určitý náskok v právomociach Spišských Vlachov voči neskorším saským mestám na Spiši.²⁷

Z hľadiska územného členenia Uhorska v prvej polovici 13. storočia bol Spiš súčasťou rozľahlejšej

oblasti, ktorá podľa historika Bárdošiho (Bárdossy) zahŕňala aj Šarišskú, Abovskú, Turniansku a Gemerskú župu.²⁸ V privilegii Spišských Vlach z roku 1243 sa táto spišská obec označuje slovensko-latinským názvom Ollasy de Tornava, čo Ratkoš dáva do súvisu s pretrvávajúcou tradíciou tzv. turnianskeho prédia na Spiši (jeho počiatky kladie do 9. – 11. storočia).²⁹ Kolomanova donačná politika na východnom Slovensku tiež zasahuje širší územný celok s novým centrom budovaným na Spišskom hrade. Postavenie pána Spišského hradu by preto nezodpovedalo úradu župana, ktorý v danom čase zastával kráľovský komorník Dionýz, syn Ampoda, ale odzrkadľovalo by vládu vo vyššom správnom celku. Bárdoši dokonca Kolomana nazýva spišským kniežaťom.³⁰ Jeho územná politika neskôr vytvorila precedens nezávislému postaveniu Štefana V., odbojného syna Bela IV., na východnom Slovensku, ktorý tu podobne ako Koloman čakal na intronizáciu, lenže svoju kráľovskú rezidenciu si začal stavať až za kopcom Branisko, vo Veľkom Šariši.³¹ Následne sa práve na Spišský hrad presťahovala vdova po Štefanovi V. Alžbeta Kumánska a podobne ako sa svätá Kunigunda na poľskej strane Karpát stala Sandeckou paňou, stala sa Alžbeta doživotnou paňou Spiša. Nie celkom bez precedensu tak ešte o niečo neskôr získavajú dedične Spiš Zápoľskovci, nádejní adepti na uhorský trón, najskôr nadväzujúc na staršiu miestnu tradíciu.

Koloman na Spiši (v širšom chápaní) disponuje právomocami kniežata, pričom jeho rozhodnutia Ondrej II., Belo IV. alebo Alžbeta Kumánska³² z kráľovskej hodnosti potvrdzovali. V rokoch 1228–1229 Koloman predal Demeterovi z rodu Abovcov majetok Kecerovský Lipovec.³³ Podobne potvrdzuje statok veľký štyri poplužia v Spišských Tomášovciach pánom Donovi a Matúšovi, taktiež za verné služby.³⁴ Ďalším príkladom

²² CDH V, s. 99–100. T. SMIČIKLAS (ed.): *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae ac Sclavoniae*, vol. 3–4 (ďalej Smičiklas 3, 4), Zagrabiae 1904, s. 343–344, 415–416, 417, 418, Smičiklas 4, s. 65, 93. A. THEINER: *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia*, vol. 1–2, Romae 1859–1860, s. 162–163.

²³ CDS I 1, s. 84.

²⁴ Výraz comes parochialis identifikuje P. RATKOŠ: Privilegium Spišských Vlach z roku 1243 a Turnianske prédiu, in: SA, roč. 1, 1979, s. 82–83. Ratkoš tiež pripisuje taliansky pôvod spišským Latinom.

²⁵ Tamže, s. 81. A. FIALA, A. VALLÁŠEK a G. LUKÁČ: *Spišský hrad*. Martin 1988, s. 39.

²⁶ RATKOŠ: Privilegium Spišských Vlach, s. 81.

²⁷ Tamže, s. 79.

²⁸ J. BÁRDOSSY: *Supplementum analectorum terrae Scepusiensis*. Leutschoviae 1802, s. 31–34. M. HOMZA: Problém hranice, s. 68.

²⁹ RATKOŠ: Privilegium Spišských Vlach, s. 78–81.

³⁰ J. BÁRDOSSY: *Moldavensis vel szepiensis decimae indagatio est proxima terrae Scepusiensis et huic innexarum sacro-profanarum, iuris dictionum evolutio*. Posonii 1802, s. 21–23. TENŽE: *Supplementum*, s. 31–33.

³¹ S. KUZMOVÁ: Kult svätého Stanislava a Uhorsko, in: MEDEA, roč. 3, 1999, s. 151–161.

³² CDH V, s. 581–583.

³³ CDS I 1, č. 352, s. 251, lat. *Lipolch*.

³⁴ Tamže, č. 359, s. 256.

Kolomanovho dobrodenia je aj donácia kláštora premonštrátov v Jasove,³⁵ ktorý sa už síce nachádza v Abovskej župe, ale vzhľadom na vtedajšie územno-správne usporiadanie spadá do poľa pôsobnosti spišského hradného pána. Belo im po Kolomanovej smrti donáciu potvrdil za spásu duše svojho brata, podporil rekonštrukciu Jasovského kláštora po jeho spustošení Tatármi a žiada, aby uctievali Kolomanovu pamiatku, ktorý im daroval pozemky vymedzené obcami na juhu turnianskeho prédia: Počaj a Počim, Monaj, Novajídrány, Nesta.³⁶ Dynamický vývoj v hraničnej oblasti kráľovstva a zvýšenú pozornosť venovanú Spišu v období pred vpádom Tatárov dokumentuje aj výstavba útočistickej veže a románskeho paláca Spišského hradu a premena celého hradného komplexu na kráľovské sídlo – pripisovaná opäť Kolomanovi.³⁷ K obrannej pevnosti s rozsiahlym kamenným opevnením sa pristavuje trojpodlažný palác a valcová hradná veža v tesnej blízkosti pôvodnej zaniknutej obytnej veže.³⁸ Veľkolepá prestavba Spišského hradu na kráľovské sídlo tiež svedčí o ambiciózných plánoch jej zadávateľa v tejto časti kráľovstva. Ako slavónske údelné knieža Koloman povzbudzoval intenzívnu stavebnú činnosť aj vo svojom neskoršom kniežatstve, kde sa jeho podnetu a podpore prisudzuje stavba „najkrajšieho hradu v stredovekom Slavónsku“ – Medvedgradu,³⁹ ktorý bol rovnako postavený vo veľkom štýle ako kráľovská rezidencia, pozostávajúc z paláca s dvoma vežami a kaplnky.⁴⁰

Vráťme sa však do víru udalostí. Kým si Koloman budoval zázemie na Spiši, udalosti v Haličsku sa opäť pohli. Mladý kráľovič Ondrej sa oženil s Mstislavovou dcérou Máriou a v roku 1224

získal vládu nad sľúbeným Premyšlom.⁴¹ Mocenské ambície Ondreja II. v ruských kniežatstvách znova naplno ožili, hoci ich už nepresadzoval cez druhorodeného Kolomana, ale cez mladšieho Ondreja. Kolomanova pozornosť mala byť odvrátená od Haličska prostredníctvom titulu vojvodu Slavónska, Chorvátska a Dalmácie, ktoré v roku 1226 zaujal po staršom bratovi Belovi. Aj tu nadväzoval na vplyv andechsovského rodu, ktorý tu v rokoch 1209-1212 presadzoval z pozície bána Gertrúdin brat Bertold V.,⁴² ako aj za pomoci vplyvného veľmoža Dionýza, ktorý Kolomana do Slavónska nasledoval.

Uhorská výprava z roku 1227 proti Mstislavovi skončila fiaskom, aj keď neskúsený Ondrej napokon od svokra Haličsko dostal na príhovor spriaznených bojarov.⁴³ V tiesnivej atmosfére sa udržal na stolci až do roku 1230, kedy si ho na čas vydobyl právoplatný dedič Daniel Romanič. Kráľovič Ondrej tak ostal bez územia, ktorému by mohol vládnuť. Je zaujímavé, že podľa dochovaných prameňov sa Koloman už nikdy sám nepokúsil opätovne dobyť svoje kráľovstvo, ani keď jeho brat Ondrej v Haličsku zlyhal a v zúfalstve zaútočil na Kolomana v Slavónsku,⁴⁴ ani keď Ondrej predčasne v roku 1234 zomrel.⁴⁵ Belo potom prechodne podporoval na haličskom tróne jeho právoplatného dediča Daniela Romaniča, pričom Kolomanovo naďalej nadradené postavenie vyjadrovalo rozdelenie úloh pri Belovej korunovácii, ako ju popisuje *Obrázková kronika* – Koloman, kráľ Ruténov a slavónsky knieža, niesol Belov meč a Daniel, označovaný za knieža Ruténov, viedol jeho koňa.⁴⁶ Z dochovaných zmienok letopiscov možno rekonštruovať

³⁵ Tamže, č. 533, s. 369.

³⁶ Tamže.

³⁷ FIALA, VALLÁŠEK a LUKÁČ: *Spišský hrad*, s. 30. RATKOŠ: *Privilegium Spišských Vlách*, s. 81, 83, 84. MENCLOVÁ: *Spišský hrad*, s. 8, 18–22.

³⁸ M. SLIVKA a A. VALLÁŠEK: *Hrady a hrádky na východnom Slovensku*. Košice 1991, s. 237–242.

³⁹ N. KLAJČ: *Povijest Hrvata u srednjem vijeku*. Zagreb 1990, s. 358 a 425.

⁴⁰ N. KLAJČ: *Medvedgrad i njegovi gospodari*. Zagreb 1987, s. 36–43.

⁴¹ PSRL 2, stĺpec 748, 750.

⁴² OFELE: *Geschichte der Grafen von Andechs*, s. 9–10.

⁴³ Sudislav Kormiličič podľa PSRL 2, stĺpec 771 dôvodil Mstislavovi nasledovne: „Ak odovzdáš Haličsko kráľovmu synovi, budeš si ju môcť od neho vziať naspäť, kedykoľvek sa ti zažiada. Ak ju dáš Danielovi, už nikdy ti nebude patriť.“

⁴⁴ „...Cognoscat igitur tam praesens universitas quam futura, quod quum Dragan, Draguech, filius eius adolescens, iobbagiones castris nostris de Roicha, nobis fidelem fructum, cum effusione sanguinum, eo tempore, quum frater noster, dux Andreas, a quibusdam vesano ductus consilio, in regnum nostrum, videlicet Sclavoniae, violenter irruisset, exhibuissent...“ pozri CDH V, s. 286–287. Ondrej mohol byť k takémuto činu motivovaný buď vlastnou túžbou po slavónskej dŕžave, alebo chcel Kolomana odradiť od pokusov o získanie Haličska. Prítomnosť brata čoraz vplyvnejšieho v rámci celého kráľovstva na Spiši mohla byť pre Ondreja výhodná, pravdaže, len ak si mohol byť istý jeho podporou. Koloman sa však na rozdiel od Bela za svojho mladšieho brata Ondreja nikdy v Haličsku neangažoval a dokonca chýbal aj v početnej výprave z roku 1232 za účasti kráľa Ondreja II. a jeho dvoch synov Bela a Ondreja.

⁴⁵ Pozri GVC, s. 39.

⁴⁶ „...Colomano Duce fratre eiusdem ense regalem ad latus ipsius honorifice tenente, Daniele vero duce Ruthenorum equum suum ante ipsum summa cum reverentia ducente...“ Pozri *Marci Chronicon de gestis Hungarorum. Ab origine gentis ad annum 1330 producta*, (ed.) F. Toldy, Pestini 1867, s. 223.

komplikovaný vývoj vzťahov a rozloženia síl v zahraničnej politike Uhorska, ale zámery a ciele jej protagonistov sa v nejasnej spleti udalostí ťažko sledujú. V tomto ohľade by nám mohla Kolomanove a Belove ďalšie úmysly s Haličskom, a teda aj Spišom bližšie objasniť nedávno znovuobjavená Uhorsko-poľská kronika. Najnovší historický výskum pripisuje Kolomanovej osobnosti nový rozmer v súvislosti s jeho iniciatívou spísať *Uhorsko-poľskú kroniku* – nekonvenčnú verziu legendy svätého Štefana z prvej polovice 13. storočia.⁴⁷ Jej hlavným cieľom je prostredníctvom súvislej dynastickej línie legendárnych postáv z najstarších uhorských dejín legitimizovať nárok potomkov Atilu, svätého Štefana a svätého Ladislava okrem vlastného Uhorska aj na Haličsko a celé Slavónsko⁴⁸ (v zmysle územia západného Balkánu pozdĺž východných brehov Jadranského mora obývaného slovanským obyvateľstvom). Pri podrobnej analýze Kolomanovho života zisťujeme, že potvrdenie oprávnenosti nároku uhorských panovníkov na tieto dve kniežatstvá bolo v prvej polovici 13. storočia naozaj aktuálne. Do tohto obdobia spadajú početné výpravy kráľa do Haličska a spojenie Slavónska, Chorvátska a Dalmácie do jednotného celku údelného kniežatstva pod vládou čakateľa na trón. Ak by sme prijali tézu, že Uhorsko-poľská kronika má pôvod na Kolomanovom dvore, mohla by nám spätne pomôcť objasniť niektoré z nevyriešených otázok jeho života. Napríklad postoj k Haličskému kniežatstvu potom, ako v ňom Mstislav Udatný určil za dediča svojho zaťa Ondreja, Kolomanovho mladšieho brata. Kronika legitimizuje nárok Uhrov na Haličsko cez sobáš svätého Ladislava s dcérou ruténskeho kniežaťa Mstislava, ktorý následne Ladislava adoptoval a ustanovil za svojho večného dediča.⁴⁹ To by naznačovalo, že Koloman sa svojho nároku zriekol (ponechal si len nenaplnený titul kráľa Ruténov) a nárok mladšieho

brata uznával.⁵⁰ Zaujímavý je aj spôsob, akým by Uhorsko-poľská kronika podkladala Kolomanov nárok na Slavónske kniežatstvo. Legendárny zakladateľ kráľovskej dynastie Atila (Aquila), otec Kolomana, podľa Uhorsko-poľskej kroniky získal Slavóniu víťaznou bitkou medzi riekami Dráva a Sáva⁵¹ a Koloman potom svoj nárok potvrdil sobášom s chorvátskou princeznou⁵². Ďalším z potomkov Atilu je Kolomanov syn Belo, ktorý z tohto dôvodu dedí aj nárok na Slavónsko. Nápadnú podobu s historickým Belom IV., ktorý bol v rokoch 1220–1226 slavónskym vojvodom, dopĺňa jeho manželstvo s byzantskou princeznou.⁵³ V poradí Atilových potomkov, ktorí automaticky dedia aj nárok na Slavónsko, nasleduje Belov prvorođený Yesse (Gejza), ktorý sa sobáši s krakovskou kňažnou Adelajdou,⁵⁴ podobnou svojím osudom Kolomanovej manželke Salomey.⁵⁵ Uhorsko-poľská kronika je v každom prípade pozoruhodný dokument, ktorý jasne naznačuje, kam siahali územné nároky uhorských vládcov v prvej polovici 13. storočia a akými spôsobmi ich boli pripravení legitimizovať.

Koloman preukázal svoje vladárske dispozície na Spiši, ako aj na juhu uhorského kráľovstva. Akiste za asistencie dvorských radcov sa v mladom veku prejavuje ako cieľavedomý hospodár a stratég, no zo spišského pohľadu je azda najzaujímavejšia jeho stavebná a intelektuálna aktivity a prepojenie na latinsko-slovanské pobrežie Jadranského mora cez rodinné vzťahy s meránskymi Andechsovcami. Dostupné pramene nám neumožňujú spoľahlivo dokumentovať, kedy presne Koloman odchádza zo Spiša a venuje sa výlučne záležitostiam slavónskym. Už v roku 1226 ho pápež chváli za opatrenia, ktoré podnikol proti bosnianskym „heretikom“, a povzbudzuje ho v boji s tamojším „heretickým“ hnutím.⁵⁶ V tom istom roku Koloman udelil v Dalmácii štedrú almužnu trogirskej cirkvi za pokoj duše svojej zavraždenej

⁴⁷ Ryszard GRZESIK podrobne dokazuje toto tvrdenie vo svojej práci *Kronika węgiersko-polska*. Poznań 1999, s. 208–212. Pozri tiež M. HOMZA: *System własnych osobnych mien*. TENŹE: *Pokus o interpretáciu*, s. 357–382.

⁴⁸ M. HOMZA: *System własnych osobnych mien*, *passim*. TENŹE: *Pokus o interpretáciu*, *passim*.

⁴⁹ *Chronica Hungaro-Polonica* (ďalej *CHP*), ed: B. Karácsonyi, in: *Acta Historica Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae*, roč. 26, 1969, s. 67–68.

⁵⁰ R. Grzesik v tejto otázke zastáva názor, že svätý Ladislav v *CHP* predstavuje premyšlské (przemyslske) knieža Ondreja. Pozri R. GRZESIK: *Książę węgierski żonaty z córką Mściława Halickiego*, in: *KH*, roč. 102, 1995, č. 3–4, s. 23–35.

⁵¹ *CHP*, s. 17.

⁵² *CHP*, s. 20–21. Tu sa ponúka súvislosť s revoltou Ondreja II. voči kráľovi Imrichovi, ktorou si vydobyl titul kniežaťa Chorvátska a Dalmácie (1198), a jeho sobášom s meránskou grófkou Gertrúdou z rodu Andechsovcov.

⁵³ *Tamže*.

⁵⁴ *Tamže*.

⁵⁵ M. HOMZA: *System własnych osobnych mien*, *passim*. Autor štúdie odhaľuje zákonitosti tvorby legendárnych osôb v *CHP*, ktoré podľa neho vznikli metódou kontaminácie viacerých historických postáv.

⁵⁶ *CDH V*, s. 99–100.

matky Gertrúdy.⁵⁷ Naopak, v rokoch 1228 a 1229 znova disponuje majetkami na Spiši.⁵⁸ Po roku 1226 ho prostredníctvom listín možno čoraz častejšie sledovať v dejinách Slavónsko-chorvátsko-dalmátskeho kniežatstva a Bosny, na ktoré napokon celkom sústredil svoju pozornosť. Napriek

krátkosti času stráveného na Spiši do jeho vývoja zasiahol historickým spôsobom, o čom svedčia pretrvávajúce odkazy na jeho činy v dokumentoch dlhé desaťročia po jeho predčasnej smrti. Jeho projekt Spišského hradu, na rozdiel od jeho telesnej schránky, tatárskemu vojsku odolal.

Koloman von Galizien in der Zips vor dem Jahre 1241

Die Studie analysiert die Umstände und Beweggründe der Tätigkeit vom zweitgeborenen Sohn des ungarischen Königs Andreas II. Koloman von Galizien in der Zips und hebt sie als einen wichtigen Beitrag zur Geschichte dieses Gebietes der Slowakei hervor. Kolomans Aktivitäten haben an den Einfluss des Geschlechtes seiner Mutter – der Andechser angeknüpft, die zu Beginn des 13. Jahrhunderts in der Zips ein Lehen besaßen. Im Jahre 1214 wurde in der Zipser Burg durch das sogenannte Zipser Abkommen auch seine Heirat mit der kleinpolnischen Fürstentochter Salomea und seine Herrschaft im benachbarten Galizien besiegelt. Obwohl das Projekt von Galizien scheiterte und Koloman sich von dort zurückziehen musste, hat ihm der Papst den Königstitel bewahrt. Diese Tatsache steht im Hintergrund der Hypothese, dass der König von Galizien sich deshalb die Zips zu seinem provisorischen Sitz wählte, weil er aus dieser günstigen Position in Grenznähe seines Titels zukunftsweisend wiederzuerfüllen vermutete. Schließlich wurden jedoch seine Machtambitionen durch das slavonisch-kroatisch-dalmatische Fürstentum befriedigt. Die Autorin analysiert Kolomans Aufenthalt auf der Zipser Burg auf Grundlage von Zeiturkunden und Sekundärliteratur, die von seinen vielfältigen kirchlich-politischen, ökonomischen, bautechnischen und kulturellen Aktivitäten zeugen. Kolomans Wirken unterstützte eine dynamische Entwicklung im Zipser Gebiet, deren eindrucksvollster Beweis der Koloman zugeschriebene Bau des Königspalastes der Zipser Burg ist und die aussagekräftig in Bezug zur Position der Zips in den Plänen ungarischer Herrscher im 13. Jahrhundert ist.

⁵⁷ CDH IV, s. 90–92.

⁵⁸ CDS I 1, s. 251, 252, 256.

Uhri, Uhorsko a Spiš v haličskej kronikárskej tradícii: Kultúrno-antropologická analýza „Haličsko-volynského letopisu“

Hungarians, the Hungarian Kingdom and Scepusia in the Chronicle Tradition of Galicia: Cultural and Anthropological Analysis of “The Galician-Volynian Chronicle”

The article is concerned with cultural and historical anthropology putting stress on the perception of “other” ethnic-cultural community, namely the Hungarians of the Galician-Volynian Chronicle (GVC) of the first half of the 13th century. Analysing the abundant material contained in the GVC, the author outlines the image of Hungarians and the Hungarian Kingdom (and of Scepusia within the given framework) as depicted in the GVC. He focuses on different historical, cultural and anthropological aspects depicting the varying ethnical or otherwise defined entities rendered in the GVC and on issues related to defining a medieval mentality of the observing / observed community. Conclusions reflect the concept of a frontier mentality in particular examples under scrutiny as well as in the overall analysis of the GVC’s perception of Hungarians.

Ako už nasvedčuje názov, stojí v mojom príspevku politická história haličsko-volynských a uhorsko-haličských vzťahov na okraji záujmu. Naostatok, tejto problematike bola už venovaná bohatá literatúra.¹ Charakteristickou črtou týchto vzťahov bola snaha o aktívne pôsobenie uhorskej politiky v priestore severovýchodne od Karpát nielen v čisto diplomatickej rovine, ale veľmi často i silou zbraní. K aktivizácii z vojenského hľadiska dochádza už na sklonku 11. storočia za vlády Kolomana Knihomoľa a s väčšou-menšou intenzitou pokračuje po celé 12. storočie, či už za Štefana II., alebo Gejzu II., vrcholiac v neúspešnom pokuse Bela III. o inštaláciu svojho

syna Ondreja (neskorší uhorský kráľ Ondrej II.) na haličský kniežací stolec.² Ani tento neúspech neodradil Ondreja II. od úmyslu pripojiť Haličské kniežatstvo k Uhorsku. Práve naopak, množstvo vojenských výprav podniknutých počas jeho panovania svedčí o vytrvalosti, s akou sledoval svoj cieľ. V uhorských prameňoch k tomuto úseku našich dejín nemáme, okrem niekoľkých donačných listín, takmer nič, čo by sa mohlo porovnávať s literárno-historickou monumentalitou Haličsko-volynského letopisu (ďalej HVL). O haličskej politike Ondreja II. a jeho syna Bela IV. sa dozvedáme práve z neho. Ako jeden z mála naračných prameňov spomína aj Spiš (hrad), ako miesto

* Mgr. M.A. Marek KLATÝ. Postgraduálny študent na CEU v Budapešti. Zaoberá sa uhorsko-kyjevskoruskými vzťahmi a urbánno-kultúrnou históriou stredovekej Rusi.

¹ Михайло ГРУШЕВСКИЙ: *История Украины-Руси: до року 1340*, том 3. Львів : nákl. autora, 1905, repr. Київ: Наукова Думка, 1993, s. 1–91. Виталий Т. ПАШУТО: *Очерки по истории Галицко-волинской Руси*. Москва : Издательство АН СССР, 1950. ТЕНЖЕ: *Галицко-волинское княжество времен Даниила Романовича*, in: *Ученые записки Ленинского государственного университета* № 67, 1941, s. 25–82. cf. Gyula PAULER: *A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt*, vol. 2. Budapest : Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia, 1893, s. 63 a *passim*. Gyula KRISTÓ: *Die Arpaden-Dynastie: Die Geschichte Ungarns von 895 bis 1301*. Budapest : Corvina, 1993. Márta F. FONT: Ungarn, Polen und Galizien-Wolhynien im ersten Drittel des 13. Jahrhunderts, in: *Studia Slavica Hungarica*, roč. 38, 1993, č. 1–2, s. 27–39. TÁŽE: II. András orosz politikája és hadjáratai, in: *Századok*, roč. 125, 1991, č. 1–2, s. 107–44. Günter STÖKL: Das Fürstentum Galizen-Wolhynien, in: *Handbuch der Geschichte Russlands*, vol. 1, *Bis 1613: Von der Kiever Reichsbildung bis zum Moskauer Zartum*, ed. Manfred Hellmann. Stuttgart : Anton Hiersemann, 1981, s. 485–533. John FENNEL: *The Crisis of Medieval Russia, 1200–1304*. London; New York : Longman, 1990.

² *Полное Собрание Русских Летописей*, том 2, *Ипатьевская летопись*, ed. Александр А. Шахматов. Санкт-Петербург : Типография М. А. Александрова, 1908, reprint Москва : Издательство Восточной литературы, 1962 (ďalej ako ПСРЛ 2), st. (= stípec), 656–657, 659–667. Cf. Márta F. FONT: Politische Beziehungen zwischen Ungarn und der Kiever Rus’ im 12. Jahrhundert, in: *Ungarn-Jahrbuch*, roč. 18, 1990, s. 1–18. TÁŽE: Szempontok III. Béla halicsi hadjáratainak kronológiájához, in: *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae Acta historica*, roč. 84, 1987, s. 45–50. TÁŽE: Роль Беды III в галицких междоусобицах 1180–х гг., in: *Specimina Nova Dissertationum ex Instituto Historico Universitatis Quinqueecclesiensis de Iano Pannonio Nominatae*, No. 1, 1986, s. 93–105.

stretnutia a dôležitých rokovaní Ondreja II. a Leška Bieleho, krakovsko-sandomierskeho kniežaťa, na jeseň 1214.

Spiš so svojim administratívnym centrom na Spišskom hrade sa stal pre uhorskú politiku kľúčovým od počiatku haličských snažení. Azda najpresvedčivejším dokladom toho sú monumentálne románske počiatky samotného hradu z prvej polovice 12. storočia, kedy tu bol vystavaný mohutný rezidenčný päťposchodový donjon s priemerom asi 23 metrov. Ako sídlo väčšieho administratívneho územia, veľžupy,³ dočkal sa veľkorysej prestavby v prvej polovici 13. storočia, keď mal slúžiť reprezentačným požiadavkám haličského exkráľa Kolomana, druhorodeného syna Ondreja II. Potrebu aktívnej vojenskej politiky smerom na Haličsko bola do veľkej miery podriadená aj správna a militárna organizácia Spiša ako župy a súčasne ako centra väčšieho územia na hranici s Krakovskom a Haličskom.⁴ Okrem vplyvu na organizáciu daného hraničného územia, mali vojny v Haličsku tiež svoje sociálne dôsledky. Veď veľké množstvo šľachticov z pohraničných žúp vtedajšieho Horného Uhorska, a teda aj Spiša, sa zúčastnilo týchto vojenských podujatí, ako aj diplomatických poslaní na Rus a do Poľska, aj keď dokumenty nám prezrádzajú detaily iba o niekoľkých z veľkého počtu. Väčšinou ide o donačné listiny, v ktorých kráľ daruje majetky za zásluhy *in exercitu nostro in Ruthenia* alebo v diplomatických službách. Druhý prípad podmieňoval znalosť slovanských jazykov, čo spolu so zjavnou slavicitou niektorých mien v dokumentoch poukazuje vo väčšine prípadov na domáci pôvod týchto šľachticov-diplomatov a vojakov.⁵ Taktiež je namieste spomenúť fakt, že celý rad „prouhorských“ bojarov bol v čase pre nich nepriaznivej situácie v Haličsku prijímaný v Uhorsku, kde sa mnohí usadili a obdržali kráľovské donácie na majetky položené

predovšetkým v severných župách, o. i. na Spiši či v Turci, takpovediac v dosahu materskej krajiny.⁶ Naostatok, je dôležité uvedomiť si, že zápas o Haličsko vedený Ondrejom II. bol nesmierne intenzívny (takmer každoročné vojenské výpravy) a mobilizoval značné uhorské sily a zdroje, predovšetkým z žúp najbližšie položených k cieľovému územiu. Akýmsi centrom tohto širšieho hraničného pásu sa stal práve Spiš, ako tomu nasvedčuje aj jeho úloha a celkové postavenie v administratívno-mocenskej štruktúre tejto časti Uhorska v čase pôsobenia princa Kolomana na tomto území po svojom nútenom odchode z Haličska.*

Ako sa celý tento haličsko-uhorský problém odrazil v Haličsko-volynskom letopise? A ako tento prameň reflektoval obraz obyvateľov najintenzívnejšie zapojených do aktivít svojho kráľa na haličskej a volynskej pôde?

I. Text ako minulosť: Metodologické implikácie textu HVL⁷

Hľadanie a objavovanie vzorov ľudského správania voči „iným“ skupinám odlišným etnicky a de facto často aj kultúrne je úzko spojené s hľadaním mentálnych náhľadov či vzťahov, často typických pre určité časové rozmedzie a určitý geografický priestor. Mnohokrát diskutovaná otázka nás dovedie k ďalšej otázke, ktorou sa pýtame, čo si vlastne pod pojmom mentalita predstavujeme. Akokoľvek môže byť odpoveď komplexná a vyčerpávajúca, je isté, že mentalita akéhokoľvek druhu vždy súčasne absorbuje, reflektuje a vyžaruje vzťahy, chápanie, vnímanie a spôsoby správania jednej skupiny ľudských bytostí voči tým, ktoré stoja mimo komunity determinujúcej tento vťah: „... rozdiel medzi nami a inými spočíva v špecifických charakteroch a následných konfiguráciách sociálnych skutočností, s ktorými sa dostávame do kontaktu.”⁸

³ K tomu podrobnejšie Martin HOMZA: Vzťahy Spiša a Malopoľska od roku 1138 do roku 1241, in: Martin Homza a Stanisław A. Sroka, *Štúdie z dejín stredovekého Spiša*. Krakov : Spolok Slovákov v Poľsku, 1998, s. 63–97, tu: 65–66. TENŽE: Problém hranice uhorsko-poľsko-ruskej a jej vplyv na vznik Spišskej župy, in: *Początki sąsiedztwa : Pogranicze etniczne polsko-rusko-słowackie w średniowieczu*, ed. Michał Parczewski. Rzeszów : Muzeum Okręgowe a Instytut Archeologii Uniwersytetu Jagellońskiego w Krakowie, 1996, s. 267–74.

⁴ TENŽE, Vzťahy Spiša a Malopoľska od roku 1138 do roku 1241, s. 74.

⁵ Márta F. FONT: Przedstawiciele drobnej szlachty na pograniczu polsko-węgierskim w XIII wieku i losy ich rodzin, in: *Cracovia – Polonia – Europa: Studia z dziejów średniowiecza* (=Festschrift für Jerzy Wyrozumski), eds. Waldemar Bukowski, a i. Kraków : Secesja, 1995, s. 427–439.

⁶ *Tamže*, s. 428–435.

* Pozri článok Nataše Procházkovej.

⁷ K problematike jazyka a textu cf. napríklad Gabrielle M. SPIEGEL: History, Historicism, and the Social Logic of the Text, in: *Táže: The Past as Text : The Theory and Practice of Medieval Historiography*. Baltimore a London : Johns Hopkins University Press, 1997, s. 3–28 a *Táže: Orations of the Dead / Silences of the Living : The Sociology of the Linguistic Turn*, in: *The Past as Text*, s. 29–43.

⁸ Glenn BOWMAN: Identifying Versus Identifying with ‚the Other‘ : Reflections on the Siting of the Subject in Anthropological Discourse, in: *After Writing Culture : Epistemology and Praxis in Contemporary Anthropology*, eds. Allison James, Jenny Hockey

Ambíciou predkladanej štúdie je analyzovať a identifikovať vnímanie odlišnosti, „inakosti“ jednej z rôznych etnických skupín reflektovaných v HVL a takisto postihnúť prípadné zmeny tejto percepcie v časopriestore daného textu a jeho jazyka. Napokon, jazyk ako systém určitých znakov obsiahnutý v hermetizujúcom texte do veľkej miery umožňuje jedincovi vyjadriť svoje názory a koncepcie iných, mimo „vlastnej“ komunity stojacich spoločenských skupín, umožňujúc nám tak odkryť, aj keď nie úplne celistvý, „obraz iných (komunit)“.⁹ Na základe prezentovanej analýzy mojou snahou bude demonštrovať, že vnímanie tohto etnika sa nepodriaďovalo akémusi stereotypnému vzoru, ale bolo do značnej miery ovplyvnené pohraničným charakterom regiónu, kde bol HVL napísaný. Na základe tohto predpokladu môžem vysloviť domnienku, že pohraničný charakter regiónu zanechal stopy na mentalite, ktorá tvarovala kronikárovu (resp. niekoľkých letopiscov) etnicko-kultúrne vnímanie cudzích etník, v našom prípade Uhrov.

Koncepcia *Mentalitätsgeschichte*¹⁰ je aplikovaná na relatívne krátke časové obdobie obmedzujúce sa na čas panovania (takmer sa kryjúcim so samotným životom) Danila Romanoviča (* 1202–† 1264), kniežaťa Haličska a Volynska, ktoré bolo poznačené hlbokými politickými zmenami v regióne. Počas tohto časového obdobia knieža strávil takmer tri desaťročia v bojoch za znovuzískanie otcovského dedičstva – Haličského a Volynského kniežatstva, ktoré sa rozpadli v priebehu vnútorných vojen po nečakanej smrti Romana Mstislaviča v roku 1205, keď boli krátko predtým na sklonku 12. storočia pod jeho žezlom zjednotené. Táto epocha bola tiež

poznačená početnými zahraničnými intervenciami, keď sa Lešek Biely z Krakova, a najmä uhorský kráľ Ondrej II. snažili, či už vojensky, alebo politicky, dobyť a podriadiť si územie zjednoteného Haličsko-volynského kniežatstva. Okrem týchto vonkajších zásahov hneď od začiatku vznášali svoje nároky na kniežatstvo ďalší Rurikovci (Igoroviči z Novgorodu Severského, vetva oľgovičovského klanu). Svojou troškou do mlyna k tomuto všeobecnému chaosu na juhozápadných teritóriách Rusi prispeli svojimi lúpežnými nájazdmi tak nomádski Polovci, ako aj severní susedia, baltské kmene Litovcov a Jatvingov. Avšak vrcholom všetkého neporiadku, skutočnou kataklyzmou bola až devastujúca invázia Mongolov z prelomu tridsiatych a štyridsiatych rokov 13. storočia.

Pri interpretácii textu HVL musíme zohľadniť niekoľko základných vzťahov: text a jeho autor, text nezávisle od autora a tzv. empirického autora, teda jeho intencie. Zohľadnením a kombináciou jednotlivých prístupov dostaneme potrebný odstup od samotného textu, čo nám umožní vytvoriť si vlastný prístup k štúdiu daného textu.¹¹ V tejto súvislosti si treba pripomenúť, že ak je objektom analýzy takéhoto druhu dielo, ktorého charakter nezávisel výlučne na samotnom autorovi, ale do veľkej miery na objednávateľovi, tak pri určitej čiastkovej textovej analýze, pri zanedbaní uvedených predpokladov to musí zákonite viesť k mylnej interpretácii daného textu. Preto je namieste, aby štúdium danej kroniky¹² zohľadňovalo aj prípadné intencie a vnemy (predsudky) vyjadrené rozprávačom alebo osobou stojacou za ním, teda v skutočnosti za samotným textom.

a Andrew Dawson (=ASA Monographs 34). London a New York : Routledge, 1997, s. 45: „[...] the difference between us and others lies in the specific characters and consequent configurations of the social facts we encounter.”

⁹ *Tamže*, s. 46: „Human beings, who constitute themselves semiotically rather than instinctually, identify themselves with subject positions (placements in relation to the actions or emotions of others) presented to them by discourses in language and other signifying systems.”

¹⁰ Pozri k tomu napríklad František GRAUS: *Mentalitäten im Mittelalter : Methodische und inhaltliche Probleme*. Sigmaringen : Jan Thorbecke Verlag, 1987. Philippe ARIÈS: L'histoire des mentalités, in: Jacques Le Goff, Roger Chartier a Jacques Revel (eds.), *La Nouvelle histoire*. Paris : Retz, 1978, s. 402–422. Evelyn PATLAGEAN: L'histoire de l'imaginaire, in: *Tamže*, s. 249–69. Charles M. RADDING: Evolution of Medieval Mentalities : A Cognitive-Structural Approach, in: *American Historical Journal*, roč. 83, 1978, s. 577–597. Michel FOUCAULT: *L'Archéologie du savoir*. Paris : Gallimard, 1969. TENŽE: *Surveiller et punir : naissance de la prison*. Paris : Gallimard, 1975 (oba tituly vyšli už aj v slovenskom preklade); najnovšie aj s aktuálnou bibliografiou Hervé MARTIN: *Mentalités médiévales XIe – XVe siècle*. (Nouvelle Clio : L'histoire et ses problèmes.) Paris : Presses Universitaires de France, 1994.

¹¹ Umberto Eco: *Overinterpreting Texts*, in: Umberto Eco, Richard Rorty, Jonathan Culler a Christine Brooke-Rose, *Interpretation and Overinterpretation*, ed. Stefan Collini. Cambridge : Cambridge University Press, 1992, s. 45–66, tu: 63–64. TENŽE: *Semiotics and Philosophy of Language*. Houndsmill a London : Macmillan, 1984, s. 44.

¹² Vo svojom texte používam buď označenie HVL alebo jednoducho kronika. Oprávnenosť nazývať HVL kronikou sa zakladajú na zistení niektorých vedcov o vcelku „západnom“ charaktere HVL, v celkovej svojej koncepcii, ako aj v niektorých pasážach, pripomínajúc tak latinský stredoveký žáner typu gesta. Pozri Henrik BIRNBAUM: *The Subcultures of Medieval Russia*, in: Tenže: *Aspects of the Slavic Middle Ages and Slavic Renaissance Culture* (=American University Studies, Series 12). New York; Bern, a i. : Peter Lang, 1991, s. 80: „This biography (HVL) ... appears stylistically and compositionally somewhat reminiscent of the courtly literature of Western chivalry.” Cf. Dimitri OBOLENSKY: *Early Russian Literature*, in: Tenže, *The Byzantine Inheritance of Eastern Europe*. London : Variorum Reprints, 1982, s. 82. N. K. GUDZI: *Geschichte der russischen Literatur: 11.–17. Jahrhundert* (=Slawistische Bibliothek, Nr. 10), übers. v. Fairy von Lilienfeld. Halle [Saale] : Veb Max Niemeyer Verlag, 1959, s. 242.

Samozrejme, že nemôžeme nikdy s istotou tvrdiť, že zámerom kronikára bola produkcia textu už s presne dopredu určenou koncepciou, pretože taký detail ako vlastný svetonáhľad nevedomo transponovaný do textu mohol hrať tiež nesmierne dôležitú rolu pri tvorbe textu.

Cieľom HVL bola prezentácia určitých historických udalostí spájaných s často (ne)priamo komentovanými pasážami, ktorých náhľad je predovšetkým ovplyvnený osobnosťou objednávateľa kroniky. Preto úlohou kroniky nebola iba suchý popis faktov, ale aj akési kvalitatívne ohodnotenie zaznamenaných skutočností podľa požiadaviek a očakávaní osôb, ktorým bol tento text určený a ktoré tak do veľkej miery „autorsky kontrolovali správnosť“ textu kroniky. Aj z tohto dôvodu sa interpretácia textu nemôže obmedziť iba na vlastný text, ale kontextuálny rámec zahŕňajúci autora, resp. objednávateľa musí byť počas analýzy stále prítomný.¹³

Kronika predstavuje komplex špeciálnych problémov. Lepšia znalosť identity potenciálnych autorov, ich sociálny pôvod a status pomáhajú pri analýze definovať smer, ktorým sa má uberať interpretácia daného textu. Avšak v našom prípade, kde viacvrstvový charakter kroniky s niekoľkými fázami dokončenia a viacerými autormi nám v tomto napredovaní pomôže iba do určitej miery. Napriek všetkým komplikáciám môžeme definovať určité determinanty, ako napríklad: väčšina osôb, ktoré boli identifikované ako autori textu, boli príslušníkmi cirkevnej hierarchie a samotná dikcia textu kroniky prezrádza ich úzke vzťahy s dynastiou Romanovičovcov. A ako integrálna súčasť textu sa väčšinou tiahne centrálny motív spočívajúci v podpore Danila a Vasilka, v potvrdení a obrane ich pozície ako následníkov spojeného kniežatstva na juhozápadnej Rusi.

II. Problém kultúry a vlastnej sebaidentifikácie

Teraz sa dostávame k ďalšiemu segmentu, samotnej problematike koncepcie kultúry a rôznosti

kultúr ako takej. V tejto súvislosti by som chcel použiť citát jednej z definícií kultúry, relatívne výstižne formulovaný Lotmanom a Uspenským:

„Culture is understood as a system that stands between man (as a social unit) and the reality surrounding him, that is, as a mechanism for processing and organizing the information which comes to him from the outside world.“¹⁴

Každá kultúra sa manifestuje cez znaky viditeľné pre „mimostojacich“ (outsiders), ktorí klasifikujú túto objekt-kultúru na základe týchto znakov, a to je práve povaha prvých kontaktov, ktoré sa stanú základným kameňom pri tvorbe pomyselnej axiologickej stupnice subjektu transponovanej na vnímaný(é) objekt(y). Konštrukcia vzájomných interkultúrnych kontaktov je postavená na pedestal odlišností zahŕňajúcich rozdiely v správaní, zvykoch, tradíciách atď. a premieňa celý problém na vzťah esenciálnej „našej kultúry“ a kultúry tých „iných,“ cudzincov stojacich mimo okruh „našou“ spoločnou existenciou definovanej kultúry. V tomto kontexte je kultúra „vo vnútri stojacich jedincov“ (insiders) jediná prijateľná, to znamená normatívna, zatiaľ čo kultúra iných (etnických) komunit či skupín je vnímaná ako určitá „non-kultúra“ so všetkými implikáciami, aké takáto definícia prináša.¹⁵ Preto, ak analyzujeme nejaký text s cieľom vystopovať a odhaliť charakter etno-kultúrnej percepcie „iných“ etník, môžeme pri tom uplatniť základnú koncepciu tzv. opozičného vzťahu medzi kultúrou vo vnútri a mimo určitej society stojacich jedincov (insider/outsider, my/oni). Otázka tzv. „insider“ kultúry sa fundamentálne opiera o problém vlastnej identity, ktorej dôležitosť pri analýze textu spočíva predovšetkým v tom, že nám umožňuje lokalizovať počiatočný bod pozorovateľa, t.j. kronikárovu pozíciu v rámci historického kontextu daného obdobia.

Pomocná konštrukcia „insider“ kultúry pre určenie percepcie kroniky, teda jej autora voči vonkajšiemu „inému“ prostrediu, principiálne sa opiera o sebaidentifikáciu či už z etnického, náboženského, profesného, alebo prasto územno-regionálneho hľadiska. V tejto súvislosti daný text odhaľuje dvo-

¹³ Cf. Gabrielle M. SPIEGEL: Political Utility in Medieval Historiography : A Sketch, in: *The Past as Text*, s. 83–98. Taktiež Matthew INNES: Memory, Orality and Literacy in an Early Medieval Society, in: *Past and Present* No. 158, 1998, s. 3–36.

¹⁴ Jurij M. LOTMAN a Boris A. USPENSKIJ: *The Semiotics of Russian Culture*, ed. Ann Shukman. Ann Arbor : Department of Slavic Languages and Literatures, The University of Michigan, 1984, x. Cf. Clifford GEERTZ: Thick Description: Toward an Interpretive Theory of Culture, in: TENŽE: *The Interpretation of Cultures : Selected Essays*. London : Fontana Press, An Imprint of Harper Collins Publishers, 1993, s. 3–30, tu 14: „As interworked systems of construable signs (what, ignoring provincial usages, I would call symbols), culture is not a power, something to which social events, behaviors, institutions, or processes can be casually attributed; it is a context, something within which they can be intelligibly — that is, thickly — described.“ (kurzíva autor)

¹⁵ Юрий М. ЛОТМАН: О метаязыке типологических описаний культуры, in: *Ученые записки Тартуского государственного университета* 236 (=Труды по знаковым системам 4), 1969, s. 460.

jakú základnú geografickú identifikáciu v rámci „vnútornej“ kultúry závisiacu od toho, či kronikár použil pojmy všeobecnejšieho charakteru (t.j. používanie termínu „rus'kaja zemlja“),¹⁶ alebo partikulárneho, vzťahujúceho sa na regionálnu sebaidentifikáciu jej príslušníkov s určitým kniežatstvom. Na druhom mieste menovaná identifikácia je najviditeľnejšia v pasážach, kde autor mienil písať o miestnej histórii, ako napríklad v prípade mesta Halič. Tým autor, aj keď možno nevedomo, explicitne vyjadril svoj pôvod a vzťahy k tomu-ktorému lokálnemu prostrediu.¹⁷ Okrem toho regionálne geografické názvy boli použité buď za účelom rozlíšenia jedincov pochádzajúcich z rôznych oblastí (najmä pri identifikácii jednotlivých kniežat a ich poddaných) alebo s cieľom naznačiť rôznorodosť ľudí stotožňovaných s pojmom Rus', keď vystupujú ako kolektív v rámci koncepcie zem-Rus'. Táto posledná identita sa vyskytuje najmä počas momentov konfrontácie s cudzincami (ako napríklad Mongoli – Tatári, Polovci, Poliaci či Uhri).

Príslušníci určitého spoločenstva vnímajú svoje spoločenstvo a jeho špecifické kultúrne črty ako normatívne v oblasti správania a morálnych princípov vôbec. Preto keď je takýto jedinec konfrontovaný s inou komunitou, ktorá je svojou kultúrou odlišná od predchádzajúcej komunity, teda je rozdielna od tzv. „vnútornej“ kultúry, jeho pohľad na tzv. „inú“ kultúru je vyjadrený prostriedkami, ktoré sú odrazom myslenia a chápania tejto

kultúry na základe noriem správania a morálky tzv. „našej“ kultúry.¹⁸ V tomto dôsledku je preto kultúra „iných“ často znižovaná na úroveň „non-kultúry“, stáva sa opozičnou voči kultúre, ktorá je považovaná za domácu, „našu.“¹⁹ Vychádzajúc z tejto premisy, pri adresovaní k povahe komunity takpovediac nekompatibilnej s „nami“ vzniká príslušný mentálny odraz. To znamená, že opisované objekty nepredstavujú iba jednoduché opisy pozorovaných skutočností, ale obsahujú jazykové reflexie pozorovateľovej vlastnej kultúry.²⁰

Táto paradigma sa vo svojej celistvosti samozrejme nedá aplikovať úplne. Jej relevantnosť treba v každom prípade zvážiť. V tejto súvislosti je namieste požiadavka rozlíšenia medzi stereotypným vnímaním zakoreneným v kultúrnom nereflektívnom vedomí jednotlivca a percepciou, ktorá je odrazom aktuálneho stavu. Avšak osobný príspevok každého individuálneho autora HVL sa premietol pomedzi textové segmenty abstrahované v dôsledku vplyvu oficiálnych záujmov vláduceho kniežata, čím kronika nadobudla všeobecnejší ráz, odrážajúc tak akúsi kniežaciu propagandu (dnešnými slovami by sme to definovali ako vytváranie „obrazu“ – imaga). Z tohto dôvodu nemôže byť text kroniky prezentovaný ako zdroj akejsi „verejnej“ mienky. Kroniku treba vnímať ako text určený pre špecifickú vrstvu spoločnosti, teda pre elitu predstavovanú najmä ľuďmi z najbližšieho okruhu kniežata. Predkladaný

¹⁶ Pre obdobie Kyjevskej Rusi je typická identifikácia s pojmom **Рѡсь / рѡсьская земля**, preto aj v texte pri transliterácii do latinky používam apostrofizovanú verziu pojmov Rus' / rus'ká zem, zodpovedajúcu originálu, vyskytujúcu sa v prameňoch (avšak ak ide o bežné používanie adjektíva na označenie geografickej príslušnosti, pridrievam sa tradičného „ruský“). Inak v texte používam označenia Rus / Stará Rus / staroruský. Čo sa týka náboženských konotácií pojmu rus'kaja zemlja v písomných pamiatkach staroruského obdobia, pozri Иван Д. ДАНИЛЕВСКИЙ: Русский социокультурный тезаурус, in: *Русский исторический журнал*, roč. 1, 1998, č. 1, s. 117–127. Tiež cf. Henryk PASZKIEWICZ: *The Origin of Russia*. London : George Allen & Unwin Ltd, 1954, s. 1–25, 331–335. TENŽE: *The Making of Russian Nation*. Bez miesta vyd. : Henryk Regnery Company, 1963, s. 117–124. Omeljan PRITSAK: *The Origin of Rus'*, vol. 1: *Old Scandinavian Sources Other Than the Sagas*. Cambridge, MA : Harvard University Press, 1981, s. 3, 33, 581–584. Hans-Bernd HARDER: Zur Frühgeschichte des Namens der Russen und der Bezeichnung ihres Landes, in: Helmut Beumann u. Werner Schröder, hrsg., *Aspekte der Nationenbildung im Mittelalter* (=Ergebnisse der Marburger Rundgespräche 1972–75//Nationes, Bd. 1). Sigmaringen : Jan Thorbecke Verlag, 1975, s. 407–414. Werner PHILLIPP: Ansätze zum geschichtlichen und politischen Denken im Kiever Rußland, in: *Forschungen zur osteuropäischen Geschichte*, roč. 33, 1983, s. 152–226. Charles HALPERIN: The Concept of the Russian Land From the Ninth to the Fourteenth Centuries, in: *Russian History*, roč. 2, 1975, s. 29–38. TENŽE: The Concept of the ‚Russkaja zemlja‘ and Medieval National Consciousness from the Tenth to the Fifteenth Centuries, in: *Nationalities Papers*, roč. 8, 1980, s. 75–94.

¹⁷ Pozri ПСРЛ 2, st. 722.

¹⁸ Takáto koncepcia implikuje reflexiu noriem zakotvených v pozorovateľovom ideologickom pozadí, ktoré, pre dané obdobie, je obsiahnuté a derivované z náboženstva. Preto aj „inakosť“ nie je chápaná ako otázka etnickej odlišnosti a cudzosti, ale skôr ako aspekt náboženskej konfrontácie. Pozri Johannes KODER: Byzantinische Identität – einleitende Bemerkungen, in: *Byzantium : Identity, Image, Influence* (=XIX International Congress of Byzantine Studies, University of Copenhagen, 18–24 August, 1996, Major Papers), eds. Karsten Fledelius, Peter Schreiner. Copenhagen : Danish National Committee for Byzantine Studies and Eventus Publishers, 1996, s. 3–6, njm. 4. Cf. analogickú klasifikáciu v Alexander AVENARIUS: *Byzantská kultúra v slovanskom prostredí v VI.–XII. storočí : k problému recepcie a transformácie*. Bratislava : Veda, 1992, s. 51.

¹⁹ ЛОТМАН: О метаязыке типологических описаний культуры, s. 460: <Своя культура> рассматривается как единственная. Ей противостоит <некультура> других коллективов.

²⁰ Там же, s. 461: Язык описания не отделен от языка культуры того общества, к которому принадлежит сам исследователь. Поэтому составляемая им типология характеризуется не только описываемый им материал, но и ту культуру, к которой он принадлежит.

text kroniky predovšetkým umožňuje rekonštrukciu obrazu „iných“ v etno-kultúrnom zmysle chápanom v prostredí elít.

III. Pokus o definíciu hraničného regiónu (*frontier*)²¹

Text HVL do značnej miery odráža kultúrny charakter regiónu, kde bola napísaná a celkovo redaktorsky upravená.²² V mojej interpetácii textu HVL vychádzam predovšetkým z premisy o charaktere hraničnosti daného regiónu. Samozrejme, že v dôsledku toho aj celkové kultúrne ovzdušie a mentalita niesli stopy tejto hraničnosti, kombinujúc črty kultúry konštantínopolského a rímskeho kresťanstva. V nasledujúcich odsekoch sa pokúsím aspoň stručne načrtnúť tie najdôležitejšie aspekty, ktoré sformovali Haličsko-volynské kniežatstvo do podoby hraničného regiónu.

Na základe tradičných definícií je hraničný región zónou či skôr teritóriom medzi dvoma krajinami, ktoré na jednej strane rozdeľuje, na druhej strane súčasne spája. Je to tiež priestor, či už čisto materiálnej, alebo celostne abstraktnej povahy, ktorý nielenže vizualizuje rôznorodosť, rozdielnosť či odlišnosť, ale často tieto kontradikčné črty spája do originálneho a neopakovateľného celku. Niekedy je to hraničný región postrádajúci hranice, absorbujúci rozličné vplyvy, ktoré spája do kohézneho celku. Takéto hraničné regióny sú nielen prenášaťelmi rôznych kultúrnych vplyvov z jedného územia na druhé, ale takisto aj akýmisi „poréznymi hubami,“ hltajúcimi tieto vplyvy, vytvárajúc tak nový symbiotický typ prostredia, kde sa pôvodné stretáva s novým.²³ Aby sme mohli lepšie porozumieť zvláštnostiam etno-kultúrnej percepcie v HVL ako produktu tohto regiónu, je potrebné dotknúť sa hneď na za-

čiatku niektorých aspektov geografického, kultúrneho, sociálneho, ako aj ekonomického charakteru, ktoré prispeli a preddefinovali hraničný charakter celého Haličsko-volynského kniežatstva.

Prečo je vlastne opodstatnené hovoriť o území bývalých kniežatstiev Haličska a Volynska ako o hraničnom regióne?²⁴ Predovšetkým to bola geografická situácia, ktorá do veľkej miery determinovala hraničný charakter kniežatstiev, ktoré tvorili západnú hraničnú zónu Kyjevskej Rusi už vtedy, keď ešte neboli sformované ako administratívne jednotky údely vedľajších vetiev Rurikovcov. Neskorší politický vývoj na sklonku 11. a predovšetkým v priebehu 12. storočia umožnil miestnym kniežatám politicky sa začať vymaňovať spod ústrednej moci veľkokniežat v Kyjeve. Znamenalo to zvýšenie politicko-mocenského potenciálu kniežatstiev (najmä Haličska) v juhozápadnej časti východoslovanského sídelného priestoru. Kniežatstvá, ktoré boli stále súčasťou byzantsko-ortodoxnej ekumény, na západe susedili so svetom rímskeho kresťanstva – s Uhorským kráľovstvom a poľskými kniežatstvami Krakovskom, Sandomierskom a Mazovskom. Naproti tomu susediace územia na severe a juho-juhovýchode boli osídlené prevažne pohanskými etnikami, na severe baltskými Litovcami a Jatvingami a na juhu nomádskými Polovcami.

Geografický rámec následne predznamenal hraničný charakter daného územia aj v iných smeroch. Haličské a Volynské kniežatstvo, ktoré samotné boli súčasťou byzantského sveta, v priebehu 12. a 13. storočia absorbovali a pretavili do svojej podoby mnoho impulzov vychádzajúcich zo Západu. Tieto západoeurópske vplyvy prefiltrované už stredoeurópskym prostredím sa najviditeľnejšie prejavili a uchovali až do dnešných dní na sakrálnej architektúre regiónu.²⁵ Pečať román-

²¹ Tieto koncepcie boli vypracované v prostredí francúzskej a predovšetkým anglosaskej historicko-antropologickej vedy. Slovenský terminus technicus „pohraničné územie/región“ sa nie presne kryje s anglickým termínom *frontier region*, ktorý nie je identický s *border zone/region*, keďže slovo „*frontier*“ indikuje akýsi stav kinetickej činnosti a nie je presne lineárne vymedzené ako „*border*.“ Anglické „*border zone*“ viac zodpovedá slovenskému „po/prihraničné územie“, teda ide o územie relatívne presne vymedzené a obmedzené na priestor okolo spoločnej hranice dvoch/viaceroch štátov. Avšak „*frontier region*“ je územie zasahujúce aj niekoľko sto kilometrov do hĺbky vlastného územia susediacich štátov, vytvárajúc tak priestor *sui generis* nielen čo sa týka aspektu geografie. Cf. text a pozn. č. 22.

²² K tomu ПАШУТО: *Очерки по истории Галицко-волынской Руси*, s. 21–130 a Антон I. Генсорский: *Галицко-Волынский летопис : Процесс складання, редакції і редактори*. Київ : Видовництво УАН, 1958, s. 5–98. Cf. Марта Фонт: *Галицко-волынская летопис как источник венгерской истории*, in: *Studia Slavica Savariensia*, no. 2, 1993, s. 123–135, tu 133.

²³ Problematika hraničných regiónov (*frontiers*) a ich úloha v kultúrnej výmene a všetky druhy procesov s tým súvisiace, by si vyžadovala oveľa viac priestoru. V tejto súvislosti odkážem čitateľa na štúdie sledujúce túto problematiku v detaile i širšom kontexte. Napríklad Dimitri BOLENSKY: *Byzantine Frontier Zones and Cultural Exchange*, in: ТЕНЖЕ: *The Byzantine Inheritance*, s. 303–313. ТЕНЖЕ: *The Byzantine Impact on Eastern Europe*, in: *Tamže*, 148–68.

²⁴ Ako zónu navzájom do seba prenikajúcich kultúr a systémov vo svojej širšie diachróne koncipovanej štúdii analyzoval Christoph von WERDT: *Halyč-Wolhynien-Rotreußen-Galizien: im Überlappungsgebiet der Kulturen und Völker*, in: *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, roč. 46, 1998, s. 69–99. cf. BIRNBAUM: *The Subcultures of Medieval Russia*, s. 59–130, najmä 79–82.

²⁵ П. А. РАПОПОРТ, К вопросу о сложении галицкой архитектурной школы, in: *Славяне и Русь*, ed. Е. И. Крупинов а i.. Москва : Наука, 1968, s. 459–662. Олег М. ИОАННИСЯН: *Польско-русская и венгерско-русская границы в XI–XIII веках*

skeho slohu importovaného z Uhorska a Krakovska sa neobmedzuje iba na vonkajšiu dekoratívnu časť niektorých pravoslávnych chrámov, ako napríklad v Haliči, Premyšli (Przemysł, Peremyśl), Vladimire-Volynskom či Minsku, ale premietlo sa aj do konštrukčnej dispozície, v ktorej môžeme pozorovať západné vplyvy najmä pri porovnaní s chrámami postavenými vo východnejších kniežatstvách Kyjevskej Rusi. Okrem prieniku románskej architektúry do regiónu sa predpokladá tiež značný import umeleckých výrobkov uhorskej a poľskej proveniencie.²⁶

Další aspekt spojený so západnými vplyvmi a podporujúci hraničný charakter regiónu sa týka úzkych sociálnych vzťahov miestnej šľachty s najbližšími západnými susedmi v Uhorsku a v Krakovsko-sandomierskom kniežatstve. Tento predpoklad potvrdzuje výskyt otcovských mien zjavne latinského pôvodu u niektorých haličských bojarov, inak v byzantsko-slovanskom svete úplne atypických.²⁷

Azda najviac k absorpcii vplyvov najrôznejšieho pôvodu prispel medzinárodný diaľkový obchod tranzitujúci cez územie kniežatstiev, najmä Haličska. Obchodníci prichádzajúci z Konštantínopolu väčšinou využívali trasu vedúcu údolím Dnestru proti prúdu rieky až do mesta Halič, kde sa stretávali s obchodníkmi putujúcimi z Kyjeva (alebo už z centier východnejšieho Vladimírsko-suzdaľského kniežatstva). Z Haličska obchodné karavány ďalej pokračovali buď do Krakova, alebo prekračovali Karpaty cez Verecký priesmyk ponúknuť svoj tovar v Ostrihome alebo v Budíne. Obe obchodné cesty, severná cez Krakov, Vroclav a Prahu a južná pozdĺž Dunaja cez Viedeň, stretávali sa v ríšskom Regensburgu.²⁸ Okrem tranzit-

ného charakteru Haličského kniežatstva prispeli k vzrastu jeho ekonomickej a politickej dôležitosti, počínajúc 11. storočím tiež Nomádi okupujúci pričiernomorskú step, ktorí odrezali Kyjev od krymskej soli, a tak sa ako dodávateľ soli do popredia dostalo predovšetkým Haličsko.²⁹

Týchto niekoľko príkladov, či skôr významných ukazovateľov, poukazuje na to, že analyzované územie nebolo iba križovatkou dôležitých obchodných ciest, ale tiež spojnicou mnohých a rôznorodých kultúrnych vplyvov a impulzov, miestom, kde sa stretávala byzantsko-slovanská kultúra s latinskou v spoločnej interakcii s pohanským svetom nomádskej stepi a baltských kmeňov.

IV. Uhri - ΟΥΓΡΗ

Uvedomením si týchto fenoménov musí aj interpretácia daného prameňa vychádzať pri sledovaní vytýčených cieľov predovšetkým z komplexnej analýzy textu HVL. V prípade, ak by sme úplne ignorovali vyššie načrtnuté skutočnosti, mohlo by dôjsť k neporozumeniu obsahu textu a jeho následnej dezinterpretácii.³⁰

Pasáže obsahujúce informácie o Uhroch (ΟΥΓΡΗ, ΟΥΓΡΕ), alebo sa nejakým spôsobom k nim vzťahujúce, nenachádzajú sa iba v tretej časti Ipatjevského letopisu obsiahnutého v Ipatjevskom kódexe, v Haličsko-volynskom letopise (kronike). Prvé referencie o Uhroch, vtedy ešte „starých Uhroch“, ³¹ zahrnul do svojej Povesti vremenných liet už tzv. Nestor, pričom ďalšie informácie sa objavujú aj v druhej časti, Kyjevskom letopise, zahrnujúcom väčšinu 12. storočia. Časové obdobie, počínajúce prvými kontaktmi východných

и их отображение в развитии средневековой архитектуры, in: *Początki sąsiedztwa*, s. 157–178. Małgorzata SMORAĆ RÓŻYSCA: L'architecture sacrale orthodoxe de Galicie-Volhynie du XIIIe siècle: une synthèse des formes traditionnelles byzantines et romanes?, in: Günter Prinzing, Maciej Salamon a Paul Stephenson (eds.), *Byzantium and East Central Europe* (=Byzantina et Slavica Cracoviensia, vol. 3). Cracow : Towarzystwo Wydawnicze „Historia Iagellonica”, 2001, s. 181–192. TÁŽE: L'art de Galicie-Volhynie en tant que document des contacts byzantino-russes au XIIIe siècle, in: Günter Prinzing, Maciej Salamon, (hrsg.), *Byzanz und Ostmitteleuropa 950–1453 : Beiträge zu einer table-ronde des XIX International Congress of Byzantine Studies*, Copenhagen 1996 (=Mainzer Veröffentlichungen zur Byzantinistik, hrsg. Günter Prinzig, Bd. 3). Wiesbaden : Harrassowitz Verlag, 1999, s. 191–205.

²⁶ Tento predpoklad tiež podopiera jedna pasáž HVL, kde autor v súvislosti s opisom kniežacieho sídla v Cholme spomína, že niektoré predmety a vnútorné zariadenie niektorých kostolov boli imporotvané z Uhorska a iných krajín. Cf. ПСРЛ 2, st. 845.

²⁷ Виталий Т. ПАШУТО: *Внешняя политика Древней Руси*. Москва : Наука, 1968, s. 241–2. Cf. ПСРЛ 2, st. 723, 734 : Юрьѣ Вѣтановичѣ, Вѣтовичѣ Володиславѣ.

²⁸ Sieť obchodných ciest križujúcich Haličsko a Volynsko pozri Map 6: Trade Routes in Medieval Europe, in: Paul R. MAGOCSI: *Ukraine: A Historical Atlas*. Toronto; Buffalo a London : University of Toronto Press, 1986.

²⁹ *Tamže*.

³⁰ Umberto Eco: *Semiotics and Philosophy of Language*, s. 14, 18, 21–8, 89, 127, 131–52. TENŽE: Two Models of Interpretation, in: *The Limits of Interpretation*. Bloomington a Indianapolis : Indiana University Press, 1994, s. 8–22; cf. SPIEGEL: *History, Historicism, and the Social Logic of the Text*, 14.

³¹ V tejto súvislosti by som rád pripomenul potrebu dôsledného a koncepčného terminologického ukotvenia pojmu starí Uhri, a nie „novotvaru“ starí Maďari, ako vo svojej práci právom uvádza Dušan ČAPLOVIČ: *Včasnostredoveké osídlenie Slovenska*. Bratislava : Academic Electronic Press, 1998, s. 88, a pozn. 198 na s. 98.

Slovanov so starými Uhrami až po prvé priame pokusy uhorských kráľov o expanziu do susedného Haličského kniežatstva v osemdesiatych rokoch 12. storočia, bolo charakterizované obojstranne viac-menej korektnými vzťahmi. Veľká väčšina referencií týkajúcich sa Uhrov je predovšetkým vojenského charakteru, keď letopis poväčšine opisuje vojenskú pomoc uhorských panovníkov niektorému z kandidátov na kyjevský veľkokniežací stolec. Podobného charakteru už boli vojenské výpravy Kolomana na prelome 11. a 12. storočia,³² ako aj angažovania sa Štefana II.,³³ Bela II.,³⁴ no najmä Gejzu II.³⁵ v nástupníckych záležitostiach na Kyjevskej Rusi v päťdesiatych rokoch 12. storočia. Táto fáza vzájomných kontaktov je zjavne jednostranného charakteru. Preto aj povaha informácií o Uhroch v letopise závisela od toho, ktorému kandidátovi uhorskí kráľi poskytli svoju pomoc a do ktorého tábora patrili samotný pisateľ či zostavovateľ letopisu. Povaha neskorších správ vzťahujúcich sa k Uhrom bola poznačená expanzionistickými snahami Uhorska do Haličska (Belo III.),³⁶ ktoré s krátkou prestávkou na prelome 12. a 13. storočia, trvali od osemdesiatych rokov 12. storočia až po štyridsiate roky nasledujúceho storočia.

Pri analýze správ, vzťahujúcich sa k Uhrom v tomto časovom období, v prvej polovici 13. storočia, musíme uplatňovať nevyhnutnú diferenciáciu medzi chápaním Uhrov na jednej strane ako

kolektívu a na druhej ako jednotlivcov. Preto musíme rozlišovať medzi osobami, ktoré sú nazývané kolektívnym termínom ako „Uhri“ (politonymum) a jednotlivcami, prislúchajúcimi k rovnakej, skôr kultúrno-politickej ako etnickej kategórii³⁷ v tom zmysle, že kronikár si bol vedomý špecifických a charakteristických črt takýchto jednotlivcov. Tento druh náhľadu je vyjadrený v používaní špecifických výrazov charakterizujúcich toho-ktorého jednotlivca. Aj keď sa kronikár snažil udržať akúsi líniu v opisovaní udalostí súzvučne s oficiálnou politikou kniežata voči Uhorsku, predsa len sa v texte prejavila určitá ambivalentnosť vzájomných vzťahov a ich prirodzený vývoj.

Predovšetkým je treba hneď na začiatku povedať, že Uhri ako entita nie sú v kronike explicitne vnímaní v súradniciach religióznej odlišnosti, ako by sa dalo očakávať.³⁸ Takisto kronika v tomto konkrétnom prípade nezdedila či neadaptovala stereotypy z textov predchádzajúcich období. Obraz Uhrov ako anonymnej, kolektívnej skupiny (objavujúcej sa v texte zvyčajne v úlohe invázorov) nebol derivovaný z kronikárom dopredu definovanej pozície, ale bol skôr odrazom ich činov, a teda skôr funkčného charakteru.

Geografická terminológia, ktorá je použitá v texte nielenže slúži ako formálny prostriedok na zobrazenie konkrétnej priestorovej situácie v rámci textu, ale často aj na vyjadrenie iných sémantických kvalít. Názvy takéhoto druhu mali

³² ПСРЛ 2, st. 245–6, 248, 256, 273. Cf. Chronici Hungarici Compositio Saeculi XIV., ed. Alexander DOMANOVSKÝ, in: *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum* (ďalej *SSrerHung*), ed. Emericus Szentpétery, vol. 1. Budapest: Academia Litter. Hungarica atque Societate Histor. Hungarica etc., 1937, (reprint Budapest: Nap Kiadó, 1999), s. 423–426, 429.

³³ ПСРЛ 2, st. 285, 287. Cf. edovaný text s komentármi a maďarským prekladom v Márta F. FONT (ed.), *Magyarok a Kijevi Évkönyvben* (=Középkortörténeti Könyvtár 11, ed. Gyula Kristó). Szeged: A Szegedi Középkorász Műhely, 1996, s. 40–41, 50–55. *SSrerHung* 1, s. 437–439.

³⁴ ПСРЛ 2, st. 301. Cf. FONT: *Magyarok*, 56–61. *SSrerHung* 1, s. 447–452.

³⁵ ПСРЛ 2, st. 315, 360–362, 384–388, 401, 405–410, 413–416, 419–421, 425, 434, 441–442, 446–455, 461–465, 482–486, 496–497. Cf. FONT: *Magyarok*, s. 68–75, 88–275, 276–9.

³⁶ ПСРЛ 2, st. 567, 656–657, 659–667. Cf. FONT: *Magyarok*, s. 286–287, 288–311.

³⁷ Je veľmi otázne, či kronikár myslel pod pojmom *Ουγγρι* skôr určitú etnickú alebo politicko-kultúrnu entitu, keď etnická skladba Uhorského kráľovstva sa vždy vyznačovala vysokou heterogénnosťou. Ak by sme prijali predpoklad, že kronikár si bol pravdepodobne vedomý tejto multietnickosti Uhorska, a tým vylúčiť striktnú etnickú percepciu kronikára, stále môžeme termín *Ουγγρι* aplikovať v kultúrnom a politickom zmysle, teda ako pojem označujúci určitú komunitu, participujúcu na relatívne spoločnej kultúre v rámci spoločného teritória.

³⁸ Problémom stále zostáva, či možno Uhorsko 13. storočia považovať za čisto latinsky orientovanú krajinu, spadajúcu do sféry vplyvu pápežskej kúrie, alebo aj za súčasť byzantského kultúrno-náboženského okruhu, tak ako to bolo za vlády Bela III. Akokoľvek bola situácia Uhorska ešte v prvej polovici 13. storočia nejednoznačná (existencia množstva kláštorov byzantského obradu), môžeme však na základe transparentnej propápežskej politiky Ondreja II. Uhorsko považovať za na latinský Západ orientovanú krajinu. Aj keď v tejto súvislosti je vhodné pripomenúť káravý list Innocenta III. Ondrejovi II. v otázke jeho podpory v zakladaní „gréckych“ kláštorov: cf. AVENARIUS: *Byzantská kultúra*, s. 128, 130–132, a pozn. 483. K existencii konštantínopolskému patriarchovi podriadenej pravoslávnej cirkevnej provincie v Uhorsku – metropolia Tourkie, v 11. a 12. storočí pozri István BAÁN: The Metropolitanate of Tourkia: The Organization of the Byzantine Church in Hungary in the Middle Ages, in: *Byzanz und Ostmitteleuropa 950–1453*, s. 45–53. O východných vplyvoch aj prostredníctvom účinkovania rádu svätého Benedikta v Uhorsku pozri Alexander AVENARIUS: Die byzantinische Kultur und die Benediktiner im östlichen Teil Mitteleuropas im 11.–12. Jahrhundert, in: *Tamže*, s. 1–11, tu 7–10. Vincent MÚCSKA: Byzantinische Einflüsse auf den ältesten ungarischen Kalender aus dem 11. Jahrhundert, in: *Byzantium and East Central Europe*, s. 117–128.

často za účel obsahovať v sebe iné významové roviny spojené s mytológiou, eschatológiou alebo boli len výsledkom stereotypného vnímania reality samotným autorom textu.³⁹

Karpaty, demarkačná línia a akýsi hraničný priestor (frontier) sám o sebe medzi Uhorským kráľovstvom a Haličským kniežatstvom, sú v texte kroniky prevažne nazývané ako Uhorské hory, **горы Оугорьскыѣ**.⁴⁰ Avšak samotné hory nie sú iba geografickým pojmom slúžiacim na identifikáciu hranice, ich meno nemá len naznačovať pravdepodobnú suverenitu arpádovských kráľov nad týmto územím, tento pojem v sebe skrýva hlbší, aj keď skrytý, sémantický zmysel. Masív Karpát nebol iba miestom odkiaľ prichádzal nepriateľ a jeho vojská (t. j. Uhri), ale bol tiež priestorom, kde „bezbožní“ bojari nachádzali útočisko (v prípade neúspešných sprisahání proti kniežatstvu), a tým pojem Karpát nadobudol nešpecifikovaný negatívny význam. Tento predpoklad nachádza, aj keď subtilnú, predsa len existujúcu oporu v pasáži, kde sú Karpaty, Uhorské hory nazvané ako „Kaukaz, tzv. Uhorské hory.“⁴¹ Táto zmienka je zaujímavá najmä v konfrontácii s panegyrickou časťou textu venovanou Romanovi Mstislavičovi Volynskému a pripojenou oslavnou pasážou na Vladimira Monomacha, kde sú „pohanskí Izmaeliti, tzv. Polovci“ vypudení za Železnú bránu, do Abcházie (**Обезы**) umiestnenej za Kaukazom.⁴² Z tejto nariadenia

žeme dedukovať, že kronikár asocioval Kaukaz s eschatologickou Železnou bránou⁴³ a Karpaty, či skôr **горы Оугорьскыѣ**, s Kaukazom, snažiac sa tak napovedať, že krajina ležiaca za Uhorskými horami bolo pre neho miestom sémanticky ekvivalentným s predpokladaným miestom vyhnanstvom Polovcov v Abcházii. Bolo to v súvislosti s nomádskymi etnikami, keď tzv. Nestor, alebo niekto z jeho predchodcov, podčiarkol úlohu Metoda z Patary (Mefodij Patarskij) v odkrytí Božích úmyslov a predurčenosti v histórii ľudstva⁴⁴, keď sú Polovci, Pečenehovia a iné nomádske (nie kresťanské) etniká označené za také, ktoré budú mať za úlohu spôsobiť dočasný pád kresťanstva pred príchodom samotného Antikrista a ktorí budú slúžiť ako Boží nástroj pri trestaní všetkých hriešnych kresťanov pred posledným súdom.⁴⁵ Toto apokalyptické imago a percepcia všetkých kočovníkov, podnikajúcich nájazdy a plieniacich južné oblasti Kyjevskej Rusi, boli dôsledkom prenosu a adopcie archetypálneho myslenia rozvinutého a uchovaného v historicko-apokalyptickom žánri byzantskej literatúry. Oboznámenie sa s týmito myšlienkami bolo jednak umožnené prostredníctvom početného gréckeho duchovenstva prichádzajúceho z Byzantska, jednak cez staroslovienske preklady bulharskej proveniencie týchto diel, ktoré boli do cirkevných centier rurikovského domínia importované najrôznejšími cestami.⁴⁶

³⁹ Юрий М. Лотман: О понятии географического пространства в русских средневековых текстах, in: *Ученые записки Тартуского государственного университета* 181 (=Труды по знаковым системам 2), 1965, s. 210–216.

⁴⁰ ПСРЛ 2, st. 747, 760, 778 (tu iba ako **Горы**), atď.

⁴¹ *Tamže*, st. 747: [...] в горы Кавокасыкне рекше во Оугорьскыѣ [...].

⁴² *Tamže*, st. 716: [...] ревноваш во дѣдоу своемоу Мономаху . погубившему поганты Измалтанты . рекомты Половци . изгнавшю Утрока во Обезы . за Железные врата . Сърчанови же вставшию оу Доноу . рыбою живнѣшю . тогда Володимеръ и Мономахъ . и пилъ золотѣ шоломомъ Донъ . и приемшию землю ихъ всю . и изгнавшю уканытыя Агараны . по смрти же Володимерѣ вставшию . оу Сърчычана единомуу гоудыцю же Шреви посла и во Обезы река [...]

⁴³ V profetickom diele Pseudo-Methodia z Patary z konca 7. storočia je geografické označenie „Železná brána“ mienené ako termín označujúci prekážku, za ktorú boli všetky nečisté národy izolované Alexandrom Veľkým. Cf. klasickú prácu od Andrew R. ANDERSON: *Alexander's Gate, Gog and Magog, and the Inclosed Nations*. Cambridge, MA: Cambridge University Press, 1932. Cf. ilumináciu „Le peuple de Gog et Magog, suivant leur monarque, portant des bannières avec l'emblème du diable (détail de la carte de l'Asie),“ (BNF, ESP 30) *Atlas catalan Espagne, Majorque XIVe s.*, Citované podľa internetu: http://www.bnf.fr/en/luminures/manuscrits/man6/i8_000cc.htm. K sémantickému významu pojmu Kaukaz v latinských prameňoch 13. storočia s vyčerpávajúcimi referenciami cf. Piroška ZOMBORY-NAGY: *L'image des peuples des steppes chez les historiens et géographes de la latinité médiévale (1235–1285)*, (Mémoire de maîtrise d'Historie, Université Paris, 1990), s. 41–43. (Za zapožičanie ďakujem Prof. Gáborovi Klaniczayovi, Collegium Budapest.)

⁴⁴ Cf. GUDZIJ: *Geschichte der russischen Literatur*, s. 90.

⁴⁵ Proroctvo, zjavenie Methodia z Patary, alias Pseudo-Methodia, bolo napísané na konci 7. storočia v sýrskom prostredí, a čoskoro bolo niekoľkokrát preložené z gréčtiny do latinčiny. Pozri Johannes IRMSCHER a Alexander KAZHDAN: *Methodios of Patara, Pseudo-*, in: *The Oxford Dictionary of Byzantium*, vol. 2, ed. Alexander P. Kazhdan a i. New York a Oxford: Oxford University Press, 1991. Gian Andri BEZZOLA: *Die Mongolen in abendländischer Sicht, 1220–1270: Ein Beitrag zur Frage der Völkerbegegnungen*. Bern: Francke Verlag, 1974, s. 41, pozn. 128.

⁴⁶ K prvému staroslovienskejmu prekladu Pseudo-Methodia, pozri Василка Тъпкова-Заимова а Анисава Милтенова: *Историко-апокалиптичната книжина във Византия и в средновековна България*. София: Св. Климент Охридски, 1996, s. 161–182. Василка ТЪПКОВА-ЗАИМОВА: *Византийская и болгарская государственная идеология в есхатологической литературе и пророчествах*, in: *Typologie raně feudálních slovanských států*, ed. Josef Žemlička. Praha: Ústav československých a světových dějin ČSAV, 1987, s. 147–173. Cf. tiež Ihor ŠEVČENKO: *Byzantine Elements in Early Ukrainian Culture*, in: Tenže: *Byzantium and the Slavs in Letters and Culture*. Cambridge, MA a Naples: Harvard Ukrainian Research

Letopisec bol určite oboznámený či už z druhej ruky, alebo priamo prostredníctvom štúdia predchádzajúcich zápisov letopiscov aj s terminológiou odvodenou z apokalyptickej spisby vzťahujúcou sa na kočovné národy. Znalosť týchto koncepcií mu umožnila v modifikovanej podobe uplatniť ich aj v kontexte, ktorý bol geograficky opačného charakteru. Tým, že letopisec svojou priestorovou organizáciou textu Uhrov geograficky umiestnil na západe za Karpatmi, avšak metaforicky na východe, keď túto horskú reťaz nazval Kaukazom, Uhrov axiologicky odsunul, aj keď nepriamo, do negatívneho hodnotového poľa.

Mnohovýznamovosť tejto zmienky spočíva predovšetkým v skutočnosti, že „Uhorské hory“ tu boli opísané ako Kaukaz v priamej spojitosti s haličskými bojarmi, ktorí boli v priamej opozícii k vtedajšiemu kniežatstvu. Navyiac, kronikár ich často nazýva „nevernými“ a „bezbožnými“, a preto je prípustné odvodzovať použitie mena Kaukaz pre Karpaty v spojitosti s tými istými bojarmi. Na druhej strane musíme tiež zobrať do úvahy fakt, že títo bojari boli predovšetkým prívržencami prouhorskej politiky, a preto atribúty im pripisované mohli byť asociáciou na Uhorské kráľovstvo, ktoré v týchto procesoch bojarov stimulovalo, a tým dávalo kronikárovi opodstatnenú zámienku nazývať bojarov nevernými a bezbožnými. Bezbožnosť bojarov tak mohla byť len výsledkom „bezbožnosti“, prichádzajúcej spoza Uhorských hôr, „Kaukazu.“

Hoci sú Uhri v kronike väčšinou hodnotení v pozícii nepriateľa, tento kvalitatívne negatívny postoj sa neopiera o explicitne náboženskú identifikáciu, t.j. že by boli Uhri nazývaní heretikmi a príslušníkmi latinskej cirkvi, t.j. „latiníci.“ Len niekoľko málo výrazov s konotáciami pohybujúcimi sa v tomto smere dovoľuje tušiť, že kronikár

si bol vedomý aj takéhoto odlišenia. Treba pripomenúť, že HVL je v porovnaní s inými epickými dielami obdobia Starej Rusi dielom, ktoré záležitostiam s čo i len najmenším náboženským nábojom venuje malú pozornosť, resp. ich prechádza s až zarážajúcim mlčaním hraničiacim s akousi nevšímavosťou.⁴⁷ Naproti tomu etnicko-kultúrna identifikácia zakotvená v antropologickej odlišnosti nie je použitá iba pre Uhrov ako celok, ale vyskytuje sa aj v prípadoch jednotlivcov. Aj keď je výskyt označení takéhoto charakteru zriedkavý, neznamená to, že kronikár si nebol vedomý ich „odlišnosti.“ Práve naopak, môžeme predpokladať, že s touto skutočnosťou bol oboznámený veľmi dobre, takže vždy, keď spomenul Uhrov, nepokladal za dôležité opakovať verejne známu skutočnosť. Preto sa označenie **ИНОПЛЕМЬНИК**⁴⁸ v texte objavuje iba na dvoch miestach, podobne ako výraz „bezbožní Uhri“, ktorý, ako sa zdá, má tendenciu indikovať určitú nábožensky motivovanú konotáciu, keďže definície spájané s organizovanosťou či neorganizovanosťou komunity v tomto kontexte záviseli na viere v pravého Boha, teda kresťanského Boha. V tejto súvislosti je hodný zmienky iný príklad, keď pri príležitosti vojenskej výpravy kráľa Bela IV. boli uhorské oddiely zdecimované vďaka „Božiemu zásahu, ktorý na nich zoslal faraónovu ranu [čiže utrpenie].“ V pasáži, kde sa táto citácia nachádza, kronikár opísal úplnú porážku uhorského vojska spôsobom, pri ktorom využil niektoré kontextuálne vhodné motívy zjavne prevzaté z Druhej knihy Mojžišovej – Exodu.⁴⁹ Kronikár tak do istej miery vyjadril axiómu v nazeraní na Uhrov, ktorí nie sú chápaní, vnímaní iba ako nepriatelia „jeho“ krajiny, teda tzv. vnútornej komunity, ale aj Boha, identifikovaného s touto a skrze túto skupinu. V tej istej pasáži kronikár

Institute a Instituto Universitario Orientale, 1991, s. 166. Cf. Francis J. THOMSON, The Bulgarian Contribution to the Reception of Byzantine Culture in Kievan Rus': The Myths and the Enigma, in: *Harvard Ukrainian Studies*, roč. 12–13, 1988–89, s. 214–261. TENŽE: ‚Made In Russia‘: A Survey of the Translations Allegedly Made in Kievan Russia, in: Gerhard Birkfellner (hrsg.), *Millennium Russiae Christianae: Tausend Jahre Christliches Rußland 988–1988*, Vorträge des Symposiums anlässlich der Tausendjahrefeier der Christianisierung Rußlands in Münster vom 5. bis 9. Juli 1988. Köln; Weimar a Wien: Böhlau Verlag, 1993, s. 295–354. Helmut KEIPERT, Die Christianisierung der Kiever Rus' als lexikologisches Problem, in: *Tamže*, 137–162, tu 141.

⁴⁷ Hoci bol HVL prevažne napísaný autormi, príslušníkmi duchovenstva, ako to vo svojich analýzach demonštrovali Генсорський а Пашуто (pozri pozn. č. 21), silná sekulárna orientácia samotného diela a pravdepodobné autorstvo niektorých častí textu svetskými osobami, mohli prispieť k nízkemu záujmu pisateľov uplatniť aj trópy derivované predpokladaným nábožensko-kultúrnym antagonizmom.

⁴⁸ ПСРЛ 2, st. 738, 752.

⁴⁹ ПСРЛ 2, st. 761. Hoci je motív tzv. „faraónovej rany“ zjavne výpožičkou zo starozákonnej knihy 2 Moj 7, 14–11,10, v nasledujúcom opise katastrofálneho zničenia uhorských oddielov (pripomínajúci porážku faraónovej armády v 2 Moj 14, 26–31) sa autor mohol inšpirovať tiež niektorým apokalyptickým spisom. Niektorý z autorov HVL bol preukázateľne veľmi dobre oboznámený s prekladom spisu Тлумачний Апокаліпсис: ГЕНСОРСЬКИЙ: Галицько-Волинський літопис, s. 14. Cf. Gerhard PODSKALSKY: *Christentum und Theologische Literatur in der Kiever Rus' (988–1237)*. München: C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, 1982, s. 228. Герхард ПОДСКАЛЬСКИ: *Христианство и богословская литература в Киевской Руси (988–1237 гг.)*, ed. К. К. Акентьев, 2. исправл. и дополн. изд. для рус. перевода, пер. А. В. Назаренко (Subsidia Byzantinorossica, vol. 1). Санкт-Петербург: Византинороссика, 1996, s. 370.

ponúka aj akýsi Boží trest, odplatu za nenormatívne správanie invázorov a najmä kráľa, ktorý je obvinený zo spáchania hriешneho priestupku, keď otvorene oponoval a ponížoval Boha pravoverných obyvateľov mesta Halič.⁵⁰

Pri opise jednotlivých osôb môžeme pozorovať určitú mnohosť postojov a obrazov derivovaných z nich. V tejto skupine individuálnych opisov môžeme rozlišovať medzi charakteristikami a atribúciami niekoľkých podskupín: samotná postava kráľa a jeho rodiny, ktorá zahŕňa jeho troch synov a kráľovskú manželku, ďalej sú to velitelia a šľachtici, ktorí sa zúčastnili vojenských výprav do Haličska a Volynska.

Centrálnou postavou v tejto rovine uhorsko-haličských vzťahov je kráľ Uhorska. Principiálne sa kronikár pri označovaní uhorského panovníka vždy pridŕžal veľmi jednoduchého denotatíva „kráľ“, čiže v originále *король*.⁵¹ Výskyt tohto zjednodušujúceho epiteta nám umožňuje predpokladať, že osoba kráľa bola pisateľovi textu kroniky veľmi dobre známa, takže ho väčšinou nepotreboval identifikovať na základe jeho skutočného mena. Iba niekoľko prípadov obsahuje bližšiu identifikáciu uhorského vládcu.⁵² Funkcia kráľovej osoby v texte neslúži iba na označenie samotnej postavy kráľa, ale toto označenie je použité aj v inom kontexte. Denominatívum *король* je často použité vo funkcii *pars pro toto*, najmä ako náhradný a súčasne ekvivalentný termín pre Uhorské kráľovstvo, jeho poddaných, uhorské vojsko. V súvislosti s armádou je termín kráľ použitý v slovných spojeniach ako „kráľ“ a „(jeho) nespočetné vojsko.“⁵³ On samotný je prezentovaný v polohe naznačujúcej predpokladanú politickú etnicitu, resp. príslušnosť k Uhorskému krá-

ľovstvu, pretože kronikárovi vždy stačilo použiť termín „korol“, keď referoval o uhorskej strane v hocijakej záležitosti týkajúcej sa haličsko-uhorských vzťahov. Toto meno predstavuje jednak uhorskú krajinu, jednak aj jej vojsko.

Charakter postavy Ondreja II. v kronike je vykreslený v súlade s vývojom jeho politických vzťahov s mladými Romanovičovcami, najmä voči Danilovi, ktorý bol vychovaný na dvore uhorského kráľa.⁵⁴ Obdobie medzi jeho vyhnaním zo zdedených kniežatstiev po otcovi až po jeho prvý nástup na haličský kniežací trón strávené na dvore Ondreja II. sa vyznačuje vzájomnou dôverou a porozumením, čo je vyjadrené v početných slovných spojeniach nasledovného druhu: „kráľ ho prijal ako svojho milovaného syna“ či „kráľ nezabudol na lásku, ktorú cítil k (svojmu) bratovi, veľkému kniežatu Romanovi,“ alebo „keď sa kráľ dozvedel o jeho vyhnaní (Danilovom), veľmi sa zarmútil“ atď.⁵⁵ Skutočnosť, že táto akoby otcovsko-synovská „lásku“⁵⁶ medzi Ondrejom a Danilom hrala dôležitú úlohu v opise kráľovho obrazu, je taktiež vyjadrená v postojoch Danila voči tretiemu Ondrejovmu synovi, jeho menovcovi, princovi Ondrejovi. Tomu sa podarilo získať haličský trón, ale v nasledovných bojoch s Romanovičovcami bol porazený a zajatý, avšak Danil ho prepustil a pustil do Uhorska, pretože „si spomenul na kráľovu lásku (voči nemu samotnému)“.⁵⁷ Z povedaného môžeme vyvodit', že veľmi osobné vzťahy jednotlivých aktérov už od samého začiatku do veľkej miery anticipovali viac pozitívne vnímanie uhorského kráľa a jeho najbližších príbuzných.

Zaujímavé je, že aj keď Ondrej II. neskôr odštartoval úplne iný druh politiky voči Haličsku (snažil sa kniežatstvo tesnejšie pripútať k Uhor-

⁵⁰ ПСРЛ 2, st. 760: слышите словеса великого короля Оугорьского да не оставяете васъ . Демьянъ . гла . и земля изиметь ны Бѣ ни да оуповаеть . ваш Даниаъ . на Гѧ гла [...].

⁵¹ Tamže, st. 717, 719, 724, 727–731, 733, 748–749, 759, 765–766, 776, 783, 814.

⁵² Tamže, st. 721: Андрѣи же и король; 723, 726, 759: король же Андрѣи; 724, 750, 760, 809, 813, 821, 831, 837: корола же Оугорьского; 764; 786: король же Бѣла; 836: риксъ ти Оугорьскыи.

⁵³ ПСРЛ 2, st. 724, 760: король же с великою любовью посла воевъ в силѣ тажцѣ, resp. изинде же Бѣла риксъ рекъмыи король Оугорьскыи в силѣ тажцѣ [...].

⁵⁴ Táto skutočnosť je potvrdená taktiež v samotnom HVL: po smrti Danilovho otca, silná bojarská opozícia vyhnala jeho, brata a matku z Haličska; najskôr utiekli do Volynska, avšak aj toto sa ukázalo byť nie bezpečným miestom, preto utiekli do Krakova a ako HVL rozpráva: „Lešek ho [Danila] poslal do Uhorska, ku kráľovi.“ Danil pobýval na dvore Ondreja II. približne v rozmedzí rokov 1206 až 1212, keď bol s pomocou uhorských jednotiek znovudosadený na trón v Haličsku. Cf. ПСРЛ 2, st. 717–719, 724–726.

⁵⁵ ПСРЛ 2, st. 717: приаъ бо бѣ Даниаа како мнааго сна своего; 726–727: король же Андрѣи не забы любви своее первые нже имѣаше ко братоу си великому князю Романови . но посла воа свое и посади сна своего в Галичи [...]. Оувѣдавъ король ш изгнаныи еа съжалиси

⁵⁶ Podobné srdečné vzťahy, naostatok ovplyvnené príbuzenskými vzťahmi ako aj aliančnou politikou, môžeme pozorovať v opisoch vzájomných vzťahov Gejzu II. a Izjaslava Mstislaviča, kyjevského kniežata, zachytených v Kyjevskom letopise. Napríklad Mstislav, Izjaslavov syn, takto adresoval uhorského kráľa (ПСРЛ 2, st. 420): [...] ты нама еси тако оучинилъ яко же можетъ такъ братъ роженын братоу своему или снѣ шцю ако же ты нама помоглъ. Resp., ПСРЛ 2, st. 388: Бѣ помози зятю нашему королеви [...].

⁵⁷ Tamže, st. 759: Данилови же приемоу градъ . поманоувшю любовь . корола Андрѣа . и поусти сна его .

sku prostredníctvom intronizácie svojho druhorodeného syna Kolomana na kniežací a vzápätí na kráľovský trón v Haličsku), predchádzajúci obraz kráľa v kronike zostal takmer nedotknutý. V dôsledku vývoja udalostí sa táto charakteristika nestala konštantnou črtou skúmaného textu. Text totiž obsahuje i dve pasáže, ktoré môžeme považovať za pokusy o vyjadrenie akéhosi zneváženia, neúcty či snahy o bagatelizovanie kráľovej dôležitosti v danej situácii. V zmienke viažucej sa k vojenskej kampani do Haličska *sub anno* 1226 sa o kráľovi tvrdí, že „počúval rady svojich veštcov (volchvov),“ ktorí mu predpovedali, že „zomrie, ak bude pokračovať (v ťažení) na (mesto) Halič.“⁵⁸ Iný príklad sa vyskytuje tiež v súvislosti tej istej vojenskej výpravy. Potom, čo bolo uhorské vojsko na hlavu porazené spojeneckými oddielmi Danila a Polovcov, „kráľ sa pomiatol“ a „stiahol sa z krajiny do Uhorska.“⁵⁹ Prvá zmienka indikuje, či sa snaží naznačiť, že kráľ sa nemohol spoliehať iba na pomoc Boha, keďže Boh pomáha iba pravoverným (a ako vyplýva z letopiscových postrehov kráľ ním nebol), ale hľadal oporu v mágií „uhorských hádačov-volchvov“ (волхувъ Оугорьскыа). Umiestňujúc kráľa do úlohy apostatu, z celkového kontextu vyvstáva zjavná antitéza najmä pri porovnaní s Danilom, ktorý je vždy portretovaný ako pravoverný kresťan, vždy hľadajúci oporu a Božiu pomoc prostredníctvom modlitieb venovaných či už Bohorodičke, Archanjelovi Michalovi alebo svätým, ako napríklad svätému Mikulášovi (Nikolajovi) či svätému Simeonovi.⁶⁰

Druhá zmienka sa môže zakladať na pravdivej udalosti. Avšak je zjavné, že kronikár označil kráľa za osobu, ktorá stratila zmysel pre realitu, čím sa pisateľ mohol snažiť vyjadriť určitý druh neúcty voči nepriateľovi. Pravdepodobne sa táto pasáž vzťahuje k neúspešnému výsledku vojenskej výpravy a spôsob, akým sa to kronikár snažil

vyjadriť, teda ukázať jeho závažnosť, je reflexiou opisu kráľa ako nerozumnej osoby, snažiacej sa dosiahnuť nemožné –podmaniť Haličsko, krajinu tzv. vnútorného spoločenstva.

Napriek týmto dvom prípadom, pohybujúcim sa na hrane negatívosti, je všeobecné vnímanie kráľovej osobnosti (osoba ako taká má v texte iba sekundárny význam) vykreslená vo všeobecne pozitívnych farbách, dotieňovaných výraznými linkami rešpektu. Najmä obdobie po perióde uhorskej expanzie do oblasti a predovšetkým pod vplyvom mongolskej hrozby sa vyznačovalo obojstranne relatívne dobrými vzťahmi (výnimku tvorí pokus Bela IV. o intronizáciu svojho zaťa Rastislava Černigovského na haličský trón). Teraz už Danila voči novému kráľovi Belovi IV. Niekoľko pasáží kroniky dokumentuje tradične srdečné vzťahy. Najvýraznejšia a najčitateľnejšia je v tejto súvislosti príležitosť spätá so spojeneckou vojenskou výpravou Danila a Bela IV. do rakúskych krajín počas vojny o tzv. babenbergovské dedičstvo, keď je v texte prezentovaný opis ich stretnutia z pohľadu uhorského panovníka (ktorý obsahuje aj predpokladaný Danilov prejav). V tejto súvislosti je tiež dôležité spomenúť, akým spôsobom kráľ prijal Danila vo svojom vojenskom tábore: kráľ vyjadril svoj nesmierny obdiv k haličským oddielom a najmä spôsobu, akým Danil jazdil na svojom koni. Nasledujúca scéna, obsahujúca motív kráľovského daru, je zvýraznená frázou „kráľ ho pozval do svojho stanu, keďže bolo toho dňa veľmi horúco, sám ho zoblíkol a obliekol ho do svojich šiat, preukázujúc mu tak veľkú česť.“⁶¹ Celá pasáž by sa dala považovať za jeden z prostriedkov kniežacej propagandy, keďže čítame, že kráľ Danila uchopil za ruku a voviedol ho do stanu, kde ho vlastnoručne zoblíkol a odel do vlastných šiat. Okrem toho, že kronikár zdôraznil srdečnosť vzťahov medzi Danilom a kráľom,⁶²

⁵⁸ ПСРЛ 2, st. 748: и посла [kráľ] вои свои к Галичю . самъ во не смѣ ѣхати к Галичю . повѣдадохът во емоу . волхувъ Оугорьскыа . еко оузрѣвшоу Галичъ . не въйти емоу живоу . ии же тое ради вингы не смѣа ити в Галичъ . еко вѣршеть волхвомъ [...] Zmienka o veštcoch iba zapadá do širšieho kultúrneho obrazu nielen vtedajšieho Uhorska, ale celej stredo-východnej Európy. O ich obľúbenosti a rozšírenosti svedčia, okrem iného, aj najstaršie zachované štatúty kňazského bratského spolku Fratrnitas na Spiši z roku 1298. Konkrétne ide o štatút číslo XVI, ktorý zakazuje prítomnosť, resp. vystupovanie tanečníkov, veštcov a čarodejníkov na spoločných stretnutiach kňazov, členov spolku. Cf. Jozef ŠPIRKO: Husitizmus v dejinách Spiša, in: Tenže: *Dejiny a umenie očami historika* (=Libri Historiae Slovaciae: Scriptores, vol. 2). Bratislava : Lúč, 2001, s. 390–409, tu: 391–392.

⁵⁹ ПСРЛ 2, st. 749: король же сматеса оумом . и понде и земли борзо [ďalej HVL vysvetľuje, že]: вѣлаше во король и знемоглъса.

⁶⁰ ПСРЛ 2, st. 764, 767, 806, 826, 830, atď.; cf. ПОДСКАЛЬСКИ: *Христианство и богословская литература в Киевской Руси*, s. 370.

⁶¹ ПСРЛ 2, st. 814–5: [...] и просиса оу него въ станъ . зане знои вѣ великъ . дне того ии же еи за роукоу . и веде его в полатоу свою . и самъ соволочашеть ѣ и . вблачашеть и . и во порты своѣ . и такоу чтъ творшеть емоу .

⁶² Kvalitu vzájomných vzťahov medzi Belom IV. a Danilom vystihuje aj správa o aktívnej účasti Danila na Belovej korunovácii v októbri 1235 zachovaná vo Viedenskej obrázkovej kronike, Budínskej kronike, či živote bl. Kunegundy. Pozri napríklad *SSrerHung* 1, s. 467.

takisto detailne zvýraznil (možno nevedomky) kráľov dar a úctu preukázanú Danilovi. Aj keď pravdepodobne nie zámerne autor umiestnil svojho chlebobarca do menejcennej pozície voči kráľovi, ktorý je osobou spôsobilou preukazovať službu a úctu, zatiaľ čo Danil je iba pasívnym recipientom v tejto interkultúrnej komunikácii. Preto je pozícia kráľa nielen na tej istej úrovni ako knieža, ale ho prevyšuje posvätnosťou svojho archetypálneho obrazu.⁶³ Toto je pravdepodobne jediný prípad, pri ktorom je kráľovi priznaná viac než rovnaká pozícia vo vzťahoch ku kniežatstvu, reprezentantovi tzv. vnútornej kultúry.

Ďalšími individuálnymi charaktermi, patriačimi ku skúmanej skupine, sú kráľovskí synovia, pričom dvaja z nich ašpirovali na trón v Haličsku. Obaja, Koloman aj mladší Ondrej, sú zvyčajne kvalifikovaní pomocou deznatíva **КОРОЛЕВИЧЬ**, ktoré doslovne znamená kráľov syn, avšak v skutočnosti pomenúva pozíciu princa v rámci dynastickej hierarchie. Tieto osoby sú označované ako princovia bez akýchkoľvek negatívnych konotácií, keďže všetky skutky nenormatívneho charakteru sú vždy pripisované ich veliteľom a vojvodcom, ktorí vždy vystupujú pod velením a v službách toho-ktorého princa. Iba v jednom prípade je princ (tu Ondrej) označený ako „príslušník inej rasy.“⁶⁴ V kontexte referencií ku kráľovským synom je hodné spomenúť zmienku, resp. atribútívum použité v nej pri identifikácii prvorodeného syna Ondreja II., princa Bela, kto-

rého meno je pri tejto príležitosti uvádzané spolu s titulom **РИКСЪ**,⁶⁵ ktoré jednoznačne označuje jeho vtedajšiu pozíciu v rámci kráľovstva. Belovi bol po dlhšom zápase s otcom priznaný titul *rex iunior* a môžeme sa teda domnievať, že táto zmena v jeho právnom postavení bola známa aj haličskému kronikárovi.⁶⁶

Zvláštnu skupinu individuálnych postáv tvoria uhorskí šľachtici, ktorí sa zúčastnili vojenských ťažení do Haličska a na Volynsko a ktorí v kronike vystupujú a konajú ako velitelia a guvernéri na základe kráľovho splnomocnenia. Okrem jednoduchých zoznamov šľachticov, účastniacich sa vojenských ťažení zaznamenaných letopisom,⁶⁷ v texte nachádzame tiež iný druh informácie vyznačujúci sa lepšou znalosťou ich rozdielnych charakterov viditeľných v podaní ich obrazu kronikou. Hoci sú postavy opisované individuálne a aj konajú jednotlivo, ich individualnosť nie je úplne oddelená od kolektívu, ku ktorému prislúchajú, preto charakteristiky použité v ich opise sa nevzťahujú iba na jednotlivcov, ale aj na spoločenstvo ako celok, hoci v relatívne obmedzenej forme. V texte sa objavujú dve signifikantné osobnosti a obe vo veľmi negatívnych súvislostiach, pričom jedna z nich v tom najhoršom možnom svetle, preto si tieto dve postavy zasluhujú kratšiu analýzu.

Po neúspešných pokusoch o inštaláciu Danila na tróne v Haličsku kráľ poslal do krajiny vojenskú garnizónu, ktorej úlohou mala byť príprava pôdy

⁶³ K problematike týkajúcej sa posvätného charakteru a funkcie kráľovej osoby, pozri fundamentálnu prácu od Marc BLOCH: *Le rois thaumaturges : étude sur le caractere supranaturel attribué a la puissance royale particulièrement en France et en Angleterre*. Paris : Gallimard, 1983. Cf. Ernst H. KANTOROWICZ: *The King's Two Bodies : A Study in Medieval Political Theology*. Princeton, NJ : Princeton University Press, 1957. David CANNADINE a Simon PRICE (eds.): *Rituals of Royalty : Power and Ceremonial in Traditional Societies*. Cambridge; London; New York, a i. : Cambridge University Press, 1987. Alain BOURAEU a Claudio Sergio INGERFLOM (eds.): *La royauté sacrée dans le monde chrétien*, Colloque de Royaumont, mars 1989. Paris : École des Hautes Études en Sciences Sociales, 1992. Heinz DUCHARDT (hrsg.): *Herrscherweihe und Königskrönung im frühneuzeitlichen Europa* (=Schriften der Mainzer Philosophischen Fakultätsgesellschaft, Nr. 8). Wiesbaden : Franz Steiner Verlag, 1983. Michel FRANÇOIS (ed.): *Le sacre des rois*, Actes du Colloque international d'histoire sur les sacres et couronnements royaux (Reims 1975). Paris : Les Belles Lettres, 1985. János M. BAK (ed.): *Coronations : Medieval and Early Modern Monarchic Ritual*. Berkeley; Los Angeles a Oxford : University of California Press, 1990.

⁶⁴ Toto slovné spojenie bolo použité v predpokladanej reči Mstislava Udatného adresovanej Danilovi, v ktorej autor vyjadruje svoju ľútosť nad tým, že vládu v Haličsku odovzdal princovi Ondrejovi: ПСРЛ 2, st. 752: **СЪИНОУ СГРЪШНИХЪ НЕ ДАВЪ ТОВѢ ГАЛИЧА . НО ДАВЪ ИНОПЛЕННИКОУ** [...]. Napriek tomu, že toto isté označenie bolo použité v spojitosti s niektorými Rurikovcami, tu sémantická hodnota **ИНОПЛЕМЕННИХЪ КНЯЗНИ ДЕРЖАВОУ** neznamená inej rasy, druhu, ale skôr inej línie, vetvy rozkošatej dynastie, teda nie z línie Romana Mstislaviča. Alúzia **ИНОПЛЕМЕННИК** na princa (**КОРОЛЕВИЧЬ**) Ondreja bola použitá vo svojom pôvodnom význame „príslušník iného etnika,“ nie rus'ký.

⁶⁵ ПСРЛ 2, st. 760, 836.

⁶⁶ Kronikárovo použitie deznatíva **РИКСЪ** ponecháva určitý priestor na špekulácie, nakoľko táto forma je byzantským titulom pre cudzích monarchov, ako to indikuje aj použitie samohlásky *i než *e v koreni slova, preto sa môžeme domnievať, že je to výpožička z gréčtiny (**ρηξ**) a nie z latinčiny (rex). (Akokoľvek je použitie takehoto titulu v prameni používaným variantu cirkevnej slovančiny dosť nezvyčajné, nakoľko konvenčným termínom bol **КРАЛЬ** / **КОРОЛЬ**.) Na druhej strane je dosť pozoruhodné, že kronikár použil tento titul iba v súvislosti s (vtedajším princom) Belom IV., zatiaľ čo predchádzajúci uhorskí králi boli nazývaní tradičným termínom **КОРОЛЬ**, a dokonca aj Danil je po svojej korunovácii pápežskými legátmi označovaný ako **КОРОЛЬ**. Cf. Измаил И. СРЕЗНЕВСКИЙ: *Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам*, том 3. Санкт Петербург : Императорская академия наук, 1903, стол. 123.

⁶⁷ ПСРЛ 2, st. 717, 724–6.

pre bezproblémovú intronizáciu mladých Romanovičovcov. Funkciou vrchného vojenského veliteľa kráľ poveril istého šľachtica menom Benedikt.⁶⁸ Akonáhle sa vojsku pomerne ľahko podarilo zmocniť mesta, Benedikt tu zaviedol represívny režim. Zvýšený útlak miestnych obyvateľov, najmä tých patriacich do protiuhorskej bojarskej frakcie, spôsobil veľkú nespokojnosť s Benediktovou vládou, v dôsledku čoho jeho jeden z príslušníkov miestnej cirkevnej hierarchie menom Timofej označil za „tyrana“⁶⁹ a prirovnal ho k „Antikristovi,“ ktorý „sa v poslednej dobe nazýva tromi menami“ (t.j. jedným z nich bolo meno Benedikt).⁷⁰ Prenasledovanie bolo v meste vystupňované a spomínaný klerik Timofej musel utiecť z dosahu uhorskej moci. Pasáž opisujúca nasledujúcu vlnu nespravodlivého násillia⁷¹ – pravdepodobne ako odpoveď na predpokladané protiuhorské sprisahanie bojárov a prostriedok prevencie výbuchu prípadného povstania – obsahuje radikálnu opozíciu medzi invázormi a miestnymi obyvateľmi. Táto časť textu

obsahuje dve základné binárne opozície:⁷² prvá je vyjadrená vo verbálnom konflikte medzi Benediktom, tzv. Antikristom, a duchovným Timofejom; druhá opozícia je v kontradikčnom postavení medzi uhorskými vojakmi (ktorí sa samozrejme neobjavujú v texte priamo, ale prostredníctvom postavy Benedikta) a násillnostiam vystavenému obyvateľstvu, najmä manželiek miestnych pravoslávnych kňazov a mníšok, ktoré boli Uhrami znásillnené a zneuctené. V abstraktnej rovine tieto opozície predstavujú antitéznu medzi antikresťanstvom a kresťanstvom a medzi profánnym a posvätným (pričom prvá interpretáčna alternatíva je aplikovateľná aj v druhom prípade, t. j. vojaci verzus telesne čisté ženy). Alegorický charakter prvej časti analyzovanej pasáže implikuje silnú náboženskú motiváciu, ktorá mohla byť založená a extrahovaná z nereflektívneho vedomia zakotveného vo vodách ortodoxno-kresťanskej mentality,⁷³ nakoľko správa je pripisovaná učenému klerikovi Timofejovi (knižník Timofej), ktorý sa v kronike

⁶⁸ K jeho bližšej identifikácii pozri Marek KLATÝ: Vojvoda Benedikt v kontexte uhorsko-haličských vzťahov prvej tretiny XIII. storočia, in: *Medea : Studia Mediaevalia et Antiqua*, roč. 2, 1998, s. 76–90.

⁶⁹ Príznačné je použitie označenia **ТОМИТЕЛЬ**, ktoré napríklad Sreznevskij, okrem jedného prípadu – Ipatjevského letopisu(!), cituje poväčšinou z pamiatok cirkevnej proveniencie a náboženského charakteru. Pozri СРЕЗНЕВСКИЙ: *Материалы*, т. 3. Cf. Franz MIKLOSICH: *Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum emendatum auctum*. Vindobonae : Guillelmus Braumueller, 1862–1865, s. 996. Linda ŠADNIK a Rudolf AITZETMÜLLER: *Handwörterbuch zu den altkirchenslavischen Texten*. Heidelberg -s- Gravenhag : Carl Winter Universitätsverlag a Mouton & Co., 1955, s. 137.

⁷⁰ ПСРЛ 2, ст. 722: [...] бѣ во Тимофѣи в Галичѣ преоудрѣ книжникъ . ѡчѣво имѣа во градѣ Кыевѣ . причтею рѣ слово в семь томители . Бѣнедиктѣ . еко в послѣднѣ времена трѣ имени наречетса антихрѣстъ . бѣгаше во Тимофен ѡ лица его бѣ во томитель воаромѣ и гражаномѣ и блудѣ творѣ и ѡсквернахоу жены же и черници и попадыи в правдоу бѣ антихрѣстъ за сквернае дѣла его: Je zaujímavé a takisto prekvapujúce, že rozprávač spomína iba tri mená používané pre Antikrista, hoci byzantská eschatologická tradícia pozná viac ako tri mená pre „Netvora“: napríklad Lampetis, Tetian, Lateinos, Benediktos, alebo Niketas: „for which the numeral equivalents of their Greek letters add up to 666, the number of the Antichrist (Rev 13:18).“ Pozri heslo od Gerhard PODSKALSKÝ (S.J.): Antichrist, in: *The Oxford Dictionary of Byzantium*, vol. 1.

Môžeme sa domnievať, že v čase, keď bola táto správa zaznamenaná, v prostredí, kde tvoril autor HVL boli známe, resp. používané iba tri mená(?). Čo sa týka počtu mien, tri spomína vo svojom komentári k Zjaveniu svätého Jána, svätý Ireneus z Lyonu: **EUANQAS, LATEINOS, TEITAN**, cf. Sancti IRENAEI Detectionis et Eversionis Falso Cognominatae Agitionis seu Contra Haereses Libri Quinque, in: *Patrologiae Cursus Completus: Series Graeca 7–II*, ed. Jean-Paul Migne. Paris, 1857, Turnhout : Brepols, 1979, cols. 433–1225, tu: col. 1206 (V,30,3). Naproti tomu je to v komentári k Apokalypse od svätého Andreja, arcibiskupa z Kesareje, kde sa spomína pri výklade číselnej hodnoty mena Antikrista aj meno **Benediktoj** (cf. Sancti ANDREAS Caesareae Cappadociae Archiepiscopus Commentarius in Apocalypsin, in: *Patrologiae Cursus Completus: Series Graeca 106*, ed. Jean-Paul Migne. Turnhout : Brepols, 1857–1866, cols. 207–485, tu: col. 340). Môžeme sa preto domnievať, že to bola jej niektorá neskoršia verzia v staroslovienskom preklade, z ktorej Timofej alebo neskorší letopisec/redaktor načerpá potrebnú informáciu. O mimoriadnom vplyve a rozšírenosti týchto komentárov nielen v Byzantsku, ale aj mimo slovanského pravoslávneho sveta, svedčia o. i. gruzínske (10. storočie) a arménske (11. storočie) preklady: Hans-Georg ВЕСК: *Kirche und Theologische Literatur im Byzantinischen Reich*. München : C.H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, 1959, s. 418.

⁷¹ Určitú paralelu možno pozorovať v relácii tzv. Kyjevského letopisu, kde je zachytené podobné bezmocné besnenie uhorských vojsk v Haličsku počas epizodickej vlády princa Ondreja (II.) na juhozápadnej Rusi v rokoch 1188–1189: ПСРЛ 2, ст. 666.

⁷² K tejto problematike pozri Никита И. ТОЛСТОЙ: *Язык и народная культура : очерки по славянской мифологии и этнолингвистике*, 2. издание, Москва : Индрик, 1995, s. 151–166.

⁷³ Vyjadrenie o Antikristovi nie je explicitne antilatinského zafarbenia, hoci takáto domnieka by mohla mať oporu v alúzii na gematriu, teda číselnú hodnotu mena Benedikt, t. j. číselná hodnota všetkých písmen gréckej formy tohto mena, **Benediktoj**, ktorej konečná suma je 666, teda znamenie Netvora, Antikrista. Pozri *Zjav 13,18*. Gematria mena je: **б/б=2, е/е=5, н/н=50, е/е=5, д/д=4, и/и=10, к/к=20, т/т=300, о/о=70, ј/ј=200** }=666, podľa ГЕНСОРСЬКИЙ: *Галицко-Волинский летопис*, 14. cf. Gerhard PODSKALSKÝ: *Christentum und theologische Literatur*, s. 228, a pozn. 1042. ТЕНЖЕ: *Христианство и богословская литература в Киевской Руси*, 370, a pozn. č. 1042.

neskôr objavuje ako „otec“ Timofej.⁷⁴ Preto predpoklad, že vnímanie Uhrov v tomto konkrétnom prípade bolo motivované a derivované z náboženského pozadia, nemôže byť úplne mylný, najmä keď si uvedomíme „profesionálne“ pozadie predpokladaného autora tohto textu.⁷⁵

Gematria mena Benedikt, symbolizujúca znamenie Antikrista, teda absolútne zlo a poslednú etapu v kresťanskom ponímaní dejinného procesu, náhodou alebo zámerne zdôraznená autorom výroku v postave Antikrista, vyjadruje do istej miery podvedomé myslenie spojené s určitou mentalitou, v tomto prípade kresťanskou. Pravoslávne kresťanstvo samo osebe je tu symbolizované obrazom zneuctených mníšok. Spojenie absolútnych protikladov v tomto kontexte do určitej miery prezrádza stereotypné myslenie v nazeraní na cudzincov,⁷⁶ cudzincov odlišných nielen etnicky, ale ja kultúrne, pričom tu je kultúra predstavovaná prostredníctvom viery. A tá je v tomto období základným východiskom pre klasifikáciu odlišností akéhokoľvek druhu.⁷⁷

Vo svojich prorockých slovách plných kritiky a odsúdenia Timofej vyriekol aj podobenstvo o tom, v akej situácii sa nachádzalo Haličsko-volyňské kniežatstvo zmietané chaosom vnútorných vojen a politickou anarchiou po smrti Romana Mstislaviča. Timofejova relácia do istej miery

signifikuje atmosféru doby, jej charakter nesie značnú dávku autenticity. Boli to práve zlomové udalosti a krízové obdobia v dejinách Izraela, keď na verejnosti vystupovali Bohom povolaní starozákonní proroci s nemilosrdnou kritikou spoločnosti, ale najmä vládnucej moci.⁷⁸ Postavu Benedikta a činov, ktoré napáchali jeho vojaci, využil Timofej k akémusi prorockému výroku silno podfarbenom zjavnou apokalyptickou atmosférou.⁷⁹ Nech už bol autorom výroku Timofej či niekto iný, dosť zjavne vyjadril silnú patristickú tradíciu sprostredkovanú byzantskou superkultúrou, zachovanú v staroruskom ortodoxnom prostredí, vychádzajúcej predovšetkým zo Starého zákona, kde je Antikrist vyjadrený ako niekto zneužívajúci politickú moc proti Bohu a jeho verným nasledovateľom.⁸⁰ V byzantsko-slovanskej tradícii je postava Antikrista stotožňovaná predovšetkým s osobou rímskeho biskupa-pápeža, čo odzrkadľuje priame pôsobenie byzantskej kultúry v staroruskom prostredí.⁸¹ Vedomie odlišnosti a nepriateľstva, vystupňované napätou atmosférou doby, poukazuje na niektoré typické črty vo vnútornom substráte staroruskej kultúry uloženej na pilieroch ortodoxie a s ňou spojenou eschatológiou. Systém kultúry Starej Rusi so svojou typickou axiologickou bipolaritou neposkytuje priestor pre neutrálnu hodnotovú zónu.⁸² Správa o Benediktovi ako Antikristovi v opozícii

⁷⁴ Timofej, vykreslený ako vyslanec Mstislava Udatného, ktorý ho nazýva „môj otec Timofej,“ najpravdepodobnejšie prislúchal ku kléru: ПСРЛ 2, st. 747: **Мстиславоу же пославшоу ѿца своего Тимофеѣа**. Pozri tiež *Словарь книжников и книжности древней Руси*, вып. 1 (XI-первая половина XIV в.), ed. Дмитрий С. ЛИХАЧЕВ. Ленинград : Наука, 1987, s. 450–453. Cf. Dmitrij Tschizewskij: *Geschichte der altrussischen Literatur im 11., 12. und 13. Jahrhundert: Kiever Epoche*. Frankfurt am Main : Vittorio Klostermann, 1948, s. 305, 373.

⁷⁵ Čo sa týka identifikácie Timofeja: Pašuto verí, že tzv. kniežacia redakcia HVL z roku 1246, skompilovaná na dvore Danila, použila tiež materiál z redakcie Kyjevského letopisu z roku 1238, ktorá bola, podľa neho, napísaná samotným Timofejom, alebo aspoň patrila medzi informátorov kyjevského letopisca. Naproti tomu Čerepnin, citovaný Pašutom, označil Timofeja za autora tzv. Počiatočnej povesti (Начальная повесть) o živote Danila a Vasilka, azda skompilovanú v roku 1211, či skôr pravdepodobnejšie iba v 1219, a tento text bol neskôr použitý autorom „kniežacej“ redakcie roku 1246: ПАШУТО: *Очерки по истории Галицко-волынской Руси*, s. 37–38; 6, 68: cituje Л. В. ЧЕРЕПНИН: *Летописец Даниила Галицкого*, in: *Исторические записки АН СССР* 12: s. 244, 253 (Čerepnin mi bol neprístupný).

⁷⁶ Олексій ТОЛОЧКО: Образ „чужинця“ в картине свиту домонгольской Руси, in: Т. А. КИнько (ed.), *Mediaevalia Ucrainica : ментальність та історія ідей*, том 1. Київ : Наукова Думка, 1992, s. 26–46, tu: 35.

⁷⁷ Cf. KODER: *Byzantinische Identität – einleitende Bemerkungen*, s. 3–4.

⁷⁸ Erich ZENGER, a i: *Einleitung in das Alte Testament* (=Kohlhammer Studienbücher Theologie, Bd. 1,1; 2. Auflage). Stuttgart; Berlin a Köln : Verlag W. Kohlhammer, 1996, s. 293. Cf. Bernd J. CLARET, Martin HAEUSLER, Karlheinz MÜLLER a Gosbert SCHÜSSLER: Antichrist, in: *Lexikon für Theologie und Kirche*, hrsg. Walter Kasper, a i, Bd. 1. Freiburg im Breisgau a Wien ua. : Herder, 1993, s. 744–747.

⁷⁹ O veľkej obľúbenosti apokalyptickej spisby v slovansko-byzantskom svete svedčí aj množstvo prepisov Zjavenia Metodija Patarského z niekoľkých prekladov a redakcií. ТЪПКОВА-ЗАИМОВА а МИЛТЕНОВА: *Историко-апокалиптическая книжнина*, s. 145. Cf. ГЕНСОРСЬКИЙ: *Галицко-Волинский літопис*, s. 14.

⁸⁰ Paul J. ALEXANDER: *The Byzantine Apocalyptic Tradition*, ed. & introd. Dorothy deF. Abrahamse. Berkeley; Los Angeles a London : University of California Press, 1985, s. 206–208. Taktiež Владимир ИСТРИНЪ: *Откровение Мефодія Патарскаго и апокрифическія виденія Данила въ византійской и славяно-русской литературахъ : Исследование и тексты* (=Чтенія въ Императорскомъ Обществе Исторіи и Древностей Россійскихъ при Московскомъ университете за 1897 г.). Москва : Университетская типографія, 1897, s. 206–227.

⁸¹ PODSKALSKY: *Christentum und Theologische Literatur*, 228 a pozn. č. 1042: „eine Auslegung des Namens „Benediktos“ auf den Antichrist, und zwar in Anspielung auf den Byzanz unfreundlich gesinnten Papst Benedikt VIII. (1012–1024).“

⁸² Jurij M. LOTMAN a Boris A. USPENSKIJ: The Role of Dual Models in the Dynamics of Russian Culture (Up to the End of the Eighteenth Century), in: *The Semiotics of Russian Culture*, s. 3–35, tu: 4.

proti zneucteným mníškam by sa mohla javiť ako príklad klasifikácie v medziach takto určenej striktnnej bipolarity. Navyiac, všetko cudzie, odlišné, a ešte aj sprevádzané nenormatívnym správaním zákonite nadobúda negatívnu konotáciu.⁸³

Teraz sa už iba v krátkosti pristavme pri druhom individuálnom príklade. Táto relácia súvisí s vojenským veliteľom mladého haličského kráľa Kolomana, istým Filem (*banus File*), ktorý je zobrazený bez akéhokoľvek rešpektu, keď kronikár uvádza, že „neuveriteľne pyšný Filja“ mal povedať: „Tak ako jeden kameň dokáže rozbiť veľa hrncov, tak stačí ostrosť meča a rýchlosť koňa na podmanenie Rusi.“⁸⁴ Následne text prezrádza, že toto sa nepáčilo Bohu „rus'kej zeme,“ a tým vysvetľuje, čo bolo príčinou, že bol File neskôr Danilom zajatý a popravený. Ďalej je jeho akoby heretický a „rúhačský“ charakter zvýraznený v časti textu venovanej obliehaniu mesta Halič Danilovým vojskom. Koloman a jeho oddiely sa uzavreli v chráme Bohorodičky ako poslednom mieste útočiska, avšak nie za účelom azylu, ale ako vojenského odporu, keďže chrám bol predtým na Fileho rozkaz opevnený a adaptovaný na pevnosť. Preto File a ním vedení Uhri spáchali z kronikárovho pohľadu najhorší z hriechov, keď tým „zneuctili“ chrám „našej najčistejšej vládkyne, Matky Božej.“⁸⁵ Kronikár napísal túto pasáž spôsobom, ktorým akoby chcel zdôrazniť bohorúhačský charakter všetkých pokusov invázorov poraziť „našu“ krajinu. Nedôstojnosť a „nehodnosť“ postavy Fileho, a tým aj Uhrov je vyjadrená znevažujúcim spôsobom.⁸⁶ Najmä povaha Fileho skutkov slúžila pisateľovi ako vynikajúci príklad hodný zdôraznenia.

Je zaujímavé, že hoci bol hlavným predstaviteľom agresora predovšetkým mladý Koloman (či neskôr princ Ondrej), ktorý mal byť takto hlavným bodom kronikárovho záujmu, v aktívne-negatívnej úlohe sa ocitol predovšetkým jeho vojvodca File. Podobne aj obdobie vlády a bojov princa Ondreja sa vyznačuje podobným mlčaním, hoci v tomto prípade je kontroverzná a negatívna úloha pripísaná „neverným“ prouhorským bojarom, najmä ich vodcovi Volodyslavovi. Veľmi úzke osobné kontakty Danila k uhorskej kráľovskej rodine mohli byť dôvodom, ktorý kronikára prinútil vynechať akékoľvek narážky (konvenčné invectívy a ne-

gatívne atribúcie) na kráľovskú rodinu, hoci ona samotná, resp. niektorí jej členovia, predstavovali nepriateľa napadajúceho kronikárovu krajinu.

V. Záver

Ak budeme považovať Uhrov za jednu entitu, presne tak ako sú chápaní v texte prameňa, a pri zväžení charakteru ich etnickej či kultúrnej percepcie kronikou, ich celkový obraz sa nám objaví vo svetle značnej dichotómie. Zatiaľ čo anonymná masa kolektívu je vnímaná na prvý pohľad ako iná kultúra, individuálni príslušníci spoločenstva, najmä členovia kráľovskej rodiny, javia sa v inom svetle. Hoci boli vzťahy k mladým dedičom Romana Mstislaviča zo strany kráľa viac ako dvojznačné, táto skutočnosť nijako zvlášť pozitívno-neutrálnemu obrazu kráľa v Haličsko-volynskom letopise neublížila. Autor pasáží, obsahujúcich zmienky o uhorskom kráľovi, zvyčajne nevenoval pozornosť jeho osobným kvalitám a vlastnostiam. Pri čítaní daného textu môžeme pozorovať určitý druh rešpektu a úcty preukazovanej kráľovi. Hoci skoro vždy vystupuje v úlohe nepriateľa, stále je kráľom, teda významnou figúrou v rámci európskej dynastickej hierarchie. Či už je označený za spojencu, alebo nepriateľa, vždy je uhorský panovník označený ako kráľ, bez ohľadu na to, ktorá konkrétna osoba sedela na tróne. To isté či podobné postavenie v HVL i celom Ipatjevskom letopise majú Koloman Knihomol, Štefan II., Belo II., Gejza II., Belo III., Ondrej II. alebo Belo IV. Tieto vzájomne pozitívne vzťahy haličských kniežat s panovníckym rodom Uhorska sú signifikantne vyjadrené v slovných spojeniach, obsahujúcich kladné postoje, ako napríklad lásku, pochopenie či porozumenie. Naproti tomu, keď sa v prameni vyskytnú Uhri z nižšieho stupňa sociálnej hierarchie ako invázori a nepriatelia, tak je v texte voči nim vyjadrená otvorená animozita, ako sme to mali možnosť vidieť v prípadoch Benedikta a Fileho. V jednom z týchto prípadov bolo nepriateľstvo vyjadrené prostredníctvom apokalyptickej terminológie, ktorá pravdepodobne mala skôr slúžiť jednak ako metaforická skratka vyjadrujúca neutešenú situáciu Haličského kniežatstva, ako aj jednoznačné odsúdenie uhor-

⁸³ Толочко: Образ ‚чужинця‘, s. 35 a 43.

⁸⁴ ПСРЛ 2, st. 736: **Вънде Фила древле прегордын надѣвса шбаты землю потребити море . со многими Оугры . рекшоу емоу единъ камень много . горньцевъ извиваетъ . а дроугое слово емоу рекшоу . прегордо шстрын мечю борзтын коню . многоа Роуси .**

⁸⁵ ПСРЛ 2, st. 737.

⁸⁶ File bol údajne zajatý nejakým sedliakom a mnoho Uhrov utekajúcich z bojiska bolo Mstislavovými vojakmi „rozdrvených“: ПСРЛ 2, st. 737: **[...]вѣгающим же Оугромъ и Лахомъ . извьено бѣ ихъ множество и етъ бѣ величавтын Фила парбоккомъ . Добрыниномъ .**

skej politiky za Karpatmi. Aj keď má táto relácia silný náboženský podtón, predsa len nevyjadruje protiuhorskú nábožensky motivovanú animozitu v otvorenej forme (podobne ako v prípade metafory o Uhorských horách – Karpatoch). Letopis, ako panegyrikum na Danila a Vasilka Romanovičovcov, samozrejme vo väčšine prípadov, zaujíma v politickej rovine protiuhorský postoj, avšak nikdy nenaberá explicitne negatívny postoj voči rímskemu kresťanstvu, či už je to v Uhorsku, alebo poľských kniežatstvách.⁸⁷ Jednak by sa to dalo vysvetliť sekulárnym charakterom HVL, jednak všeobecne tolerantnou politikou uhorských apoštolských kráľov vo vnútri vlastnej krajiny i navonok v tomto období,⁸⁸ ako taktiež aj politickými ohľadmi arpádovských kráľov v regióne.

V širších geopolitických súvislostiach, z diachrónneho uhla pohľadu, je veľmi zaujímavé vysvetliť tento vcelku pozitívny obraz Uhrov v HVL, v ktorom sa len latentne objavujú negatívne momenty. Prameň bol napísaný, resp. skompilovaný v priebehu druhej polovice 13. storočia, teda s dostatočným časovým odstupom, aby sa v ňom premietli aj vývojové tendencie z Balkánu, najmä Byzantska po konštantínopolskej katastrofe roku 1204.⁸⁹ V priebehu 12. storočia udržiavala ríša na Bospore tesné politické a vojenské kontakty s Haličskom ako najvýznamnejším spojencom v regióne počas svojho vojenského ťaženia proti Uhrom za Manuela I. Komnena. Aj keď Haličsko po ná-

stupe kniežata Jaroslava Osmomysla roku 1153 upustilo od aktívnej vojenskej podpory Byzantska voči Uhorsku, knieža napríklad nebránil verbovať vojakov do cisárskej armády na svojom území.⁹⁰ Hoci byzantsko-haličské vojenské spojenectvo stratilo po porážke Uhorska a jeho formálnom uznaní cisárovej suverenity roku 1165 na aktualite,⁹¹ silné cirkevno-kultúrne a ideové vzťahy prevládali až do konca 12. storočia. V roku 1200 bola haličskými vyslancami Romana Mstislaviča podpísaná nová spojenecká zmluva s Konštantínopolom, namiereaná najmä proti Bulharom a Polovcom.⁹² Na druhej strane Haličsko udržiavalo tesné kontakty s Uhorskom, ako aj Krakovskom a Sandomierskom. Veď po nečakanej smrti Romana Mstislaviča v roku 1205 to bol práve uhorský kráľ Ondrej II., ktorý sa ujal Danila a Vasilka a presadzovania ich dedičských práv na haličsko-volynský prestol, aj keď z nie celkom nezištných dôvodov. Pri hľadaní príčin toho, ako boli v Haličsku, a teda v HVL, vnímaní Uhri sa preto nemožno obmedziť iba na 13. storočie. Určité stereotypy sa vyvinuli už skoršie, najmä pod vplyvom medzinárodnej politiky orámcovanej byzantským spoločenstvom. Samotné Uhorsko sa stalo súčasťou tohto spoločenstva po roku 1165, po uznaní, aj keď formálnom, zvrchovanosti byzantského cisára. Navyše, k určitej „byzantinizácii“ obrazu Uhrov a Uhorska v rámci byzantskej ekumény došlo pravdepodobne aj pod vplyvom stabilne probyzantskej politiky Bela III.⁹³

⁸⁷ V tejto súvislosti je zaujímavá relácia Kyjevského letopisu týkajúca sa jedného z vojenských ťažení Gejzu II. do Haličska, na pomoc Izjaslavovi Mstislavičovi, ktorý Uhrov požiadal o spoločnú výpravu proti Vladimirkovi Volodarevičovi, kniežatu Haličska. ПСРЛ 2, st. 387: [...] а Оутре ѿ корола свои моужни рекоуца вты нам есте въ ѿца мѣсто а се инѣ заратнаса есте свои брѣмѣ и снѣмъ изслабомъ . а мы есмты по Бозѣ всѣ кѣтъяне одна брѣмѣ собѣ а намъ подоваеть всимъ быти съ себе [...] (podčiarknutie autor).

⁸⁸ Pozri poznámku 38. Ondrej II. mal plány zorganizovať po Kolomanovej korunovácii na kráľa Haličska (*rex Galiciae et Lodomeriae*) v roku 1215 miestnu cirkevnú synodu s cieľom spojenia cirkvi. Je však viac ako pravdepodobné, že vzhľadom na nepokojnú politickú situáciu z toho zišlo a pravdepodobne ani Ondrej II., veľmi dobre poznajúc miestnu situáciu, nesnažil sa o jej neskoršie zvolanie. O podobnej, avšak pápežskej iniciatíve z päťdesiatych rokov 13. storočia sa dozvedáme aj z HVL v súvislosti s Danilovou korunováciou.

⁸⁹ Aj keď sa HVL k dobytíu Konštantínopola nevyjadruje, v prameni zvanom *Повесть о взятии Царьграда фрягами* možno pozorovať vcelku propápežský postoj: Alexander AVENARIUS: Nikaia und Russland zur Zeit der tatarischen Bedrohung, in: *Byzantino-Slavica*, roč. 41, 1980, č. 1, s. 33–43, tu 34.

⁹⁰ Haličsko-byzantské vzťahy sa v priebehu rokov 1164–1165 zhoršili v dôsledku projektu matrimoniálneho zväzku medzi uhorským a haličským dvorom, ako aj veľkorysého prijatia Andronika Komnena, nepriateľa Manuela I., na dvore kniežata Jaroslava Osmomysla. Pozri Геннадий Г. ЛИТАВРИН: Русь и Византия в XII веке, in: *Тепже: Византия и славяне (сборник статей)* (=Византийская библиотека, Исследования, [вип. 1]). Санкт-Петербург : Издательство „Алетей“, 1999, s. 496–517, tu: 510. cf. Ferenc МАКК: *The Árpáds and the Comneni : Political Relations Between Hungary and Byzantium in the 12th Century*. Budapest : Akadémiai Kiadó, 1989, s. 91.

⁹¹ Litavrin uvádza ako zlomový rok 1167, pritom však k rozhodujúcej a predchádzajúcej byzantské zisky potvrdzujúcej politickej dohode medzi Manuelom I. Komnenom a Štefanom III. došlo po uhorskej porážke v bitke pri Zemune 1165. Čo sa týka podriadenosti Uhorska Byzantsku, resp. Manuelovi I. Komnenovi opatrnejší a triezvejší pohľad ponúka Paul STEPHENSON: Manuel I Comnenus, the Hungarian Crown and the „Feudal Subjection“ of Hungary, 1162–1167, in: *Byzantino-Slavica*, roč. 57, 1996, č. 1, s. 33–59, njm. 53–55. Cf. МАКК: *The Árpáds and the Comneni*, s. 91–92, ako aj Георгије ОСТРОГОРСКИ: *Историја Византије* (=Библиотека Посебна издања, књига бр. 75, ed. Миличко Мијовић). Београд : Народна књига Алфа, 1998, s. 363, 367; Gyula KRISTÓ: *Die Arpaden-Dynastie*, s. 148.

⁹² Литаврин: Русь и Византия в XII веке, s. 513–514.

⁹³ Podrobnejšie pozri Ferenc МАКК: Relations hungaro-byzantines à l'époque de Béla III, in: *Acta Historica Academiae Scientiarum*

Belo-Alexios ako perspektívny následník Manuela I. – vtedy ešte bez vyhliadky na mužského potomka a následníka – bol zasnúbený s komnenovskou princeznou, a preto musel zjavne konvertovať k pravosláviu.⁹⁴ Navyše, ako uvádzajú súčasné byzantské pramene, Uhorsko 12. storočia bolo silno poznačené politicko-náboženským particularizmom, ktorý sa naplno prejavil v krízových šesťdesiatych rokoch toho istého storočia.⁹⁵ Ešte počas 12. storočia Uhorsko plnilo funkciu akejsi neutrálnej zóny medzi dvoma impériami, ktoré ešte v prvej polovici storočia spolupracovali, ale

v druhej polovici sa stali rivalmi s veľkými ambíciami. Dôsledkom imperiálnej politiky Manuela I. Komnena sa po neúspechu v Itálii Uhorsko dostalo do centra byzantskej pozornosti na Balkáne.⁹⁶ Preto tiež možno vysvetľovať fakt, že Uhorsko bolo vnímané podstatne inakšie ako napríklad východné poľské kniežatstvá, susediace s Haličskom a Volynskom, a svojím spôsobom sa tiež, pod vplyvom Byzantska, stalo akousi hraničnou zónou podobne ako sa Haličsko stala hraničnou zónou vďaka sprostredkovaným kultúrnym vplyvom z kresťanského Západu.

Die Ungarn, das Königreich von Ungarn und die Zips in der galizischen chronologischen Tradition: Eine kultur-anthropologische Interpretation der „Galizisch-Wolhynischen Chronik“

Die vorliegende Abhandlung befasst sich mit einer neuen Interpretation des dritten Teils der Hypatius Jahrbücher, der sogenannten Galizisch-Wolhynischen Chronik, nämlich mit dem Bild der mittelalterlichen Ungarn von der ethnisch-kulturellen Sicht. Die Neubewertung des Materials ist auf der These begründet, dass die Territorien der Fürstentümer von Galizien und Wolhynien als ein Überlappungsgebiet oder eine Grenzzone zwischen dem lateinisch-römischen Westen und dem slawisch-byzantinischen Osten verstanden wurden. Die vielfältigen Aspekte des Konzepts, die wir erwogen haben, haben uns zur Schlussfolgerung geführt, dass die „Mentalität“ des analysierten Textes zum großen Teil von dem transitiven Charakter der jeweiligen Auffassung des Ursprungslandes beeinflusst wurde. Deshalb soll das analysierte ethnisch-politische und kulturelle Bild der mittelalterlichen Ungarn vornehmlich als eine Widerspiegelung der Charakterzüge der Region betrachtet werden. Das Bild der Ungarn kann so nicht von vornherein definiert geurteilt werden, sondern es spiegelt die momentane Entwicklung wider. Vornehmlich die Vertreter der herrschenden Arpaden-Dynastie prägen das Bild, das als positiv-neutral charakterisiert werden kann. Im Gegensatz dazu wurden die Einzelvertreter, die in der sozialen Hierarchie niedriger gestanden haben, wie in diesem Falle die ungarischen Adeligen, die an vielen Feldzügen teilgenommen haben, fast immer in negativen Farben dargestellt. Obwohl die mittelalterlichen Ungarn als eine Einheit wahrgenommen werden und allenfalls als eine „andere“ ethnisch-kulturelle Einheit dargestellt wurden, hatten sie doch nie öffentlich Stellung zur Religion bezogen. In diesem Bezug hat der Chronist einige religiös-gefärbte Metaphern benutzt, jedoch nie die lateinisch-römische Form ihres Christentums in Frage gestellt.

Hungaricae, roč. 31, 1985, č. 1–2, s. 3–32. Cf. Gyula MORAVCSIK: Pour une alliance byzantino-hongroise: second moitié du XIIe siècle, in: *Byzantion: Revue Internationale des Études Byzantines*, roč. 8, 1933, č. 2, s. 555–568.

⁹⁴ МАКК: Relations hungaro-byzantines, s. 6. STEPHENSON: Manuel I Comnenus, s. 53 a pozn. 116; Franz TINNEFELD, Byzantinische auswärtige Heiratspolitik vom 9. zum 12. Jahrhundert, in: *Byzantino-Slavica*, roč. 54, 1993, č. 1, s. 21–8, tu 26.

⁹⁵ МАКК: *The Árpáds and the Comneni*, s. 93–95. Cf. Paul STEPHENSON: Manuel I Comnenus, s. 37 a pozn. 24.

⁹⁶ Paul MAGDALINO: *The Empire of Manuel I Komnenos, 1143–1180*. Cambridge a New York : Cambridge University Press, 1993. МАКК: *The Árpáds and the Comneni, passim*. Gyula MORAVCSIK: *Byzantium and the Magyars*. Amsterdam : Hakkert, 1970.

Struktura społeczno-gospodarcza średniowiecznego Spiszu (Przegląd problematyki i dorobku historiografii węgierskiej)

The Social and Economic Structure of Medieval Scepusia
(A Synopsis of Topics and the Hungarian Historiography)

This article aims to introduce, in time and space, the social and economic structure of medieval Scepusia, stressing the fact that general European, regional, and local trends historically determined the processes going on in this region. The author focuses on the social and economic structure of early medieval Scepusia, the changes it went through in the 13th and 14th centuries and on the social and economic structure of Scepusia during the advanced and late Feudalism.

Spisz należy do tych nielicznych regionów, których specyficzne położenie geograficzne ma ogromny wpływ nie tylko na przebieg ich własnej historii, ale również na miejsce w historiografii zainteresowanych krajów (Polski, Słowacja, Węgier). Specyfika położenia Spiszu polega na tym, że zarazem można je scharakteryzować jako peryferyjne i centralne. Kiedy w pierwszych dekadach IX wieku na terenie dzisiejszej Słowacji wykształcił się pierwszy samodzielny organizm polityczny pod panowaniem księcia Pribiny, Spisz leżał na peryferiach tego księstwa¹. Podobna była sytuacja, kiedy w latach trzydziestych IX wieku Mojmir, władca Wielkich Moraw, odniósł zwycięstwo nad Pribiną i podporządkował sobie jego kraj². Charakter położenia Spiszu nie zmienił się po powstaniu państwa węgierskiego i przyłączeniu terenu dzisiejszej Słowacji do Królestwa Węgierskiego. W tym okresie Spisz należał do strefy granicznej nowego państwa³. Po upadku Wielkich Moraw północna część Spiszu znalazła

się w sferze zainteresowania formującego się państwa polskiego⁴. Spisz w stosunku do centralnych ziem Polski również leżał na peryferiach.

Paradoksalnie, z peryferyjności położenia wynikały zalety, dzięki którym Spisz w następnych stuleciach stał się kluczowym terenem kontaktów między Polską (Małopolską) a Centralnymi i Górnymi Węgrami (terenami dzisiejszej Słowacji). Ośią Spiszu są doliny rzek (Hornadu i Popradu), które w naturalny sposób łączyły tereny leżące po obu stronach Karpat i dawały możliwość wzajemnych kontaktów i komunikacji. W okresie więc „drugiego feudalizmu”, gdy pozytywne zmiany gospodarcze i społeczne spowodowały gwałtowny wzrost ludności oraz migracje w całej Europie⁵, tak w jej bardziej rozwiniętej zachodniej części, jak i w regionie środkowowschodnim, na terenie Spiszu spotkały się nurty osadnicze (migracyjne) wychodzące z dalszych i bliższych obszarów Europy oraz z sąsiednich terenów Polski i Węgier⁶. Spisz stał się ważnym ośrodkiem kontaktów i wzajemnych

* Adrienne KÖRMENDY, Dr. hab. Radca do spraw politycznych Ambasady Republiki Węgierskiej w Warszawie (1999-2003); profesor Wyższej Szkoły Humanistycznej w Pułtusku. Zainteresowania badawcze: historia więzi społeczno-gospodarczych między krajami a regionami Środkowej i Wschodniej Europy w średniowieczu, historyczne uwarunkowania sytuacji geopolitycznej Europy Środkowo-Wschodniej.

¹ R. Marsina, *Über die Besiedlung der Slowakei vom 11. bis in die Hälfte des 13. Jahrhunderts*, „Studia Historica Slovaca”, XVI, 1988, s. 174.

² *Ibidem*.

³ Gy. Györffy, *Istoán király és műve* [Król Stefan i jego dzieło], Budapest 1977, s. 208-209.

⁴ V. Chaloupecký, *Staré Slovensko*, Bratislava 1923, s. 30; F. Hrušovský, *Boleslav Chrabrý a Slovensko*, [w:] *Sborník na počesť J. Škultétyho*, Turč. Sv. Martin 1933, s. 454-482.

⁵ J. Le Goff, *Das Hochmittelalter*, Frankfurt am Main 1965, s. 14-186; M. Bloch, *La Société Féodale*, t. I, 1939, s. 95-115.

⁶ A. Körmendy, *Melioratio terrae. Vergleichende Untersuchungen über die Siedlungsbewegung im östlichen Mitteleuropa im 13-14. Jahrhundert*, Poznań 1995, s. 172-185.

wpływów różnych kultur oraz doświadczeń, umiejętności i rozwiązań gospodarczych i społecznych⁷. Różnorodność na Spiszu okazała się bardzo owocna. W ciągu XIII w. Spisz należał do najszybciej rozwijających się regionów w naszej części Europy, a wkrótce potem przyczynił się do przyspieszenia rozwoju sąsiednich terenów⁸.

Podwójny charakter Spiszu (peryferyjność pod względem położenia geograficznego i przodownictwo pod względem rozwoju społecznego i gospodarczego) spowodował, że problematyka dotycząca historii Spiszu, w tym również zagadnień jego struktury społeczno-gospodarczej w średniowieczu, jest nierównomiernie opracowana przez historiografię węgierską. Kiedy Spisz był jednym z terenów leżących na peryferiach Królestwa Węgierskiego, nie budził większego zainteresowania historyków. Jego dzieje społeczne i gospodarcze w okresie wczesnego feudalizmu nie stały się tematem osobnych, licznych pozycji. O Spiszu pisano – często na marginesie – w większych opracowaniach. Natomiast okres przekształcania się systemu feudalnego (wielki ruch osadniczy, rewolucja agrarna itp.), kiedy na terenie Spiszu spotkały się różne prądy osadnicze, gospodarcze, społeczne i kulturalne, a jego rozwój nabrął przyspieszenia, wzbudził większe zainteresowanie badaczy i niektóre zagadnienia spiskiej historii stały się przedmiotem szczegółowych analiz (opracowań). Trzeba pamiętać o tej dysproporcji w stanie badań nad historią Spiszu, w tym nad jego strukturą społeczno-gospodarczą, kiedy przystępujemy do przeglądu dorobku węgierskiej historiografii⁹.

Brak systematycznych opracowań poszczególnych zagadnień dotyczących struktury społeczno-gospodarczej średniowiecznego Spiszu sprawia, że synteza historyczna, która przedstawiałaby ową strukturę i jej przekształcenia od okresu wczesnofeudalnego państwa do późnego średniowiecza, nie może się opierać jedynie na

osiągnięciach historiografii węgierskiej. Do takiej syntezy niezbędne jest wykorzystanie ustaleń historiografii słowackiej. Są nawet okresy, których opracowanie musi się oprzeć prawie wyłącznie na badaniach słowackich historyków i archeologów.

Dobrym przykładem takiej sytuacji jest okres przed powstaniem wczesnofeudalnego państwa. Historiografia węgierska nigdy nie kwestionowała, że teren Spiszu, szczególnie doliny rzek, był zaludniony. Uznała również, że przed panowaniem węgierskim na tym terenie istniała już pewna sieć osad ludności słowiańskiej, a późniejsze osady innych mieszkańców, migrujących na teren Spiszu, często powstawały tam, gdzie leżały te najdawniejsze osady słowiańskie¹⁰. Dla syntezy poświęconej strukturze społeczno-gospodarczej średniowiecznego Spiszu niezbędne jest przedstawienie stanu wyjściowego, to znaczy pokazanie sytuacji społeczno-gospodarczej w regionie spiskim przed powstaniem wczesnofeudalnego państwa. Historiografia słowacka, opracowując te zagadnienia, z braku źródeł pisanych wykorzystwała przede wszystkim wyniki badań archeologicznych¹¹. Wnioski z prac słowackich można i trzeba porównywać i weryfikować z wynikami badań polskich. W Polsce, podobnie jak na Spiszu, powstanie feudalnego państwa było wynikiem długiego i pokojowego rozwoju. Nie wiązało się z gwałtownymi ruchami ludności, co miało miejsce np. w przypadku Węgrów¹². Ważne jest zatem ustalenie, do jakiego poziomu rozwoju doszły owe osady słowiańskie przed pojawieniem się Węgrów i Sasów na Spiszu. Poziom ten niewątpliwie miał wpływ na strukturę społeczno-gospodarczą Spiszu w okresie wczesnego feudalizmu. Do tej pory w węgierskiej historiografii nie zostały podjęte próby konfrontacji ustaleń słowackiej historiografii z panującymi poglądami węgierskimi.

Gruntowne zmiany w sytuacji miejscowej ludności na Spiszu nastąpiły w czasie rozbudowy

⁷ A. Körmendy, *Osadnictwo na Spiszu w XII-XIV wieku. Podłoże wielokulturowości Spisza*, [w:] *Spisz – wielokulturowe dziedzictwo*, pod red. A. Kroha, Sejny 2000, s. 115-116.

⁸ R. Marsina, *Reforma stredovekých miest v Uhorsku*, HČ, 1983, nr 2, s. 172-178.

⁹ W tym artykule nie weźmiemy pod uwagę prac historyków Spiszu opublikowanych w ostatnich dekadach XIX w. (K. Demkó, J. Hradzsky, M. Pirhalla itp.). Pewne fragmenty tych prac nadal są aktualne, ale sposób ujmowania zagadnień społecznych i gospodarczych jest mocno przestarzały.

¹⁰ E. Fügedi, *A német jogú falvak települése a szlovák és a német nyelvtérületen* [Lokacja wsi na prawie niemieckim na obszarach słowacko- i niemieckojęzycznych], [w:] *Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században* [Rozprawy z historii chłopstwa na Węgrzech w XIV wieku], pod red. Gy. Székelyego, Budapest 1953, s. 226; G. Székely, *Településtörténet és nyelvtörténet. A XII. századi magyar nyelvhátár kérdéséhez* [Historia osadnictwa i historia języka. Przyczynek do kwestii granicy języka węgierskiego w XII wieku], [w:] *Mályusz Elemér Emlékkönyve* [Księga pamiątkowa ku czci profesora Eleméra Mályusza], pod red. É. H. Balázsa, E. Fügediego, F. Maksaya, Budapest 1984, s. 318; A. Körmendy, *Kształtowanie się organizacji parafialnej na Spiszu w XIII w. a rozwój społeczno-gospodarczy regionu*, KH, 1986, nr 2, s. 378.

¹¹ Np. *Dejiny Slovenska. Od najstarszych čias do roku 1848*, red. L'. Holotík, J. Tibenský, Bratislava 1961; B. Varsík, *Osídlenie Košickej kotliny, t. I i III*, Bratislava 1964, 1977; A. Ruttikay, *Najnovšie príspevky archeologického bádania k poznaniu dejín územia Slovenska v 9.-11. storočí*. [w:] *Slovenský ľud po rozpade Veľkomoravskej ríše*, Bratislava 1984; J. Béreš, F. Javorský, M. Slivka, *Spis v 6-16 storočí v archeologických prameňoch. Katalog k výstave*, Bratislava 1987.

¹² H. Łowmiański, *Początki Polski*, t. 3. Warszawa 1967.

organizacji państwowej na tym terenie. Węgrzy i słowaccy historycy jednomyślnie uznają, że państwo węgierskie zostało zorganizowane na podstawie systemu komitatów¹³. Są też zgodni, że na początku XI w. administracja państwowa jeszcze nie obejmowała całego terenu dzisiejszej Słowacji, została ona stopniowo rozbudowana w następnych stuleciach¹⁴. W tym okresie Spisz należał do komitatu Gömör, który był wtedy jeszcze komitatem obronnym¹⁵. Usamodzielił się w końcu XII stulecia, kiedy został samodzielnym komitatem. Wówczas większość jego zaludnionego obszaru weszła w skład majątku grodowego, a reszta – przeważnie lasy oraz tereny tylko częściowo zagospodarowane i bardzo rzadko zaludnione – pozostała w rękach królewskich¹⁶.

Zagadnienia związane ze strukturą własnościową i majątkową oraz społeczną i gospodarczą Spiszu w okresie rozbudowy organizacji państwowej i rozwiniętego feudalizmu są stosunkowo dobrze opracowane zarówno w historiografii węgierskiej, jak słowackiej. Rezultaty tych opracowań nie są kontrowersyjne, często nawet się uzupełniają¹⁷.

Wśród historyków węgierskich, słowackich i polskich zajmujących się problematyką Spiszu panuje zgoda, że rozwój struktury społeczno-gospodarczej w średniowieczu jest ściśle związany z procesem osadnictwa na terenie Spiszu. W XII w. na Spiszu zdecydowanie dominują królewszczyzny oraz dobra kościelne. Po powstaniu komitatu, może jeszcze w końcu XII w., ufundowana została Kapituła Spiska, której uposażenie wykrojono z majątku grodowego¹⁸. W tym czasie nie spotykamy jeszcze na Spiszu znaczących majątków

świeckich. Ich szybki rozrost nastąpił w XIII w. i wiąże się z podstawowymi zmianami gospodarczo-społecznymi, jakie dokonały się wówczas w całym państwie węgierskim. Królowie rozdali większość majątków grodowych, wskutek czego rozpadł się system królewskich komitatów grodowych¹⁹. Wsie powstałe w pierwszym etapie, należące do majątku grodowego, Kapituły Spiskiej i nielicznych wtedy właścicieli świeckich (Máriássy Zsigrai, Görgey, Jazurmegyi), jeszcze w XIII w. wykazywały wiele cech pierwotnych, charakterystycznych dla osad wczesnofeudalnych. Na ich mieszkańcach ciążyły liczne powinności osobiste związane nie z ziemią, na której siedzieli, lecz z ich statusem społecznym i prawnym. Status prawny mieszkańców tych wsi był ogromnie zróżnicowany, a użytkowanie ziemi nie podlegało jeszcze jednolitym zasadom. Mieszkańcy jednej osady, różniący się między sobą statusem prawnym i powinnościami, nie stanowili i nie mogli stanowić wspólnoty osadniczej czy gospodarczej²⁰.

Do najstarszych mieszkańców Spiszu należała szlachta kopijnicza²¹. Jej przodkowie byli strażnikami granic. Jeszcze w XII w. osiedlali się oni na pierwszej linii obrony granic w dolinie Hornadu i organizacyjnie podlegali Spiskiemu Grodowi. W pierwszej połowie XIII w. udało się tej grupie społecznej zachować prawo własności ziemi, którą uprawiali sami z rodziną, i dostać w szeregi szlachty dzięki reformatorskim w zakresie wojskowości poczynaniom króla Beli IV po napadzie Tatarów na Węgry w r. 1241²². W przywileju z r. 1243 król nazywa ich już szlachtą, mimo że ich prawa szlacheckie były ograniczone²³. Wsie

¹³ J. Žudel, *Stolice na Slovensku*, Bratislava 1984, s. 73 i n.; Gy. Kristó, *A vármegyéek kialakulása Magyarországon* [Kształtowanie się systemu komitatów na Węgrzech], Budapest 1988.

¹⁴ R. Marsina, *Über die Besiedlung...*, s. 176; J. Szücs, *Az utolsó Árpádok* [Ostatni Arpadowie], Budapest 1993, s. 45-40.

¹⁵ Według Györfffyeo nie cały Spisz należał do komitatu Gömör jako do komitatu obronnego, tylko jego południowe, słabo zaludnione tereny. Gy. Györfffy, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza* [Historyczna geografia Węgier w czasie dynastii Arpadów], t. II, Budapest 1987, s. 457-458.

¹⁶ Ostatnio A. Zsoldos wrócił na to uwagę, że proces zorganizowania komitatu na Spiszu ma liczne nietypowe cechy. A. Zsoldos, *Szepes megye kialakulása* [Wykształcenie się komitatu spiskiego], „Történelmi Szemle”, 2001, nr 1-2, s. 19-31.

¹⁷ A. Fekete-Nagy, *A Szepesség területi és társadalmi kialakulása* [Terytorialne i społeczne formowanie się Spiszu], Budapest 1934; A. Körmendy, *A soltész („more scultetorum”) telepítete falvak a Szepességben (XIII-XIV. sz.)* [Wsie lokowane przez sołtysów „more scultetorum” na Spiszu (XIII-XIV w.)], „Agrártörténeti Szemle”, 1974, nr 3-4, s. 305-348; A. Körmendy, *Melioratio terrae...*, s. 130-198; J. Radziszewska, *Studia z dziejów ustroju Spisza*, Katowice 1969; H. Ruciński, *Prowincja saska na Spiszu do 1412 roku (Na tle przemian społecznych i ustrojowych w komitacie spiskim i na obszarach przyległych)*, Białystok 1983; B. Varsik, *Osídlenie...*, t. III, Bratislava 1977, s. 187-215, a także liczne prace J. Beňki i M. Homzy.

¹⁸ A. Körmendy, *A falusi plébániák hatása a faluközösség kialakulására. A Szepesség példája* [Wpływ wiejskich parafii na powstanie wspólnoty wiejskiej. Przykład Spiszu], [w:] *Művelődéstörténeti tanulmányok a magyar középkorról* [Studia kulturoznawcze nad historią węgierskiego średniowiecza], pod red. E. Fügediego, Budapest 1986, s. 142-145.

¹⁹ Gy. Kristó, *Magyarország története 895-1301* [Historia Węgier 895-1301], Budapest 1998, s. 203-204.

²⁰ A. Körmendy, *A falusi plébániák hatása...*, s. 142-143.

²¹ J. Radziszewska, *op. cit.*, s. 53-63.

²² J. Szücs, *Az 1267. évi dekrétum és háttere. Szempontok a köznemesség kialakulásához* [Dekret z 1267 r. i jego tło. Materiały do problemu powstania szlachty „pospolitej” średniej i drobnej], [w:] *Mályusz Elemér Emlékkönyv*, Budapest 1984, s. 363 i 371; tenże, *Az utolsó Árpádok...*, s. 23; A. Zsoldos, *A nemesség határán* [Na pograniczu szlachty], „Turul”, 1999, 3-4, s. 118-121.

²³ *Rerum Hungaricarum Monumenta Arpadiana* (dalej RMA), pod red. S. L. Endlichera, St. Gallen 1849, s. 460; A. Zsoldos, *Az Árpádok és alattvalóik. Magyarország története 1301-ig* [Arpadowie i ich poddani. Historia Węgier do 1301], Debrecen 1997, s. 154.

należące do szlachty kopijniczej, organizacja ich majątków, a także wzajemne stosunki wykazują wiele cech swoistych, odrębnych. Majątki należące do szlachty kopijniczej nie były wielkie i miały na ogół ten sam rozmiar (1-2 *aratrum* – ok. 60-120 ha). Wśród szlachty kopijniczej nie było wielkich właścicieli ziemskich. Przywilej z 1243 r. nadawał ich majątkom immunitet. Szlachta kopijnicza stanowiła odrębną grupę (*universitas*), którą wydzielono spośród szlachty krajowej. Uzyskała autonomię sądowniczą i administracyjną. Wsie należące do tej grupy szlachty zachowały archaiczne cechy. Są one raczej aglomeracjami oddzielnych majątków, przynależnych do nich dworów oraz nielicznych domostw poddanych chłopów. Osady szlachty kopijniczej poczęły nabierać charakteru zwartych wsi dopiero od XIV w. Późno też poczęto wytyczać dokładne granice między poszczególnymi wsiami²⁴.

Drugi etap w dziejach osadnictwa Spiszu to kolonizacja saska. W końcu XII w. pojawiła się na Spiszu nowa grupa społeczna, która wywarła decydujący wpływ na przyszły rozwój całego regionu. Pierwsi przybysze byli jednak Walonami (Latini)²⁵. Dopiero za nimi przyszli Sasi (Saxones). Dla Sasów wyznaczono z królewskiej obszar, zazwyczaj bezludne, położone między Hornadem a Popradem, a więc już poza granicznymi zasiekami. Zagospodarowanie tego regionu sprawiło, że druga linia obrony granic została przesunięta nad górny Poprad²⁶.

Pojawienie się osadników saskich na Spiszu sygnalizuje, że Spisz przestał być wyłącznie terenem peryferyjnym, mającym znaczenie tylko z punktu widzenia obronności kraju, ale zaistniały tu zmiany będące integralną częścią tych procesów społecznych, gospodarczych i kulturalnych, które miały zasięg ogólnoeuropejski i były nośnikiem zasadniczych zmian, powodujących przyspieszenie rozwoju.

Ruch osadniczy, który ogarniał całą Europę w XII w., dotarł również na Węgry. Kraj ten znalazł się w zasięgu kolonizacji wychodzącej

z państw niemieckich (z terenów nadmozaelskich i nadreńskich) i kierującej się na południowy wschód (nurt frankoński). Pod wpływem migracji zewnętrznej i wewnętrznej na Węgrzech wykształciło się swoiste prawo osadnicze, „prawo gości” (*libertas hospitum*). To prawo zawierało pewne elementy różniące je od praw przysługujących osadnikom w innych częściach Europy. Na przykład w kwestii samorządu „prawo gości” dawało osadnikom więcej uprawnień niż prawo niemieckie (prawo do wyboru sędziego)²⁷.

Pierwsza faza osadnictwa saskiego na Spiszu (do połowy XIII w.) jest bardzo słabo udokumentowana źródłowo. Z nielicznych zachowanych świadectw dowiadujemy się, że Sasi mieli dziedziczne prawo do ziemi, samorząd, własne sądownictwo wraz z prawem wybierania swojego sędziego²⁸. Źródła milczą o tym, jak wyglądały pierwsze osady saskie, ale wydaje się pewne, że wsie zakładane przez Sasów miały od początku dokładnie wytyczone granice, regularną, zwartą zabudowę i że stosowany w nich był system łanowy. Mieszkańcy jednej wsi tworzyli więc autentyczną wspólnotę osadniczą, gospodarczą i sądowniczą. Oprócz tego koloniści sascy w każdej swojej osadzie budowali kościół parafialny²⁹. W osadach saskich prawo patronatu należało do całej wspólnoty, która była zobowiązana do budowy i utrzymania kościoła, ale miała za to prawo do wyboru plebana i do swobodnej dziesięciny³⁰. U Sasów spiskich da się zaobserwować nie tylko świadomość przynależności do konkretnych wsi czy miast, lecz także silne poczucie solidarności ze wszystkimi innymi saskimi osadami. To nie wspólny ich przywilej z r. 1271 stworzył prowincję z poszczególnych osad, nadana wówczas autonomia tylko zatwierdziła już istniejącą przynależność do wspólnoty³¹.

Trzeci etap zaludnienia Spiszu był związany z rozbudową wielkich majątków świeckich. Aby lesiste i bezludne tereny, otrzymane od króla w XIII w., przynosiły dochody, trzeba było je zagospodarować, a przede wszystkim zaludnić.

²⁴ A. Fekete-Nagy, *op. cit.*, s. 66-67.

²⁵ RMA, s. 535; M. Auner, *Latini*, „Századok”, 1916, s. 28-41.

²⁶ H. Ruciński, *op. cit.*, s. 231-267.

²⁷ E. Fügedi, *Der Stadtplan von Stuhlweissenburg und die Anfänge des Bürgertums in Ungarn*, [w:] „Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae”, 15, 1969, s. 121-125; A. Kubinyi, *Zur Frage der deutschen Siedlungen im mittleren Teil des Königreichs Ungarn (1200-1541)*, [w:] *Die deutsche Ostsiedlung des Mittelalters als Problem der europäischen Geschichte*, pod red. W. Schlesingera, Sigmaringen 1974, s. 529-544.

²⁸ A. Körmeny, *Kształtowanie się organizacji...*, s. 388.

²⁹ A. Körmeny, *A falusi plébániák hatása...*, s. 150-151.

³⁰ E. Fügedi, *Kirchliche Topographie und Siedlungsverhältnisse im Mittelalter in der Slowakei*, [w:] „Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae”, 5, 1959, s. 399; H. Ruciński, *op. cit.*, s. 172-183.

³¹ *Supplementum analectorum terrae Scepusiensis*, pars II, coll. M. Schmauk, 1889, s. 39; H. Ruciński, *op. cit.*, s. 252-269; Gy. Granasztói, *A középkori magyar város [Średniowieczne miasto węgierskie]*, Budapest 1980, s. 81.

Wzorce akcji osadniczej na ogromną skalę, która dawała szybkie i odczuwalne efekty gospodarcze, powstały nad Łabą i zostały wypróbowane na terenach Śląska i Małopolski (osadnictwo na prawie niemieckim, przeprowadzane przy pomocy lokatora). Metodę tę poznali spiscy właściciele ziemscy w Małopolsce i z powodzeniem zastosowali ją u siebie, na Spiszu³². Organizacja i przebieg akcji osadniczej, przywileje osadników i lokatora na Spiszu były podobne do analogicznych zjawisk regulowanych prawem niemieckim w Małopolsce i na Śląsku. Podobna też była instytucja samorządu, ale z jednym wyjątkiem. Na Spiszu, w osadach lokowanych na prawie niemieckim, konsekwentnie budowano nie tylko wspólnoty osadnicze, gospodarcze, sądownicze, ale także kościelne. Na Spiszu pod wpływem osadnictwa saskiego i praw przynależnych spiskim Sasom – wbrew praktyce osadnictwa na prawie niemieckim – prawo patronatu nad kościołem nie należało do uprawnień pana gruntowego, ale do wspólnoty wiejskiej, a osadnicy otrzymali prawo wyboru plebana oraz zezwolenie na oddawanie dziesięciny swojemu plebanowi, a nie prepozytowi spiskiemu³³.

Zmiany strukturalne w stosunkach społeczno-gospodarczych na Spiszu w XIII i XIV w., które były ściśle związane z intensywnym wykorzystaniem wszelkich możliwości wynikających z zagospodarowania coraz to nowych i większych terenów, uczyniły Spisz jednym z najbardziej dynamicznie rozwijających się regionów w Europie. Ale osadnictwo nie było jedynym czynnikiem tego sukcesu. Towarzyszył mu rozwój górnictwa, handlu i miast.

Zarówno historiografia węgierska, jak i słowacka już od dawna zwracały uwagę na znaczenie rozwoju wydobywania miedzi i innych kruszców na terenie Spiszu. W XIII w. ogromną rolę odegrały Gelnica (Gölnicbánya) i Spišská Nová Ves (Igló). Rozwój technicznych możliwości wydobywania kruszców oraz zwiększenie produkcji same w sobie nie byłyby wystarczające. By rozkręcić koniunkturę i spowodować rozkwit całego regionu, potrzebna była nie tylko podaż towarów, ale rów-

niez odpowiedni na nie popyt. Dzięki osiągnięciom badawczym słowackich historyków, a wśród nich szczególnie profesora O. Halagi, stało się jasne, że w okresie, kiedy na Spiszu osadnictwo i górnictwo osiągnęły znaczące rozmiary, miasta leżące nad Bałtykiem i należące do Hanzy wykazywały rosnące zainteresowanie produktami górnictwa spiskiego. W handlu w kierunku północy oczywiście brały udział również miasta polskie³⁴.

Kwitający handel tworzył koniunkturę nie tylko dla górnictwa, lecz także dla rozwoju miast. Przywileje dla spiskich miast oraz dla lokowanych wsi tworzyły wszystkie niezbędne wolności i prawa dla rozwoju miejskiego. Same wolności i prawa nie potrafią jednak uczynić z wiejskich osad miasta. Dla uruchomienia procesów urbanizacyjnych potrzebne jest zapotrzebowanie na artykuły rzemieślnicze oraz handel. Na Spiszu od drugiej połowy XIII w. i w całym XIV w. były obecne wszystkie czynniki pobudzające aktywność gospodarczą i handlową. Nic zatem dziwnego, że oprócz Gölnicbánya również Késmárk (Kežmarok) i Lőcse (Levoča) stały się prawdziwymi miastami, biorącymi udział w handlu dalekosiężnym³⁵. Oprócz nich liczne inne osady uzyskały charakter miejski.

Kiedy zastanawiamy się nad historią Spiszu oraz innych północnych regionów Węgier w drugiej połowie XIII w. trzeba stwierdzić, że poza czynnikami, które zostały wymienione jako wspierające i przyspieszające rozwój, istniał jeszcze jeden bardzo istotny czynnik, mianowicie polityka reformatorska króla Beli IV. Węgierski mediewista Jenő Szücs w swojej pośmiertnie wydanej monografii w mistrzowski sposób zrekonstruował reformatorskie plany króla oraz ich realizację. Władca zmierzał do odbudowy i modernizacji kraju po spustoszeniu spowodowanym przez Tatarów³⁶. Wielkość Beli IV polegała na tym, że zauważył on ten niezwykle potężny, który można było wyzwolić poprzez objęcie północnych terenów kraju procesami, jakie miały miejsce w Europie i na samych Węgrzech. Nie jest przypadkiem, że punkt ciężkości wszystkich

³² E. Fügedi, *A német jogú falvak települése a szlovák...*, s. 225-239; J. Beňko, *Osídlenie severného Spiša do polovice 14. storočia*, „Historické štúdie”, 15, 1970; tenże, *Dedinská kolonizácia horného Spiša na nemeckom práve (do polovice 14. storočia)*, [w:] *Spiš. Vlastivedný zborník*, t. III i IV, 1973.

³³ A. Körmeny, *Kształtowanie się organizacji...*, s. 392; taż, *Kształtowanie się pojęcia „prawa niemieckiego” (ius Teutonicum) w Europie Środkowo-Wschodniej w XIII-XIV w.*, PH, 1984, nr 3, s. 486-488.

³⁴ O. Paulinyi, *A középkori magyar réztermelés gazdasági jelentősége* [Gospodarcze znaczenie wydobywania miedzi na Węgrzech w średniowieczu], [w:] *Károlyi Emlékkönyv* [Księga pamiątkowa ku czci profesora Karolyi], Budapest 1934, s. 403-418; Gy. Granasztói, *A középkori magyar város*, s. 97-98; O. R. Halaga, *Košice – Balt. (Výroba a obchod v styku vychodoslovenských miest s Pruskom (1275-1526))*, Košice 1975; J. Szűcs, *Az utolsó Árpádok...*, s. 234-235, 239.

³⁵ S. Domanovszky, *A szepesi városok árumezállító joga* [Prawo składu miast spiskich], Budapest 1922; J. Szűcs, *Az utolsó Árpádok...*, s. 272.

³⁶ J. Szűcs, *Az utolsó Árpádok...*, s. 3-105.

planów reformatorskich króla (reforma wojska, reforma polityki majątkowej, reforma polityki gospodarczej, program budowania zamków, program osadniczy, polityka wspierania lokacji miast) ogniskował się w północnych rejonach kraju (Spisz, Liptó, Turóc, Zólyom). Bela IV, popierając szybki rozwój dawnych peryferii, chciał umocnić swoją potęgę oraz uzyskać sojuszników przeciwko coraz silniejszym baronom. W XIV w. królowie z dynastii Andegawenów nadal dbali o interesy terenów północnych, w tym Spiszu³⁷. Negatywna zmiana w tej polityce panujących nastąpiła dopiero w czasach Zygmunta Luksemburczyka. On, kierując się swoimi doraźnymi interesami, poświęcił długofalowe interesy węgierskich poddanych, a wśród nich spiskich miast³⁸. Nowoczesna historiografia węgierska nie zwróciła jeszcze w należyty sposób uwagi na los

poszczególnych regionów na północnych rubieżach kraju w późnym średniowieczu. Zmiany w strukturze społeczno-gospodarczej Spiszu w XV w. nadal czekają na opracowanie.

Ten krótki przegląd problematyki dziejów średniowiecznego Spiszu oraz dorobku historiografii węgierskiej na ten temat świadomie skoncentrowałam na głównym nurcie rozwoju społecznego i gospodarczego, nie zwracając uwagi na zagadnienia szczegółowe, nawet najistotniejsze. Uważam bowiem, że w przypadku naukowego opracowania historii takiego wielokulturowego regionu jak Spisz, który miał (i ma) swoje miejsce i znaczenie w historii nie jednego kraju, bo zarówno Słowacji, Polski jak i Węgier, a nawet Niemiec, trzeba najpierw wyjaśnić, czy istnieje zgodność spojrzenia na przebieg głównych procesów historycznych zainteresowanych stron.

Die wirtschaftlich-gesellschaftliche Struktur der mittelalterlichen Zips (Die Übersicht der Problematik und der ungarischen Historiographie)

Die mittelalterliche Zips war das Randgebiet etlicher sich bildenden Staatsorganismen. Sie war ein wichtiger Raum politischer, kultureller und wirtschaftlicher Kontakte. Auch ihre ethnische Struktur veränderte sich. Das waren Faktoren, die eine intensive Entwicklung förderten. Die einzelnen Probleme der wirtschaftlich-gesellschaftlichen Struktur der mittelalterlichen Zips wurden von der ungarischen Historiographie nicht gleichmäßig bearbeitet. Ein synthetisches Ergreifen des Themas erfordert auch die Berücksichtigung anderer Historiographien. Der Artikel beschäftigt sich mit der Problematik der frühmittelalterlichen slawischen Besiedlung, der sächsischen Besiedlung seit dem Ende des 12. Jahrhunderts und darauffolgend ab der Hälfte des 13. Jahrhunderts und mit der großen Besiedlungsaktion nach deutschem Recht. Auch die Entstehung und die Aufgabe der wirtschaftlich-gesellschaftlichen Staatsorganisation, die Evolution der gesellschaftlichen Strukturen, die Entwicklung vom Bergbau, Geschäft und den Städten und ebenfalls die wirtschaftlich-gesellschaftlichen politischen Akte ungarischer Königen (vor allem von Bela IV. und von den Anjouen) wurden berücksichtigt.

³⁷ E. Fügedi, *Vár és társadalom a 12-14. századi Magyarországon* [Zamek i społeczeństwo na Węgrzech w XII-XIV w.], Budapest 1977, s. 70-87.

³⁸ Gy. Granasztói, *A középkori magyar város*, s. 136-137; P. Engel, *A magyar birtokszervezet átalakulása a Zsigmond-korban (Őt északi megye példája)* [Zmiany organizacji majątków na Węgrzech w czasie panowania Zygmunta Luksemburczyka (Przykład pięciu komitatów na północnych Węgrzech)], [w:] *Kelet és Nyugat között. Történeti tanulmányok Kristó Gyula tiszteletére* [Między Wschodem i Zachodem. Rozprawy historyczne ku czci profesora Gyula Kristó], pod red. L. Koszty, Szeged 1995, s. 141-159.

Dzieje polityczne Spiszu do końca XV wieku

Political History of Scepusia until the End of the Fifteenth Century

The period of the 10th – 13th centuries: Political status of the territory between the Danube and the Upper Tisa (present Slovakia) during the first three decades of the 11th century. Focus is put on the political position of Podolíneć in the second half of the 13th century and on other hitherto neglected or not satisfactorily answered questions.

The period of the 14th – 15th centuries: – Poland loses Podolíneć and its surroundings. Lokietek's wars over the Polish throne and its support in Scepusia. The establishment of a Saxon province in Scepusia and its history up to 1370 is presented along with analysis of the Scepusian noble county at the beginning of the 14th century. Furthermore, the following events and topics are discussed: the battle of Rozhanovce, local conflicts between the Lords of Hrhov (Hrhovský, Görgey) and the Lords of Brezovica (Brezovský, Berzeviczy) in 1307, Levoča's right of storage, the Scepusian forfeit, the advent of Wallachians to Scepusia (1402), the Hussites in Scepusia (1431–1434), Jan Jiskra of Brandýs in Scepusia (1440–1453, 1454–1462), Władysław I (III) Jagiello in Scepusia in 1440, the Brethren (Bratřici) in Scepusia (1447–1458) and their relations to Southern Poland, Casimir Jagiello's campaign for the Hungarian Crown (1471–1472), the Thurzo family and Scepusia (from 1430), the Zapolya family and Scepusia (from 1474), Jan Olbracht's campaign for the Hungarian Crown (1491–1492) – devastation of Scepusia and Sárosia, the Pentapolitana in Eastern Slovakia, Levoča's role within this alliance, Upper Hungary's Mining Towns Union (including Gelnica), or bandits in the Western Carpathians in the end of the 15th century.

Według pierwotnych założeń na konferencji Martin Homza miał omówić początki Spiszu do XIII w., my zaś – temat dziejów politycznych Spiszu w XIV i XV w. Ostatecznie jednak M. Homza przedstawił referat *Svätá Kunigunda a Spiš*. Ponieważ w ten sposób pominięte zostałyby początki Spiszu do XIII w., postanowiliśmy wypełnić tę lukę. Początkami Spiszu zajmował się ostatnio w kilku artykułach M. Homza. Istnieją też na ten temat dawniejsze opracowania. Natomiast w ostatnich latach ukazało się sporo pozycji, które w nowatorski sposób ujęły poszczególne aspekty spiskich dziejów w ich najdawniejszym okresie. Postanowiliśmy je tu przedstawić, konfrontując, jeśli była taka potrzeba, poglądy poszczególnych autorów i oceniając je na podstawie własnych badań źródłowych, akceptując je lub nie.

W ten sposób pierwsza część naszego opracowania będzie poświęcona stosunkom nie tylko politycznym, ale też etnicznym, społecznym i kulturalnym na Spiszu do XIII w. Poszczególne wątki mogą być kontynuowane w drugiej części opracowania.

W tej drugiej części podjęliśmy się przedstawienia dziejów Spiszu w XIV i XV w. Traktujemy tu Spisz jako całość, bez uwzględnienia jego podziału w 1412 r. na część zastawioną Polsce i część

pozostającą przy Węgrzech. Oczywiście sam akt zastawu i jego konsekwencje znajdą w niniejszym opracowaniu swoje miejsce. Ta druga część, według naszego zamiaru, ma stanowić zarys syntezy dziejów Spiszu w XIV i XV w.

Nazwy miejscowe, które na dobre zadomowiły się w polskiej literaturze historycznej, podajemy bez odpowiedników słowackich.

Początki różnicowania etniczno-społeczno-kulturowego na Spiszu

W ostatnich latach ukazało się wiele opracowań ukazujących w nowym oświetleniu spiskie początki i korzenie ich różnicowania. Początkowo Spisz zamieszkiwała ludność słowiańska. Zaludnienie było rzadkie, rozproszone. Jedyne nad górnymi odcinkami Hornadu i Popradu Słowianie żyli w większych skupiskach. Badania archeologiczne ukazują sposób organizowania się na terenie późniejszego Spiszu społeczności plemiennej już pod koniec VIII w., podczas wypraw Karola Wielkiego przeciw Awarom, i podporządkowania tej społeczności księstwu Nitry, a później Wielkim Morawom. Chodziło tu o ważny szlak łączący Kotlinę Karpacką z obszarami na północ od Karpat (Sącz), jak i o złoża bogactw

* Dr hab. Henryk Ruciński. Profesor Uniwersytetu w Białymstoku, kierownik Zakładu Historii Średniowiecza w Instytucie Historii UwB. Zainteresowania badawcze: społeczeństwo stanowe w późnym średniowieczu, Europa środkowo-wschodnia (Polska, Węgry, Czechy, Wielkie Księstwo Litewskie) w średniowieczu, stosunki podhalańsko-spisko-orawskie do końca XVIII w. na tle dziejów regionów w Karpatach Zachodnich.

naturalnych, szczególnie rud żelaznych w okolicach Nowej Wsi Spiskiej. Po upadku państwowości wielkomorawskiej dawne księstwo Nitry nawiązało współpracę z nowym hegemonem nad środkowym Dunajem – Madziarami, którzy na razie pozostawili tu dotychczasowe struktury administracyjne. Czeskie a potem polskie panowanie nad Słowaczczyzną nie naruszyło wykształconych tam struktur i po powrocie tych terenów pod panowanie węgierskie struktury te znalazły swą kontynuację. Indywidualność Spiszu zaznaczyła się w czasach panowania Władysława I Świętego (1077-1095), którego ojciec, Bela I, został pozbawiony tronu przez Salomona i którego synom, Gejzie i Władysławowi, udało się przy pomocy władcy Polski Bolesława Szczodrego odzyskać ojcowską schedę. W czasie krótkiego panowania Gejzy I Władysław był księciem Nitry, podlegał mu więc Spisz. Co prawda władca nie traktował Spiszu inaczej niż innych podległych mu ziem, jednak na Spiszu kult św. Władysława był szczególnie żywy¹. Pozostaje jeszcze kwestia przynależności Spiszu w XI w. Nikt nie kwestionuje podboju Słowaczczyzny przez Bolesława Chrobrego. Również data utraty tego terytorium przez Polskę – czy to było w 1018 r., kiedy po zawarciu porozumienia Bolesława ze Stefanem, który udzielił pomocy zbrojnej Bolesławowi w jego wyprawie kijowskiej, czy stało się po śmierci Bolesława, czy po śmierci Mieszka II w 1034 r. – jest tu mało istotna, gdyż Polska nie była w stanie wyrzucić silniejszego piętna na zdobytych terenach. Ważniejszy był sposób rezygnowania Polski z terenów między grzbieciem Karpat a Dunajem. Historiografia słowacka stała i stoi na stanowisku, że był to akt jednorazowy. Historiografia polska od czasów Adama Naruszewicza uważała, że mamy do czynienia z procesem wycofywania się strony polskiej z terytoriów słowackich, a ostatnią pozostałością polskiego panowania na Słowacji miał być Spisz, który jakoby Bolesław Krzywousty przekazał Węgrom jako wiano swej córki Judyty, wydanej za Kolomana, syna Andrzeja II, przyszłego króla Rusi Halickiej, w postaci kasztelanii spiskiej w 1108 lub, jak chce Władysław Semkowicz, w 1133 r. Ta wiadomość z *Kroniki wielkopolskiej* zawiera liczne błędy rzeczowe. Wyliczył je ostatnio historyk poznański Ryszard Grzesik, który uznał odnośny fragment *Kroniki wielkopolskiej* za

kontaminację dwóch wydarzeń: wydania przez Bolesława Krzywoustego swej córki za bliżej nie sprecyzowanego królewicza węgierskiego, prawdopodobnie Borysa, nieprawego syna Kolomana, oraz rzeczywistego wydania Salomei, córki Leszka Białego, za syna Andrzeja II, przyszłego króla Rusi Halickiej, Kolomana. Rokowania na ten temat odbyły się w Grodzie Spiskim w 1214 r. Autor, idąc za hipotezą Andrzeja Wędzkiego, uważa, że to nie Polska przekazała Węgrom Spisz, lecz odwrotnie. To Andrzej II, pragnąc pozyskać Leszka dla realizacji swych planów halickich, darował księciu krakowskiemu część Spiszu – okręg podoliniecki, którzy Węgrzy zajęli ponownie po śmierci Leszka Białego w 1227 r. W międzyczasie biskupi krakowscy zaczęli pobierać dziesięciny z okręgu podolinieckiego, a po przekazaniu tegoż okręgu arcybiskupowi ostrzyhomskiemu, konkretnie prepozyturze spiskiej, biskup Wiśław w 1235 r. wszczął przed sądem papieskim proces, który szczegółowo analizował Teofil Emil Modelski jeszcze w 1928 r. Wyrok był korzystny dla biskupa krakowskiego, ale strona polska nigdy nie potrafiła go wyegzekwować.

Pozostaje jeszcze kwestia zaludnienia okręgu podolinieckiego. Ryszard Grzesik przyjmuje, choć nie bez wątpliwości, że okręg ten został zaludniony przez element znad górnego Popradu i Hornadu, zauważając słusznie, że przynależność etniczna we wczesnym średniowieczu nie miała znaczenia ani dla przynależności państwowej, ani kościelnej, powołując się też na argumenty geograficzne – oddzielenie tego okręgu od Kotliny Sądeckiej przez pasmo Lubovňanskej Vrchoviny (może Orlovská Magura 830 m n.p.m. – H.R.) oraz trudny do przebycia przełom Popradu w okolicach Piwnicznej. Zastrzega się jednak, że z konkluzjami należy poczekać na wyniki badań archeologicznych, rozpoczętych w latach dziewięćdziesiątych ubiegłego wieku w okolicach Lubowli i Podolińca².

Kontekst historyczny przeczy takiej możliwości, że cały Spisz, poza okresem przynależności Słowaczczyzny do państwa Bolesława Chrobrego, należał do Polski. Podobnie wyniki badań archeologicznych. Granicą idealną były grzbieity Karpat. Po obu ich stronach rozciągała się szeroka rubież, a o jej rzeczywistej przynależności decydowały postępy osadnictwa. I nie była tu istotna

¹ Por. M. Homza, *Pokus o rekonštrukciu najstaršich politických dejín Spiša (Koniec 8.-13 storočia)*, „Z minulosti Spiša”, R. V-VI, 1997-1998, Levoča 1999, *passim*.

² R. Grzesik, *Małżeństwo Judyty, córki Bolesława Krzywoustego z Kolomanem czyli o utracie Spisza przez Polskę*, „Z minulosti Spiša”, R. VII-VIII, 1999/2000, Levoča 2001, s. 24-27. Dodajmy ze swej strony, że zaludnienie tych obszarów musiało być dość gęste, skoro opłacało się biskupowi krakowskiemu wszczynać proces o dziesięciny przed sądem papieskim.

przynależność etniczną osadników (wiadomo, że w XIII w. byli wśród nich Polacy i Rusini). Jak to udowodnić przed niemal stu laty Stanisław Zachorowski, strona polska z kretesem przegrała wyścig z Węgrami. Nieco inaczej ma się sprawa z osadnictwem okolic Podolińca. Leżał on już za węgierskimi zasięgami, które w XII i w początkach XIII w. przebiegały w pobliżu Buszowiec (Bušovce – Porta Poloniae). Ryszard Grzesik przyjmuje zaludnienie okręgu podolinieckiego od strony węgierskiej. Nie jest to jednak przekonujące, gdyż mieszkańcy Kotliny Sądeckiej sformowali przełom Popradu, zakładając Piwniczną i Muszynę (o którą też bywały konflikty między stroną polską a węgierską), a istotną przeszkodą mogły być zasięgi koło Buszowiec (pierwotna nazwa: Stragar, od strażyc). W jednym jesteśmy zgodni z autorem. Rozwiązanie kwestii zaludnienia okolic Podolińca mogą przynieść dopiero rzetelne badania archeologiczne.

W XII w. na Spiszu pojawiają się przybysze innych narodowości – Węgrzy i Niemcy. Ci ostatni odegrali rolę nie do przecenienia w dziejach Spiszu.

Węgrzy, a raczej przedstawiciele plemion tureckich, jak Kabarowie – Chazarzy, Pieczyngowie, Uzowie czy Połowcy (por. Pławiec - Plaveč nad Popradem), byli stosunkowo nieliczni i część z nich uległa asymilacji z żywiołem słowiańskim lub niemieckim. Pełnili oni funkcję zwiadowców (Locus Speculationis, późniejsze Kláštorisko) oraz strażników dróg i granic, którzy bronili przejść w zasięgach. Zasięgi te wraz z przesuwaniem się władztwa węgierskiego przemieszczały się z pogranicza spisko-gemerskiego i znad Hornadu w kierunku północnym. Mieli też strażnicy swe osady w ważniejszych miejscach komunikacyjnych (np. skrzyżowania dróg). Są to m.in. dzisiejsze Dlhé Stráže (Bicere), Stráže nad Popradom (Gumur – Gumureur; ör po węg. strażnik), Stráže pod Tatrami, dziś część Popradu, nazywane później villa Michaelis, zanikła później osada na terenie dzisiejszego Kieżmarku – villa Ecclesiae S. Michaelis, Strážky-Eur między Kieżmarkiem a Białą Spiską i Stragar-Bušovce, gdzie po opanowaniu

przez Węgrów Spiszu znajdowała się główna linia zasięgów z broną – Porta Poloniae. Wśród strażników żywy był kult św. Michała.

W XIV w., po ostatecznym opanowaniu przez Węgrów okręgu Podolińca, pojawiły się jeszcze osada strażnicza w Jarzębinie (Jarabina)-Eur i zasięgi na wschód od Lipnika Wielkiego (Velký Lipník) na drodze z doliny Popradu do doliny Dunajca³.

Odrębną strukturę tworzyli na Spiszu kopijnicy. Dotąd istnieją rozbieżności na temat ich genezy, a zwłaszcza pochodzenia. Historycy węgierscy, szczególnie wybitny znawca przeszłości Spiszu Antal Fekete-Nagy⁴, uważali, że węgierscy strażnicy granic byli pierwszymi mieszkańcami Spiszu. Dziś pod naporem odkryć archeologicznych oraz badań toponomastycznych na Spiszu historycy węgierscy musieli zmienić swe stanowisko w odniesieniu do najstarszych mieszkańców Spiszu, przyznając, że byli to co najmniej od VI w. Słowianie. Natomiast w odniesieniu do kopijników historycy węgierscy nadal stoją na stanowisku, że wywodzą się oni od węgierskich strażników granic⁵. Za słowiańską genezą kopijników opowiadała się historiografia słowacka⁶. Niedawno zmarły Ján Beňko, wybitny znawca procesów osadniczych na południowych zboczach Karpat, ale nastawiony raczej nacjonalistycznie, orzekł, że nie jest w stanie wypowiedzieć się na temat etnicznego pochodzenia kopijników ze względu na zbyt skąpe dane, odrzuca jednak ich powiązania ze strażnikami granic⁷. Ostatnio Miroslav Števík, analizując imiona kopijników, na podstawie zresztą materiałów zgromadzonych przez Antala Fekete-Nagya, zauważył, że wśród szlachty kopijniczej w średniowieczu funkcjonowały imiona słowiańskie, węgierskie, a nawet niemieckie⁸. Te ostatnie raczej były wynikiem mody, gdyż Niemcy, zdobywszy w 1271 r. uprzywilejowaną pozycję na Spiszu, nie byli zainteresowani wchodzeniem w szeregi drobnej szlachty kopijniczej. Odwrotnie – pochodzący ze szlachty kopijniczej z Betlanowiec Thurzonowie zrobili oszałamiającą karierę po przeniesieniu się przed 1436 r. do Lewoczy. Wymowne jest też wezwanie wspólnego

³ M. Števík, *Sídelná štruktúra kopijnických osád, cestná sieť, strážne a zásekové miesta na Spiši v stredoveku*, „Z minulosti Spiša”, R. IX-X, 2001-2002, Levoča 2002, s. 55-57 i mapa nr 3.

⁴ A. Fekete-Nagy, *A Szepesség területe és társadalmi kialakulása* [Terytorialne i społeczne formowanie się Spiszu], Budapest 1934. Nie będziemy cytować autora w przypisach, jedynie w tekście zaznaczymy, jakie wiadomości pochodzą od niego, gdyż zamiarem naszym jest przedstawienie poglądów najnowszej literatury.

⁵ A. Kőrmendy, *Osadnictwo na Spiszu w XII-XIV wieku. Podłoże wielokulturowości Spisza*, [w:] *Spisz – wielokulturowe dziedzictwo*, pod red. A. Kroha, Sejny 2000, s. 116-118.

⁶ Ostatnio M. Homza, *op. cit.*, s. 23.

⁷ J. Beňko, *Osídlenie severného Slovenska*, Košice 1985, s. 145.

⁸ M. Števík, *op. cit.*, s. 51, przyp. 3.

dla całej szlachty kopijniczej kościoła w Spiskim Czwartku – św. Władysława. Zwiadowcy i strażnicy dróg preferowali wezwanie św. Michała Archanioła. W sumie z powyższego wynika, że kopijnicy byli elementem narodowo mieszanym: słowiańsko-węgierskim. Nie przesądza to jednak o ich etnogenezie, gdyż w ciągu wieków mogło dojść do wzajemnych procesów asymilacyjnych. W 1243 r. Bela IV nadał kopijnikom status drobnej szlachty z własnym, niezależnym od władz komitackich samorządem. Szczegółowiej omówimy to zagadnienie poniżej.

Po połowie XII w. powstała na Spiszu żupa grodowa. Żupanowi podlegali zarówno jobagionowie grodowi, których obowiązkiem były usługi militarne wobec grodu, jak i strażnicy granic. Podporządkowanie grodowi groziło strażnikom, którzy zawsze byli ludźmi wolnymi, degradacją do warstwy poddanych. Stąd ich walka o status tzw. synów jobagionów, którzy z czasem dołączyli do drobnej szlachty. Wejście do warstwy synów jobagionów udało się też części jobagionów grodowych.

Około połowy XII w. (Gejza II, 1141-1161) nasiłiła się ekspansja Arpadów na Ruś. Ten kierunek kontynuował młodszy syn Gejzy, Bela III. Za panowania obu tych władców przez Węgry przetoczyły się II i III krucjata. Ponadto Bela III wziął sobie w 1186 r. za małżonkę Małgorzatę, siostrę Fi-

lipa II Augusta. Odtąd na Węgrzech znaczną rolę zaczęły odgrywać wpływy francuskie. Przejawiło się to m.in. w wznoszeniu donżonów. Na Spiszu, na wzgórzu grodowym, rozpoczęto w końcu XII w. budowę potężnej wieży mieszkalnej w formie walcowatej. Jest to jedyna tego typu budowla na obszarze ówczesnych Węgier⁹. Chociaż obiekt ten był z natury obronny, nie pełnił jednak takich funkcji, gdyż ze strony rozbitej na dzielnice Polski nie było aż do czasów Władysława Jagiełły żadnego zagrożenia. Tak twierdzi Martin Homza. Ale o tym pod koniec XII w. nie można było wiedzieć. Poza tym Spisz był centralnym terytorium na północnej granicy państwa i przez Spisz biegło najważniejsze połączenie z terenami na północ od Karpat. Na razie pozostawała funkcja reprezentacyjna i administracyjna. Obiekt miał świadczyć o potędze fundatora wieży, Beli III, i jako taki stał się głównym elementem herbu i pieczęci społeczności Sasów spiskich¹⁰.

Po wykształceniu się północnowęgierskich żup grodowych mieszkająca na ich terenie ludność, jak wspomniano o tym wyżej, została zobowiązana również do usług militarnych, w tym do służby zbrojnej na rzecz grodu (*jobagiones castri*). Nie zabezpieczało to jednak przed deklasacją do kondycji poddanych. Udało się jej uniknąć jedynie części tej ludności. Tylko „synowie jobagionów” (*filiu iobagionum*), głównie w Turcu i Liptowie, uzyskali

⁹ G. Lukáč, *Prispevok k počiatkom a typológii hradnej architektúry na Spiši*, „Z minulosti Spiša”, R. IX-X, 2001-2002, Levoča 2002, s. 42-44.

¹⁰ M. Homza, *op. cit.*, s. 25. Autor twierdzi, że wieża stała się centrum wielkiego komitatu, zwanego od wieży turniańskim (wieża – niem. *der Turn*, węg. *torony*). Wielki komitat turniański z centrum na Spiszu miałby obejmować prócz Spiszu terytoria późniejszych komitatów Szarysz, Zemplin, Už (Ung), Abov, Gemer no i Turnę. W ten sposób miałyby powstać wzmiankowana od pierwszego trzdziestolecia XII w. marchia ruska (marchia Ruthenorum). Jest tu sprzeczność, gdyż wieża według powszechnego mniemania miała powstać w ostatniej ćwierci XII w. Chyba że marchia ruska, po wybudowaniu wieży, po pół mniej więcej wieku stałaby się wielkim komitatem turniańskim. Marchia ruska miałyby być bazą do ekspansji na Ruś – *op. cit.*, s. 25. Historycy piszący po ukazaniu się tego artykułu albo nie ustosunkowali się do owego poglądu, albo wrócili do dawniejszych twierdzeń, że to Spisz wydzielił się z komitatu Borsod lub z bliższego Spiszowi komitatu turniańskiego – por. M. Slivka, *Kristianizačný proces na Spiši (K počiatkom Spiškej kapituly)*, „Z minulosti Spiša”, R. IX-X, 2001-2002, Levoča 2002, s. 24-25. Problem leży w tym, że w pierwszej połowie XIII w. istniało tylko królewskie *praedium* Turna. Jeszcze w 1263 r. jest mowa o dystrykcie turniańskim, natomiast komitat Turna pojawił się dopiero w 1272 r. – B. Varsik, *Zo slovenského stredoveku*, Bratislava 1972, s. 219, przyp. 65. Interesujący pogląd na początki Spiszu i sąsiednich komitatów wyraziła ostatnio A. Körmendy, *Struktur des Grundeigentums in Nordungarn im 11. bis 13. Jahrhundert*, „Questiones medii aevi novae”, vol. 6, Warszawa 2001. Wśród istniejących w XII w. sześciu tzw. żupanatów leśnych, terenów dla królewskich polowań, autorka wymienia m.in. Zwolen, Turnę i Szarysz – s. 12, a spośród powstałych w XI i XII w. nadgranicznych komitatów na ziemiach dzisiejszej Słowacji – m.in. Gemer, Borsod, Abauj, Zemplin i Už – s. 8. Komitat (żupa grodowa) spiski powstał później na północ od turniańskiego. Autorka nie wypowiada się, czy z komitatu turniańskiego, czy niezależnie od niego – s. 13, przyp. 32. O Spiszu mówi autorka jako o komitacie nowo powstałym w drugiej połowie XII w. – s. 20. M. Homza podaje jako przykład wielki komitat zwoleniński, z którego w miarę wzrostu zaludnienia wyłoniły się komitaty turczański, liptowski i orawski. Przykład niezbyt szczęśliwy, gdyż nowe komitaty powstawały na północ od Zwolenia, co jest zgodne z zasadą powstawania nowych komitatów od centrum do rubieży państwa. Z Turną i Spiszem miałyby być odwrotnie niż stanowiła wspomniana zasada. Król, raczej tytularny, Halicza, Koloman, jednocześnie książe Slawonii, rzeczywiście najchętniej przebywał na Spiszu, gdzie przyczynił się do rozbudowy Grodu Spiskiego. Ale już przyszy Stefan V, który od swego ojca Beli IV jako „młodszy król” otrzymał w 1262 r. północno-wschodnie tereny Węgier, swoją siedzibą uczynił Gród Szaryski i rozbudował ten obiekt, choć za jego czasów Węgry już nie prowadziły walk o zajętą przez Tatarów Ruś Halicką. Gród Spiski był położony zbyt peryferyjnie, żeby mógł stać się centrum marchii, która obejmowała terytoria łącznie z Zakarpacką Rusią (Użhorod). Należy więc tezę M. Homzy o roli Grodu Spiskiego w marchii ruskiej odrzucić.

status drobnej szlachty. Na Spiszu natomiast podobną pozycję osiągnęła szlachta kopijnicza. Podług Martina Homzy mieli to być wojownicy, którzy uczestniczyli w wyprawach na Ruś.

Po katastrofie związanej z najazdem tatarskim z lat 1241-1242 Bela IV musiał pójść na pewne ustępstwa wobec możnowładztwa. Zobowiązał je jednak w zamian za uprzywilejowaną pozycję w państwie do budowy obronnych zamków, które potrafiły oprzeć się tatarskiej nawale. By stworzyć przeciwwagę dla możnowładztwa, zaczął rozbudowę szeregów drobnej szlachty, bezpośrednio podporządkowanej. Synowie jobagionów na Spiszu potrafili rychło wykorzystać te tendencje w polityce królewskiej. Ale nie tylko oni.

7 czerwca 1243 r. Bela IV całą powszechność szlachty spiskiej (*universibus nobilibus de Scepus*) zachował w wolnościach, które miała ona od dawna (*libertatem, quam ab antiquo habuerunt*). Nikt z tej szlachty nie będzie płacił żadnych podatków, prócz podatków należnych od serwientów królewskich (niższa szlachta, adresaci Złotej bulli z 1222 r.) i innych ze szlachty. Na targach i przejściach (*portae*) na Spiszu ani oni, ani ich poddani nie będą pociągani do żadnych opłat. Na wyprawy królewskie pod królewskim sztandarem czterej z nich, którzy mają grunty o powierzchni co najmniej 8 pługów, zobowiązani są wysłać jednego odpowiednio uzbrojonego wojownika. Żupan spiski nie może sądzić ani ich, ani ich poddanych, jeśli przestępstwem nie jest kradzież, fałszowanie monety i spraw dziesięciny. Do rozpatrywania innych spraw wybiorą sobie sędziego, którego zechcą. Ponadto żupan nie ma prawa do wymuszania od nich stacji. Jeśli zostanie zasądzony pojedynek między nimi, może się odbyć tylko w obecności króla. Po śmierci któregośkolwiek z tej szlachty bez męskiego potomka wszystkie jego nieruchomości i ruchomości może dziedziczyć córka lub żona pod warunkiem zamążpójścia i podjęcia obowiązków zmarłego. Jeśli pojawi się jakieś podejrzenie, od którego przysięgą oczyszczającą można będzie się uwolnić, opłata wyniesie 40 denarów. Jeśli komuś z nich dowiedzie się jakiegoś przewinienia, powinien ponieść karę pieniężną wobec sądu według zwyczaju aprobowanego przez szlachtę tej ziemi¹¹.

Niniejszy przywilej był zatwierdzany dwukrotnie przez Karola Roberta w latach 1310 i 1325 oraz przez Ferdynanda I Habsburga w 1552 r. Ponieważ wysyłani pod sztandary królewskie wojownicy w liczbie 10 byli uzbrojeni w kopie, nazywano uprzywilejowanych szlachtą kopijniczą, a ze względu na ich egzemplarze spod władzy żupana i własny samorząd, który zresztą z czasem ewoluował, małym komitatem lub stolicą (tak nazywano od końca XIII w. komitaty szlacheckie) 10 kopijników (*sedes decem lanceatorum*), która przetrwała do początków XIX w. (1803 r.).

Najważniejszym jednak wydarzeniem w dziejach Spiszu, które całkowicie zmieniło bieg jego historii, było przybycie tu Niemców, właściwie drugiej potężnej fali kolonistów niemieckich. Temu zjawisku w jego początkowej fazie poświęcił swój artykuł młody historyk słowacki z Tyrnawy, Miloš Marek, interpretując na nowo szereg źródeł, dotyczących początków kolonizacji niemieckiej na Spiszu lub ustosunkowując się do dotychczasowych poglądów¹².

Dotąd z reguły uważano, że pierwsi sascy przybysze na Spisz byli częścią fali kolonizacyjnej Sasów i Flamandów sprowadzonych w połowie XII w. przez Gejzę II do Siedmiogrodu. Gejza prowadził politykę mocarstwową wobec północnych sąsiadów Węgier i kontynuował ekspansję w kierunku Rusi Halickiej. Musiał więc zabiegać o zwiększenie potencjału militarnego na północnej granicy i przyciągnąć tam wojowników saskich i walońskich, którzy preferowali Spisz ze względu na jego położenie („brama” przez pasmo Karpat z północy na południe i odwrotnie) i bogactwa naturalne. Powinności wojskowe znalazły odzwierciedlenie w wielkim przywileju Stefana V z 1271 r., w którym panujący zobowiązał Sasów do wystawiania 50 zbrojnych włączanych do wojsk królewskich, i organizacji secinnej kolonistów saskich w Smiżanach, poświadczonej w 1254 r. (tak M. Marek). Zauważmy jednak, że władca nakazał kolonistom saskim przejęcie obowiązku psarów królewskich, wskutek czego Smiżany nadal pozostawały osadą służebną, a ludność osad służebnych (np. w pobliskich Drawcach) była zorganizowana na zasadzie systemu dziesiętnego i secinnego.

¹¹ *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae*, t. II, wyd. R. Marsina, Bratislavae 1987, nr 131, s. 89 (dalej CDS, z podaniem numeru tomu i stron). Władca mówi o całej szlachcie spiskiej, ale przywilej ogranicza się tylko do kreowanej przez króla szlachty kopijnicznej. Pług (popłuże) = ok. 60 ha.

¹² M. Marek, *Saxones nostri de Scepus. K niektorým otázkam prihodu saských hosťov a ich života na Spiši*. Autor przygotował na konferencję wersję referatową, bez podawania całej literatury dotyczącej średniowiecznych dziejów spiskich. Pominął też nasze opracowanie *Provincia saska na Spiszu do 1412 roku*, Białystok 1983, choć niekiedy dochodzi do tożsamyh lub podobnych do naszych, zawartych w powyższym opracowaniu, wniosków. Nie poczytujemy tego jednak za plagiat. Po prostu wymowa niektórych źródeł jest jednoznaczna. Autor nadesłał nam swój artykuł do Białegostoku, za co jesteśmy mu serdecznie wdzięczni.

Analogia z Siedmiogrodem nie ma żadnego potwierdzenia w źródłach. Ponadto rozpowszechniony na Węgrzech termin „Sasi”, którym określano kolonistów niemieckich, wcale nie musi wskazywać na ich saskie pochodzenie.

Badania lingwistyczne wykazały, że niemieccy przybysze na Spisz pochodzili z dorzecza środkowego Renu, podobnie jak Niemcy przybyli z Flamanami do Siedmiogrodu, i zatrzymali się na świeżo zdobytych przez Sasów terenach Niemiec na wschód od Soławy (Sali). Tam przejęli do swej mowy sporo słownictwa saskiego i w połowie XII w. ruszyli do Siedmiogrodu. Druga, znacznie mniejsza fala tych Niemców, w których mowie już było więcej przejętków saskich, udała się na Spisz. Nie wyklucza się tu inicjatywy Beli III, który utrzymywał poprzez swe drugie małżeństwo żywe kontakty z Francją. Stamtąd sprowadzał fachowców, którzy wybudowali na Węgrzech szereg donżonów o podstawie prostokątnej (np. Trenczyn) i jeden o podstawie okrągłej na Spiszu. Bela III wznowił też w latach 1188-1190 ekspansję na Ruś. Stąd zapotrzebowanie na siły zbrojne, których dostarczyć mogli Sasi i Walonowie. Można tu jeszcze tylko dodać, że Niemiec to po węgiersku *német*, natomiast *nemesség* to szlachta, podobnie zresztą jak w języku polskim rycerz pochodzi od niemieckiego *reiten* – jeździć konno, a szlachta od *die Schlacht* – bitwa.

Ta hipoteza, w odróżnieniu od poglądu, jakoby Niemcy przybyli na Spisz z Siedmiogrodu, ma więcej podstaw. Mniej więcej na przełomie z XII i XIII w. w języku starosłowackim nastąpiła istotna zmiana. Głoskę „g” zamieniono na „h”. Niemcy przejęli jednak całe nazewnictwo od Słowian, wśród których się osiedlali, ze zgłoską „g”, co świadczy, że przybyli na Spisz przed końcem XII w. Przejęli do swego herbu walcowatą wieżę na Grodzie Spiskim, która się tam pojawiła w czasach Beli III, po zawarciu w 1186 małżeństwa z Małgorzatą Andegaweńską (wg M. Mareka: właściwie Kapetyńską – H.R.). Kolejnym zagadnieniem jest geneza prepozytury spiskiej, ale tą kwestią zajmiemy się niżej.

Walonowie osiedlili się w Spiskich Włochach, dokąd przybyli z Turny. Bela IV *hospitibus nostris de Tornava congregatis et congregandis hanc concessimus libertatem* – żeby spod władzy komesa parafialnego (żupana spiskiego) byli wyjęci. Sądzić

ich będzie wybrany przez nich wspólną wolą wilek podług zwyczaju innych gości. Król zapewnia osobom bez potomstwa wolność dysponowania swymi dobrami za pomocą testamentu. Z każdego łanu będą płacić roczny czynsz w wysokości, jaką ustalił niegdyś Koloman¹³. Należy jeszcze zwrócić uwagę na dwa aspekty tegoż przywileju: Walonowie przebywali w Spiskich Włochach już przed 1241 r. (śmierć Kolomana). Ponadto przybyli na Spisz z południa, z centralnych obszarów Węgier, a więc nie z Sasami. Dłuższy czas bronili swej odrębności. Jeszcze w 1273 r., a więc już po wydaniu wielkiego przywileju saskiego z 1271 r., goście z Latina Villa in Scepes prosili Władysława IV o zatwierdzenie ich dawnych przywilejów. Król potwierdził im te przywileje w formie wolności, jakie mają inni goście sascy na Spiszu, jak i inni Latini, którzy otrzymali swe przywileje od poprzedników Władysława. Wynikało by stąd, że nastąpiło wyrównanie przywilejów. Natomiast królewska plebania w Spiskich Włochach i zgodnie wybrany przez większą i zdrowszą część mieszkańców miasteczka pleban zostali wyjęci spod jurysdykcji prepozyta spiskiego i poddani bezpośrednio arcybiskupowi ostrzyhomskiemu. Pleban nie miał też obowiązku uczestniczyć w synodach prepozytury¹⁴. Walonowie, nieliczni wobec masowego w tym czasie osadnictwa Sasów, zostali przez nich zasymilowani. W 1280 r. występuje Elias, comes Saxonum et Latinorum.

Początkami prepozytury spiskiej zajął się ostatnio Michal Slivka¹⁵. Autor, idąc za Jánem Steinhübelem, wraca do koncepcji z początków XIX w., że dokument z 1198 r., w którym król nadał dziesięcinę z myta *in terra Scipiensis* i *in Posonio* arcybiskupowi ostrzyhomskiemu, odnosi się do Spiszu. W przypadku *terra Scipiensis* chodzi o dziś nieistniejącą miejscowość Szép pod Ostrzyhomiem, gdzie znajdował się bród na Dunaju. Miloš Marek słusznie zauważa, że przydawka dopełniaczowa od Scips – Scepus itd. zawsze zawierała w średniowieczu w podstawie słowotwórczej spółgłoskę „s” (*Scepusiensis*, *Scipiensis*). W dokumencie z 1198 r. tego „s” zabrakło (*terra Scipiensi*). Ponadto w Szép był w 1215 r. potwierdzony bród i prom. Na Spiszu nie było promów. Były za to mosty, ale nie o mostach jest mowa w dokumencie z 1198 r. Tak więc nadal musimy pozostać na stanowisku, że najstarszy

¹³ CDS, II, Przywilej z 31 maja 1243 r., nr 128, s. 84. W naszej pracy o prowincji saskiej na Spiszu, sugerując się poglądami B. Varsika, odnieśliśmy powyższy przywilej do Turny nad Bodvą lub Wendegy (dziś Hostovce). Obecnie wycofujemy się z tego poglądu. Przywilej był wystawiony dla Spiskich Włoch.

¹⁴ *Výsady miest a mestečiek na Slovensku*, t. I (1238-1350), wyd. L. Juck, Bratislava 1984, nr 47, s. 58-59.

¹⁵ M. Slivka, *op. cit.*, s. 35.

dokument dotyczący Spiszu i jego prepozyta pochodzi z 1209 r.

Ponieważ przy omawianiu genezy Kapituły Spiskiej M. Marek powołuje się na cytowany już w niniejszym opracowaniu artykuł Michała Slivki, uznaliśmy, że lepiej będzie to zagadnienie omówić w świetle tego artykułu.

M. Slivka odrzuca wszelkie domniemania na temat chrześcijaństwa na Spiszu w okresie wielkomorawskim. Brakuje na ten temat danych zarówno pisemnych, jak i archeologicznych. Chrześcijaństwo zaczęło się umacniać na Spiszu po włączeniu go w ramy państwowości węgierskiej i wykształceniu się organizacji grodowej (komitackiej). Ponieważ proces chrystianizacji był zależny od administracji państwowej, początkowo obowiązywała zasada, że każdy komitat stanowił jednocześnie archidiakoniat (chodzi tu o metropolię ostrzyhomską i jej sufraganie w Nitrze i Egerze – H.R.). Spiska żupa grodowa powstała co prawda stosunkowo późno, bo w ostatniej ćwierci XII w., miała jednak swój archidiakoniat, który został rychło przekształcony w prepozyturę (s. 24-25). Dodajmy, że komitaty powstałe później, w XIII i XIV w. – Szarysz, Liptów, Turzec, Orawa – nie miały swoich archidiakonatów. W tym samym czasie (ostatnia ćwierć XII w.) powstaje w bliskości Grodu Spiskiego Spiska Kapituła. Na dwóch wzgórzach znajdujących się po obu stronach Podgrodzia Spiskiego pojawiły się więc równocześnie dwa ośrodki władzy – państwowej i na wzgórzu św. Marcina kościelnej.

Z 1273 r. pochodzi wiadomość o tajemniczym obiekcie, zwanym *capella beatae Virginis processionalis*, umiejscowionym obok budowanego wówczas kościoła kolegiackiego pw. św. Marcina. Kaplica została zlikwidowana w XVIII w. (s. 25). W rok później pojawia się w źródłach monasterium beati Martini, którego najstarsza część pochodzi z XI w. (s. 27). Nie wchodząc w szczegółowe opisy autora dotyczące tego obiektu, przejdźmy do wniosków. Klasztor nie był klasztorem benedyktyńskim (s. 27 i 31). Przebywała tam augustiańska grupa kanoników regularnych, którzy utrzymywali się z działalności duszpasterskiej, dzięki czemu byli niezależni materialnie i mogli skuteczniej oddziaływać na wiernych (s. 31). Sądząc po skromności i niewielkich rozmiarach obiektu, mogło tam przebywać od trzech do czterech kanoników. Stanowili oni załóżek przyszłej kapituły i dopiero w 1282 r. prepozyt Łukasz powiększył ich liczbę do 6. W przyszłości liczba ta miała wzrastać. Również archidiakoniat

znalazł możliwości rozwoju opierając się na istnieniu grupy kanoniczej (s. 32). Prawdopodobnie *monasterium beati Martini* to *monasterium canonicorum* z początków XII w.

Z kolei autor przypomina rzecz na ogół znaną, że niektóre archidiakonaty, konkretnie trzy, przekształciły się w prepozytury. Cechy wspólne to położenie nadgraniczne, obszar zamieszkały przez uprzywilejowanych niemieckich gości i niektóre biskupie kompetencje prepozytów. Chodzi o prepozyturę siedmiogrodzką, spiską i bratysławską, te dwie ostatnie na obszarze arcybiskupstwa ostrzyhomskiego. Do ważnego przywileju gości należało prawo wyboru plebana przez parafian, nigdzie tak nie rozpowszechnione, jak na Węgrzech w okresie średniowiecza (s. 32). Na Spiszu się to uwidocznilo w powstaniu bractwa 24 plebanów, które miało na celu podnoszenie poziomu moralnego i intelektualnego swych członków (s. 32). W rzeczywistości geneza bractwa była inna. Po połowie XIII w. nastąpiły spory między plebanami a prepozytem o wysokość *cathedraticum*, czyli opłaty należnej prepozytowi od wybranych przez gminy plebanów w zamian za korzystanie przez tych plebanów z dziesięcin swobodnych. W 1268 r. strony zawarły kompromis w tej sprawie przed arcybiskupem ostrzyhomskim. Związek plebanów reprezentował poszczególne gminy saskie, których było wówczas 23. Forma ta okazała się korzystna dla plebanów i związki między nimi zaczęły się umacniać. Wykaz miejscowości ulegał niewielkim zmianom. W końcu, po trzydziestu latach, w 1298 r. 21 plebanów powołało do życia bractwo (*fraternitas atque caritas*) i uchwaliło statuty tej organizacji¹⁶.

Wróćmy do wywodów Michała Slivki. Pierwszym poświadczonym źródłowo prepozytem spiskim był Adolf, wychowawca żony Andrzeja II, królowej Gertrudy z Meranu. Za jej przyczyną (pomijamy tu szczegóły związane z uzyskaniem przez tegoż Adolfa posiadłości nad Popradem w okolicach Żakowiec) Adolf, jako prepozyt, otrzymał rozległe, immunizowane dobra nad Popradem. Autor sugeruje, że Adolf został prepozytem około 1200 r. z protekcji królewskiej, choć był podobno człowiekiem żonatym, co miałoby wynikać z potwierdzenia tegoż nadania w 1246 r. przez Belę IV, syna Gertrudy, Rykolfowi i Hermanowi, synom Rutkera. W dokumencie Rykolf i Herman są określani jako *nepotes Adolphi, praepositi de Chipus*. Byli oni przodkami znakomitego później na Spiszu i w Szaryszu rodu Berzeviczych (s. 33).

¹⁶ H. Ruciński, *Prowincja saska...*, s. 175-199.

Albo jeszcze za prepozytury Adolfa, albo wkrótce po jego śmierci rozpoczęła się budowa kościoła kolegiackiego (dziś katedralnego) pw. św. Marcina (s. 35). Podobnie jak w Bratysławie, siedziba prepozytów spiskich znajdowała się w Grodzie Spiskim, gdzie prepozyt Maciej otrzymał w 1249 r. zgodę od Beli IV na budowę pałacu i wieży. W konkluzji autor stwierdza, że początek procesu chrystianizacyjnego na Spiszu można śledzić od początku XII w. aż do uformowania się sieci parafialne w stuleciu XIII (s. 35).

Wróćmy do referatu Miloša Mareka. Wiąże on najstarsze osadnictwo sasko-romańskie z Grodem Spiskim. Autor powołuje się na dokument z 1249 r., w którym Bela IV restytuował prepozytowi Maciejowi prawo do Jablonova. W dokumencie występuje villa Saxonum sub castro. Nie kwestionujemy znaczenia Podgrodzia jako jednej z najstarszych osad saskich na Spiszu. Dla autora ważny jest związek tej osady niemieckiej z Grodem. Przytacza też on inne przykłady, mówiące o roli i ważności Podgrodzia, czym zajmujemy się niżej.

Natomiast teraz zamierzamy zwrócić uwagę na inne zagadnienie, które M. Marek pominął. Otóż w powyższym dokumencie przy opisie granic Jablonova jest mowa, że granice te dochodzą m.in. *ad magnam viam, qua itur ad Leucha*. František Žifčák, który zajmował się oryginałem tego dokumentu, jest zdania, że Lewocza (najprawdopodobniej Stara Lewocza przy nie istniejącym dziś kościele św. Mikołaja) była na tyle znanym miejscem targowym, że nie wymagała żadnych dodatkowych określeń. Wszyscy wiedzieli, o co chodzi¹⁷. Początkami Lewoczy zajmował się jeden z najwybitniejszych archeologów słowackich František Javorský¹⁸. Najstarsze osady, z których w ciągu XIII i XIV w. uformowała się aglomeracja lewocza, powstawały wokół kościołów, w większości dziś nie istniejących. Według autora osadnictwo słowiańskie na Spiszu sięga VI w. Nasiliło się ono w okresie przedwielkomorawskim (VII-IX w.) i objęło tereny wokół Lewoczy. W okresie powielkomorawskim osadnictwo to miało ulec pewnemu osłabieniu. Ośrodek władzy znajdowałby się na Czingowie (Čingov), a Lewocza miałaby być osadą służebną wobec Czingowa, zamieszkaną przez łowców. Niewątpliwie jakieś osadnictwo słowiańskie musiało w okolicach Lewoczy istnieć, skoro Słowianie przekroczyli Karpaty najprawdopodobniej na przełomie V i VI w. Wydaje się jednak, że autor przecenia rolę panowania wielkomorawskiego, skoro nie udało się wówczas, jak

twierdzi cytowany wyżej Michal Slivka, nadać środkowemu Spiszowi chrześcijańskiego charakteru. Nazwę Lewoczy natomiast wywodzą od potoku przepływającego przez to miasto (Levočský Potok), lewego dopływu górnego Hornadu. Ponadto autor niekiedy zaprzecza sam sobie. Nie wyklucza to jednak, poza przecenianiem okresu do XI w., trafności sądów autora na temat genezy Lewoczy.

Najstarszą była osada przy dzisiejszej ulicy Koszyckiej i na terenie przedbramia Koszyckiej Bramy, wokół kościoła św. Ducha, dziś nie istniejącego, zastąpionego nowym kościołem franciszkańskim z XVII/XVIII w. Osadnictwo miało się tam umiacniać od XI w. Przy kościele istniał też szpital. Miała to być osada słowiańska, w XVIII w. nazywano ją Katzwinkel. Niewykluczone, że nazwa ta funkcjonowała znacznie wcześniej, ale jest późniejsza niż czas powstania kościoła św. Ducha. Ze względu na typologię tego kościoła autor jest gotów cofnąć jego początki przed XI w. (s. 34, 35, 37, 48).

Druga w porządku chronologicznym jest osada przy nie istniejącym dziś kościele św. Mikołaja. Cechy budowy tego obiektu wskazują na XI-XII w. (s. 38). W pobliżu kościoła były urządzenia do wytapiania rudy żelaznej. Osada znajdowała się na południowy wschód od centrum dzisiejszego miasta. Zaludnienie tej osady, zwanej Starą Lewoczą, jest poświadczane już w epoce brązu i w czasach Wielkich Moraw, ale najintensywniejsze było w okresie od XI do XIV w. Kościół został uszkodzony podczas pierwszego najazdu tatarskiego 1241-1242. Po tym kataklizmie znacznie rozszerzono świątynię w wyniku znacznego wzrostu mieszkańców osady (s. 38-39). Autor nie wyjaśnia przyczyn tego zjawiska. Czyżby nastąpiła tu jakaś gwałtowna eksplozja demograficzna ludności słowiańskiej po najeździe tatarskim? Po raz drugi kościół został uszkodzony przez Tatarów w 1285 r., kiedy to Władysław IV (o czym autor nie wspomina) pragnął przy pomocy tatarskiej i swoich Kumanów poskromić zbyt jego zdaniem wybujałe roszczenia mieszczan lewoczkich. Na cmentarzu przykościelnym znaleziono szczątki ludzi, którzy zeszli z tego świata śmiercią gwałtowną (s. 39). Autor jeszcze raz podkreśla, że kościół powstał przed wielką kolonizacją w XIII w. i nawiązuje do tradycji budowlanej Wielkich Moraw, choć sam obiekt pochodzi z XI lub XII w., a jego istnienie potwierdza dokument z 1274 r. Treści tego dokumentu autor nie przytacza i ma wątpliwości, czy odnosił się on do Starej czy Nowej Lewoczy (s. 39-40).

¹⁷ F. Žifčák, *Listina z roku 1249 pre spišského prepošta ako historický prameň*, „Z minulosti Spiša”, R. V-VI, 1997-1998, Levoča 1999, s. 86.

¹⁸ F. Javorský, *Levočské kostoly v kontexte dejín mesta*, „Z minulosti Spiša”, R. V-VI, 1997-1998, Levoča 1999, s. 34, 35, 37-39, 45, 48, 49.

Świątynia była kościołem parafialnym osady leżącej na skrzyżowaniu ważnych średniowiecznych szlaków. W XIV w. osada zaczęła się stopniowo wyludniać. Na początku tego stulecia przy kościele św. Mikołaja usadowili się franciszkanie (s. 48-49), po czym wkrótce przenieśli się na miejsce, na którym znajduje się istniejący do dziś „czarny” lub „gimnazjalny” kościół franciszkański. Kościół św. Mikołaja, który znalazł się poza murami miasta, postawionymi na przełomie XIII i XIV w., został zniszczony przez husytów w 1431 r.

Kolejnym chronologicznie jest monumentalny kościół św. Jakuba, stojący w rynku dzisiejszego miasta, przyozdobiony wspaniałym wystrojem dłuta majstra Pawła z Lewoczy. Kościół zaczęto stawiać około połowy XIII w., a wokół rynku poczęła powstawać największa i najważniejsza na Spiszu osada, ośrodek administracyjny i handlowy.

Kolejną była osada niemieckich gości przy kościele św. Elżbiety z połowy XIII w., w pobliżu części dzisiejszej Lewoczy, zwanej Podkowa, przy drodze do Drawiec. Osada mogła powstać wkrótce po najeździe tatarskim. Chodzi bowiem o Elżbietę z Turyngii, córkę Andrzeja II, która zmarła jako żona landgrafa Turyngii w 1231 r., a w cztery lata później została kanonizowana. Przybysze z Turyngii byli czcicielami jej kultu (por. Kieżmark). Sam autor datuje początki osady na połowę XIII w. Wnet utraciła ona swe znaczenie, gdyż jej mieszkańcy przenieśli się do szybko rozwijającej się Lewoczy. Kościół pozostający poza murami miasta został zburzony w 1532 r. w czasie walk lewoczan z kieźmarczanami (s. 45). Kościół św. Elżbiety miałby być kościołem filialnym (s. 49), nie wiadomo jednak wobec jakiego ośrodka parafialnego. Inne średniowieczne kościoły lewockie nas tu nie interesują, gdyż nie miały większego znaczenia dla procesu miastotwórczego Lewoczy.

Pora na kilka wniosków. O pierwotnych słowiańskich mieszkańcach Spiszu nie można powątpiewać. Świadczą o tym badania archeologiczne i toponomastyka. Było to jednak zaludnienie stosunkowo rzadkie. W dodatku Lewocza, według autora, miała być osadą służebną. Skąd więc murowany kościół św. Ducha sprzed XI w.? Czy mogłaby wystawić go grupa łowców? Wszak początki Kapituły Spiskiej sięgają okresu po utrwaleniu się państwowości węgierskiej i pojawienia się na Spiszu organizacji grodowej. Na wzgórzu św. Marcina wcześniej, bo w XI w., pojawił się obiekt drewniano-murowany, gdzie znalazło się kilku duchownych, żyjących według reguły św. Augustyna; rozpoczęli oni działalność duszpasterską. W tym samym czasie w służebnej osadzie, zwanej później Katzwinkel, powstaje obiekt

murowany z jakąś obsadą duszpasterską. Miał to być ośrodek misyjny. Kto za to płacił? Niemcy nie, bo ich wówczas na Spiszu jeszcze nie było. Strażnicy węgierscy też nie, bo byli jeszcze poganami, a ponadto nie ma śladów ich pobytu na terenie Lewoczy. Jakie duchowieństwo przebywało przy tym kościele i z czego się utrzymywało?

Kościół parafialny św. Mikołaja miałby powstać na przełomie XI i XII w. na skrzyżowaniu dróg. Jak wskazuje kontekst powstania osady i wezwanie kościoła, mogło chodzić o osadę targową. Wszak takie były na Spiszu przed przybyciem Niemców (Spiskie Sobota i Czwartek, Kieżmark). Istotna też mogła być eksploatacja rudy żelaznej. Mimo najazdów tatarskich (w latach 1241-1242 i w roku 1285) liczba mieszkańców gwałtownie rosła, a osada opustoszała na przełomie XIII i XIV w., gdy rozpoczął się szybki rozwój dzisiejszej, otoczonej murami Lewoczy, która już w 1271 r. stała się siedzibą grafa spiskiego i została nazwana *civitas provinciae capitalis*. Z kościołem św. Elżbiety sprawa jest oczywista, z zastrzeżeniem, że nie była to pierwsza osada niemieckich gości na terenie Lewoczy.

Osada targowa przy kościele św. Mikołaja musiała przyciągać osadników saskich być może jeszcze w drugiej połowie XII w., po najeździe tatarskim zaś, jak wskazuje na to wielowiekowa tradycja, przystąpili oni do budowy nowego miasta.

Wróćmy do wywodów Miloša Mareka. Osada wojowników w Podgrodziu Spiskim mogła być najstarszą z saskich osad. Ale jednocześnie Sasi znaleźli się w pobliskiej (Starej) Lewoczy, gdzie „przekuli miecze na lemiesz”. Po przeniesieniu się na nowe, nieodległe miejsce dali wkrótce początek jednemu z emporiów handlowych na ówczesnym polsko-węgierskim pograniczu.

Nie było natomiast początkowo Niemców w miejscowości uchodzącej w przyszłości za matczynik niemczyzny spiskiej, mianowicie w okolicach Kieżmarku. Jak to udowodnił jeszcze 70 lat temu A. Fekete-Nagy, w opisach granic Kieżmarku i sąsiadującego z nim Wielkiego Sławkowa z 1251 r. nie było ani jednego elementu pochodzenia niemieckiego, oczywiście poza kościołem św. Elżbiety.

Wieżę w Grodzie Spiskim mogli budować Flamanowie, Walonowie a nawet Francuzi. Z tych przytoczonych przez M. Mareka możliwości najbardziej prawdopodobna wydaje się nam hipoteza walońska, bo w odniesieniu do pozostałych nacji nie ma na Spiszu żadnych śladów, wzory budowlane zaś niekoniecznie musieli przynieść Francuzi.

Nie do przecenienia jest spis plebanów spiskich w sporze o *cathedraticum* z 1268 r. Najprawdopodobniej odzwierciedla on kolejność powstawania

osad saskich na Spiszu. Na pierwszym miejscu wymieniony jest pleban z Podgrodzia. Dalej występują Bystrany, Odorin, Nowa Wieś Spiska, Harichovce, Ilišovce, Vlkovce, Spiski Czwartek, Hrabušice, Švabowce, Poprad, Veľka, Sobota Spiska, Mlynica, Veľká Lomnica, Žakovce Vrbov, Huncovce, Biała Spiska, Lubica, Tvarožna, Ruskinovce i Lewocza. W spisie nie ma ani Kieżmarku, ani Sławkowa. Obie te miejscowości bowiem przed 1268 r. znajdowały się jeszcze w posiadaniu konwentu turczańskiego. W Vlkowcach nie było w średniowieczu kościoła. W kolejnym spisie dotyczącym powołania bractwa w 1298 r. w miejscu Vlkovec występuje jedna z najstarszych osad spiskich – Kurimany. Prawdopodobnie od samego początku chodziło o Kurimany, a Vlkovce dostały się do spisu przez pomyłkę. Ciekawe jest natomiast, na co M. Marek nie zwrócił uwagi, wymienienie Lewoczy na ostatnim miejscu. Widocznie dokument powstał wtedy, kiedy stosunki kościelne w Lewoczy nie były uregulowane i trwała transpozycja ośrodka miejskiego ze Starej do Nowej Lewoczy. Z drugiej strony mamy kolejny argument przeciw twierdzeniu F. Javorskiego, jakoby pierwsi Sasi w Lewoczy osiedlili się wokół pochodzącego z połowy XIII w. kościoła św. Elżbiety.

Ponieważ w nawiązaniu do bractwa plebańskiego pojawiła się w połowie XIV w. prowincja 24 królewskich miast spiskich (oczywiście prowincji nie można wywodzić z bractwa, chodziło o pewne wzorce), a ponadto istnieje kwestia chronologii powstawania poszczególnych osad saskich, spis z 1268 r. ma jeszcze dodatkowe znaczenie. Wiadomo, że spór o *cathedraticum* pojawił się w początkach urzędowania prepozyta Macieja. Istotne jest więc, kiedy Maciej został prepozytem. Pierwszy wydawca spiskich zbiorów historycznych, Karol Wagner, bez żadnego uzasadnienia podał, że Maciej został prepozytem w 1239 r. Datę tę przejęli inni wydawcy i autorzy. Gdyby 1239 r. rzeczywiście był rokiem początku prepozytury Macieja, niektóre z tych osad, siedziby parafii, mogłyby powstać jeszcze przed najazdem tatarskim. Tak twierdzili niektórzy starsi historycy, zajmujący się dziejami Kościoła na Spiszu. Mimo że nie wymieniony z imienia prepozyt spiski i plebani już w 1232 r. zostali wzięci w opiekę przed nadużyciami palatyna Dionizego, który został obłożony klątwą przez arcybiskupa ostrzyhomskiego Roberta za nadużycia wobec kleru¹⁹, idąc za A. Fekete-Nagyem uznaliśmy, że

pierwsza pewna wzmianka o prepozycie Macieju pochodzi z 1245 r.

Do tego samego wniosku, aczkolwiek uwzględniając i inne przesłanki, dochodzi Miloš Marek.

Tymczasem odpowiedź na temat początku prepozytury Macieja tkwi prawdopodobnie w dokumencie z 1249 r.

Pragnąc uregulować stosunki własnościowe po najeździe tatarskim, Bela IV zarządził rewizję stanu posiadania na terenie państwa. Na Spisz wysłał w tym celu kanclerza królowej i żupana zwoleńskiego, którzy przybyli m.in. do Jablonova, wsi zaludnionej, mającej rozległe grunty uprawne (*terra Almas*), która znajdowała się w ręku prepozyta Macieja. Na pytanie o prawo posiadania tej miejscowości prepozyt odparł, że nadał mu ją ojciec Beli, Andrzej II (zm. 21 września 1235 r.), ale dokument nadawczy zaginął podczas najazdu tatarskiego. Mamy tu alternatywę. Albo prepozyt mówił prawdę i wtedy czas początków jego prepozytury należy cofnąć co najmniej do pierwszej połowy 1235 r., albo kłamał. Komisarze uwierzyli prepozytowi i dokonali reambulacji granic Jablonova, uwzględniając zresztą stare znaki graniczne. Nikt nie protestował, chociaż prawdopodobnie musieli żyć jeszcze jacyś świadkowie, którzy pamiętali Macieja jako prepozyta sprzed najazdu tatarskiego. Kanclerz opisał granice. Do króla wraz z komisarzami udał się sam prepozyt Maciej, aby bronić swoich praw. Król, biorąc pod uwagę, że kościół św. Marcina na Spiszu nie otrzymał dotąd żadnych nadań ani od niego, ani od jego poprzedników (sic!), potwierdził prepozytowi Maciejowi posiadanie Jablonova, nawet gdyby wcześniej żadnych nadań nie było, a to za zbawienie duszy swej matki (królowej Gertrudy). Czy władca miał wątpliwości co do wcześniejszego nadania Jablonova, czy była to tylko formuła kancelaryjna, trudno powiedzieć. Opis granic przejął monarcha ze sprawozdania kanclerza. Ponadto pozwolił prepozytowi na budowę pałacu i wieży w Grodzie Spiskim²⁰.

Co do istnienia parafii na Spiszu przed 1241 r. nie ma żadnych wątpliwości (por. przyp. 19). Jeśli natomiast Maciej został prepozytem jeszcze za panowania Andrzeja II, możliwe jest, że jakieś zaczątki związku plebanów spiskich sięgają czasów sprzed najazdu tatarskiego. Niestety, ze względu na pewną dwuznaczność dokumentu z 1249 r. nie można w tym wypadku zająć pewnego stanowiska.

¹⁹ CDS, I, nr 348, s. 275.

²⁰ CDS, II, nr 329, s. 230. Wydawca nie ma żadnych wątpliwości odnośnie do nadania Jablonova przez Andrzeja II i wymienia jego dokument jako diploma deperdita w I tomie CDS, nr 459, s. 329. Por. F. Žifčák, *op. cit.*, s. 84.

Jak wspomniano, potomstwo siostry prepozyta Adolfa, która wraz z nim otrzymała obszerne nadania nad Popradem, dało początek jednemu z dwóch najznamienitszych rodów spiskich (Adolf wcale nie musiał być żonaty, gdyż słowo *nepotes* można równie dobrze tłumaczyć jako siostrzeńcy²¹), które się w późniejszym średniowieczu zmadziaryzowały.

Drugim wybitnym rodem spiskim pochodzenia niemieckiego byli Görgeyowie. Według kronik spiskich założyciel rodu, komes Jordan, stojąc na czele Sasów spiskich, miał organizować obronę swych współziomków na Skale Schronienia (Lapis Refugii, Kláštorisko – na terenie dzisiejszych Letanovec) podczas najazdu tatarskiego 1241-1242. Nie wszyscy historycy podzielają pogląd o Jordanie jako przywódcy saskim. Imię jego pojawia się po raz pierwszy w 1255 r., gdy Bela IV nadał jego zięciowi Kunchowi za zasługi posiadłość Milaj. Został on nazwany comes Jordanus de Scepus. W roku 1256 comes Jordanus filius Arnoldi comitis de Scepus otrzymał od Beli IV nadanie lasu nad potokiem Toporzec za zasługi – poselstwa do Polski i na Ruś oraz sprowadzenie osadników na Spisz. Jordan otrzymał imunitet sądowy, zabraniający żupanowi spiskiemu (*comes de Scepus*) sądzić jego poddanych. Jednym z wprowadzających Jordana do nadanej posiadłości był Detricus, filius Myko, comes de Scepus. Zwróćmy uwagę, jak wieloznaczne było pojęcie „comes de Scepus”. W cztery lata później Arnold, Jan i Elias, synowie komesa Jordana z Gargowa (Hrhov) prosili Belę IV o nadanie im niezamieszkanego lasu między Popradem a Dunajcem. Król 4 października 1260 r. wezwał Kapitułę św. Marcina, żeby wysłała swego przedstawiciela, który wraz z człowiekiem króla komesem Stefanem, kasztelanem spiskim, dokonał reambulacji tych dóbr. Jordan był więc już w posiadaniu Gargowa, od którego wziął swój przydomek. 3 listopada Kapituła poinformowała króla o reambulacji dóbr bez czyjegokolwiek sprzeciwu i przesłała władcy opis granic nadania. Na tej podstawie monarcha 7 grudnia 1260 r. nadał zainteresowanym za wierne służby bezładne lasy między Popradem a Dunajcem²². Termin „comes”, jak to wynika z przytoczonych dokumentów, mógł być odpowiednikiem sformułowania: *veri et primi regni nostri nobiles*.

Wobec powyższego musimy wycofać się z naszego sprzed 20 lat poglądu, jakoby Jordan był

pierwszym grafem saskim na Spiszu, i przyznać rację A. Fekete-Nagyowi, że brakuje przekonujących danych źródłowych, jakoby Jordan miał być pierwszym grafem. Pierwszą osobą bezsprzecznie sprawującą ten urząd był poświadczony w 1257 r. *Goblinus comes Teutonicorum*²³. Przypomnijmy że w rok później 23 zorganizowanych w związek plebanów spiskich potrafiło obronić się przed zbyt daleko idącymi uroszczeniami prepozyta Muthmera, przy czym ich parafie od centrum Spiszu (Podgrodzie Spiskie, Lewocza) ciągnęły się w dół dorzecza Popradu.

O osadnikach saskich sprzed najazdu tatarskiego niewiele wiadomo. Byli głównie wojownikami, choć, jak świadczy przykład Lewoczy, nie wszyscy. Pierwsze ich siedziby znajdowały się w pobliżu Grodu Spiskiego, którego wieżę przyjęli za swój herb. Używali go przez stulecia. Posiadanie wspólnego herbu może świadczyć o jakimś stopniu zorganizowania. Mieli też swoje parafie. Podobnie z utworzeniem prepozytury. Pierwszym wymienionym w źródłach w 1209 r. prepozytem był Adolf, najprawdopodobniej wyniesiony do tej godności przez Andrzeja II (później, od przełomu XIII i XIV w., prepozyta wybierali kanonicy spiscy). Nie wiemy jednak, czy przed Adolfem nie było innych prepozytów. Po drugie, jaką rolę przy utworzeniu prepozytury odegrali osadnicy niemieccy. Można się tu powoływać na analogie siedmiogrodzką i bratysławską. Prepozyturę sybińską utworzyli pod koniec XII w. sprowadzeni do Siedmiogrodu jeszcze przez Gejzę II Flamandowie. Prepozyturę w Bratysławie mieliby ufundować przed 1204 r. jobagionowie grodowi. Ale okolice Bratysławy były już w XII w., kiedy powstał archidiaconat bratysławski, silnie zgermanizowane.

Pierwsza fala osadnictwa niemieckiego na Spiszu nie była zbyt liczna, a ponadto Niemcy ci zostali zdziesiątkowani podczas najazdu tatarskiego. Kolejna fala, która zaczęła napływać na Spisz bezpośrednio po tym najeździe, była znacznie potężniejsza. Nowi osadnicy zdominowali Spisz i nadali mu swoisty charakter, przyczyniając się do przyspieszonego gospodarczego, społecznego i kulturowego rozwoju tej krainy. M. Marek na podstawie wyników znanych nam skądinąd badań językoznawczych podaje, że Niemcy ci pochodzili z tych samych terenów, co ich poprzednicy, przebywali jednak nad Łabą i Soławą ponad pół

²¹ Tak samo I. Szentpétery, I. Borsa, *Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica*, Budapest 1923-1961 (dalej RRSA), *unokaöccs* – bratanek, siostrzeniec. Tak też J. Lipták, *Gebiet und Verwaltung der Zipser Sachsen*, München 1939, s. 10.

²² CDS, II, nr 493, s. 343 (1255); nr 550, s. 382-383 (1256); nr 657, s. 457; nr 662, s. 461; nr 665, s. 463 – wszystkie z 1260 r.

²³ CDS, II, nr 586, s. 407.

wieku dłużej co znalazło odzwierciedlenie w ich dialekcie. Organizatorem osadnictwa był Bela IV, który odbudowywał kraj po zniszczeniach tatarskiego najazdu. Z jego polecenia ściąganiem osadników, tym razem z Polski i Rusi, zajmowali się przodkowie Berzeviczych i Görgeyów. Jest o tym wyraźnie mowa w omawianym już nadaniu dla Jordana, syna Arnolda nad Toporcem z 1256 r. Jordan wyruszał w poselstwach do Polski i na Ruś i sprowadzał stamtąd osadników na Spisz. Miloš Marek poczynił tu ciekawe spostrzeżenie. W potwierdzeniu nadania dla synów siostry prepozyta Adolfa z 1246 r. występują Rykolf i Herman. Wkrótce jednak imię Herman znika, a zamiast niego pojawia się niezwykłe dla Niemców imię Polan (Polonus). Autor uważa, że Herman musiał często przebywać w Polsce i prawdopodobnie, jak Jordan, zajmował się sprowadzaniem osadników na Spisz. Stąd ów przydomek stał się jego drugim imieniem, pod którym występuje razem z bratem Rykolfem w 1257 r. w dokumencie wystawionym z okazji podziału między braci Wielkiej Łomnicy i w dokumentach późniejszych. Co prawda w 1229 r. występuje przystąpił księcia Kolomana Polen, ale imię to, mimo podobieństwa brzmieniowego, nie musi mieć nic wspólnego z Polanem – Polonusem²⁴.

Osady słowiańskie były bardzo rozległe i mieszkający tam nie potrafili spożytkować całego ich obszaru. W osadach tych, jak i w miejscowościach targowych, osiedlali się przybysze sascy, którzy zachowywali przyniesione z sobą prawo rodzime znacznie korzystniejsze od słowiańskiego prawa zwyczajowego. Jako goście byli ludźmi wolnymi. Zjawisko to występowało, jak słusznie zauważył M. Marek, w dorzeczu górnego Hornadu i Popradu. W północnej i południowej części Spiszu powstawały bowiem wsie na surowym korzeniu, lokowane przez sołtysów. Osiedlanie się saskich gości na obszarach wsi podległych żupanowi grodowemu Słowian musiało prowadzić do napięć między dawnymi mieszkańcami a nowymi przybyszami. Miała zapobiec temu wysłana przez władcę na Spisz w 1249 r. komisja, która dokonała reambulacji Jablonova. Niekiedy, jak świadczy o tym przykład Kieżmarku z lat 1251 i 1269, monarcha pozbawiał części gruntów pierwotnych mieszkańców (słowiańskich rybaków i węgierskich strażników), przekazując je coraz liczniejszym kolonistom saskim. Podobnie było z Sasami w Iliašovciach, którzy zagrabili część

ziem Słowianom z Draviec. Bardziej drastyczna sytuacja miała miejsce w Bijacovciach, z których dziedziczeni właściciele ziemi zostali przeniesieni do Zemplina, aby zrobić miejsce saskim przybyszom²⁵. Na ogół jednak Sasi podporządkowywali sobie Słowian danej osady, których obejmowano prawem saskim.

Nieco inaczej wyglądała sytuacja wolnych gości słowiańskich. Małe Tomaszowce były zamieszkałe przez Słowian co najmniej od czasów wielkomorawskich. Mieszkańcy ich byli zobowiązani do świadczeń i żyli według zwyczajów Słowian (*sub libertate eiusdem ville ac provincie et Sclavorum*). Kilku z nich Władysław IV za zasługi wojskowe (Jaan – Iwan został ranny w walkach z Czechami pod Győr) wyniósł do godności szlachty spiskiej. W 1282 r. ten sam Władysław IV wziął inną grupę populów z Tomaszowiec w obronę przed nadużyciami żupanów spiskich i ustalił ich czynsze. Jednocześnie władca postanowił, że naczelnika wsi będą mieli na wzór Niemców i będą się cieszyć ich prawami (*iudices habebunt more Teutonicorum et in omnibus eadem gaudeant libertate*). W 1274 r. pojawił się niejaki Goblinus quondam comes Sclavorum. Znacznie wcześniej, bo przed 1258 r., goście słowiańscy na mocy przywileju Beli IV otrzymali ziemię Trsfany (Nadosth), żeby królowi uiszczali czynsz opisany w tym (niezachowanym) przywileju. Pozostały jednak cztery opuszczone pługi gruntu, które posiadał niegdyś niejaki Corradus. W 1258 r. władca nadał te pługi braciom tegoż Korada, Geublinowi i Termanowi, za czynsz w wysokości wiardunku złota rocznie. Na nadanych braciom pługach powstały w przyszłości Bugłowce (dokumentacja źródłowa poniżej).

Czy cokolwiek łączyło Goblina, niegdyś komesa Słowian z 1274 r., z Geublinem z Trsfan, nie bardzo da się powiedzieć. Jest tu dość znaczna różnica w czasie – 16 lat. Imię Geublinus w różnych odmiankach było w XIII w. na Spiszu popularne, niemieccy plebani nadawali je nie tylko Niemcom. Słowiańscy goście przebywali w Trsfanach jeszcze przed nadaniem dla Geublina i Termana. Z dokumentu nie wynika, żeby prócz sąsiedztwa cokolwiek z nimi Geublina łączyło. Za to rok wcześniej Goblinus był grafem Sasów spiskich. W międzyczasie jednak Goblinus, syn Lodwarda z Lewoczy, otrzymał od Beli IV inną część Trsfan, ale już *more Saxonum aliorum in Scepus commorantium*²⁶. Z interesującą sytuacją spotykamy się po najeździe tatarskim w Gargowie.

²⁴ CDS, II, wg indeksu.

²⁵ CDS, II, nr 603, s. 418-1251 r.

²⁶ Por. H. Ruciński, *Prowincja saska...*, s. 83-86 i 257-267.

A. Fekete-Nagy wywodzi nazwę miejscowości od węgierskiej mutacji imienia Grzegorz (Gergely), wnioskując, że wcześniej przebywali tu Węgrzy, wytopieni przez Tatarów. Teza o węgierskości pierwotnych mieszkańców Gargowa wydaje się mało prawdopodobna. Co prawda autor powołuje się na pewne węgierskie elementy topograficzne, pojawiają się one jednak w źródłach dopiero w latach 1295, 1342 i 1361. Natomiast nazwę od imienia Grzegorz (Grgor) przyjmuje również wybitny znawca dziejów wschodniej Słowacji Branislav Varsik. Nazwa Gargov pojawia się po raz pierwszy w 1258 r.²⁷ W 1260 r. Jordan, przodek Görgeyów, nazwany jest komesem z Gargowa (Jordanus comes de Gyrgou)²⁸. Wybudował on tam kościół pw. NMP. Nie był jednak właścicielem Gargowa. Jak już była o tym mowa, w 1256 r. został wynagrodzony przez Belę IV nadaniem wokół Toporca, m.in. za sprowadzanie osadników z sąsiednich krajów. A. Fekete-Nagy mniema, że byli to zarówno polscy jak i niemieccy osadnicy z Podkarpacia²⁹, którzy przeżyli najazd tatarski. Jordan wystąpił tu jako zasadzca, sprowadzając do Gargowa osadników obu tych nacji. Według B. Varsika w Gargowie mieszkali Słowianie, przodkowie dzisiejszych Słowaków. Po Jordanie w 1274 r. występuje wzmiankowany wyżej (w 1255 r.) jego zięć Cunch de Gargev³⁰, jednak w jakim charakterze – nie wiadomo.

Nowe nadanie na Gargów otrzymał od Władysława IV w 1278 r. komes Elias, syn Jordana, za czynsz jednego wiardunku złota³¹. Znalazł się więc Elias w szeregu *auridatorum* (dawców złota). W dwa lata później (1280) Elias uregulował sytuację prawną populów de Gargou, villae Sclavonicae, określając jednocześnie ich czynsz i inne świadczenia. W sprawach sądowych będą się cieszyć taką wolnością, *sicut Saxones de Scepus tenere consueverunt*. Otrzymali też prawo testowania swych majątków w razie bezpotomnej śmierci. Elias mając immunitet od sądów żupana (prawo Sasów spiskich), miał przewodniczyć sądowi składającemu się z przedstawicieli słowiańskich populów. Występuje więc jednocześnie w roli wi-

lika. Między ich gruntami miał swoje dziedzictwo niejaki Henryk, civis de Leucza, który był wolny od świadczeń populów i miał prawo swobodnej alienacji swoich dóbr³². W 1311 r. Karol Andegaweński uwolnił synów Eliasza od *auridatum*, zobowiązując ich do służby rycerskiej.

Görgeyowie nie mieli jednak całego Gargowa. Jego część nadal pozostawała królewską, którą żupan spiski Bald w 1295 r. przekazał synom niejakiego Heidenreicha (Henryka), również z obowiązkiem *auridatum*. Pochodzili oni z okolic Grodu Spiskiego. Komes Jordan mógł ewentualnie osiedlić w wyludnionym podczas najazdu tatarskiego Gargowie gości sprowadzonych z Polski i Rusi, najprawdopodobniej jednak główną rolę odgrywał tu słowiański element miejscowy. Nie mogło to dotyczyć Niemców. Już w 1320 r. istnieją Thoutgergew (Słowiański Gargów) i Nemetgargov (Niemiecki Gargów). Niemcy jednak nie byli w stanie uiszczać *auridatum* i odsprzedali swe grunty Görgeyom, przenosząc się do Lewoczy. Nieliczni pozostali zostali zasymilowani przez Słowian.

O licznych przypadkach uzyskiwania przez osady zamieszkałe przez Słowian prawa niemieckiego informuje Mathäus Pajdussák³³.

Miloš Marek słusznie wzmiankuje, że prawo saskie obejmowało nie tylko Niemców spiskich, ale zostało rozciągnięte w różny sposób na gości słowiańskich. Przytoczone wyżej przykłady dostatecznie popierają tę tezę. My jednak nie bez przyczyny przedstawiliśmy ten problem tak szczegółowo. Część historyków słowackich mianowicie opowiada się za istnieniem prowincji słowiańskiej na Spiszu (M. Marek się w tej kwestii nie wypowiada). Prowincję populów słowiańskich w Liptowie i w Turcu usiłował utworzyć Bela IV w latach 1257 i 1265. Bez powodzenia jednak, gdyż prowincja oprócz pewnych drobniejszych przywilejów miała powstać na prawie zwyczajowym, jedynie szczegółowej sprecyzowanym. Taka sytuacja nie interesowała populów. Woleli oni albo uzyskać prawo niemieckie, dające rzeczywiste wolności osobiste z prawem wycho-

²⁷ CDS, II, nr 599, s. 415.

²⁸ CDS, II, nr 657, s. 457.

²⁹ Już w 1234 r. Henryk Brodaty pozwolił wojewodzie krakowskiemu Cedronowi sprowadzać na Podhale osadników niemieckich – *Kodeks dyplomatyczny Małopolski*, wyd. F. Piekosiński, Kraków, t. I, 1876, s. 21-22.

³⁰ RRSa, II, 2-3, nr 2518.

³¹ C. Wagner, *Analecta Scepusi sacri et profani*, t. I-IV, Viennae, Posonii et Cassoviae 1774-1778, t. I, s. 118. Wydawca mówi o floreny. Przypomnijmy, że floreny wprowadził na Węgrzech dopiero Karol Robert. K. Wagner widocznie pomylił floreny z wiardunkiem (*ferto*), zwyczajowym czynszem w złocie na Spiszu.

³² J. Bárdossy, *Supplementum analectorum terrae Scepusiensis*, Leutschoviae 1802, s. 233; M. Schmauk, *Supplementum analectorum terrae Scepusiensis, pars II*, Szepesváraljae 1889, s. 37-39.

³³ M. Pajdussák, *Schmögen, Sperndorf und Sans-Souci. Historische Skizze*, „Zprávy z minulosti Spiša”, R. XIV, Levoča 1926, s. 4-8.

du i korzystnie regulujące zobowiązania gości, albo przeniknąć w szeregi synów jobagionów – drobnej szlachty, która w Turcu i Liptowie była szczególnie liczna³⁴.

Koronnym argumentem na istnienie prowincji słowiańskiej na Spiszu miał być *Goblinus quondam comes Sclavorum* oraz wyjęcie spod prawa zwyczajowego gości z Tomaszowic, którzy *sub libertate eiusdem villae ac provinciae et Sclavorum habuerunt*.

Jeśli chodzi o *Geublinusa*, nie uwzględniono wieloznaczności terminu „comes”. Podług A. Fekete-Nagya *Geublinus* był pierwszym udokumentowanym grafem saskim w 1257 r. Ale w 1263 r. pojawia się na tym stanowisku *Göbel*, syn *Lengvárd* (zestawienie grafów saskich u A. Fekete-Nagya). Zauważmy, że w tym samym roku *Goblinus*, syn *Lengvárd* wszedł w posiadanie dalszej, zamieszkałej przez Słowian części Tršťan.

Odnosnie do komesów, już w naszej pracy dotyczącej prowincji saskiej na Spiszu podaliśmy szereg przykładów, gdy nazwa komes odnosiła się do naczelników wsi (s. 137, przyp. 130). Listę otwiera *setnik*, czyli komes w *Smizanach* (*per comitem ipsorum vel per centurionem ... in omnibus causis debeant iudicari*)³⁵. Jeszcze w 1508 r. występował *Serwacy comes*, *iurati villae Toporc* oraz *Tomasz comes antiquus* i *Benedykt Brancsi comes modernus* w Łomnicze. W 1543 r. w *Kieżmarku* obok *rychtarza Zygmunta Mesa* a. *Goldschmidta* występował *Chrystian Hacken comes* oraz *incolae* pochodzący z *Rakusów*, poddani *Warkoczów* *rychtarz Jan Kwuczen* z przysięgłymi *Melchior* *Heldelem* oraz *comesem Franciszkiem Schleiferem*. Tak więc i poddany mógł być komesem. W radzie miejskiej *Ostrzyhomia* w 1337 r. na 12 *rajców* było trzech komesów, przy czym brat jednego z tej trójki komesem nie był. Stąd wniosek, że tytuł *comes* nie musiał być dziedziczny. W 1263 r. na czele *draukarów*, czyli *sokolników* lub *ptaszników* w *Drawcach* na Spiszu stał ich *comes Michał*. Ale w rok później w *Drawcach* był już *setnik – centurio*³⁶. *Adrienne Körmendy* zauważyła, że w *Gemerze* w początkach lat dwudziestych XIV w. tytuł *komesa* otrzymywał *zasadca wsi*

pochodzenia plebejskiego³⁷. W 1475 r. w konwencie w *Miechowie* w obecności *prepozyta miechowitzów z Lendaku*, od którego *prepozyt spiski* domagał się, żeby *prepozyt z Lendaku* pewne dokumenty dotyczące tamtejszego kościoła dał przepisać przez *notariusza publicznego*, tenże *notariusz uczynił w Miechowie zadość życzeniu prepozyta spiskiego*. Wśród świadków wystąpił *comes de Landek*, czyli *naczelnik tej wsi*, a nie *żupan*, jak chce *wydawca*³⁸. W 1480 r. zaś *starosta lubowelski Piotr Kmita z Wiśnicza* nakazał *Janowi Sthallowi z Nowej Wsi Spiskiej*, *antiquo comite*, *przywieźć do Podolinca 15 pint* dobrego wina białego i tyleż czerwonego³⁹. Najprawdopodobniej ten stary komes był niegdyś *rychtarzem*.

Jak widać, z terminu *comes* można ułożyć cały słownik. Przydałoby się odrębne opracowanie na ten temat. Wróćmy jednak do *Geublina*. Jak było o tym wyżej, *Goblinus* otrzymał w *Tršťanach*, zamieszkałych przez słowiańskich gości *siedzących na czynszu*, 4 *plugi* ziemi opuszczonej przez jego brata *Korrarda*, jako *dawca złota*. Wcześniej, w 1257 r., był *grafem saskim*. W rok później, gdy wszedł w posiadanie owych 4 *plugów*, komesem (grafem) saskim był *Detryk*⁴⁰. W 1271 *Goblinus* występuje jako *scriptor*⁴¹, w 1274 r. – *Goblinus quondam comes Sclavorum*, a w 1280 r., już na dwóch *plugach* w *Tršťanach – Geublina* z *Lewoczy*, według *Karola Wagnera sekretarz* *grafa saskiego*⁴². W 1263 r. inną część *Tršťan* darował *Bela IV Gublinowi*, synowi *Lodvárd* – *Lengvárd*, który jednak jeszcze w tym samym roku został po raz drugi *grafem saskim* i *Tršťany* pozostawił synowi. Sam przebywał w *Lewoczy*, gdzie pełnił funkcje *pisarza* u *grafa saskiego Detryka*, który był *grafem* również w 1274 r., bądź *pisarzem* *miejskim lewockim*. Dlaczego w 1274 r. nazwano go niegdyś *komesem Słowian*? Równie dobrze mógł być nazwany *comes quondam Teutonicorum*, jak było w innych dokumentach. Tego mógł jednak sobie nie życzyć *graf Detryk*. *Pisarz* to była zbyt niska ranga i nie dawała podstaw do używania tytułu *komesa*. Tytuł taki zapewniało jednak posiadanie *czterech plugów*

³⁴ Por. *Dejiny Slovenska*, t. I: do roku 1526, Bratislava 1986, s. 283.

³⁵ CDS, II, nr 439, s. 305.

³⁶ J. Bárdossy, *op. cit.*, s. 96 i 222.

³⁷ A. Körmendy, *Melioratio terrae. Vergleichende Untersuchungen über die Siedlungsbewegung im östlichen Mitteleuropa im 13.-14. Jahrhundert*, Poznań 1995, s. 196.

³⁸ *Dokumenty polskie z archiwów dawnego Królestwa Węgier*, wyd. S. A. Sroka, t. II, Kraków 2000, nr 267, s. 164.

³⁹ *Ibidem*, nr 308, s. 201. Prawdopodobnie chodziło o pinty przeliczane na wielkie holby, co dawałoby niecałe 29 l.

⁴⁰ CDS, II, nr 586, s. 407; nr 599, s. 415.

⁴¹ C. Wagner, *op. cit.*, t. III, s. 249; J. Bárdossy, *op. cit.*, s. 106; na dwóch z tych 4 *plugów* według A. Fekete-Nagya powstała wieś zwana w 1335 r. *Scryberfalva*, *Schreibensdorf*, *Göbölfalva*, dziś *Buglovce*.

⁴² C. Wagner, *op. cit.*, t. I, s. 81; J. Bárdossy, *op. cit.*, s. 217.

w Trsfanach, które jako opuszczone Goblinus mógł zaludnić słowiańskimi gośćmi, i wreszcie uzyskanie dalszej części Trsfan i doprowadzenie do rozszerzenia na ich mieszkańców prawa saskiego oraz objęcie w tej osadzie funkcji wilika. Część Trsfany przeszła na prawo saskie (*more Saxonum aliorum in Scepes commorantium*) z wilikiem Goblinem na czele. Dokument z 1263 r. transumował w 1272 r. Janowi, synowi Göböla Stefan V, a w 1280 r. Elżbieta starsza, jako pani Spiszu. W przywileju Karola Roberta z 1317 r. dla Sasów spiskich występują na terenie Trsfan dwie wsie: Göbölfalva i Nadásd, słowiańska część Trsfan (w dokumencie: *duo Nadasth adiacencia*)⁴³.

Inna część Trsfan dostała się w zamian za Pławiec i Sygrę (Žehra) Bogomeriusowi od Beli IV w 1269 r.⁴⁴ W Trsfanach mieli też swoje udziały Berzeviczy. A. Fekete-Nagy podaje, że w 1274 r. Rykolf i Polan zamienili je na inne grunty z Detrykiem, grafem saskim (co mogło mieć wpływ na tytułaturę Goblina – H.R.) i jego synami. W 1280 r. ta część Trsfan występuje pod nazwą terra parvi Arnoldi, syna Detryka. Od niego to tę ziemię wykupił niejaki komes Henc, od którego ustaliła się nazwa jego działu – Hencfalva (Hincovce).

Tomaszowce przed 1217 r. były bezludne. Król Andrzej II zajął je jako królewszczyznę, czyli przekazał pod władzę żupana grodowego. Potem jego wierny Tomasz, syn Botcha założył tu dwie wsie wielką pracą i kosztem, za co król przekazał mu 5 osadzonych łąnów (*mansio*) w Lengend, miejscowości wyjętej spod władzy Nowego Grodu (Heves). Tomaszowce wróciły do Grodu Spiskiego⁴⁵. Przed 1229 r. Koloman, brat późniejszego króla Beli IV, władając Spiszem nadał przekazane wcześniej przez niegdysiejszego żupana D. Tomaszowce Donowi i Maciejowi, synom Rugasa⁴⁶. Dokumenty nie mówią, przy pomocy jakiego elementu Tomasz zaludniał obszar Tomaszowiec. Zważywszy jednak, że nastąpiło to w początkach panowania Andrzeja II (1205-1235 – data 1217 dotyczy zamiany już zaludnionych Tomaszowiec na Lengend) mogli tu wchodzić w rachubę Słowianie, gdyż Niemców było wówczas na Spiszu niewiele i byli głównie wojownikami, natomiast osadnictwo słowiańskie na tych terenach ma odległą metrykę, poświadczoną przez pobliski wielkomorawski Čingov. Od 1265 r. zaczęto odróżniać Małe i Wielkie lub Dolne i Górne Tomaszowce. Z czasem żywiol niemiecki

zaczął wzrastać liczebnie. W niedalekim Spiskim Czwartku, dawnym ośrodku szlachty kopijniczej, Niemcy utrudniali nawet kopijnikom uczestnictwo w nabożeństwach w ich patronalnym kościele św. Władysława. W 1280 r. za zgodą arcybiskupa ostrzyhomskiego kopijnicy rozpoczęli budowę nowego kościoła w Levkovciach. W 1292 r. niejaki Paweł ze Spiskiego Czwartku miał w Małych Tomaszowcach 2 pługi ziemi, których jeszcze w 1272 lub 1274 r. nie mógł się doliczyć graf saski Detryk, a które za wstawiennictwem grafa saskiego żupan Bald pozostawił Pawłowi z obowiązkiem *auridatum*. W 1282 r. do Władysława IV przybyli Myka i Mykus, synowie Lada, goście z Tomaszowiec, skarżąc się, że żupan spiski narusza ich przywilej z 1265 r. i zabiera im ich grunta. Król zatwierdził im posiadanie ziemi w granicach zaaprobowanych przez Belę IV, ustalił ich świadczenia na pół grzywny od pługa rocznie oraz postanowił: *iudicia habebunt more Teutonicorum et in omnibus eadem gaudeant libertate*⁴⁷. W przywileju jest mowa o rozciągnięciu zwyczaju i wolności Niemców na część wsi w posiadaniu, jak świadczą imiona odbiorców dokumentu, przez nie-Niemców. Nie wiadomo zresztą, czy ten zwyczaj niemiecki nie obowiązywał tam już wcześniej i król konfirmował stan już istniejący, aby umocnić pozycję tych gości wobec żupana.

Najstarsze osady na Spiszu odznaczały się rozległym obszarem i z czasem na ich terenie powstało nawet po kilka nowych wsi. W 1278 r. Arnold syn Arnolda oraz Jan, Andrzej, Arnold i Paweł, synowie Piotra z Małych Tomaszowiec, zwrócili się do Władysława IV z prośbą, żeby ich grunty wielkości dwóch pługów, które trzymali dotąd na prawach tejże wsi, prowincji i Słowian (*sub libertate eiudem ville ac provincie et Sclavorum hactenus habuerunt*) wyjął spod wszelkich powinności słowiańskich (*ab omni exactione et cosuetudine Sclavorum*) za ich wierne służby wojenne świadczone jemu, a przez ich ojców Stefanowi V i Beli IV, i podniósł ich do stanu szlacheckiego. Król nadał im wolności szlachty spiskiej (*nobilium de Zepes*) z obowiązkiem służby wojskowej, jak pozostała szlachta⁴⁸. Na tych dwóch pługach powstała osada zwana w 1317 r. terra magni Arnoldi, od Arnolda, ojca nobilitowanego w 1278 r. Arnolda, a w 1340 r. – Kystamasi alio nomine Arnoltfalva – Arnutowce (Antal Fekete-Nagy).

⁴³ *Výsady miest...*, t. I, nr 10, s. 90.

⁴⁴ A. Körmendy, *Melioratio terrae...*, s. 31.

⁴⁵ CDS, I, nr 214, s. 169.

⁴⁶ CDS, I, nr 359, s. 256.

⁴⁷ RRSA, II, 2-3, nr 3160.

⁴⁸ RRSA, II, 2-3, nr 2897.

Ten passus jest koronnym argumentem na istnienie prowincji słowiańskiej na Spiszu. Trzeba jednak wziąć pod uwagę, że żywioł niemiecki zdążył w Małych Tomaszowcach zapuścić swoje korzenie. Źródła dokumentują pewien proces w końcowej fazie jego rozwoju. W dokumencie występuje Arnold syn Arnolda oraz synowie Piotra: Jan, Andrzej, Arnold i Paweł. Cztery imiona ogólnochrześcijańskie i trzech nosiceli ewidentnie niemieckiego imienia Arnold, co oczywiście nie przesądza o narodowości Arnoldów, lecz o niemieckich wpływach. Ternin „prowincja” wcale więc nie musi oznaczać prowincji słowiańskiej. Równie dobrze może chodzić o prowincję saską, ponieważ w dokumencie jest mowa o prawach tejże wsi oraz prowincji i Słowian. Wszak zainteresowani wchodzili w szeregi szlachty spiskiej i w tym wypadku podległość jakiegokolwiek prawu prócz rycerskiego nie mogła wchodzić w rachubę. Również Branislav Varsik, omawiając powyższy przywilej, zgodnie z jego treścią mówi o prowincji, ale nie o prowincji słowiańskiej, lecz o słowiańskich prawach, służebnościach i zwyczajach⁴⁹. Twierdzenie o istnieniu prowincji słowiańskiej na Spiszu nie ma zatem dostatecznego uzasadnienia źródłowego. W 1298 r. Andrzej III populów ze Strażek, którzy mieli obowiązek zabezpieczania granic (nie wiadomo, czy zachowali jeszcze swoją węgierską narodowość, czy ulegli już asymilacji) *de pristina conditione eorum eximentes ad libertatem eorundem Saxonum nostrum de Scepus duximus ordinandos*. Otrzymali oni prawo wyboru plebana i wilika oraz prawo *decimas eorum in agris reliquient secundum cosuetudine Saxonum Scepusiensium cum nos ipsis populis tam in iudiciis quam etiam in omnibus aliis libertatem Saxonum duximus ordinandam*. *Terragium* płaciła wspólnie cała wieś⁵⁰. Widzimy więc, że przenoszenie na prawo saskie było w drugiej połowie XIII w. na Spiszu powszechne i nie dotyczyło tylko Słowian.

Powróćmy jednak do samych Sasów. Po najeździe tatarskim gwałtownie zwiększyła się liczba Niemców, co poświadczają liczne źródła, w górnych dorzeczach Hornadu i Popradu, na gruntach należących do Grodu Spiskiego. Na miejscu dzisiejszego Kieżmarku pojawia się osada przy kościele św. Elżbiety, założona prawdopodobnie przez przybyszów z Turyngii. Osada ta w 1251 r., kiedy król Bela IV, brat Elżbiety, darował ją wraz z osadami słowiańskich rybaków i węgierskich

strażników klasztorowi premonstratensów w Turcu, nie miała jeszcze nazwy. Nazwa Kieżmark – Käsmark, Forum Caseorum – pojawiła się wskutek dalszego napływu niemieckich gości. Miloš Marek słusznie uważa, że przybyli oni tu bezpośrednio po najeździe tatarskim.

W Gelnicy ślady górników niemieckich występują jeszcze w XII w., ale swe podstawowe przywileje otrzymali Sasi gelnicy od Beli IV i Stefana V. Nazywani są *cives*. Goście mogli być niekiedy ograniczani w swych swobodach. Na przykład niemieccy goście w Smiżanach zostali zobowiązani, na równi ze słowiańską ludnością miejscową, do pełnienia obowiązków psarów i mieli problemy z uwolnieniem się od tej powinności, co im się udało dopiero w 1293 r. Mieszczanie (*cives*) gelnicy natomiast rychło osiągnęli pozycję mieszkańców w pełni rozwiniętego miasta, a sami mieszczenie zaczęli zakładać wokół Gelnicy osady, które poprzez swych założycieli stały się *sui generis* częścią majątku miejskiego. Dzięki bogactwu rud miedzianych władzę nad okręgiem gelnickim sprawował *iudex montanus Gelnicensis* lub rychtarz gelnicki, który dla rozległych obszarów należących do miasta był *comite terrestris*. Dopiero w początkach XIV w. okręg gelnicki wszedł w obręb komitatu spiskiego, ale już 1327 r. Gelnica z okręgiem otrzymała górnicze prawo szczawnickie. Dla nas jest jednak ważny przyspieszony rozwój okręgu i pozycja w nim elementu niemieckiego.

Kieżmark nadany w 1251 r. premonstratensom z Turca już w rok później uwolnił się spod zwierzchnictwa zakonników, a w 1269 r. uzyskał obszerny przywilej, dzięki któremu (i oczywiście dogodnemu położeniu) stał się jednym z największych ośrodków miejskich na Spiszu. Wskutek podległości konwentowi turczańskiemu Kieżmark nie należał do kształtującej się już prowincji saskiej, a jego pleban nie był członkiem występującego w 1268 r. związku plebanów spiskich. Wobec powyższego Bela IV na prośbę swych gości de Kesmark na Spiszu pozwolił na wybór spośród nich wilika z prawem sądownictwa, prócz kilku najważniejszych spraw (kradzieże, przelanie krwi, dziesięciny i fałszowanie monety), które można było rozpatrywać w obecności żupana lub jego pełnomocnika. Cała gmina miała płacić rocznie 20 grzywien czynszu. Władca potwierdził prawo odbywania targów w poniedziałki i wyznaczanie dziesięcin według zwyczaju saskiego. Wreszcie

⁴⁹ B. Varsik, *Osídlenie Košickej kotliny s osobitným zreteľom na celé východné Slovensko a horné Potisie*, t. III, Bratislava 1977, s. 191 i n.

⁵⁰ A. Körmendy, *Melioratio terrae...*, s. 179.

potwierdził król ogromne terytoria miejskie ciągnące się aż do Tatr, jak to było w nadaniu dla premonstratensów z 1251 r.⁵¹ Uderza brak zwolnień celnych. Zwraca też uwagę brak wzmianki o ławnikach, ale już w 1307 r. takowi byli. Instytucja ławników była wpisana w ustrój miast średniowiecznych i pominięcie ich w przywileju lokacyjnym nie znaczy, że ławników nie było. Dodajmy, że Gelnica w 1287 r. uzyskała swój przywilej na prośbę rychtarza, przysiężnych i całej powszechności miasta (*iudex, iurati et universi cives*)⁵². Była to jednak confirmacja wcześniejszych przywilejów. W każdym razie osada gości niemieckich przy kościele św. Elżbiety w ciągu 18 lat od pierwszej wzmianki źródłowej stała się ważnym ośrodkiem miejskim, wokół którego jak grzyby po deszczu zaczęły pojawiać się dalsze osady niemieckie o charakterze wiejskim i miejskim (Biała Spiska).

Miloš Marek zwraca uwagę na trudności z ustaleniem, które osady saskie powstały przed najazdem tatarskim, a które po. Do tych pierwszych należą niewątpliwie Wielka Łomnica i Huncowce. Jakies dane mogłyby przynieść badania archeologiczne fundamentów kościołów, które każda gmina budowała zaraz po przybyciu osadników. Nie prowadzono ich jednak wszędzie, a wyniki mogą być różnie interpretowane. Naszym zdaniem co najmniej w drugiej połowie XII w. Niemcy pojawili się na terenie Lewoczy, chociaż František Javorský sytuuje ich tam o wiek później.

Miloš Marek dużą wagę przywiązuje do wielokroć wzmiankowanego związku plebanów, którego załączków można szukać jeszcze przed najazdem tatarskim. Z przytoczonego wyżej dokumentu z 1232 r. wynika jasno, że parafie na Spiszu już istniały. Choć ani związek, ani powstałe z niego bractwo kalendowe nie legły u podstaw prowincji, sam fakt umiejętności organizowania się plebanów w obronie swych interesów mógł być katalizatorem dla wykształcenia się prowincji.

W tej sytuacji Stefan V zapragnął odnowić wolności wiernych mu gości saskich na Spiszu, co przejawilo w przywileju wydanym 25 sierpnia 1271 r.⁵³ Ponieważ przywilej ten, skądinąd bardzo ważny dla prowincji saskiej, jest powszechnie znany i często cytowany w literaturze, odniesiemy się tylko do niektórych jego aspektów. Jako wspólne *terragium* miała prowincja płacić 300 grzywien czystego srebra, natomiast od wszelkich innych płatności występujących w Królestwie, zostaną mieszkańcy prowincji zwolnieni. W razie potrze-

by prowincja ma obowiązek wysyłać pod królewskie sztandary 50 uzbrojonych w kopie wojowników. Zastrzeżę też sobie monarcha *descensus* do prowincji wraz z orszakiem, nie ograniczając go ilościowo, gościna zaś ma być na odpowiednim poziomie. Dalej – Sasi otrzymali prawo wyboru spomiędzy siebie komesa (grafa), czyli sędziego, który wraz z żupanem spiskim w określonych terminach będzie rozstrzygał wszystkie zaszłe między nimi sprawy w Lewoczy, głównym mieście prowincji (*in Leucha, civitate provincie capitali*) według praw i zwyczajów tej prowincji. Następuje omówienie podziału dochodu z kar między żupanem a grafem (*comes provincie*) i wysokości kar. W sprawach mniejszych graf będzie wyrokował sam. Nadaje też król wolne prawo wyboru plebanów i uposażania ich w dziesięciny swobodne. Graf będzie korzystał ze specjalnej opieki króla, a mieszkańców prowincji zgoła nikt nie może powoływać przed sąd królewski. Mogą być sądzeni tylko na obszarze prowincji podług swojego zwyczajowego prawa, gdyż jako ludzie prości, oddani rolnictwu i rzemiosłu, nie znają się na prawie szlacheckim. Dalej następują szczegółowe przepisy dotyczące corocznej wymiany monety (*lucrum camerae*). Wreszcie mieszkańcy prowincji otrzymali prawo polowania i rybołówstwa na jej terenie, prawo karczunku lasów i pozyskiwania gruntów orných, wreszcie prawo poszukiwania rud metali i minerałów i zachowania ich na swój użytek z zastrzeżeniem praw królewskich.

Z dokumentu wynika, że adresatami przywileju są nie wojownicy, ale rolnicy i rzemieślnicy, z poparciem Beli IV osiedlający się na gruntach istniejących osad, gdyż władca ten faworyzując kolonistów, nie cofał się przed działaniami na niekorzyść dotychczasowych słowiańskich i węgierskich mieszkańców tych osad. Przy tym koloniści zachowywali też swoje, co prawda przystosowane do miejscowych warunków, korzystne prawa i swobody, co dawało im dodatkową przewagę nad elementem miejscowym. Gdy osadnictwo niemieckie nabrało od lat czterdziestych XIII w. charakteru masowego, zaistniała potrzeba kodyfikacji tych praw i swobód, co na razie przejawilo się w przywileju z 1271 r.

Prowincja nie stanowiła jakiejś całości terytorialnej, lecz składała się z szeregu miejscowości zamieszkałych przez Sasów (M. Marek). Od 1263 r. (Trsfany) prawo saskie uzyskiwali słowiańscy i węgierscy mieszkańcy poszczególnych

⁵¹ *Výsady miest...*, t. I, nr 37, s. 51-52.

⁵² *Ibidem*, t. I, nr 66, s. 68.

⁵³ *Ibidem*, nr 43, s. 55-56.

osad spiskich. Zjawisko to uległo nasileniu po 1271 r. Prawo to rozszerzyło się też na wschodni Liptów i dolinę Torysy w zachodnim Szaryszu oraz na pogranicze spisko-gemerskie (okolice Dobšiny).

Przyrównywanie przez M. Mareka przywileju saskiego z 1271 r. do przywilejów poszczególnych miast jest słuszne, ale występują tu pewne odrębności. Z czasem przy wybieranym na roczną kadencję grafie uformowała się ława złożona z ryhtarzy i przysięgłych miejscowości saskich. Ale w przywileju dla Kieżmarku z 1269 r. też nie ma mowy o ławnikach, a wkrótce oni pojawili się w tym mieście. Z oczywistych powodów w przywileju z 1271 r. nie wspomina się o klauzulach dotyczących targów, myt i zwolnień celnych, gdyż większość uprzywilejowanych miejscowości miała w tym względzie własne prerogatywy.

Na tym jednak analogie się kończą. Podmiotem przywilejów lokacyjnych były miasta i miasteczka. Odbiorcą przywileju z 1271 r. była pewna zbiorowość, której początki sięgają połowy XIII w. W 1257 r. pojawia się w źródłach *Goblinus comes Teutonicorum*⁵⁴.

Atrakcyjność prawa saskiego spowodowała, że lokowano na nim wsie w puszczech północnego i południowego Spiszu, przy czym Sasami byli głównie lokatorzy – sołtysi, natomiast zgromadzeni przez nich osadnicy należeli do różnych nacji. Nierzadko byli to Słowianie. Również osady poddańcze, jak należące do prepozytów spiskich Jablonov, usiłowały żyć według prawa saskiego. Ta sytuacja wymagała uregulowania. Ponadto przywilej z 1271 r., jak każdy akt prawny, zaczął z czasem tracić na aktualności i zaistniała potrzeba zastąpienia go innym, szczególnie po burzliwych czasach między wymarciem dynastii Arpadów i umocnieniem się dynastii andegaweńskiej.

Taki przywilej wystawił w 1317 r. Karol Robert, ograniczając liczbę miejscowości stanowiących prowincję do 43. Przywilej ten zostanie dokładnie zanalizowany w drugiej części niniejszego opracowania.

Miloš Marek zwraca uwagę, że w części wymienionych w tym przywileju osad, jak to wynika z toponomastyki, nie było Niemców, lecz Słowianie. A więc nie kryterium narodościowe było tu najważniejsze, mimo że Niemcom przypadła główna rola.

Nas nurtuje problem wyliczenia konkretnych miejscowości należących do prowincji. Trzeba wziąć pod uwagę, że w drugiej połowie XIII i w XIV w. powstało wiele miejscowości lokowa-

nych przez sołtysów, które uzyskiwały prawo saskie, ale były pod władzą panów gruntowych. Inne osady, niegdyś królewskie, przechodziły w ręce prywatne, ale posługiwały się prawem saskim. Prawo to uzurpowali sobie też żyjący w Jablonove poddani prepozytów spiskich. Tymczasem prowincja płaciła królowi *terragium*, w którym mieszkańcy tych miejscowości, korzystając z dobrodziejstw prawa saskiego, nie partycypowali. Podobnie było z milicją, którą należało wystawić w razie zagrożenia prowincji. Stąd konieczność dokładnego wyliczenia, jakie miejscowości wchodziły w skład prowincji.

Do przełomu XIII i XIV w. Spisz był słabo zaludnioną, zacofaną krainą, leżącą na peryferiach Królestwa Węgierskiego. Jak pisze Miloš Marek, po przybyciu Niemców i Walonów, którzy przynieśli dojrzałe zwyczaje prawne oraz zachodnie zdobycze techniczne, a przede wszystkim przedsiębiorczego ducha, zmienił się zasadniczo. Od zachodnich przybyszów nauczyli się tego ducha energii autochtoniczni w większości Słowianie i przybyli z południa Węgrzy. W XIV i XV w. Spisz stał się jednym z najbardziej rozwiniętych regionów Królestwa, a jego zróżnicowanie etniczne przyczyniło się do powstania fenomenu kultury spiskiej.

Dzieje polityczne Spiszu w XIV i XV wieku

Przełom XIII i XIV w. jest istotną cezurą w dziejach średniowiecznych Węgier i Polski. Na Węgrzech wymarcie Arpadów zrodziło zupełnie nową sytuację. Po kilkuletnich zmaganiach o tron Adegawenowie pokonawszy swych przeciwników, stworzyli możliwości przyspieszonego rozwoju monarchii stanowej i zapewnili Królestwu Węgierskiemu pozycję mocarstwa w środkowej Europie.

W Polsce pod naciskiem możnowładztwa wielkopolskiego, które wezwało na tron Wacława II Przemyślidę i wskutek działań tego ostatniego granice kraju musiał opuścić i udać się na tułaczkę książę Władysław Łokietek.

Wygnaniec przez Spisz, którędy biegł najważniejszy szlak łączący Polskę z Węgrami, przybył na Węgry, a stamtąd do Rzymu (nie wszyscy historycy są co do tego zgodni), gdzie odbywał się pierwszy w dziejach Rok Jubileuszowy, ogłoszony przez papieża Bonifacego VIII. Prawdopodobnie tam Łokietek nawiązał kontakty z aspirującymi

⁵⁴ CDS, II, nr 586, s. 407.

od wielu lat do tronu węgierskiego i popieranymi przez papieża Andegawenami⁵⁵.

Tymczasem na Węgrzech po bezpotomnej śmierci Andrzeja III niektórzy ze znakomitych panów zaproponowali koronę węgierską Waławowi II, występując przeciw Karolowi Andegaweńskiemu. Waław scedował zapewnione mu uprawnienia na nieletniego syna, Waława III, który w 1301 r. został ukoronowany na króla Węgier jako Władysław V, i przekazał biskupowi krakowskiemu, Janowi Muskacie, swojemu kanclerzowi, Pławiec (Plavec)⁵⁶. Popierali też Waława spisy Sasi. Sprawa korony węgierskiej została poddana arbitrażowi papieskiemu. Bonifacy VIII opowiedział się po stronie Andegawena. Po orzeczeniu papieskim najwięksi możnowładcy górnówęgiejscy: Mateusz Csák z Trenczyna i ród Amadejów przeszli na stronę Karola Roberta. W 1304 r. zawiązała się koalicja antyczeska, w której uczestniczyli obok Karola Władysław Łokietek i Albrecht II Habsburg⁵⁷.

Władysław Łokietek w tej sytuacji postarał się o gościnę na pograniczu polsko-węgierskim, u Amadejów. Waław II, który w 1292 r. założył Nowy Sącz, wyprawił się na Wyszehrad i Budzin, skąd zabrał syna i węgierskie insygnia koronacyjne, i wycofał się w 1304 r. do Czech. Władysław Łokietek przy pomocy Aby Amadeja wkroczył do Małopolski, zajął gród Pełczyska pod Wiślicą i rozpoczął walkę o wyparcie Przemyslidów z ziem polskich. Musiał się jednak pogodzić z utratą Podolińca i Zamku Lubowelskiego, którym w 1308 r. zarządzał syn Amadeja, Jan⁵⁸.

W 1310 r. Karol Robert mógł dokonać, kolejnej zresztą, ale ostatecznej koronacji, odzyskawszy pierwszej insygnia koronacyjne.

W międzyczasie na Spiszu zaostrzyła się rywalizacja między dwoma znamienitymi rodami szlacheckimi pochodzenia niemieckiego: Görgeyami i Berzeviczami. W 1301 r. Görgeyowie opowiedzieli się po stronie Waława III, za co otrzymali w 1302 r. od pretendenta do węgierskiej korony Strażki (Strážky), własność Berzeviczych od 1290 r., stronników Karola Roberta. Po śmierci grafa Sasów

spiskich Jordana Görgeya w 1307 r., kiedy Görgeyowie już od 3 lat też byli zwolennikami Andegawena, Berzeviczy odebrali Görgeyom Strażki, co doprowadziło do wojny między obydwoma rodami, podczas której zginął Thydrik Görgey. Teraz do sporu wchodziła się Universitas Saxonum de Zips i wyłoniła arbitrów, którzy podyktowali Berzeviczym warunki ugody, grożąc w razie jej niewykonania interwencją społeczności saskiej. Kokosz (Gal, Gaweł) Berzeviczy, przywódca rodu, musiał m.in. zapłacić publicznie główszczyznę (*homagium*) Görgeyom oraz został zobowiązany do ufundowania sześciu klasztorów, w których miały odprawiać się nabożeństwa za duszę Thydrika⁵⁹. Oczywiście Kokosz nie był w stanie spełnić tego warunku. W 1313 r. zamienił on szaryski Chmielów na Rudę u podnóża Spiskiej Magury, co spowodowało przejście z Chmielowa do Rudy bożogrobców miechowskich i zmianę nazwy Rudy na Lendak. W 6 lat później przekazał kartuzom ze Skały Schronienia (Lapis Refugii) w Letanowcach (Letanovce) 62 łany ziemi w Dolinie św. Antoniego w Lechnicy, gdzie w 1330 r. przystąpiono do stawiania drewnianego klasztoru, przebudowanego w drugiej połowie XIV w. w formie murowanej i nazwanego Czerwonym Klasztorem.

Karol Robert usiłował pozyskać przychylność najpotężniejszych oligarchów w północnej części ówczesnych Węgier, dzisiejszej Słowacji. Mateusz Csák został jednym z trzech mianowanych przez Karola palatynów i magistrem tawerników z zadaniem odzyskania nieprawnie zagarniętych dóbr królewskich i kościelnych. Mateusz jednak przywłaszczał sobie te dobra, wskutek czego w 1311 r. utracił godność magistra tawerników. Teraz otwarcie zaczął występować przeciw królowi, zwłaszcza że przysłany przez papieża Klemensa V na pomoc Karolowi Robertowi kardynał legat Gentilis ekskomunikował go za pustoszenie majątków kościelnych.

Role podobną do Mateusza Csáka z Trenczyna odegrali na wschodniej Słowacji Amadejowie wywodzący się ze starożytnego możnego rodu

⁵⁵ Jana Długosza *Roczniki czyli Kroniki Sławnego Królestwa Polskiego*, ks. V-XII, Warszawa 1973-1985, tu ks. IX, 1975, s. 16 (dalej *Długosza Roczniki*). Długosz miał bardzo dobry warsztat historyczny i dostęp do kancelarii królewskiej. Pisał jednak o tych wydarzeniach ponad półtora wieku po ich zaistnieniu. Stąd wątpliwości, czy może być miarodajny dla wydarzeń z pierwszych lat XIV w. Wiadomo, że Łokietek w 1305 r. nadał Piotrowi z Drienova, z rodu Aba, Chmielów (Chmeľov) w Szaryszu, gdzie przebywali bożogrobcy z Miechowa, za okazaną mu pomoc w walce z Przemyslidami, a w rok później Opatów (*Dokumenty...*, t. I, Kraków 1998, nr 6-8, s. 10-12). Mógł więc Łokietek lata 1300-1304 równie dobrze spędzić w gościnie wymienionego Piotra lub w bożogrobców w Chmielowie. Pobyt u palatyna Amadeja z rodu Aba potwierdza Długosz (*Długosza Roczniki*, s. 25).

⁵⁶ *Pramene k dejinám Slovenska a Slovákov*, t. IV: *Pod vládou anjouovských kráľov*, wydanie zbiorowe, Bratislava 2002, nr 3, s. 41.

⁵⁷ *Długosza Roczniki*, s. 31.

⁵⁸ *Ibidem*, s. 31; *Pramene k dejinám...*, t. IV, nr 12, s. 57.

⁵⁹ M. Schmauk, *Supplementum analectorum terrae Scepusiensis II*, Szepesváraljae 1889, s. 27; por. H. Ruciński, *U dramatycznych początków Czerwonego Klasztoru*, „Prace Pienińskie”, t. 7, 1995, s. 17-21. Poprawne imię zabitego – Thidrik.

Aba. Deklarowali się jako gorliwi stronnicy Karola Roberta, dzięki czemu doszli do ogromnych majątków i znaczenia w komitatatach północno-wschodnich Węgier. Wykorzystywali swoją pozycję do bogacenia się kosztem szlachty, miast i dochodów królewskich. Amadej, przywódca i założyciel rodu, dostąpiwszy godności palatyna usiłował podporządkować sobie Koszyce, największy ośrodek handlowo-gospodarczy północno-wschodnich Węgier, za co spotkała go śmierć z ręki mieszczan koszyckich we wrześniu 1311 r. Komisja królewska, która miała wyjaśnić okoliczności tej śmierci, odkryła ogrom nadużyć Amadejów i król skazał ich na konfiskatę części majątków. W tej sytuacji Amadejowie zerwali z królem i przeszli na stronę Mateusza Csáka. Król postanowił ukarać zbuntowanych i obległ Gród Szaryski, w którym się znajdowali. Na wieść jednak o nadsyłaniu posiłków przysłanych Amadejom przez Mateusza król wycofał się na Spisz, gdzie Sasi spiscy udzielili mu znacznej pomocy zbrojnej. W tej sytuacji król pośpieszył na pomoc Koszycom, które usiłowali zdobyć Amadejowie. Do spotkania doszło 15 czerwca 1312 r. pod Rozgony (Rozhanovce), gdzie król, wzmocniony dodatkowo przez mieszczan koszyckich, rozgromił przeciwników.

Bitwa rozgońska należała do przełomowych w dziejach średniowiecznych Węgier⁶⁰. Spośród przeciwników króla pozostał już tylko coraz bardziej tracący na znaczeniu, obłożony klątwą Mateusz Csák.

Ogromne dobra Amadejów przeszły w ręce związanych z królem, przybyłych z Salerno Drugethów, którzy stali się najmożniejszym rodem w północno-wschodniej części Węgier. Filip Drugeth został spiskim żupanem. W posiadanie Drugethów przeszedł też zamek Dunajec, będący centrum dominium niedzickiego. Należało ono do Kokosza Berzeviczy, który był grafem kamery smolnickiej. Przed 1326 r. dopuścił się jednak defraudacji, za co ukarano go konfiskatą dóbr niedzickich⁶¹. Odtąd znaczenie Berzeviczych było związane z ich majątkami w Szaryszu, gdzie znajduje się Brzozowica (Brezovica), od której wzięli swoje nazwisko. Na Spiszu zaś ugruntowali swą pozycję Görgeyowie. Ostatecznie włączyli do swych dóbr Gargów, skąd ich miano, jako nagrodę za męstwo w bitwie roz-

gońskiej, gdzie poległ graf Sasów spiskich Jordan. Żupan spiski Wilerm Drugeth przybył w 1330 r. na czele węgierskich oddziałów na pomoc Władysławowi Łokietkowi, walczącemu z Krzyżakami⁶².

Pamiętką bitwy rozgońskiej po dziś dzień jest wspaniały fresk w kościele kolegiackim, dziś katedralnym w Podgrodziu Spiskim (Spiska Kapituła – Spišská Kapitula), przedstawiający Matkę Boską z Dzieciątkiem, koronującą Karola Roberta na króla Węgier.

Musił też król okazać wdzięczność Sasom Spiskim za ich pomoc w rozbiciu Amadejów. Najważniejszym tego wyrazem był wielki przywilej nadany Sasom przez Karola Roberta.

Sasi już wcześniej otrzymali częściowe potwierdzenie swych przywilejów, dokonane przez Stefana V w 1271 r., one zaś stworzyły podstawy ich autonomii, omówione w części pierwszej niniejszego opracowania.

W 1299 r. z okazji decyzji o ufundowaniu klasztoru kartuzów na Lapis Refugii w Letanowcach odbyła się kongregacja generalna prowincji saskiej na Spiszu. Lapis Refugii miał uświęcone tradycje, tam bowiem w czasie najazdu tatarskiego w 1241-1242 r. mieli według powszechnego przekonania znaleźć schronienie Sasi spiscy. Teraz, w 1299 r. decyzje o fundacji i uposażeniu klasztoru podejmowała kongregacja na prośbę wszystkich plebanów spiskich. Akt fundacyjny wydali graf saski Jordan, przysięgli, czyli członkowie rad miejskich, z rychtarzami, to jest przewodniczącymi tychże rad na czele „cum tota communitate Scypz”. Dokument został zaopatrzony w pieczęcie prowincji i grafa saskiego⁶³.

Jeśli idzie o przywilej Karola Roberta, to władca nie kwapił się zbyt z wyrażeniem wdzięczności bohaterskim Sasom, którzy przeważyli szalę zwycięstwa na jego rzecz w bitwie rozgońskiej. Wreszcie w 1317 r., czyli po 5 latach, zniecierpliwieni Sasi w osobach ich przedstawicieli, grafa Stefana, Hedrika wilika z Podgrodzia i Jana z Włoch, zjawili się przed królem z prośbą o odnowienie ich wolności i przywilejów. Monarcha przede wszystkim dokonał podniesienia ich zbiorowego czynszu na 1200 grzywien czystego srebra, zwalniając ich od wszelkich innych świadczeń obowiązujących na terenie Królestwa. W kwotę 1200 grzywien wliczono dotychczasowe

⁶⁰ Za zwrócenie mi uwagi na znaczenie tej bitwy dziękuję pani prof. Adrienne Körmendy. Opisane wydarzenia najpełniej przedstawił B. Varsik, *K boju medzi košickými mešťanmi a Omodejovcami (Príspevok k dejinám feudálnej anarchie v Uhorsku na začiatku 14. stor.)*, [w:] *Zo slovenského stredoveku*, s. 345-376. Zagadnienia powszechnie znane, opisane w I tomie *Dejín Slovenska*, nie będą opatrywane przypisami.

⁶¹ J. Beňko, *op. cit.*, s. 165. Testament Wilerma Drugetha z 1330 r. w: *Pramene k dejinám*, IV, nr 26, s. 99.

⁶² *Długosza Kroniki*, ks. IX, s. 182.

⁶³ C. Wagner, *op. cit.*, t. I, s. 393; J. Bárdossy, *op. cit.*, s. 473.

300 grzywien. Najważniejsze jednak, że Sasi zostali zwolnieni z obowiązku wystawiania 50-osobowego oddziału zbrojnego. Służbę wojskową mieli odbywać w razie zagrożenia na terenie prowincji w szeregach specjalnie powołanej milicji. Sądzeni mogli być tylko w granicach prowincji przez swego grafa w Lewoczy, stolicy królewskiej prowincji, w obecności żupana, podżupana lub kasztelana oraz współziomków (*terrani*).

Aby nie było wątpliwości, wylicza król należące do prowincji miasta, miasteczka, wsie, kurie i folwarki. W sumie było ich 43, ale, jak stwierdza Antal Fekete-Nagy, w rzeczywistości tych miejscowości było 30: 1. Lewocza, 2. Podgrodzie Spiskie, 3. Studenec, 4. Baldovce, 5. Tršťany, 6. Bystrany, 7. Spiskie Włochy, 8. Kolinovce, 9. Odorin, 10. Nowa Wieś Spiska, 11. Harichovce, 12. Ilašovce, 13. Wielkie i Małe Tomaszowce, 14. Spiski Czwartek, 15. Hrabuszyce (Hrabušice), 16. Primovce, 17. Poprad, 18. Wielka (Veľká), 19. Wielki Sławków (Veľký Slavkov), 20. Młynica (Mlynica), 21. Maciejowce (Matejovce), 22. Sobota Spiska, 23. Straże pod Tatrami (Straže pod Tatrami), 24. Żakowce (Žakovce), 25. Wierzbów (Vrbov), 26. Biała Spiska, 27. Kieżmark, 28. Lubica, 29. Ruskinowce (Ruskinovce), 30. Twarożna (Tvarožná). W końcu władca wymienia wiernie świadczone mu przez Spiszaków służby i wspomina tej ludności zasługi⁶⁴. Na czele delegacji do króla stali: z urzędu grafi saski Stefan, wilik z Podgrodzia, prawdopodobnie najstarszej osady saskiej na Spiszu, i wilik ze Spiskich Włoch, od niedawna zasymilowanej i należącej już do prowincji osady Walonów, którzy długo bronili swej odrębności. Przywileje sądowe Sasów pozostały bez zmian, z tym że żupana mógł zastępować podżupan. Osoba podżupana odzwierciedlała wzrost roli szlachty w komitatach. Nadal prowincja nie jest jakimś ściśle określonym terytorium, lecz społecznością miast, miasteczek, wsi i ich pertynencji. Nie stosowano też kryterium narodowościowego. W wymienionych w przywileju miejscowościach często zamieszkiwali Słowianie.

Liczba 43 nie miała istotniejszego znaczenia, gdyż na Spiszu a nawet na obszarach do niego przyległych były stosowane *ius et mos Saxonum Scepusiensium*, aczkolwiek pod względem sądowym mieszkańcy nie wymienionych w przywileju miejscowości podlegali swym panom gruntowym

i mianowanym przez nich sołtysom, wilikom, rychtarzom czy innym przewodniczącym sądów wiejskich. Sądownictwo opierało się jednak na prawie saskim, z możliwością odwoływania się do sądu grafa; ustalenia prawne były skodyfikowane w Wilkierzu Spiskim (o czym niżej).

Ustanowiona przez Karola w 1317 r. prowincja osad, których mieszkańcy żyli na prawie saskim, składająca się teoretycznie z 43, a praktycznie z 30 miejscowości, nie przetrwała nawet ćwierci wieku. W 1344 r. w sporze gruntowym pojawił się grafi saski Andrzej Görgey, syn Stefana, z rychtarzami 24 miast (*comes et iudices viginti quatuor civitatum terre Scepusiensis*) według zwyczaju *terratorum et provincialium viginti quatuor civitatum*⁶⁵, *graf una cum assesoribus suis utpote villicis et iuratis viginti quatuor civitatum in eodem comitatu Zypsiensis*⁶⁶.

Miloš Marek przytacza dane z archiwaliów lewockich – już w 1339 r. występuje 24 wilików i seniorów z ważniejszych miejscowości saskich w dystrykcie spiskim⁶⁷. Były to miejscowości, które zachowały miejski charakter, choć w tej prowincji 24 miast istniała fluktuacja, tak że trudno w każdym wypadku ustalić, o jakie miejscowości chodziło. Ograniczenie to wynikało stąd, że niektóre miejscowości wymienione w przywileju z 1317 r. przeszły w ręce prywatne. Dodajmy, że po ugruntowaniu się prowincji 24 miast również bractwo plebańskie zmieniło nazwę na powszechność plebanów 24 miast (*universi plebani XXIV civitatum, universi plebani seu rectores parochiales ecclesiarum XXIV civitatum ... terrae Scepusiensis*). Niektórzy dawniejsi autorzy (Jozef Hradzky) określali samo bractwo mianem: „XXIV regalium plebanorum fraternitas”. Pojęcie plebanów 24 spiskich miast pojawiło się jednak dopiero po zastawie części Spiszu Polsce, w 1419 r. Liczba była konwencjonalna. W rzeczywistości przez powszechność plebanów 24 miast przewinęli się parochowie oraz rektorzy kaplic czy kościołów filialnych ze znacznie większej liczby miejscowości. Istotne jest jednak, że aż do gruntownych badań A. Fekete-Nagya istniało w powszechnej świadomości mniemanie, że prowincja saska od początku, nawet od czasów sprzed najazdu tatarskiego składała się z 24 królewskich miast, mimo że związek ten przestał istnieć wskutek zastawu z 1412 r. Prawdopodobnie chodziło o utrzymanie uprzywilejowanej pozycji i odseparowanie się

⁶⁴ *Výsady miest...*, t. I, nr 100, s. 88-89.

⁶⁵ *Anjoukori okmánytár – Codex diplomaticus Andegavensis*, wyd. I. Nagy, Gy. Tasnádi i in., t. I-VIII, Budapest 1878-1920, t. IV, s. 417 (1344); M. Schmauk, *op. cit.*, s. 257 (1349).

⁶⁶ *Anjoukori okmánytár...*, t. IV, s. 443 (1344).

⁶⁷ M. Feňárová, *Spíšské prepošstvo. Stredoveké listiny 1248-1526*, Bratislava 1964, s. 31.

od rosnącego liczebnie elementu słowiańskiego, który coraz energiczniej dopominał się o przywileje udzielone Sasom spiskim.

W 1370 r. na skutek starań 24 rychtarzy, przysięgłych i starszych prowincji saskiej doszło do spisania zbioru praw i statutów prowincji, nadanych ich przodkom przez królów węgierskich, od przywileju Stefana V z 1271 r. poczynając. Powstał zwód prawa zwany Wilkierzem Spiskim, czyli „powszechną wolą.” Zawierał on przyniesione przez Niemców na Spisz prawo i zwyczaj, ale zmodyfikowane pod wpływem otrzymanych przywilejów i okoliczności miejscowych. Treść Wilkierza zmieniano i uzupełniano do 1540 r. Jest więc to rodzaj *corpus iuris* prowincji spiskiej utożsamianej z 24 miastami. Wilkierz mówi o immunitetach sądowych mieszkańców prowincji, wyborze jej władz czy postępowaniu sądowym. Normuje relacje między grafem saskim a rychtarzami 24 miast, będącymi najwyższą sądową instancją odwoławczą prowincji, oraz zawiera postanowienia z zakresu prawa cywilnego. Uzupełniany i akceptowany, traktowany był jako *corpus iuris* Sasów spiskich. Zastępuje on na odrębne studium.

Nie będziemy tu szczegółowiej przedstawiać tego zabytku. Poświęciliśmy mu podrozdział w naszym opracowaniu o prowincji saskiej na Spiszu. Tu przytoczymy tylko, powołując się na Miloša Mareka, krótką charakterystykę Wilkierza. Kodeks ten przyjął za podstawę Zwierciadło Saskie, dopełnione przepisami prawa magdeburskiego, a więc prawo saskie, które Sasi przynieśli ze sobą na Spisz po najeździe tatarskim. Oczywiście ponad 100 lat egzystowania w nowej ojczyźnie spowodowało, że w spiskiej mutacji prawa saskiego musiały się znaleźć liczne przejątki z prawa węgierskiego, jak i ze zwyczajów miejscowych. Od siebie dodajmy, że choć nie znamy redaktorów Wilkierza, powstał on na zasadzie umowy społecznej: *Anno eiusdem MCCCLXX iudices, iurati et seniores provinciae terrae Scepusiensis ... iura a praedecessoris suis legitime et rationabiliter edita et statuta a primaevis foundationis provinciae temporibus communi bono, usui et utilitati tenaci memoria in casibus quibuslibet conservanda, studuerunt iuxta tramitem subsequentis litterae humilibus, mediocribus et sublimibus, pauperibus et divitibus immutabiliter confirmare*⁶⁸.

Mimo oparcia się na wzorcach saskich jest to wspaniały zwód prawny, świadczący o dojrzałości Sasów spiskich – *corpus iuris* zmieniany i uzupełniany w miarę potrzeby.

O ekskluzywności prowincji 24 miast świadczy sprawa Jabłonowa (Jablonov), stanowiącego własność prepozytów spiskich. Niemieccy mieszkańcy miasteczka cieszyli się przywilejami nadanymi im przez jednego z prepozytów i potwierdzonymi przez Bełę IV po połowie XIII w. W latach osiemdziesiątych XIV w. prepozyt Mikołaj podwyższył mieszkańcom Jabłonowa świadczenia. Ci odmówili ich uiszczania, uważając, że należą do mieszczan, czyli Sasów 24 miast spiskich, mimo że przywilej Karola Roberta z 1317 r. nie objął Jabłonowa, będącego miasteczkiem prywatnym. Sprawa oparła się o króla Zygmunta Luksemburskiego, który w 1388 r. ukarał mieszkańców Jabłonowa jako buntowników i skasował dotychczasowe przywileje miasteczka⁶⁹. Prowincja 24 miast zupełnie nie zareagowała na wydarzenia rozgrywające się w Jabłonowie.

Zwróćmy jeszcze uwagę na instytucję *centum viri*. Nie wiadomo, czy istniała ona jeszcze przed 1370 r. Wilkierz w każdym razie ją bądź oficjalnie akceptuje, bądź powołuje do życia. Stu mężów to delegaci z poszczególnych 24 miast prowincji, w liczbie zależnej od wielkości miasta, którzy wraz ze swym rychtarzem udawali się do Lewoczy na coroczną elekcję grafa i pisarza prowincji. Nie wiadomo, czy pełnili jakieś inne funkcje w prowincji lub w swoich miastach. Jeśli tak, to być może jako rajcy, a zarazem ławnicy.

Znaczące dla dziejów Spiszu było nadanie przez Karola względnego prawa składu Lewoczy. Nie wiadomo, kiedy Lewocza uzyskała prawo składu, gdyż akt nadania znany jest z konfirmacji Ludwika I z 5 października 1364 r., w której nie ma daty nadania tego prawa. Wszyscy kupcy przejeżdżający przez Spisz musieli na czas 15 dni wyłożyć swe towary w Lewoczy i dopiero po tym terminie mogli udać się dalej lub wrócić do domu⁷⁰.

Przywilej ten wywołał bezpardonową walkę z prawem składu Lewoczy zwłaszcza ze strony Nowej Wsi Spiskiej i Kieżmarku, przez które to miejscowości przebiegał najważniejszy spiski trakt handlowy z górniczych okręgów gelnickiego, róż-

⁶⁸ C. Wagner, *op. cit.*, t. I, 240-261; K. Demkó, *Lőcse története I, Jog-, mü- és művelődéstörténeti rész* [Dzieje Lewoczy I. Część poświęcona historii stosunków prawnych, gospodarczych i kulturalnych], Lőcse 1897, s. 16-81. Oprócz powyższego wstępu tekst w języku niemieckim.

⁶⁹ C. Wagner, *op. cit.*, t. I, s. 127.

⁷⁰ S. Domanovszky, *A szepesi városok árumegállító-joga. Lőcse és Késmárk küzdeleme az árumegállítással 1358-1570* [Prawo składu miast spiskich. Walka Lewoczy i Kieżmarku o prawo składu 1358-1570], Budapest 1922, nr 6. W dyplomatariszu załączone 202 dokumenty z lat 1269-1570.

nowskiego i jasowskiego. Od 1364 r. kupcy z tych okręgów musieli ze swymi towarami docierać okrężną, niewygodną drogą do Lewoczy. Miasto to okazało się jednak zwycięskie i w 1400 r. potrafiło zmusić nawet kupców miast spiskich, w tym kieźmarskich, do podporządkowania się swemu prawu składu i wystawiania towarów na rynku lewockim. Doprowadziło to do prawdziwej wojny między Lewoczą a Kieżmarkiem, z użyciem wojska i artylerii⁷¹. W drugiej połowie XIV w. zarówno Lewoczy jak i Kieżmarkowi udało się uzyskać status otoczonych murami swobodnych miast królewskich, co zapoczątkowało proces ich alienacji z prowincji i jej dezintegracji.

Z drugiej strony dwa przywódcze magnackie rody Berzeviczych i Görgeyów uległy madziaryzacji, zrywając swoją współpracę z prowincją, wskutek czego poddani ich rządzący się prawem saskim zostali odcięci od prowincji. Görgeyowie od połowy XIV w. przestali pełnić funkcję grafów saskich, która od końca XIII w. była praktycznie dziedziczna w ich rękach. Berzeviczy weszli w 1274 r. w posiadanie Brzozowicy nad Torysą w Szaryszu. Brzozowica była dotąd własnością grafa saskiego Detryka Görgeya z synami⁷², spośród których w tymże 1274 r. Arnold zastąpił ojca w sprawowaniu funkcji grafa saskiego. Jako przywódcy Sasów spiskich wymienili Brzozowicę z Rykolfem i Polanem na ich dobra spiskie (Wielka Łomnica – Veľká Lomnica).

Okres na przełomie XIII i XIV w. to apogeum znaczenia Berzeviczych na Spiszu, gdzie mieli jeszcze ciągle znaczne dobra, w tym nadania za zasługi w walkach Władysława IV, Andrzeja III i Karola I Andegaweńskiego z ich przeciwnikami (m.in. Waclawem III). Podjęli więc starania o przeniknięcie w szeregi wyższej szlachty węgierskiej. W 1307 r. odzyskali za zgodą królewską zajęte przez Görgeyów Strażki. Legło to u podłoża omawianego wyżej konfliktu między obydwojma rodami. Nadal jednak cieszyli się Berzeviczy łaską królewską. W początkach XIV w. rozpoczęli energiczną akcję osadniczą na Zamagurzu, osadzając

m.in. w 1308 r. Starą Wieś Spiską⁷³. Kokosz wybudował gród zwany Dunajec, mający być centrum jego dóbr (dominium Niedzica) na Zamagurzu. Został wreszcie zarządcą komory w Smolniku. Tu jednak, jak wspomniano, nadużył zaufania królewskiego i sprzeniewierzył 2000 grzywien. W 1326 r. Karol Robert pozbawił Kokosza Maciaszowiec (Matiašovce), Frydmanu i Niedzicy, przekazując je swemu zaufanemu, w tym czasie żupanowi spiskiemu Wilermowi Drugethowi, który przebudował gródek niedzicki w potężne zamczysko – novum castrum de Dunajecz⁷⁴. Praktycznie współpraca Berzeviczych z prowincją saską przestała istnieć.

W 1395 r. zmarła królowa Maria, żona Zygmunta Luksemburskiego, nie zostawiwszy potomstwa. Podważyło to w pewnym sensie legalność władzy Zygmunta. Z pretensjami do tronu węgierskiego wystąpiła młodsza siostra Marii, Jadwiga, żona Władysława Jagiełły, córka Ludwika I. Miał też Zygmunt zatargi z hospodarem mołdawskim, lennikiem Jadwigi i Jagiełły, oraz margrabią morawskim. Nic dziwnego, że Zygmunt poczuł się zagrożony. Z jednej strony próbował mediacji przy pomocy arcybiskupa ostrzyhomskiego Jana Kanizsaia, z drugiej zarządził koncentrację wojsk pod dowództwem palatyna Eustachiusza w okolicach Lewoczy⁷⁵. Ze strony Jagiełły była to jednak tylko gra dyplomatyczna, mająca zneutralizować Zygmunta popierającego Krzyżaków⁷⁶. Śmierć Marii i pogrom wojsk chrześcijańskich pod dowództwem Zygmunta pod Nikopolis w 1396 r. pobudziły aktywność opozycji. Pokazowa egzekucja 32 szlachciców, rozprawa z Lackfimi i Horváthami, a ponadto niepowodzenia w polityce zagranicznej i faworyzowanie cudzoziemców spowodowały uwięzienie króla w 1401 r. Zjazd szlachecki w Topolczanach podjął uchwałę o powołaniu na tron węgierski Władysława Jagiełły, który po śmierci zmarłej w 1399 r. Jadwigi, wielkiej dobrodziejki kartuzów z Czerwonego Klasztoru, przestał być szwagrem Zygmunta.

Wbrew poglądom historiografii słowackiej Jagiełło odrzucił tę propozycję. Zdawał sobie

⁷¹ H. Ruciński, *Prowincja saska...*, s. 347.

⁷² J. Beňko, *op. cit.*, s. 199.

⁷³ Dotąd dokument lokacyjny Starej Wsi odnoszono niesłusznie do Frydmanu – *Výsady miest...*, t. I, nr 92, s. 84; *Pramene k dejinám...*, t. IV, nr 26, s. 99.

⁷⁴ H. Ruciński, *Prowincja saska...*, s. 279-284.

⁷⁵ *Kronika Jána z Turca*, [w:] *Kroniky stredovekého Slovenska. Stredoveké Slovensko očami kráľovských a mestských kronikárov*, wyd. w przekładzie słowackim J. Sopko, Budmerice 1995, s. 143-144.

⁷⁶ Świadczy o tym zjazd w Starej Wsi Spiskiej w 1397 r., w którym z inicjatywy Zygmunta Luksemburskiego uczestniczyli sam Zygmunt oraz Jadwiga i Władysław Jagiełło. Omawiano prawdopodobnie pretensje Jadwigi do korony węgierskiej, sprawy ruskie i wzajemną pomoc przeciwko wrogom, Turkom i Krzyżakom – Z. Nowak, *Polityka północna Zygmunta Luksemburskiego do roku 1411*, Toruń 1964, s. 67-68. Zjazd nie przyniósł oczekiwanych rezultatów, a Jadwiga podtrzymała swe pretensje do korony węgierskiej. Ciekawe, jaką rolę odegrały powtarzające się odtąd zjazdy w Starej Wsi i w Sromowcach w dziejach Zamagurza. Uwzględnić też trzeba zamek czorsztyński.

sprawę, że sprzyjająca mu aktualnie koniunktura polityczna jest niestabilna, a stronnictwo przychylne Zygmuntowi silne. Awanturnicza wyprawa po koronę węgierską była zbyt ryzykowna. Nie wspomina o jakiejś wyprawie ani Jan z Turca, ani *Kronika z Soboty Spiskiej*⁷⁷. O rzekomym wtargnięciu wojsk polskich w granice Węgier mówi tylko w swych komentarzach do tych kronik ich wydawca Július Sopko, z powołaniem się na *Dejiny Slovenska*, t. I, Jan Długosz tłumaczy zaś odmowę Jagiełły względami moralnymi. Próbuje też wyjaśnić, skąd wzięły się pogłoski o atakach wojsk polskich na pogranicze polsko-węgierskie. To Ścibor ze Ściborzyc, niezachwiany stronnik Zygmunta, zgromadził w Nitrze i w Trenczynie polskich i czeskich najemników i przy ich pomocy napadał na przeciwników więzionego króla⁷⁸. Zresztą Zygmunta wkrótce uwolniono, a obaj monarchowie powtórnie zostali szwagrami poprzez związki małżeńskie z Barbarą i Anną Cylejską, wnuczkami Kazimierza Wielkiego.

Wydarzenia te miały swoje reperkusje na Spiszu. Rywalizująca z popierającą króla Lewoczą Nowa Wieś Spiska opowiedziała się po stronie przeciwników Zygmunta. Monarcha w 1404 r. przebaczył miastu przystąpienie do buntu pod warunkiem dochowania mu wierności⁷⁹. W roku następnym Zigmunt za pomocą tzw. dekretu mniejszego próbował tworzyć reprezentację stanu mieszczańskiego – przeciwwagę dla szlachty⁸⁰. Próba się nie powiodła. Lewocza natomiast od początków XV w. wysyłała swego przedstawiciela do sądu tawernikalnego.

Trzeba też wspomnieć o działalności Kapituły Spiskiej⁸¹. Jako miejsce uwierzytelniania (*locus credibilis*) wydawała ona odpisy dokumentów z mocą autentyku, poświadczenia zawieranych przed nią transakcji oraz sprawozdania z intromisji do majątków, w których to wprowadzeniach przedstawiciele Kapituły uczestniczyli.

Spowodowało to rozszerzenie znajomości prawa spiskiego poza granicami Spiszu.

W 1409 r. wybuchła wielka wojna między Królestwem Polskim i Wielkim Księstwem Litewskim a Zakonem Krzyżackim. Zigmunt jako sojusznik Zakonu pospieszył mu z pomocą zbrojną, ale dopiero w jesieni 1410 r., po przełomowym zwycięstwie strony polsko-litewskiej pod Grunwaldem i w kilku pomniejszych bitwach. Wojna przeciw Polsce nie była na Węgrzech popularna. Mimo to Ścibor ze Ściborzyc na rozkaz Zygmunta przekroczył granice Polski pod Sromowcami i zdobył Stary Sącz oraz przedmieścia Nowego Sącza. Miał w swych oddziałach Czechów i Niemców, gdyż część szlachty węgierskiej odmówiła udziału w wyprawie. Zigmunt, widząc, że strona krzyżacka przegrała, nakazał Ściborowi wycofać się do Muszyny. Zostawione dla ochrony południowych rubieży Polski banderie z ziem bieckiej, sądeckiej i szczyrzyckiej puściły się w pogoń za Ściborem. Do spotkania doszło pod Bardiowem. Mimo przewagi Ścibora wojska jego poszły w rozsypkę, gdy on sam został ranny. Teraz Polacy zaczęli pustoszyć przygraniczne tereny węgierskie. Dalszym zniszczeniom zapobiegł jednak słynny Zawisza Czarny z Garbowa. Dzięki niemu doszło do zawieszenia broni w Nowej Wsi Spiskiej, a w roku następnym, 1412 – do zjazdu obu monarchów w Lubowli, gdzie Zigmunt zerwał z przegranym Zakonem Krzyżackim i związał się sojuszem z Władysławem.

Mógł teraz kontynuować wojnę z Wenecją o Dalmację. Ponieważ na prowadzenie działań wojennych potrzebował Zigmunt ogromnych środków, postanowił przejąć od Jagiełły część sum należnych królowi polskiemu od Krzyżaków za wykup jeńców wziętych do niewoli pod Grunwaldem. W ten sposób doszło do wydarzenia przełomowego w dziejach Spiszu – zastawienia części jego terytorium Polsce⁸².

⁷⁷ *Spiškosobotská kronika*, [w:] *Kroniky...*, s. 104-111.

⁷⁸ *Długosza Roczniki*, ks. X, s. 319-320 i 324. W rzeczywistości prywatną wyprawę do Szarysza, wbrew zakazowi Jagiełły, zorganizował Andrzej Balicki, być może w celu pomśzczenia zabitego przez Węgrów w 1401 r. współrodowca Prokopa Balickiego, posiadacza dóbr stropkowskich w Szaryszu, i odzyskania tych dóbr. Żupan szaryski Szymon Rozgoni rozgromił jednak napastników. Wielu Polaków poległo, wielu dostało się do niewoli. W dwa lata później Andrzej Balicki przyjął służbę u Zygmunta i stał się jednym z najzaufańszych jego dworzan, obdarowany licznymi dobrami (w tym Bardiów) i został odznaczony Orderem Smoka – J. Kurtyka, *Tęczyńscy. Studium z dziejów polskiej elity możnowładczej w średniowieczu*, Kraków 1997, s. 242-243; H. Polackówna, *Balicki Andrzej z Ossolina*, PSB I, Kraków 1935; *Dokumenty...*, t. I, nr 30, s. 40.

⁷⁹ H. Ruciński, *Prowincja saska...*, s. 344.

⁸⁰ *Pramene k dejinám...*, t. V, (*Prvý cisár na uhorskom tróne*), Bratislava 2001, nr 63, s. 127-135.

⁸¹ O wyborze prepozyta Pawła przez 16 kanoników w 1301 r. – *Pramene k dejinám...*, t. IV, nr 2, s. 38-40.

⁸² *Jana Długosza Kanonika krakowskiego Dziejów Polski ksiąg dwanaście*, przekład K. Mecherzyńskiego, ks. XI, Kraków 1869, s. 102-103 (dalej J. Długosz, *Dzieje*, z podaniem księgi i strony). Wyznaczenie arbitrów przez Władysława Jagiełłę – *Dokumenty...*, t. I, nr 39, s. 54-55. Szczegółowo o tych wydarzeniach Z. Nowak, *op. cit.*, s. 106-112, zwracając uwagę na dywersyjny charakter wyprawy. W jej wyniku Krzyżacy odzyskali wiele zamków, które wcześniej poddały się Polsce. Być może wpłynęła też ona na decyzję wycofanie się wojsk polskich spod Malborka. Działania wojenne przeciw Ściborowi objęły również Spisz.

8 września 1412 r. w Zagrzebiu Zygmunt za sumę 37 000 kóp szerokich groszy czeskich w nowej monecie dał w zastaw Władysławowi Jagielle zamek lubowelski z miasteczkiem Starą Lubowlą, Podoliniec z okręgiem oraz miasta i miasteczka Gniazda, Białą Spiską, Lubicę, Wierzbów, Sobotę Spiską, Poprad, Straże, Spiskie Włochy, Nową Wieś Spiską, Ruskinowce, Wielką, Podgrodzie Spiskie, Maciejowce i Twarożną. Zygmunt zapewnił królowi polskiemu spokojne posiadanie zastawu, a zastawionym miejscowościom swoją opiekę. Akt zastawny został sporządzony według formularza kancelaryjnego, bez uwzględniania specyfiki prowincji saskiej. Wymieniono w nim np. jeziora, których na Spiszu nie ma. Gniazda zostały potraktowane na równi z 13 miastami należącymi do prowincji. Zastaw uznano za tymczasowy i ze strony prowincji brak jakiegokolwiek zainteresowania tym stanem rzeczy. Nie wspomina o nim *Kronika Jana z Turca* a *Kronika z Soboty Spiskiej* mówi o zastawie tylko ogólnikowo, interesując się głównie wartością sumy zastawu⁸³.

Początkowo prowincja 24 miast funkcjonowała normalnie. Związek 24 miast, który jakoby egzystował od początku kolonizacji niemieckiej na Spiszu, tak bardzo wrył się w świadomość Spiszaków, że nie wyobrażali sobie Spiszu bez tego składnika. Prowincja funkcjonowała bez zakłóceń do 1434 r. Nawet wyprawa husycka na Spisz w 1433 r. i zajęcie przez husytów Kieżmarku w 1433 r. nie zmieniły tego stanu rzeczy. W najlepsze trwały walki o przywileje ekonomiczne między Lewoczą z jednej, a Kieżmarkiem i zastawioną Nową Wsią z drugiej strony. W spory te ingerowali wysłannicy Zygmunta lub władze komitackie. Ale w 1434 r. już tylko 23 miasta należały do związku, być może wskutek przejścia Hrabuszyc w ręce Rozgonyich.

Dopiero po śmierci Zygmunta Luksemburskiego w 1437 r. zaczęto zdawać sobie sprawę, że zastaw nabiera cech trwałości. W tymże roku występuje już *graf XIII civitatum regalium terrae Scepusiensis*, a w rok później *graf i władze pozostałych przy Węgrzech, undecim civitatum terrae Scepusiensis*, to jest Lewoczy, Kieżmarku, Żakowiec, Młynicy, Spiskiego Czwartku, Wielkiego Sławkowa, Hrabuszyc, Iliaszowiec, Odorina, Bystran i Kuriman. Władysław III Jagiellończyk (Warneńczyk), wybrany na króla Węgier, próbował, po obietnicy zwrotu zastawu Węgrom, w 1440 r. reaktywować

prowincję już teraz 23 miast. Stolicą miał być popierający króla elekta Kieżmark. Bez powodzenia. Lewocza i Kieżmark jako swobodne miasta królewskie wyłamały się z prowincji 11 miast. Do prowincji 13 miast zastawionych Polsce dodano Podoliniec, Lubowlę i Gniazda. W ten sposób powstała prowincja 16 miast, która utrzymała się do 1769 r., kiedy to Maria Teresa zlikwidowała zastaw.

Królewskie swobodne miasta Lewocza i Kieżmark, jak wspomniano, zerwały swe więzi z rachitycznym tworem, prowincją 11 miast, chociaż ze względów prestiżowych Lewoczę nadal uważano za stolicę tego związku. W 1465 r. zmodyfikowana prowincja 11 miast weszła w skład dominium Grodu Spiskiego, a wraz z przejściem tego dominium w prywatne ręce Thurzonów, a później Zapolyich przestała w ciągu XVI w. istnieć. Przed likwidacją należały do niej Bystrany, Odorin, Daniszowce (Danišovce), Harichowce, Smiżany (Smižany), Kurimany, Iliaszowce, Spiski Czwartek, Hrabuszyc, Żakowce, Młynica, Wielki Sławków, a więc 12 miejscowości, być może w następstwie rotacji. Na czele tej prowincji do czasu stał *graf*, który jednak zwracał się do Lewoczy o porady i opinie, a więc odwrotnie niż kiedyś.

Inaczej prowincja 16 miast. Wykorzystując podwójne obywatelstwo, mieszkańcy jej uzyskiwali od władców i polskich, i węgierskich opiekę oraz rozmaite przywileje celne, targowe itp., co doprowadziło niektóre z tych miast, zwłaszcza Nową Wieś Spiską, do rozkwitu. Nic dziwnego więc, że znalazłszy się w pomyślnej sytuacji, nie dążyły do jej zmiany⁸⁴.

W początkach XV w. z Półwyspu Bałkańskiego napłynęła do Europy kolejna fala Cyganów (Romów). Wkrótce dotarli oni na Spisz. W 1423 r. omamiony przez nich król Zygmunt skierował do mieszkańców Spiszu mandat, żeby nie wyrządzali Cyganom niesprawiedliwości, ale udzielali pomocy i wsparcia. Sądzeni mogą być tylko przez swego wajdę Władysława⁸⁵.

Również na początku XV w. pojawili się na Spiszu ruscy wołosi, półkoczowniczy pasterze, początkowo traktowani niechętnie jako niszczyciele lasów. Jednak od końca tegoż stulecia rozwinęła się na Spiszu na wielką skalę kolonizacja na prawie wołoskim, która częściowo zmieniła stosunki etniczne głównie w północnej części tego komitatu poprzez dopływ prawosławnego elementu ruskiego⁸⁶.

⁸³ *Kroniki...*, s. 109.

⁸⁴ H. Ruciński, *Prowincja saska...*, s. 252-256. O rywalizacji Kieżmarku i Lewoczy: N. Baráthová, *Spory Kežmarku s Levočou*, [w:] *Pohlady do minulosti. Zborník prednášok z histórie*, pod red. M. Novotnej, Levoča 2001, s. 41 i n.

⁸⁵ *Pramene k dejinám...*, t. V, nr 93, s. 207 (tu także powody wydania tego mandatu).

⁸⁶ Szczegółowiej o kolonizacji na prawie wołoskim na Spiszu J. Beňko, *op. cit.*, s. 174 i n.

Z 1430 r. pochodzi pierwsza wzmianka źródłowa o Thurzonach, którzy podług tradycji w drugiej połowie XIII w. mieli pojawić się we wsi kopijniczej Betlanowce (Betlanovce) na Spiszu. Przed 1436 r. jeden z Thurzonów, Jerzy, rozpoczął nietypową karierę jako obywatel i członek rady miejskiej w Lewoczy. Działalność Jerzego w sferze przemysłowo-handlowej kontynuował jego syn Jan, z kolei obywatel i rajca krakowski. Zawarł on spółkę z Fuggerami i dorobił się olbrzymiej fortuny, co umożliwiło jego współrodowcom wejście na przełomie XV i XVI w. w szeregi możnowładztwa węgierskiego i osiągnięcie najwyższych godności państwowych z funkcją palatyna łącznie. Jako dziedziczni żupani spisy wywierali Thurzonowie niemały wpływ na dzieje Spiszu w XVI i w pierwszej połowie XVII w.⁸⁷

W międzyczasie Spisz przeżył grozę najazdów husyckich. W 1431 r. w Akademii Krakowskiej odbyła się dysputa między teologami tej Akademii a przedstawicielami husytów. Z racji pobytu husytów w Krakowie biskup Zbigniew Oleśnicki nałożył na miasto interdykt. Husyci musieli Kraków opuścić. W odwecie za ten afront zorganizowali pod wodzą Zygmunta Korybutowicza wyprawę do południowej Małopolski, przekroczyli Dunajec w Starej Wsi Spiskiej i splądrowali klasztor kartuzów w Lechnicy. Jeden z oddziałów pod dowództwem polskiego szlachcica Dobiesława Puchały dotarł aż pod Lewoczę. Energiczna postawa biskupa Oleśnickiego zmusiła jednak husytów do odwrotu.

W dwa lata później, pragnąc zabezpieczyć się przed atakiem Zygmunta Luksemburskiego, najechali północną część Węgier. Z Gliwic ruszyli znaną sobie drogą przez Myślenice na Spisz. Król Jagiełło starał się utrudnić im przemarsz i kazał stawiać zasieki, ale na próżno. Husyci pokonali tę przeszkodę. Nie chcąc zbyt drażnić stosunków z Jagiełłą, starali się początkowo oszczędzać zastawione Polsce miejscowości. Natomiast cały impet ześrodkował się na Kieżmarku. Zdobyszy go 25 kwietnia 1433 r., przez 10 dni gruntownie spustoszyli i wyrabowali to miasto. Zniszczyli też klasztor cysterski w Spiskim Szczawniku i kartuzjański na Lapis Refugii a nawet zastawioną Polsce Nową Wieś Spiską. Następnie objuczeni łupami wycofali się przez Liptów do Czech, zanim Zygmunt zdołał podjąć przeciw nim jakieś kroki.

Po rozbiciu w pod Lipanami w 1434 r. taborytów i zatwierdzeniu przez sobór bazylejski w dwa lata później tzw. kompaktatów praskich właściwe

wyprawy husyckie ustały. Pozostał jednak ferment i wielu oponentów różnej maści wykorzystywało hasła husyckie do swych rozgrywek. Tak postępował Spytek z Melsztyna, przeciwnik biskupa Oleśnickiego, który w okresie małoletności Władysława III, syna Władysława Jagiełły, przejął faktyczną władzę w Polsce. Był też starostą spiskim. Adherent Spytki, Dzierżysław z Rytwian wtargnął na czele oddziałów polskich i czeskich na Spisz i do Szarysza, skąd siłą musiał go wypierać król Albrecht Habsburski. W 1438 r., pragnąc przeszkodzić porozumieniu między Albrechtem a królewiczem Kazimierzem Jagiellończykiem w sprawie sukcesji czeskiej, przeciwnicy biskupa Oleśnickiego, który był głównym architektem pojednania między obydwojoma konkurentami do korony czeskiej, zorganizowali kolejną wyprawę na Spisz, a Piotr Szafraniec zajął Podoliniec. Węgrzy wyparli Polaków z Kieżmarku, ten zaś stał się kolejnym obiektem ataku Polaków nadciągających od Podolińca⁸⁸.

Po nieoczekiwanej śmierci Albrechta na placu boju pozostało dwoje pretendentów do korony węgierskiej: wdowa po Albrechcie, ciężarna Elżbieta, która chciała objąć rządy nad krajem i zapewnić panowanie majacemu się urodzić synowi. Wkrótce zresztą jej nadzieje się spełniły. Przeciwnikiem królowej był zaproszony przez możnowładztwo węgierskie pełnoletni już król Polski Władysław III. Węgrzy spodziewali się, że z polską pomocą potrafi on zabezpieczyć ich kraj przed niebezpieczeństwem tureckim. Władysław wyruszył do stołecznego Budzina przez Spisz, gdzie poddał mu się Kieżmark, a król obiecał oddać Węgrom zastawione miasta bez zwrotu sumy zastawnej. Następnie zajął Gród Spiski, omijając wrogą mu Lewoczę. Zanim zdążył dotrzeć do Budzina, Elżbiecie udało się doprowadzić do koronacji swego nowo narodzonego syna, Władysława Pogrobowca, i wywieźć go wraz z insygniami koronacyjnymi do Wiednia pod opiekę króla rzymskiego, przyszłego cesarza Fryderyka III. Przy finansowym wsparciu Fryderyka Elżbieta zdołała sprowadzić na tereny dzisiejszej Słowacji czeskiego kondotiera Jana Jiskrę z Brandysu, który z ośmiotysięczną armią najemników rekrutujących się z byłych taborytów, innych Czechów, Morawian, Austriaków i Ślązaków błyskawicznie zajął przy pomocy zwolenników Elżbiety (m.in. Mikołaj Pongracz ze Św. Mikulasza) znaczną część Słowacji, łącznie ze Spiszem. W ten sposób odciął króla Władysława od jego polskiego zaplecza. Jako katolik, nie pozwalał Jiskra grabić świą-

⁸⁷ M. Składaný, *Turzooci a Levoča*, [w:] *Pohlady...*, s. 61-78. Przywilej dla Thurzonów z 1430 r. w *Pramene k dejinám...*, t. V, nr 101, s. 223-225.

⁸⁸ J. Długosz, *Dzieje*, ks. XI, s. 459.

tyń, a otaczając opieką ludność Spiszu, zwłaszcza miejską, zyskał sobie tam przychyłność.

Porozumienie Elżbiety z Władysławem Jagiellończykiem co do warunków jego panowania na Węgrzech musiały poprzedzić działania zbrojne między zwolennikami obu stron. Walki trwały też po śmierci Elżbiety w 1442 r. i dwa lata później Władysława pod Warną. Jiskra utracił tytuł prawny do przebywania na Węgrzech. Nie chcąc jednak zrezygnować ze zdobytych posiadłości, występował teraz z ramienia Fryderyka III jako obrońca interesów małoletniego Władysława Pogrobowca. Ponieważ możnowładztwo węgierskie nienawidziło tego parweniusza, więc walki na Spiszu trwały. Nie ma potrzeby dokładnie przedstawiać tu tych wydarzeń, gdyż są one dostatecznie opisane w literaturze historycznej. Dodajmy tylko, że w 1443 r. dotknęło Spisz i przyległe krainy trzęsienie ziemi, na szczęście nie wyrządzając większych szkód.

W 1453 r. pełnoletni już Władysław Pogrobowiec został zmuszony przez potężne facje możnowładcze z Janem Hunyadym na czele do skazania na banicję Jana Jiskry i skonfiskowania dóbr. Wśród nieopłaconych wojsk kondotiera doszło do rozprzężenia. Zmienił się ich skład etniczny. Przeważali Czesi, ale byli też liczni Słowacy i Polacy. Zorganizowali się w grupy zbrojne nazywane „bractwami”, a sami nazywali się braciszkami – bratczykami. Pod przykrywką hasła husyckich dokonywali łupiestw i napadów rabunkowych, zwłaszcza na klasztory i inne obiekty sakralne. Dzielili się łupami i wybierali spośród siebie dowódców. Zaczęła zacierać się granica między bratczykami a bandami rozbójniczymi. Siedzieli w budowanych przez siebie obozach warownych, które zwali taborami. Na Spiszu dwa największe tabory znajdowały się w Zielonej Górze przy Hrabuszycach i w Haligowcach w Pieninach. Główną rolę odgrywali wśród bratczyków dawni podkomendni Jiskry: Piotr Aksamit z Kosova i Talafúz. Aksamit przebywał w Hrabuszycach i na zamku w Pławcu. Zaniepokojony król Władysław Pogrobowiec próbował zorganizować kilka akcji zbrojnych przeciw bratczykom. Okazały się nieskuteczne.

Zagrożenie tureckie po upadku Konstantynopola w 1453 r. spowodowało, że król przywołał z powrotem Jiskrę do kraju i zwrócił mu część majątków pod warunkiem rozprawienia się z bratczykami. Jiskra odniósł w walkach z nimi pewne sukcesy

ale nie udało mu się odzyskać Kieżmarku. Część bratczyków, według Jana z Turca „najgorsi z najgorszych”, wróciła pod rozkazy Jiskry, część zmieniła się w zwykłe bandy zbójckie, a część została najemnikami w służbie zwalczających się stronnictw podczas anarchii oraz po wyjeździe z Węgier i rychłej śmierci Władysława Pogrobowca.

Bratczycy poniekąd przyczynili się do wzrostu żywiołu słowackiego na Spiszu, gdyż część Niemców w obawie przed nimi opuściła Spisz.

Kres ich poczynaniom na Spiszu położył młody król Maciej Korwin, który w 1458 r. rozgromił bratczyków pod Sárospatak, gdzie zginął Aksamit. Nie wielka cześć bratczyków działała jeszcze na Spiszu 4 lata. W walkach z nimi uczestniczył Emeryk Zapolya⁸⁹. Odtąd zaczyna się kariera Zapolyich, m.in. na Spiszu. Potomek Emeryka Stefan w 1487 r. został dziedzicznym żupanem spiskim. Zapolyowie piastowali tę godność aż do czasów wojny między Janem Zapolyą a Ferdynandem Habsburskim po 1526 r. o koronę węgierską. Stefan pozostawił po sobie dwie wspaniałe późnogotyckie kaplice – w Spiskim Czwartku i przy kościele kolegiackim (dziś katedralny) św. Marcina w Spiskiej Kapitule. Ta druga kaplica stała się mauzoleum grobowym Zapolyich. Tymczasem resztki bratczyków wyniosły się na wiosnę 1463 r. w okolice Nowego Targu na Podhalu i tam się rozproszyły.

W 1471 r. Władysław, najstarszy syn Kazimierz Jagiellończyka, został królem Czech. Kazimierz realizował politykę dynastyczną, wywodząc prawa do tronu węgierskiego i czeskiego dla swych synów po ich matce Elżbiecie, córce Albrechta Habsburskiego. Sytuacja na Węgrzech zdawała się sprzyjająca. Maciej Korwin z uwagi na swe ambitne plany polityczne (marzyła mu się korona czeska, a nawet cesarska) i wskutek zagrożenia tureckiego musiał utrzymywać silną i liczną armię. Podatki zatem wciąż rosły, co wywołało oburzenie wśród szlachty i możnowładztwa węgierskiego. Malkontenci zaczęli spoglądać w stronę Krakowa.

Ich interesy zbiegły się z dążeniami Kazimierza Jagiellończyka. Do Krakowa przybyła delegacja węgierska w osobach arcybiskupa ostrzyhomskiego Jana Vitéza i biskupa Pięciokościołów (Pécs) Jana Pannoniusa i zaproponowała koronę węgierską królewiczowi Kazimierzowi, synowi Kazimierza Jagiellończyka. Królewicz z dwunastotysięcznym oddziałem ruszył w 1471 r. z Nowego Sącza przez

⁸⁹ *Kronika Jana z Turca*, [w:] *Kroniki... O husytach, Janie Jiskrze i bratrykach wzmianki* na s. 166-214; przywilej Władysława III Jagiellończyka z 1440 r. dla Kieżmarku – *Dokumenty...*, t. I, nr 73, s. 102; H. Ruciński, *Husyci, Jan Jiskra z Brandysu i bratczycy na Spiszu w środkowym trzydziestolecu XV wieku i ich powiązania z południową Małopolską*, [w:] *Spisz – wielokulturowe dziedzictwo...*, s. 88-109. Ogólnie *Dejiny Slovenska*, t. I, s. 386-414; K. Baczkowski, *Dzieje Polski późnośredniowiecznej (1370-1506)*. Wielka Historia Polski, t. III, Kraków 1999, s. 145-155; S. Szczur, *Historia Polski w średniowieczu*, Kraków 2002, s. 516-519.

Lubowlę i Podoliniec do Koszyc, których jednak nie udało mu się zdobyć. Nie zdobył też Budzina. Zapowiadana pomoc ze strony szlachty węgierskiej okazała się niewystarczająca. Kazimierz opanował Nitrę, ale nie tylko nie otrzymał pomocy ze strony Węgrów, lecz nie był w stanie płacić żołdu własnym najemnikom, którzy, głównie Niemcy, zaczęli go opuszczać. W tej sytuacji Kazimierz na wiosnę następnego roku wrócił do Polski.

Wzrost napięcia w stosunkach między Władysławem czeskim i jego ojcem, królem Polski, a Maciejem Korwinem sprawił, że na pograniczu polsko-węgierskim pojawiły się grupy rycerstwa polskiego, nazywane się „bracia” (czyżby nawiązanie do tradycji bratczyków?). Według Jana Długosza rycerze ci usadowili się na Modrej Górze i Bukowcu, budując tam obozy warowne, z których dokonywali wypadów na okoliczne miejscowości. Z *Kroniki Jana z Turca* wiemy, że chodziło o umocnienia w Szaryszu i Zemplinie, na co zezwolili mający tam swoje dobra, popierający Kazimierza Mikołaj Perényi i Szymon Rozgonyi. Wkrótce jednak Polaków wyparł stamtąd Stefan Zapolya. Długosz twierdzi, że to sam król Maciej zaatakował Polaków, rozbroił ich i kazał wrócić do Polski o żebraczym kijem. Węgrzy urządzili wyprawę odwetową na Podkarpacie i spustoszyli m.in. Żmigród, Jasło, Duklę i Pilzno. Krosno obroniło się, a król polski wyparł Węgrów i odebrał im Muszynę, którą Węgrzy po raz kolejny usiłowali opanować. Konflikt zakończył się w 1474 r. zawarciem pokoju w Starej Wsi Spiskiej⁹⁰.

Do następnego konfliktu doszło po śmierci Macieja Korwina. Kazimierz Jagiellończyk pragnął usadowić na Węgrzech swego kolejnego syna, Jana Olbrachta, Węgrzy natomiast opowiedzieli się za niedołącznym królem czeskim Władysławem. Sądziło się, że nadejście wytychnienie po despotycznym panowaniu Macieja, a Władysław pofolguje ich aspiracjom.

Między braćmi doszło do wojny. Jan Olbracht jeszcze w początkach lipca 1490 r. zdobył Sabinów i Preszów, ale wobec braku poparcia nie udało mu się opanować ani Koszyc, ani nawet Bardiowa i musiał wrócić do Polski, dzięki czemu Władysław mógł się ukoronować na króla Węgier. Pozostały jednak w niektórych grodach szaryskich pol-

skie załogi. Mimo zawartego w Koszycach pokoju Jan Olbracht ponownie wyprawił się na Węgry latem 1491 r. Poniósł jednak po raz drugi klęskę. Oddziały jego zostały rozbite pod Preszowem przez Sefana Zapolę. Jan Olbracht dostał się do niewoli. Skończyło się na straszliwych spustoszeniach w Szaryszu i sąsiednich terenach⁹¹.

W niecały rok później zmarł Kazimierz Jagiellończyk i Janowi Olbrachtowi przypadła korona polska.

W 1494 r. odbył się zjazd Jagiellonów w Lewoczy. Wzięli w nim udział król Czech i Węgier Władysław, król Polski Jan Olbracht, królewicz Zygmunt, późniejszy król polski zwany Starym, ich brat książę Fryderyk, biskup warmiński i arcybiskup gnieźnieński, oraz szwagier Fryderyk Hohenzollern. Ponieważ obrad nie protokołowano, nie bardzo wiadomo, o czym była mowa w Lewoczy. Wydaje się, że za najważniejszą sprawę uznano rywalizację z Habsburgami, którzy poprzez rozmaite zabiegi dyplomatyczne wzmocniali swoją pozycję jako spadkobiercy Czech i Węgier w wypadku wymarcia tam dynastii Jagiellonów⁹².

Na tym wydarzeniu można by zakończyć dzieje polityczne Spiszu do końca XV w.

Trzeba jednak wspomnieć o zjawisku, które rzutowało na warunki społeczno-ekonomiczne tych terenów od końca XV w. Chodzi o pojawienie się zorganizowanych band rozbójniczych. Rozboje w Karpatach zachodnich miały metrykę odwieczną. Jak wspomniano wyżej, przed połową XV w. trudno było niekiedy odróżnić drużyny bratczyków od band zbójceckich. Zresztą w praktyce nie miało to większego znaczenia. Jednak w 1485 r. pojawia się zbójnictwo w formie zorganizowanej. Najlepszym tego przykładem jest kilkunastoosobowa banda Fedora Hlawatego, o której słyhać w 1492 r. Na jej czele stał wybieralny herszt – harnaś, napady starannie planowano po uprzednim rozpoznaniu (wywiadzie). W grupie tej znalazł się nawet pisarz, który zredagował w 1493 r. słynny list z pogrózkami do mieszczan Bardiowa za to, że wykonali wyrok śmierci na dwóch członkach bandy. Działała ona na obszarach od Orawy po Przemyśl⁹³. Odtąd zbójnictwo miało stać się plagą zachodnich Karpat aż do połowy XIX w.

⁹⁰ J. Długosz, *Dzieje*, s. 525-528, 536, 561-562, 564; *Kroniki...*, s. 215/215, przyp. 396, s. 217-218, przyp. 406, s. 218 - 219, przyp. 407; K. Baczkowski, *op. cit.*, s. 233-237; zajęcie Lipan przez Piotra Dunina w 1471 r. – *Dokumenty...*, t. II, nr 243, s. 139; wezwanie przez Kazimierza swych adherentów do Pesztu w 1471 r. – *ibidem*, nr 245, s. 141-142.

⁹¹ K. Baczkowski, *op. cit.*, s. 251-252.

⁹² *Ibidem*, s. 287.

⁹³ H. Ruciński, *Ultimatum zbójnicze do mieszkańców Bardiowa z 1493 roku na tle stosunków społeczno-politycznych w zachodnich Karpatach*, „Wierchy”, R. 54, 1987, s. 179-195; S. A. Sroka, *Rozboje na pograniczu polsko-węgierskim w XV wieku*, [w:] tenże, *Wokół kontaktów dawnych ziem węgierskich z Polską w średniowieczu*. Szkice, Bydgoszcz 2002, s. 113-121.

Die politische Geschichte der Zips bis zum Ende des 15. Jahrhunderts

Die Arbeit umfasst die Geschichte der gesamten Zips bis zum Ende des 15. Jahrhunderts, außerdem den im Jahre 1412 Polen als Pfand gegebenen Teil. Der erste Teil konzentriert sich auf gewisse Aspekte der ältesten Zipser Geschichte mit dem Hinweis auf neuere Publikationen zum vorhandenen Thema, die einer kritischen Analyse unterzogen wurden. Außerdem spricht man hier auch über das Ankunftsproblem der deutschen und wallonischen Gäste in der slawischen Zips am Ende des 12. Jahrhunderts, in der Zeit der Formierung der Zipser Burggespanschaft. Die deutsche Hauptkolonisationswelle, die die ethnische Struktur der Zips völlig verändert hatte, kam unmittelbar nach dem Einfall der Tataren in den Jahren 1241–1242. Nebst den verschiedenen Teilprivilegien für die einzelnen Gemeinden der Sachsen schenkte ihnen König Stephan V. im Jahre 1271 ein großes Privilegium, das zur Grundlage der Existenz der Sächsischen Provinz wurde. Auch die Wallonen aus Spišské Vlachy (Wallendorf) wurden zu ihrem Bestandteil. Das Sächsische Recht wurde auch von einigen slawischen Dörfern übernommen.

Ebenso entstand eine Pfarrgemeinschaft mit dem Ziel, ihre Vorteile vor dem Missbrauch der Rechte seitens der Zipser Pröpste zu verteidigen. Die konnte sich bereits vor dem Jahre 1241 formen. Im Jahre 1268 umfasste die Gemeinschaft 23 Pfarrer, die im Jahre 1298 eine Pfarrerbrüderschaft formierten. Um die Wende des 11. und 12. Jahrhunderts tauchte auf dem Berg des heiligen Martins gegenüber der Zipser Burg eine Gruppe regulärer Kanoniker des Augustinerordens auf. Das war die Geburtsstunde des zukünftigen Zipser Kapitels, an dessen Spitze seit der Wende des 12. und 13. Jahrhunderts der Propst stand.

Den schriftlichen Quellen nach soll Levoča (Leutschau) von den Deutschen unmittelbar nach der mongolischen Invasion gegründet worden sein. Dies bezieht sich auf Nová Levoča (Neu-Leutschau). Die Anfänge von Stará Levoča (Alt-Leutschau) gehen ins 11. Jahrhundert zurück. Gegenüber der Meinung des slowakischen Archäologen (F. Javorský) tauchten die Deutschen hier mindestens Anfang des 13. Jahrhunderts auf und seit Mitte desselben Jahrhunderts zogen sie etappenweise in die unweite neue Stadt um. Es ist jedoch nicht gelungen, die genauere Genese des Lanzenträgeradels aufzuspüren. Der Quellenmangel verhindert, die Frage der Existenz der slawischen Provinz in der Zips zu klären.

Der zweite Teil der vorliegenden Abhandlung enthält eine synthetische Zeichnung der Zipser Geschichte im 14.–15. Jahrhundert. In den Jahren 1301–1312 verliefen Kriege zahlreicher Interessenten um die ungarische Krone. Am Anfang haben sich die Zipser Sachsen an die Seite von Wenzeslaus III. aus der Dynastie der Přemysliden gestellt, der ein Rivale von Karl Robert von Anjou war. Władysław Lokietek (Ellenlange), der an diesen Kriegen direkt beteiligt war, fiel im Jahre 1304 mit Hilfe des hohen Adels aus Nordungarn (die Familie Omodej) nach Polen ein. Im Jahre 1312 hatte der diesmal von den Sachsen unterstützte Karl über die nordungarische Opposition gewonnen und seine Stellung in Ungarn stabilisiert.

Im Jahre 1317 hatten die Sachsen ein weiteres großes Privilegium erworben. Die Provinz stellte jedoch keine territoriale Einheit dar. Sie wurde durch 30 Siedlungsagglomerationen (zusammen mit den Bewerbern – 43) gebildet. Später hat sich ihre Anzahl auf 24 geändert. Ebenso die Pfarrerbrüderschaft hat den Namen in Brüderschaft der 24 Zipser Pfarrer verändert. Da 13 Zipser Städte Władysław Jagiełło verpfändet wurden, teilte sich die Provinz der 24 Städte. Diese bildeten eine Provinz von 13 Städten, die bis zum Jahre 1769 überdauert hat. Die übrigen Städte bildeten eine Provinz von 11 Städten, die im Laufe des 16. Jahrhunderts untergegangen ist.

Eine große Errungenschaft der Provinz der 24 Städte war die Bewilligung der Zipser Willkür im Jahre 1370. Ihre Grundlage wurde durch den Sächsischen Spiegel, und das Magdeburgerrecht zusammen mit den örtlichen Rechten und Rechtsgewohnheiten gebildet. Es wurde zum *corpus iuris* der Provinz. Die zweite Hälfte des 14. Jahrhunderts steht im Zeichen des Apogäums der Provinz. Infolge der wirtschaftlichen Rivalität einzelner Städte begann die Periode ihrer Desintegration. Besonders Levoča und Kežmarok (Käsmark), die den Status freier Königsstädte erreichten, schwächten ihre Bündnisse mit der Provinz ab.

Eine tragische Periode für die Zips waren die mittleren Jahrzehnte des 15. Jahrhunderts. Die Provinz wurde einige Jahre lang (seit dem Jahre 1431) von den Hussiten verwüstet. Nach dem Tode von Albrecht von Habsburg (1437) begann der Bürgerkrieg. Während dieses – im Jahre 1440, wurde das slowakische Land von Jan Jiskra, dem tschechischen Söldnerführer im Dienste der Habsburger, besetzt. Seine unbezahlten, Bratriken genannten Truppen herrschten in der Zips bis zum Jahre 1462. Am Ende des 15. Jahrhunderts befand sich die Zips in den Händen polnischer und ungarischer Jagiellonen.

Die Ankunft der Zigeuner – der Roma rund um das Jahr 1420 und im 15. Jahrhundert das Erscheinen der ruthenischen, auch Walachen genannten Hirten im Gebirgsgrenzgebiet (sich hier ansiedelnden auf Grundlage des Walachenrechts schon seit dem Ende des 15. Jahrhunderts) änderte das ethnische und religiöse Spektrum von großen Gebieten der Zips.

Diskusja

Stanisław A. SROKA: Z wielkim zainteresowaniem wysłuchałem znakomitego referatu pana profesora Rucińskiego. Natomiast notowałem sobie takie drobiazgi i chciałem o tych drobiazgach powiedzieć; być może referent zechce je przyjąć, być może nie. Pierwsza sprawa to jest informacja, która pojawiła się na początku – o obecności Władysława Łokietka w Rzymie w czasie tak zwanego pierwszego roku świętego, czyli pierwszego jubileuszu, który miał miejsce w roku 1300. Mianowicie sytuacja jest taka, że poza informacją Jana Długosza na ten temat nie mamy żadnych źródeł, natomiast wydaje mi się, że Długosz nie

może być dla nas źródłem do wydarzeń, które rozegrały się prawie dwieście lat wstecz przed jego czasami. Nie możemy jednak opierać się na przekazie kronikarza, który pisze o sprawach, przy których nie był obecny. W tym wypadku sam był historykiem w stosunku do tych wydarzeń, a nie ich świadkiem lub im współczesnym. Myślę, że ta informacja o pobycie Władysława Łokietka w Rzymie została w polskiej literaturze już dawno odrzucona. Natomiast te przypuszczenia rodzą się stąd, że my nie wiemy, gdzie on wtedy przebywał, a skoro nie wiemy, gdzie przebywał, to daje pole różnym hipotezom, np. że przebywał w Rzymie. Zapewne go tam nie było i nie powinniśmy popierać tego, co już literatura odrzuciła.

Jeśli chodzi o Władysława Łokietka, to można dodać taką ciekawostkę, bo była mowa, że on wrócił w 1304 r. do Polski, a myślimy o tym mieli do tej pory tylko informację, która znalazła się w zapiskach rocznikarskich, natomiast udało się również znaleźć dokument Władysława Łokietka z tego roku, opublikowany w zbiorze dokumentów, który wydałem: *Dokumenty polskie z archiwów Królestwa Węgierskiego*, w tomie I. Jest to nadanie Węgrowi pewnej wsi w zamian za udzielenie pomocy Łokietkowi w czasie jego powrotu do Polski. Trzecia sprawa dotyczy bitwy pod Rozhanovcami, czy też pod Rozgony, jak to w literaturze węgierskiej się określa, w 1312 roku. Pan profesor tutaj wspominał fresk z przedstawieniem tej bitwy. Rozumiem, że pan profesor miał tutaj na myśli fresk ze Spiskiej Kapituły. Ale znana jest też bardzo piękna miniatura tej bitwy z *Węgierskiej kroniki iluminowanej*.

Co do roku 1401, pan profesor jest skłonny uważać, że nie było tam żadnego konfliktu granicznego. Ja dokładnie nie pamiętam, ale w moim zbiorze dokumentów są dwa dokumenty z 1401 r., które potwierdzają, że doszło do tego konfliktu. Również jest dobre opracowanie Janusza Kurtyki na temat rodziny Tęczyńskich, gdzie na kilku stronach on dokładnie tę sprawę wydarzeń 1401 r. omawia i też uważa, że jednak w 1401 r. wybuchł konflikt graniczny, tylko nie wiadomo, czy on przebiegał głównie na Spiszu, czy w Szaryszu, gdyż tam szło raczej o komitat szaryski.

Co się tyczy bratryzków, to w naszym Instytucie Historii UJ kilka lat temu powstała bardzo porządna naukowa monografia, jeszcze nie wydana, Grzegorza Żabińskiego, obecnie już doktora nauk humanistycznych. Jest to monografia oparta na dokładnych badaniach w archiwum w Bardiowie. Nikt o niej nie wie, a byłaby takim dobrym uzupełnieniem pracy Jozefa Špirko.

Ostatnia informacja na temat zbójnictwa. Bardzo ciekawa rzecz, bo sam napisałem kiedyś artykuł o tych rozbójnikach jako poprzednikach Janosika. Bo Janosik się musiał na kimś wzorować, zanim go w XVIII w. powieszono; i tutaj dwie sprawy. Pierwsza to taka, że na temat zbójnictwa powinniśmy napisać monografię. Ktoś powinien przebadać archiwum bardiowskie pod kątem rozbójów. W tym archiwum jest jednak kilka tysięcy dokumentów, z których trzeba kilkadziesiąt przeczytać, a dopiero potem napisać kompleksową monografię o rozbójnikach. To jest taki postulat głównie pod adresem historyków słowackich, którym bliżej do Bardiowa i jakoś im łatwiej z tych dokumentów korzystać. Natomiast za 20-30 lat, kiedy wszystkie te dokumenty będą na CD-romach, to już każdy będzie mógł u siebie w domu te dokumenty czytać. Wtedy przestanie mieć znaczenia, czy ta monografia powstanie w Białymstoku, w Krakowie, czy w Nowym Jorku. Natomiast pan profesor wspominał tutaj o tym bardzo ciekawym dokumencie rozbójników bardiowskich, bardzo ciekawym, jak bowiem wiadomo, zamiast pieczęci tam zawieszono miotłę. I tylko taką ciekawostkę podam, że w tym dokumencie namalowana jest rusznica. Jest to najstarsze ikonograficzne przedstawienie rusznicy w Europie Środkowej. Rusznica się dopiero w tym czasie pojawiła. To są tylko takie uwagi na marginesie, bo sam referat, mający syntetyczny charakter, był według mojej opinii bardzo, bardzo dobry.

Janusz KAMOŃSKI: Pozwolę sobie na margines do marginesu. Chciałbym powiedzieć, że jeśli chodzi o Długosza, niezależnie od tego, jakim był historykiem, miał to, czego

nie mają dzisiejsi historycy – dostęp do całej dokumentacji ówczesnej kancelarii królewskiej. I jeszcze jeden drobiazg: podczas ostatnich wyborów samorządowych, w Krakowie z listy SLD, startował Janosik. Dosłownie. Był kandydatem do Rady Miasta Krakowa.

Ryszard GRZESIK: Można znowu do marginesu? Jeśli chodzi o Długosza, to w każdym razie musimy zadać sobie pytanie, jakie było jego źródło wiadomości. Pamiętajmy, że był on kronikarzem, ale także historykiem, który korzystał z naprawdę ogromnego materiału źródłowego i jako pierwszy historyk nie ograniczał się tylko do Polski, lecz bardzo obszernie wykorzystywał i źródła węgierskie, czeskie, cesarskie... Także tu powstaje pytanie, czy wiadomość o Łokietku w Rzymie zaczerpnął z jakiegoś źródła, czy też sobie po prostu ją wymyślił. Wiemy oczywiście, że zgodnie z przyjętą przez siebie metodą, metodologią, gdyby trochę ahistorycznie powiedzieć, Długosz, jeżeli nie miał o czymś informacji, ale wiedział, że tak mogło się stać, to pisał, że tak się stało. Stąd na przykład do wczesnego średniowiecza mamy kwestię pierwszych polskich biskupów. Skoro uznał, że Polska została ochrzczona w 966 r., bo i tak było w istocie, to znaczy, że wtedy powstała cała polska organizacja kościelna, a skoro się nie zachowały imiona biskupów, to imiona sobie tworzył tak, jak mu wyobraźnia pozwoliła, a nie orientował się, że te biskupstwa w rzeczywistości powstały w roku 1000 albo i później.

Jeszcze, to już dosłownie margines, na temat Jana Olbrachta, który nie mógł zdobyć Bardiowa. My, Polacy, do dzisiaj znamy przysłowie: *Za króla Olbrachta wyginęła szlachta*. Chodzi o ogromną klęskę wojsk polskich w Mołdawii, bodajże w 1497 r. No i o Janosiku jeszcze. My zawłaszczaliśmy oczywiście Janosika, co przyjaciele słowaccy nam mają słusznie za złe, ale chyba w ostatniej, wczorajszej czy przedwczorajszej „Gazecie Wyborczej” czytałem, że Agnieszka Holland kręci na Słowacji o Janosiku film i będzie on miał premierę w 2004 r. Jej założeniem jest pokazać między innymi, głównie widzowi polskiemu, że Janosik był Słowakiem.

Miloš MAREK: Ja som iba ohľadom toho, na margo participácie slovenského elementu na práve spišských Sasov. Prípad, ktorí ste uviedli z roku 1280. Spišský Hrhov, obyvatelia Spišského Hrhova, Slováci, dostali od miestneho zemepána výsady spišských Sasov. Dokladá to, že už od samého začiatku na tomto práve saských hostov participuje i domáce slovenské obyvateľstvo a vidno to i na základe analýzy. Keď si pozrieme zoznam spišských osád z roku 1317 zo známej konfirmácie saského privilégia, že koľko osád participuje na tomto privilégiu. Analýzou, keď by sme si porovnávali napríklad obyvateľské mená, vidíme, že sú to nielen Sasi, mnohí z nich boli obyvatelia slovenskej národnosti. Toto ale to je už v podstate známa vec, že saské právo a i spoločenstvo spišských Sasov nebolo výlučne vyhradené iba pre nemeckú národnosť.

Martin HOMZA: Keď sme pri tom Jánošíkovi, neviem či viete, ale farárom v Levoči je Dľugoš, to je len na ďalší okraj, na margo doteraz povedaného, aby sme všetci videli ako sa veci zvláštne otáčajú. No mám tiež takú otázku, Spiš a etnicita Spiša, ako sa ona vyvíjala menila myslím, že je to jedna taká kľúčová téma, hovorili sme o, teda hovoril pán profesor o Gergeyovcoch a Berzevi-

ciovcach ako nemeckých rodoch, istotne boli pôvodom Nemci, o tom niet pochyb, ale myslí, že už v tom privilegii z 1256 roku dostávajú vlastne oni zem za svoje misie do Poľska a na Kyjevskú Rus, to znamená že už museli ovládať miestny jazyk. Nehoví to nič o ich etnicite, ale o jazykoch, ktorými komunikovali, len toľko.

Henryk Ruciński: Przede wszystkim jeśli chodzi o Długosza – nie plebana lewockiego, tylko kronikarza – moim zadaniem nie było pisanie rozprawy o Długoszu, tylko wykorzystywanie danych z Długosza. Prawdą jest, że Długosz często podaje wiadomości nieprawdziwe, za przykład mogą służyć przemówienia umierającego Chobrego. Względnie podobną metodą pracuje kronikarz węgierski Jan z Turca, który też bohaterom swojej *Kroniki* każe wygłaszać tam rozmaite przemówienia, których prawdopodobnie oni nie wygłaszali, tylko sobie kronikarze tak wymyślali. Wówczas był po prostu taki styl pisania. Nawet tak myślałem, że byłoby dobrze zrobić studium porównawcze Długosza i Jana z Turca. Oni żyją w tym samym czasie. Z tym że Jan z Turca raczej się opiera na Piccolominim. A Długosz – tutaj już słusznie podkreślano jego wspaniały badawczy warsztat. No, ale oni potrafili nawet zmieniać całe źródła, jeśli uważali, że są niezgodne z ich przekonaniem.

W odniesieniu do innych uwag pana docenta Sroki, to ja zgadzam się z nimi dlatego, że pan wydawał przecież te dokumenty polskie i zna lepiej ode mnie tę problematykę. Więc przyjmuje po prostu do wiadomości. No trudno, żebym znał niewydaną monografię. Na temat rodziny Tęczyńskich: tę sprawę po prostu przeoczyłem. Jakoś ta praca nie wpadła mi w ręce. Nie spodziewałem się, że tam też było można znaleźć odpowiednie wiadomości.

Jeśli chodzi o zbójnictwo, to zgadzam się ze stanowiskiem pana Sroki. Wyrażam te same poglądy.

Sprawa Olbrachta, to jest przesada... To nie były jakieś tam wielkie boje, oblężenie Suczawy itd. Raczej coś innego tutaj było. Część szlachty nie uczestniczyła w pospolitym ruszeniu. Swojego czasu o tym pisał jeszcze Kutrzeba. Powołano specjalne sądy, które pozbawiały szlachciców majątności. Przecież naruszyli tutaj prawo rycerskie. Nie udali się na wyprawę, co było ich obowiązkiem, nie przedstawili odpowiedniego uzasadnienia. I wiem, że te sądy się jeszcze ciągnęły za Zygmunta Staroego. Dotyczy to więc raczej tego przysłowia, a nie fizycznych strat w jakich tam walkach na Bukowinie.

Z kolei prawa Sasów. Nieżyjący już słowacki badacz Ján Beňko mówi o prowincji słowiańskiej (trudno wtedy o Słowakach mówić) na Spiszu. To jest przesada. Bo źródła, na które się powołuje, nic nie mówią o żadnej prowincji. Dokument z edycji Wagnera wzmiankuje, że na czele właśnie słowiańskiej części Hrhova stoi pewien Goblinus, który prawdopodobnie był sołtysem czy jakimś *villlicusem*.

Kwestia Görgeyów: w dokumencie z 1256 r. wyraźna mowa o kontaktach Arnolda z Polską i Rusią, skąd sprowadzał on osadników. Jednak to nie znaczy, że utracił swą niemiecką świadomość. Oni raczej ulegali madziaryzacji. Ja tutaj podam Jerzego Thurzona na Orawie, który korespondencję ze swoją małżonką Elżbietą Czobor prowadził po węgiersku, urzędował w języku łacińskim, na dworze w Wiedniu mówił po niemiecku i dla swoich ludzi na Orawie wystawiał dokumety w „biblićtine”. Oni byli poliglotami, co było podstawą wykształcenia, i to

ciągnie się do głębokiego średniowiecza, kiedy człowiek jeśli chciał coś znaczyć, to musiał znać łacinę. Oni jednak, żyjąc w tym słowiańskim środowisku, musieli się jakoś posługiwać językiem Słowian. Tu jest kwestia, że Görgeyowie swoje związki z niemieczyzną utrzymywali dłużej. Dopiero gdzieś w drugiej połowie XIV w. uważają się za Madziarów, za Węgrów.

Natomiast co do słynnego Janosika, to tutaj chodzi o pewne nieporozumienie. W Polsce się powszechnie uważa, że Janosik to jest imię. Odmiana imienia Jan, Janek, coś takiego. Nie zdajemy sobie sprawy, że to nazwisko, że jego imię brzmiało Juraj. Nie wiadomo, jak to Agnieszka Holland wyjaśni... Trzeba poczekać do premiery filmu.

Vladimír RÁBIK: Ja by som, pán profesor, reagoval na *provinciu Sclavorum*, na ktorú máme bezpečný doklad z roku 1278, keď sa spomína vo vzťahu k tuším vyčleneným dvom poplužiam zeme z pôvodnej zeme Spišských Tomášoviec, z ktorých sa neskôr vytvorila dedina Armutovce. Môžem citovať. V listine sa spomína, keď sa uvádzajú tí obyvatelia, ktorí tam žili ako: „sub libertate eiusdem ville et provincie Sclavorum hactenus habuerunt” rok 1278. Keď o niekoľko rokov neskôr sa *Goblinus* spomína ako bývalý *comes* tejto *provincie Sclavorum* je to ďalší doklad, z druhej strany, ktorý nám dokladá existenciu takejto akejsi správnej, a asi aj sociálno-právnej inštitúcie. Pravdepodobne podobnú inštitúciu mali nielen Sasi a Slováci, ktorí tam žili, ale je možné uvažovať aj o tom, že išlo aj o nejakú správnu organizáciu Maďarov i keď nevieme či dosiahli takúto formu. Sú doklady, tiež z týchto sedemdesiatych rokov 13. storočia, že keď sa posudzovali donačné záležitosti na Spiši, tak tie informácie o tom právnom stave toho majetku sa zisťovali nielen od Slovákov, Nemcov, ale aj od Maďarov, čo poukazuje na to, že išlo o akúsi formu organizácie keďže to máme doložené v prípade Nemcov aj Slovákov, tak môžeme nejako analogicky uvažovať aj o Maďaroch. No nemáme na to bezpečný doklad. Svoje úvahy chcem smerovať k jednému. Saská provincia, ktorá sa utvorila po roku 1271 a nadobudla aj takú výsadnú podobu, že začala sa aj z toho právneho hľadiska formulovať, nebola etnickým spoločenstvom spišských Sasov. Išlo o viac ako etnickú, o sociálno-právnu inštitúciu a organizáciu. Spišský Sasi v podstate vystupovali ako nositelia toho spišského práva. Neskôr formulovaného ako *Zipser Wilkür*. Nejde o ojedinelú záležitosť, ale špecifikum Spiša pretože tam to dosiahlo samozrejme najviditeľnejšie rozmery. My podobné doklady vieme doložiť aj z iného územia Slovenska, kde tiež prichádzajú nemeckí hostia ako nositelia nemeckého práva

Miloš MAREK: Zavádzatelia, iniciátori, nositeľmi boli potom...

Vladimír RÁBIK: ... ako iniciátori, aby som bol teda presnejší. Samozrejme, ako iniciátori. Takí tí prvotní nositelia nemeckého práva. No veľmi skoro pri vytváraní akejsi tej právnej obce, právneho stavu a právneho klasifikovania toho obyvateľstva zahŕňali aj pôvodné obyvateľstvo. Konkrétne to môžem doložiť dokladom zo sečovského panstva, v strednom Zemplíne, kde už v roku 1355 sa spomínajú tamojší obyvatelia ako hostia – *hospites*. Hej? A máme doklady, ktoré hovoria o tom, že išlo o obyvateľstvo ktoré pochádzalo aj z domáceho prostredia. No prvotní hostia, to bola pravdepodobne asi skupinka

Nemcov, ktorá však priniesla tú znalosť práva a vlastne organizáciu *hospitov* a hostov v rámci špecifickej organizácie celého toho panstva. Skrátka pre majiteľov toho panstva to bolo veľmi výhodné. Viac ako etnicita ich zaujímal právná klasifikácia a tá právna organizácia. Zase len na margo...

Miloš MAREK: Všimnime si ešte, že ten *comes sclavorum* sa nazýval *Goblinus*. To je veľmi zaujímavé. Vidieť z toho, že to nemuselo byť etnicky príznačné, teda tá provincia, nebola len pre Slovákov, alebo keď hovoríme o saskom práve a saskej provincii, ale pôvodne sa uvádza v 13. storočí, presne nevieme rok, že *comes saxorum et latinorum*, takže boli tam v rámci nej, v tej saskej provincii, aj Valóni. Taktiež len toľko na margo

Henryk RUCIŃSKI: Bardzo ciekawe. Podam tu jeszcze dwa przykłady. Powołam się na przypadek populów liptowskich. Jak wiadomo Bela IV usiłuje stworzyć ich prowincję, i to się w końcu nie udaje. Z drugiej strony rozciągnięcie prawa saskiego na dolinę Torysy, gdzie powstaje wiele osad na prawie spiskim. A to wcale nie byli Niemcy. To byli Berzeviczy i inni, którzy po prostu przyjmowali instytucję sołectwa. Ja bym się zgodził z tezą Adrienne Körmendy, że ogromną rolę odgrywała tutaj również Kapituła Spiska jako *hodnoverné miesto – locus credibilis*. Mianowicie dlatego, że w dokumentach wystawianych właśnie przez Kapitułę Spiską występuje *mos scultetorum*,

gdzie indziej tego nie ma (Jasov, czy Eger). Natomiast występuje słowo *comes*. To też Körmendy udowodniła w swojej monografii *Melioratio terrae*. Inna rzecz, że ja to sam znalazłem w dokumentach jeszcze z XVI w., iż tytuł *comes* był używany w odniesieniu do naczelnika wsi delegowanego przez pana gruntowego i on występował jako przedstawiciel kurii pańskiej, jako jej *comes*. Tak jak gdzie indziej sołtys, czy *villicus*... Wydaje mi się, że te zagadnienia trzeba będzie w ewentualnej syntezie dziejów Spiszu jakoś omówić, uwzględniając również tło porównawcze.

Martin HOMZA: S doktorom Vladimír Rábikom sme niekoľkokrát diskutovali, tie roky sedemdesiate na Spiši. Sú veľmi zaujímavé, lebo to sú, to je obdobie, kedy po smrti Štefana V., postupne prichádza k vážnej kríze štátu Uhorského no a spišské listiny, ktoré máme k dispozícii, ako hlavný prameň, zrazu náhle udávajú aj etnicitu, a to je veľmi zvláštne. Prečo to robia? To je otázka, ktorú nemáme uzavretú ale ja si myslím, že je dôležité, aby sme ju tu nastolili. Prečo niekde inde sú iba politickí Uhri, vystupujú ako Uhri, latinsky *Hungari*, alebo *Ungari*, ale na Spiši sa to musí rozdeľovať na Nemcov (Sasov), na Ungrov, teda na Maďarov, na Sclavov, Slávov, ba dokonca i Ruténov a Polonov. Myslím si, že tu možno hovoriť, a v tomto nesúhlasím s profesorm Rucińskim, o Slovákoch. Etnicita je vždy dôležitá vec a vždy vystupuje ako identifikačný faktor v zlomových momentoch dejín.

Marcelov hrad na Spiši a okolnosti jeho držby v stredoveku

Marcel's Castle in Scepusia and the Circumstances of its Tenure in the Middle Ages

The earliest written notice of Marcel's Castle (near the village of Hrabušice, Scepusia) was considered to be a document issued before 1250. In the charter, the King Belo IV donated the castle along with the villages of Hejtmut and Letanovce to the Prepositus and the Chapter of Scepusia. However, this document was altered before August 1270 according to an original donation from 1269 due to a dispute over this neighbouring property between Scepusian prepositus Mutmerius, and Blažej and Marcel (Bolosey et Marcello), servientes of Cunegunda, princess of Krakow. It was after this Marcel that the castle got its popular name, Marcel's Castle. The last mention of the castle comes from the mid 17th century.

Otázkou zaniknutého stredovekého tzv. Marcelovho hradu, ležiaceho na polohe Zelena Hura (kóta 653,7) v katastri obce Hrabušice, sa pomerne intenzívne zaoberala doterajšia (zväčša) spišská historiografia. Už v roku 1883 uverejnil A. Münnich krátku štúdiu, v ktorej popísal vo svojej dobe ešte dobre viditeľné torzá hradného opevnenia.¹ Dodnes najväčšiu štúdiu o počiatkoch hradu uverejnil o dva roky neskôr významný spišský historik J. Hradský (J. Hradszky), v ktorej sa venoval nielen počiatkom Marcelovho hradu a jeho najstarším dejinám do roku 1278, ale poukázal aj na časté zamieňanie prameňov, týkajúcich sa iného hradu podobného názvu, no ležiaceho v Markušovciach.² Práve Hradského práca sa potom stala na dlhé desaťročia (ba na celé storočie) východiskom aj pre ďalších bádateľov, ktorí viac či menej preberali jeho interpretáciu najstarších pí-

somných prameňov o Marcelovom hrade.³ V roku 1959 sa uskutočnil zisťovací historicko-archeologický výskum hradu pod vedením B. Pollu, ktorý významne pomohol spresniť celkovú aglomeráciu hradného návršia a dokázal, že išlo o starú sídliskovú lokalitu obývanú už na konci doby kamennej (bádenská kultúra).⁴ Len stručne najstaršiu písomnú zmienku o Marcelovom hrade interpretuje v úvodnej štúdii venovanej stavbe hradov za čias Bela IV. vo svojej práci o uhorských hradoch a spoločnosti v 13. a 14. storočí aj maďarský medievista E. Fügedi, no vo vlastnom jadre diela, ktoré tvorí zoznam uhorských hradov s príslušnými prameňmi a literatúrou, už Marcelov hrad nenájde.⁵ Dovtedajšie poznatky z výskumov (najmä archeologických) Marcelovho hradu na Spiši zhrnuli vo svojej monografii o východoslovenských hradoch aj M. Slivka a A. Vallašek.⁶

* Mgr. Vladimír RÁBIK, PhD. Pôsobí na Katedre histórie Trnavskej univerzity. Venuje sa vývoju stredovekého osídlenia Slovenska a pomocným vedám historickým.

¹ A. MÜNNICH: Die Marzell-Burg, in: *Zipser Bote (Hírado Szépesi)*, roč. 25, 1883.

² J. HRADSKÝ: *Marcell-vár és Markus-vár a Szepességen*. Lőcse 1885.

³ S. WEBER: Elpusztult helységek a Szepességen, in: *Századok*, roč. 31, 1897, s. 415–416. M. PIRHALLA: *A szepesi prépostság vázlatos története kezdetől a püspökség felállításáig*. Lőcse 1899, s. 17, 49–50. J. VENCKO: *Dejiny štíavnického opátstva na Spiši*. Ružomberok 1927, s. 286–287. A. FEKETE NAGY: *A Szepesség területe és társadalmi kialakulása*. Budapest 1934, s. 86. D. ČAPLOVIČ: *Včasnostredovéké osídlenie Slovenska*. Bratislava 1998, s. 195. M. HOMZA: *Vzťahy Spiša a Malopoľska v rokoch 1138–1241*, in: *Zborník príspevkov k slovenským dejinám: K životnému jubileu univ. prof. PhDr. Richarda Marsinu, DrSc.*, ed. V. Sedlák. Bratislava 1998, s. 96. J. ŠPIRKO: *Umeleckohistorické pamiatky na Spiši*, in: *Tenže: Dejiny a umenie očami historika*. Bratislava 2001, s. 291 (štúdia pochádza z roku 1936).

⁴ B. POLLA: Zisťovací historicko-archeologický výskum na bratríckom Tábore na Zelenej hure v Hrabušiciach, in: *Slovenská archeológia*, roč. 10, 1962, s. 253–279. B. POLLA: Doterajšie výsledky historicko-archeologického bádania na Slovensku, in: *Historické štúdie*, roč. 11, 1966, s. 39–40. B. POLLA a I. VINDIŠ: *Východoslovenské hrady a kaštiele*. Košice 1966, s. 13–15. B. POLLA: *Hrady a kaštiele na východnom Slovensku*. Košice 1980, s. 45–46. B. POLLA a M. SLIVKA: Husiti, Jiskrovci a bratrci na východnom Slovensku vo svetle archeologického bádania, in: *Archaeologia historica* (ďalej AH), roč. 5, 1980, s. 79–80.

⁵ E. FÜGEDI: *Vár és társadalom a 13.–14. századi Magyarországon*. Budapest 1977, s. 19–20. TENŽE: *Castle and Society in Medieval Hungary (1000–1437)*. Budapest 1986, s. 51–53.

⁶ M. SLIVKA a A. VALLAŠEK: *Hrady a hrádky na východnom Slovensku*. Košice 1991, s. 119–120. Porovnaj aj M. SLIVKA: Doterajšie výsledky výskumu na Kláštorisku v Slovenskom raji, in: *AH*, roč. 13, 1988, s. 427. M. SLIVKA a I. CHALUPECKÝ: *Kláštorská: Skala útočišťa. Letanovce*. Poprad 1995, s. 8, 43. Najnovšie sa v duchu staršej literatúry Marcelovmu hrado venuje i G. LUKÁČ: Príspevok k počiatkom a typológii hradnej architektúry na Spiši, in: *Z minulosti Spiša IX.–X.*, ed. F. Žifčák. Levoča 2002, s. 45.

Napokon najnovšie sme sa najstarším dejinám hradu a diplomaticko-historickej analýze jeho najstarších písomných prameňov podrobne venovali i my, pričom sme dospeli k poznatku, že listina uhorského panovníka Bela IV. zo 7. októbra 1250, v ktorej sú zachytené najstaršie písomné údaje o Marcelovom hrade, je len neskoršie falzum asi z konca roka 1269, najneskôr však spreď 10. augusta 1270, ktoré bolo vyhotovené podľa pravej listiny z roku 1269, pričom sme interpretovali aj všetky známe zachovania oboch týchto listín.⁷ V prítomnej štúdiu sa k problematike Marcelovho hradu vraciame opäť, aby sme sa aj s využitím výsledkov nášho výskumu pokúsili o rekonštrukciu dejín stredovekého hradu na Želenej hure.

Problematika Marcelovho hradu je veľmi zložitá. No na základe analýzy písomných prameňov, ktoré sa k nej viažu, možno podrobne zodpovedať nielen na otázky o dobe jeho vzniku, pôvode a funkcii, ale i o majetkoch viažucich sa na hrad, ba vyplýva z nich i skutočnosť, že s dejinami hradu úzko súvisí i tvorba sídliskovej siete v jeho blízkom okolí.

Už v našej predchádzajúcej štúdiu sme zdôraznili, že pre najstaršie dejiny hradu je listina s údajným dátumom vydania 7. október 1250⁸ bezcenná, hoci obsahuje množstvo dôležitých údajov, a že za relevantnú treba pokladať až inú listinu Bela IV., a to z roku 1269, ktorou bol Marcelov hrad skutočne darovaný spišskému prepoštolovi a kapitule.⁹ Keďže ide o poznatok dôležitý pre interpretáciu najstarších dejín o tzv. Marcelovom hrade, je potrebné stručne uviesť zásadné dôvody, pre ktoré pokladáme listinu údajne z roku 1250 za falošnú:

1.) Predovšetkým text listiny, hlásiacej sa do roku 1250, sa po obsahovej i štylistickej stránke doslovne zhoduje s textom pravej listiny z roku 1269, výnimku predstavujú len rozdielne datovacie formulky a podrobná metácia v texte listiny údajne z roku 1250. Z toho vyplýva, že listina z roku 1269 nemôže byť len neskoršia

konfirmácia listiny údajne z roku 1250, ako sa domnievala predchádzajúca historiografia, ale v skutočnosti sama bola predlohou falzátora pre zostavenie textu falošnej listiny so zmeneným dátumom vydania na rok 1250.

2.) Metácia darovaného majetku v listine hlásiacej sa do roku 1250 je mimoriadne podrobná a precízne opisná, čo je na polovicu 13. storočia neobvyklé. Práve inzerovanie textu metácie darovaného majetku do textu pôvodnej donácie z roku 1269 bolo hlavnou snahou falzátora. Inak v 13. storočí bolo zaužívanou kancelárskou praxou zaznamenávať v kráľovských kanceláriách do donačných listín, ktoré obsahovali i metácie, aj údaj o vykonanej relácii, teda informácia pre panovníka od miestneho príslušného verejnoprávneho činiteľa (hodnoverné miesta, župani) o statuse darovaného majetku (či je ešte majetkovoprávne voľný a možno ho darovať) s opisom hraníc. Táto informácia pritom v listine s rokom vydania 1250 absentuje.

3.) Na falošnosť listiny hlásiacej sa do roku 1250 poukazuje i to, že z 13. storočia sa nezachovala žiadna jej konfirmácia, či len zmienka o nej, naopak listina z roku 1269 sa zachovala až vo dvoch konfirmáciách z rokov 1278 od Ladislava IV. a 1291 od Ondreja III., pričom donáciu Bela IV. potvrdila v roku 1279 aj kráľovná Alžbeta. Vieme tiež s istotou, že jestvovala aj konfirmácia od Štefana V. asi z 10. augusta 1270, no jej text sa nezachoval. Falošná listina 1250 bola prvýkrát konfirmovaná až Karolom Róbertom 1. októbra 1335 a Ľudovítom I. 13. októbra 1364, pričom sa zachovala aj v overenom odpise Jasovského konventu z 31. augusta 1363.

4.) Z formálneho hľadiska sa písmo listiny údajne z roku 1250 hlási až do neskoršieho obdobia a bežným sa stáva až okolo roku 1270. Nemožno ho pritom stotožniť so žiadnym známym druhom kancelárskeho kráľovského písma z doby okolo roku 1250.

5.) Napokon poznáme aj dôvod pre vyhotovenie falošnej listiny, ktorým bol spor medzi

⁷ V. RÁBIK: Spišské falzum k roku 1250: Ku kritike a interpretácii najstarších prameňov o Marcelovom hrade pri Hrabušiciach, in: SA, roč. 36, 2001, č. 2, s. 27–47.

⁸ Štátny archív (ďalej ŠA) v Levoči, fond Súkromný archív Spišskej kapituly (ďalej SpK), Scr. 6, Fasc. 1, No. 6 (a). Listinu publikujú: C. WAGNER: *Analecta Scepusii sacri et profani*, vol. 1. Wienae et Posonii 1773, s. 297–299, č. V (podľa orig.). S. KATONA: *Historia critica regum Hungariae stirpis mixtae*, vol. 6, Budae 1790, s. 137 (podľa Wagnera). J. BÁRDOSSY: *Supplementum analectorum terrae Scepusiensis*. Leutschoviae 1802, s. 50–53, č. XI. (podľa orig.). G. FEJÉR (ed.): *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis* (ďalej CDH), vol. IV/2, Budae 1829, s. 64 (podľa Wagnera). L. SZ. BÁRTFAI (ed.): *Okleveltár a gróf Csáky család történetéhez*, vol. 1/1. Budapest 1919, s. 1. I. SZENTPÉTERY (ed.): *Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica* (ďalej RA), vol. 1/1–3, Budapest 1923, s. 287, č. 933 (maď. reg.). RÁBIK: Spišské falzum, s. 42–44, č. 1⁺⁺ (podľa orig.).

⁹ ŠA Levoča, SpK, Scr. 6, Fasc. 1, No. 6 (b). (Listina sa zachovala v konfirmácii od Ladislava IV. z 10. októbra 1278, ktorá sa však tiež zachovala až v ďalšej konfirmácii od Ondreja III. z roku 1291). Listinu publikujú: J. ILLÉSY: *Igló királyi korona és bányaváros leveltára*. Budapest 1899, s. 13 (maď. reg.). SZENTPÉTERY: RA 1/1–3, s. 501, po č. 1649 (maď. reg.). R. MARSINA (ed.): *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae* (ďalej CDSI), vol. 2. Bratislaviae 1987, s. 470, č. (24–lat. reg.). RÁBIK: Spišské falzum, s. 44–45, č. 2 (podľa orig.).

spišským prepoštom Mutimírom a spomínaným Marcelom a jeho otcom Blažejom o majetok nachádzajúci sa v tesnom susedstve hradu, ako sa o tom ešte zmienieme nižšie.

Za východiskovú pri sledovaní najstarších dejín Marcelovho hradu nemožno pokladať ani jednu z uvedených listín Bela IV. Tou je až listina kráľa Štefana V. z 10. augusta 1270, z ktorej sa dozvedáme dôležité údaje pre pochopenie vzťahu oboch Belových listín, ako aj o celkovej situácii pri darovaní Marcelovho hradu s príslušnými majetkami spišskému prepoštovi Mutimírovi v roku 1269.

Podľa tejto listiny totiž spišský prepošť Mutimír kráľa Štefana V. osobne žiadal, aby odvolal a vyhlásil za neplatnú donáciu na akési zalesnené územie vo veľkosti jedného poplužia, ktoré kedysi (neuvádza sa presne kedy) daroval Belo IV. na žiadosť svojej dcéry krakovskej a sandomierskej kňažnej Kunigundy jej servientom Blažejovi a Marcelovi.¹⁰ Prepošť pritom pred panovníkom argumentoval, že sporná zem sa nachádza v hraniciach dediny patriacej Spišskej kapitule, vedľa Hornádu a susedila s hradom patriacim prepoštovi.¹¹ Ako sa v listine ďalej uvádza, vyšetrovaním celej záležitosti panovník poveril spišského a zvolenského župana Michala, ktorý vyhlásil, že medzi uvedenými spornými stránkami už tento majetkový spor riešil a dospel k záveru, že Blažej a Marcel túto zem nemôžu právoplatne vlastniť, pretože ako sa na súde zreteľne preukázalo, sporné poplužie sa nachádzalo v hraniciach dediny patriacej spišskému prepoštovi Mutimírovi, na dôkaz čoho predložil prepošť na súde aj privilegálnu donáčnú listinu Bela IV. (neuvádza sa, v ktorom roku bola vydaná). Na základe týchto skutočností prisúdil spišský a zvolenský župan Michal sporné poplužie spišskému prepoštovi a kapitule, čo citovanou listinou potvrdil (na naliehanie prepošta Mutimíra) aj kráľ Štefan V.

Spišský prepošť a kapitula boli v roku 1269 skutočne adresátmi donácie uhorského kráľa Bela IV. na nedostavaný Marcelov hrad a dediny Hejmut a Letanovce, ktoré v ďalších prameňoch už často vystupujú pod označením prepoštove dedi-

ny, tak ako aj Marcelov hrad nachádzame neskôr pod označením Prepoštov hrad. Donačná listina z roku 1269 však neobsahovala žiadnu metáciu darovaného majetku, čo pre presadzovanie majetkových práv prepošta a kapituly predstavovalo už od počiatku závažný problém. Neskoršie pramene totiž poukazujú na skutočnosť, že pôvodný chotár Letanoviec a dediny Hejmut v čase donácie v roku 1269 ešte nebol presne vymedzený a nachádzalo sa na ňom viacero majetkových celkov. Pritom niektoré z nich boli aj riadne podložené donáčnými aktmi. Tak tomu bolo aj v prípade spornej zeme Marcela a Blažeja pri Marcelovom hrade, o ktorej obaja pred panovníkom vyhlásili, že ju riadne získali od uhorského kráľa Bela IV. na žiadosť kňažnej Kunigundy, pričom sa aj zisťovalo, či je majetkovoprávne voľná a môže sa tak stať predmetom kráľovskej donácie, čo sa skutočne preukázalo.¹² Z priebehu celého sporu sa nezozvedáme, kedy Belo IV. Marcelovi a Blažejovi daroval spornú zem, no aby spišský prepošť dosiahol zrušenie tejto právoplatnej donácie, musel dokázať, že jeho nároky sú oprávnenejšie a zakladajú sa na staršej donácii. A to bol dôvod pre vyhotovenie falošnej listiny, ktorá sa nielen hlásila do roku 1250, ale obsahovala aj podrobný opis hraníc darovaného majetku. Rok 1250 falzátormi zaiste nebol zvolený náhodne a možno tak z neho vyvodíť, že donácia Bela IV. pre Marcela a Blažeja sa udiala až niekedy po tomto roku.

Je nepochybné, že vyvolaním sporu s Marcelom a Blažejom sa spišský prepošť usiloval dosiahnuť, aby sa z donácie z roku 1269 vytvoril ucelený a pomerne rozsiahly majetkový komplex, ako to vidieť z opisu hraníc vo falošnej listine, ak si ho premietneme na mapu. Dôvodom pre túto snahu prepošta Mutimíra bola zrejme i skutočnosť, že v tomto období už bola dostatočne vyvinutá a stabilizovaná majetková držba aj v okolí letanovského chotára, pričom i na jeho území sa formovali staršie nezávislé majetkové celky. V dôsledku toho musela Spišská kapitula aj v nasledujúcom období a takmer celé 14. storočie bojovať o jeho rozsah, ako sa o tom ešte zmienieme. Výsledok sporu z roku 1270 v prospech prepošta

¹⁰ ŠA Levoča, SpK, Scr. 6, fasc. 1, no. 2. I. BORSA a I. SZENTPÉTERY: *Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica* (ďalej I. BORSA: RA) 2/2–3. Budapešť 1961, č. 1954 (uvádza len nepresný regest!).

¹¹ ŠA Levoča, SpK, Scr. 6, fasc. 1, no. 2: „quandam terram ecclesie sue silvuosam ad unum arratrum sufficientem existentem intra metas possessionis eiusdem ecclesie iuxta fluvium Herrad vicinam castro suo ad instanciam domine Kyngeducisse Cracouie et Sandomirie karissime sororis nostre Bolosey et Marcello servientibus eiusdem domine“. Že nešlo len o zalesnené územie potvrdzuje záznam na tegru listiny rukou zo 16. storočia: „super quadam particula terrae arabilis intra metas Lethon prope preposito castro“. Napokon aj v listine z roku 1269 (a aj falze z roku 1250) sa hovorí o tom, že zem v susedstve hradu Marcel obrábal, muselo teda ísť z väčšej časti o hospodársky využívaný majetok.

¹² ŠA Levoča, SpK, Scr. 6, fasc. 1, no. 2: „dixerant vacuum et ad collacionem eiusdem domini regis patris nostri pertinentem contulisse“.

mal za následok i to, že chotár Letanoviec a Hejmutu sa už presne vytyčil ako jednotný majetkový komplex, ktorý vo svojich podstatných črtách zostal zachovaný až do 20. storočia.¹³

Je tiež dosť pravdepodobné, že medzi spišským prepoštom a Blažejom a Marcelom predsa len došlo k akejsi vzájomnej dohode, v dôsledku ktorej sa obaja vzdali svojich (inak oprávnených) nárokov na majetok v susedstve hradu, pretože v ten istý deň, v ktorom panovník potvrdil rozsudok zvolenského a spišského župana Michala, daroval na žiadosť svojej dcéry Kunigundy jej servientovi Blažejovi a jeho synovi Marcelovi zem vo veľkosti dvoch popluží nazývanú „Pokoy“.¹⁴ Išlo teda až o dvojnásobnú rozlohu oproti majetku pod Marcelovým hradom, ktorého sa museli zriecť. Iniciatíva kňaznej v prospech svojich servientov je tiež výrečná a dopĺňa celú situáciu okolo sporu so spišským prepoštom. Vzhľadom na uvedené okolnosti je tiež veľmi pravdepodobné, že v ten istý deň, v ktorom spišský prepošt Mutimír dosiahol potvrdenie rozsudku spišského župana Michala a uskutočnila sa aj donácia pre Blažēja a Marcela, si napokon nechal Mutimír od kráľa Štefana V. potvrdiť aj pravú donáciu od Bela IV. z roku 1269 na Marcelov hrad a dediny Letanovce a Hejmut.¹⁵ Vieme totiž, že takáto confirmácia skutočne jestvovala a zmieňuje sa o nej aj kráľovná Alžbeta vo svojej confirmácii z roku 1279, no jej text ani dátum vydania nespomína.¹⁶

Donáciu z 10. augusta 1270 si napokon Blažej nechal 21. mája 1274 potvrdiť aj od Ladislava IV., pričom podľa znenia tejto confirmácie zem „Pokoy“ ležala v susedstve majetkov zemana Mochola a Chunta (dnes Machalovce a Čenčice, zlúčené s obcou Jánovce) a istého Bolmana, teda tiež neďaleko Letanoviec.¹⁷ O samotnom území so starým slovanským názvom Pokoj, ktorý však ešte v priebehu 14. storočia v dôsledku majetkovej rozrušenosti zanikol a z ktorého Blažej s Marcelom získali dve poplužia, je potrebné povedať,

že tvoril väčší majetkový komplex, na ktorom sa v priebehu 2. polovice 13. storočia postupne sformovalo niekoľko samostatných majetkových celkov. Zrejme krátko po donácii z roku 1270 si Blažej a Marcel darovaný majetok rozdelili, v dôsledku čoho nachádzame v prameňoch Marcelovu časťku pod názvom „zem Marcela.“ Už v roku 1286 predal Blažej 20 jutár zo svojej pôdy (so súhlasom Marcela) zemanovi Danovi zo susedných Pikoviec („de villa Piuck/Pyuk“) za sedem mariek, pričom predávaná zem sa nachádzala medzi hranicami dedín Pikovce, Abrahámovce a Marcelovou zemou.¹⁸ V roku 1299, zrejme už po smrti Blažēja, zeman Dan z Pikoviec si nechal potvrdiť túto kúpno-predajnú listinu pred Spišskou kapitulou aj od Marcela, ktorý už vystupuje len ako jediný majiteľ zvyšného majetku spolu so svojimi synmi Rikolfom, Ondrejom a Ivanom. S potvrdením listiny súhlasil už len s podmienkou, že zeman Dan a jeho dedičia budú Marcelovi a jeho dedičom za predanú zem každoročne platiť na sviatok svätého Martina (11. novembra) osem vážok čistého striebra.¹⁹

Zvyšnú časťku z pôvodnej zeme Pokoj, ktorá ležala už severnejšie, no jestvovala na nej aj pôvodná dedina rovnomenného názvu, spolu s inou dedinou Vlková získal za svoje zásluhy od Ladislava IV. v roku 1278 aj komes Polan zo Spiša.²⁰ Ešte pred rokom 1288 panovník pri revízii všetkých donácií na Spiši Polanovým synom Rikolfovi a Ondrejovi tento majetok odobral a na žiadosť už uvedeného Marcela (syna Sasa!) ju daroval jemu pod podmienkou, že bude každoročne platiť pol marky zlata.²¹ Úsilie Marcela o nadobudnutie Pokaja zreteľne vysvetľuje listina Spišskej kapituly ešte z 8. mája 1285, podľa ktorej došlo medzi Marcelom a Polanovým synom Rikolfom k vzájomnej dohode o výmene majetkov, v dôsledku ktorej Marcel odstúpil Rikolfovi svoje majetkové podiely v šarišskej dedine Toryse (ktoré zrejme nadobudol sobášom) a získal za to dedinu

¹³ Veľmi dobre to vidieť aj zo špeciálnej mapy pozemkovej reformy z roku 1927, vyhotovenej však na základe máp z 19. storočia, kde opis hraníc presne kopíruje majetok Spišskej kapituly. 10–XXIII, Spišská Nová Ves, č. 4465, mierka 1:75000, stav z 24. V. 1927.

¹⁴ SZENTPÉTERY: RA 1/2, s. 71, č. 1955.

¹⁵ RÁBIK: Spišské falzum, s. 34, 39–40.

¹⁶ WAGNER: *Analecta Scepusia*, vol. 1, s. 299–300, č. VI: „...exhibuit nobis etiam privilegium domini et charissimi consortis nostri regis Stephani ...“.

¹⁷ BORSA: RA 2/2–3, s. 87, č. 2501. K lokalizácii porovnaj V. ŠMILAUER: *Vodopis starého Slovenska*. Praha a Bratislava 1932, s. 193, *713B. M. ŠTEVÍK: Sídlna štruktúra kopijníckych osád, cestná sieť, strážne a zásekové miesta na Spiši v stredoveku, in: *Z minulosti Spiša IX.–X.*, s. 54, spája polohu Bolmanovho majetku s lokalitou Petenye / terra Petk.

¹⁸ Magyar Országos Levéltár Budapest, Diplomatikai Levéltár (ďalej MOL DL) 38 876. Listinu s chybami publikoval G. FEJÉR: CDH V/3, s. 331–332.

¹⁹ MOL DL 38 876. Listinu s chybami publikoval BÁRDOSY: *Supplementum*, s. 258–259, č. LVIII.

²⁰ MOL DL 40 139. BORSA: RA 2/2–3, s. 219, č. 2900.

²¹ MOL DL 71 238. BORSA: RA 2/2–3, s. 395–396, č. 3497.

Pokoj.²² V dôsledku uvedeného tak dedina Pokoj získala aj nový názov Marcelova Ves, pod ktorým vystupuje v prameňoch od 14. storočia (Marcellava, villa Marsilii),²³ no ešte v stredoveku zanikla. Jej zvyšky však na polohe Horánske zachytil archeologický výskum, pričom odkrytý sakrálny objekt s radovým cintorínom bol F. Javorským datovaný už pred 13. storočie, čo korešponduje s vyššie uvedeným vývojom tejto lokality, ako ho poznáme z písomných prameňov.²⁴ Podobne ako v prípade úsilia spišského prepošta Mutimíra o vytvorenie súvislého a kompaktného majetkového celku v okolí Marcelovho hradu, aj v prípade zeme Pokoj môžeme pozorovať snahu Marcela o vytvorenie súvislého majetkového komplexu.

Je potrebné zdôrazniť, že text pravej donácie Bela IV. z roku 1269 (no i jej neskoršie falzum) o samotnom Marcelovom hrade uvádza niekoľko ďalších údajov, na základe ktorých možno získať približnú predstavu nielen o okolnostiach vydania donácie, ale aj o pôvode a samotných počiatkoch hradu. Podľa tejto listiny výstavbu hradu pri Hornáde inicioval samotný panovník Belo IV. na území, ktoré patrilo Spišskému hradu,²⁵ a do jeho správy mal novovybudovaný hrad zaiste patriť i naďalej, keďže sa naň uplatnila exempcia spod správy (župného) Spišského hradu až pri donácii v roku 1269. Išlo teda o výstavbu kráľovského hradu, pričom nepochybne malo ísť nielen o hrad s obranno-vojenskou funkciou, ale mal zrejme plniť aj funkciu správnu pre región stredného Spiša, a tak byť predĺženou rukou kráľovskej moci zastúpenej spišským županom.

Ako sa ďalej v donačnej listine z roku 1269 výslovne uvádza, najskôr („*primo*“) túto zem obrábal (a zaiste aj obýval) akýsi Marcel (zmienený servient Kunigundy), podľa ktorého aj novovybudovaný hrad dostal v ľudovej reči svoj názov.²⁶ Údaj o zemi, ktorú obrábal, je potrebné vzťahovať na zem na ľavom brehu Hornádu pod Želenou hurou, kde sa práve realizovala výstavba kráľovského hradu.

Listina z roku 1269 uvádza o Marcelovom hrade aj ďalšie závažné údaje, keď konštatuje,

že od výstavby hradu sa pred mnohými rokmi („*multis annis*“) ustúpilo, a tak zostal nedostavaný a prázdny („*inconsumatum manserit ac vacuum*“). Pod slovom „*vacuum*“ treba rozumieť i to, že hrad nebol spôsobilý plniť svoju obranno-správnú funkciu, a napokon ho aj všetky stráže opustili. Ako listina osobitne zdôrazňuje, ani miestna šľachta nejavia záujem tento hrad dostavať s poukazom na to, že nemôže znášať výdavky na dostavbu hradu, a to aj napriek opakovaným a nepochybne aj dôrazným výzvam samotného panovníka. Ten preto zamýšľal dať zbúrať rozostavaný hrad do základov, aby sa nestal útočiskom zločincov a zbojníkov. Napokon „po lepšej úvahe“ daroval hrad spišskému prepoštovi Mutimírovi a kapitule, no s povinnosťou, aby sa prepošt v mene celej kapituly postaral o dostavbu najnutnejších častí hradu a jeho ďalšiu údržbu, k čomu sa Mutimír skutočne aj zaviazal.²⁷ Nepochybne ako kompenzáciu za výdavky na dostavbu hradu daroval panovník Spišskej kapitule a prepoštovi zároveň aj dediny Hejmut a Letanovce, ktoré vyňal spod správy Spišského hradu. Obyvatelia oboch dedín tak všetky dávky a poplatky, ktoré dovtedy odvádzali spišskému županovi, mali odteraz platiť výlučne už len spišskému prepoštovi a kapitule.

Kedy došlo k výstavbe stredovekého Marcelovho hradu? V doterajšej literatúre nejestvuje jednotná odpoveď, pričom väčšina názorov je ovplyvnená faktom, že o listine z roku 1250 sa doteraz nepochybovalo, a tak údaj, podľa ktorého sa hovorí v listine o prerušení stavby „pred mnohými rokmi“, sa vysvetľoval najčastejšie tak, že k začiatkom výstavby hradu došlo už v období pred vpádom Tatárov do Uhorska v roku 1241.²⁸ Už v našej predchádzajúcej štúdii sme zdôraznili, že treba vychádzať až z textu pravej listiny z roku 1269, a tak údaj o prerušení výstavby už nemusí nevyhnutne znamenať obdobie pred rokom 1241, ale že k výstavbe hradu zrejme došlo až po mongolskom (tatárskom) vpáde, keď sa začalo po celej krajine s cieľavedomou výstavbou kamenných hradov ako účinného obranného prostriedku proti

²² MOL DL 68 760: „*quandam possessionem suam Pokee vocatam in concambium cuiusdam possessionis Marsilii Tharcza vocate porcionem ipsius Marsilii in predicta possessione Tharcza contingentem*“.

²³ Doklady porov. FEKETE NAGY: *A Szepesség területi*, s. 198–201, 282. ŠTEVÍK: *Sídelná štruktúra kopijníckych osád*, s. 53.

²⁴ F. JAVORSKÝ: *Výskum kostola zaniknutej dediny na trase diaľnice vo Vlkovej*, in: *Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku* (ďalej AVANS) 1998. Nitra 2000, s. 106–108. ŠTEVÍK: *Sídelná štruktúra kopijníckych osád*, s. 53.

²⁵ ŠA Levoča, SpK, Scr. 6, Fasc. 1, No. 6 (b): „*quod cum nos in Scepus, iuxta fluvium Harnad, super terra castris nostri quoddam castrum edificari fecissemus*“.

²⁶ *Tamže*: „*quod castrum a nomine Marcelli, qui primo ipsam terram coluerat, vulgariter vocabatur*“.

²⁷ *Tamže*: „*assumpente preposito dicte ecclesie sancti Martini, quod ipsum castrum nomine iam dicte ecclesie sancti Martini, tamquam in ius perpetuum ipsius ecclesie, edificiis debitis consumaret et fideliter conservaret*“.

²⁸ HRADSKÝ: *Marcell-vár*, s. 10. Novšie HOMZA: *Vzťahy Spiša*, s. 95–96. LUKÁČ: *Príspevok*, s. 45.

prípadnému ďalšiemu vpádu.²⁹ Hlavný argument, prečo kladieme výstavbu hradu až do obdobia po invázii, sa nachádza v samotnej listine z roku 1269, kde sa zdôrazňuje, že stavbu hradu začal až samotný panovník Belo IV.³⁰ Vieme totiž, že pred rokom 1241 územie Spiša nepatrilo pod vládu Bela IV., ale že ho mal pod svojou správou ako panovnícky údel Belov brat, haličský kráľ a slavónske knieža, Koloman už od roku 1221 až do svojej smrti v Záhrebe roku 1241.³¹ Ak by sa s výstavbou hradu začalo už pred rokom 1241 nepochybne by to Belo IV. vo svojej donácii zdôraznil podobne, ako zdôraznil, že donácia sa realizuje „za spásu duše nášho najdrahšieho brata kráľa Kolomana“.³²

Z údajov v donačnej listine z roku 1269 vyplýva, že stavba hradu už musela byť v dosť pokročilom štádiu, keďže už bol spôsobilý aj pre funkčný pobyt stráži a po ich odchode hrozilo, že by sa tu mohli usadiť zbojníci. Pozoruhodný je tiež nezaujem (až odpor) miestnej nobility voči výstavbe Marcelovho hradu, ktorá sa zrejme po dostavbe hradu obávala posilnenia kráľovskej moci v regióne. Je zrejme, že v čase úpadku kráľovskej moci na konci šesťdesiatych rokov 13. storočia sa panovník usiloval využiť postavenie spišského prepošta a jeho autoritu, aby presadil dostavbu hradu. Na jeho dostavbe však nemal záujem ani prepošt, ako vyplýva z neskorších udalostí, a ako sme videli, už krátko po udelení podmienenej donácie sa prepošt Mutimír venoval len získaniu majetku do trvalého vlastníctva, čo ho zaiste stálo nemálo úsilia i prostriedkov.³³ Vyhodenie falza s údajným rokom vydania 1250 nemohlo riešiť podmienenú držbu majetkov, sústredilo sa len na jeho presné ohraňovanie. Podmienenú držbu majetku s povinnosťou dostavby hradu sa prepošt Mutimír snažil zmeniť inak, a to častým predkladaním donačnej listiny z roku 1269 na konfirmáciu uhorským panovníkom, pričom sa usiloval o to, aby došlo k zmenám textu a hlavne podmienok pôvodnej donácie Bela IV, čo sa mu za jeho života aj skutočne podarilo.

Ako sme už uviedli, už krátko po smrti Bela IV. asi 10. augusta 1270 Mutimír predložil donáciu z roku 1269 na konfirmovanie aj Štefanovi V., no text tejto konfirmácie nepoznáme, pretože sa nezachovala. Je veľmi pravdepodobné, že aj táto konfirmácia bola podmienená dostavbou hradu, a to zrejme veľmi striktné, pretože ešte aj pri ďalšej konfirmácii od Ladislava IV. táto podmienka vystupuje, hoci jej pôvodne direktívna forma sa už zaiste pod vplyvom Mutimíra zmierňuje.

V roku 1278 vydal uhorský panovník Ladislav IV. výsadnú listinu, ktorou na výslovnú žiadosť spišského prepošta Mutimíra konfirmoval donačnú listinu Bela IV. z roku 1269, pričom samotný prepošt sa vôbec nezmieňuje vo svojej žiadosti o existencii Marcelovho hradu a jeho záväzku.³⁴ Kráľ vyhovel prepoštovým prosbám, no opäť (už len opatrne sformulovane) podmienil donáciu dostavbou Marcelovho hradu, avšak len v prípade, ak to panovník uzná za vhodné,³⁵ ohľadom čoho bola aj vôľa spísať kráľovský mandát. Ako vyplýva z ďalších udalostí, zrejme už k tomu nikdy nedošlo. Táto konfirmácia z roku 1278 tiež osobitne zdôrazňovala, že od pôvodnej donácie Bela IV. v roku 1269 sa „vo výstavbe hradu len veľmi málo pokročilo“ a že až do čias tejto konfirmácie „časti hradu prišli viac škôd ako úžitkov.“³⁶ Podľa konfirmačnej listiny z roku 1278 sa predsa len vo výstavbe hradu pokračovalo, a to zaiste až po roku 1270, no ako to napokon konštatuje listina, bez väčších výsledkov. Napriek tomu je záujem panovníka na jeho dostavbe stále pomerne dosť zreteľný.

Je potrebné upozorniť aj na skutočnosť, že svoju úlohu pri tejto konfirmácii zohralo aj obyvateľstvo dedín Hejmut a Letanovce, pretože hoci sa v roku 1269 pri donácii Bela IV. ešte nijako nespomína, pri konfirmácii Belovej donácie v roku 1278 pred panovníkom Ladislavom IV. už ostro protestovalo. Panovník však neuznal protesty obyvateľov Hejmutu a Letanoviec za oprávnené a hoci im prikázal v spore mlčať,³⁷ predsa len im potvrdil,

²⁹ RÁBIK: Spišské falzum, s. 35, 41.

³⁰ ŠA Levoča, SPK, Scr. 6, Fasc. 1, No. 6 (b): „Bela ... Hungarie ... rex ... castrum edificari fecissemus...“.

³¹ HOMZA: Vzťahy Spiša, s. 92–94. Porovnaj aj text a pozn. 45.

³² ŠA Levoča, SpK, Scr. 6, Fasc. 1, No. 6 (a,b): „pro remedio anime carissimi fratris nostri regis Colomani“.

³³ Samotný prepošt Mutimír v listine z roku 1281 priznáva, že udržanie tohto majetku ho stálo veľa námahy a výdavkov. WAGNER: *Analecta Scepusii*, vol. 1, s. 301, č. VII.

³⁴ ŠA Levoča, SpK, Scrin. 6, Fasc. 1, No. 6. BORSÁ: RA 2/2–3, s. 220, č. 2903.

³⁵ *Tamže*: Príslušná pasáž v listine je opatrne sformulovaná takto: „ut in edificatione ipsius castrum Marcelli vocati procedere teneatur, quando deliberationi celsitudinis regie insederit, ut in opere huiusmodi procedatur“. WAGNER: *Analecta Scepusii*, vol. 1, s. 298, túto pasáž od slova „quando“ už neuvádza, čo podstatne skresľuje obsah konfirmácie. Podľa neho aj ďalší editori. Upozornil na to až BORSÁ: RA 2/2–3, s. 220, č. 2903.

³⁶ ŠA Levoča, SpK, Scr. 6, Fasc. 1, No. 6: „quamquam in ipsius castrum opere minime sit processum et particularium castellorum plura dispendia, quam commoda nostris temporibus cognoscantur“.

³⁷ *Tamže*: „et quamquam populi prefatarum villarum eidem M(uthmerio) preposito reclamaverint coram nobis, quia tamen donacionem eiusdem avi nostri Bele regis, rite factam, sicut in ipso privilegio continetur, inviolabiliter volumus observare, eidem populis super hoc silencium duximus imponendum“.

že od nich nikto nesmie, s výnimkou samotného panovníka, vyberať žiadne poplatky alebo dávky. Spišskému prepoštovi a kapitule tak z darovaných dedín prislúchali len cirkevné desiatky, nie ďalšie feudálne dávky.

Možno tak vysloviť dôvodný predpoklad, že ak sa zástupcovia oboch dedín odvážili vstúpiť do celého procesu konfirmácie s protestom, museli obe dediny zrejme disponovať istými bližšie nešpecifikovanými výsadami, ktoré ani z neskorších prameňov nepoznáme. Vieme iba, že mali daňovú exempciu a je možné, že pred rokom 1269 aj súdnu. Stojí pritom za povšimnutie, že chotáre okolitých obcí v prevažnej miere patrili hosťom nemeckého pôvodu, ako tomu bolo v prípade Spišských Tomášoviec³⁸ z východnej strany a zo západnej strany to bol chotár Sasov z Hrabušíc.³⁹ Nič však nenasvedčuje tomu, že sa Nemci usadili aj v Letanovciach a Hejmutě (i keď etymológia názvu tejto dediny ešte nie je vyriešená a časť bádateľov ju vykladá z nemčiny i maďarčiny⁴⁰), pretože severovýchodná časť chotára Letanoviec hraničila s Arnutovcami, ktorých obyvatelia „žili pod slobodou Slovákov.“⁴¹

Ani konfirmácia Belovej donácie z roku 1269 sa v roku 1278 neudiala bezdôvodne, ale impulzom k prepoštovej žiadosti boli udalosti, ktoré sa bezprostredne dotýkali aj Marcelovho hradu.

Z listiny Ladislava IV. z 10. októbra 1278 sa dozvedáme, že pred rokom 1278 hrad „záľudným spôsobom“ obsadil spišský šľachtic Roland, syn Marka, od ktorého hrad opäť vydobyl až komes Polan zo Spiša. Za to a jeho iné verné služby mu Ladislav IV. daroval na Spiši dediny Vlkovú a zem „Pokoy“.⁴² Podľa I. Borsu aj k spomínanej konfirmácii listiny z roku 1269 Ladislavom IV. v roku 1278 došlo z iniciatívy prepošta Mutimíra práve okolo 10. októbra.⁴³

Uvedená konfirmácia Ladislava IV. nebola jediným potvrdením držby majetkov Marcelovho hradu. Už krátko na to, v roku 1279, prepošt Mutimír opäť predložil žiadosť o potvrdenie tohto majetku uhorskej kráľovnej Alžbete, vdove po ne-

bohom kráľovi Štefanovi V. a matke kráľa Ladislava IV.⁴⁴ Kráľovná v listine uvádza, že Mutimír predložil na konfirmáciu nielen originál donačnej listiny Bela IV. z roku 1269, ale aj jej konfirmácie od kráľov Ladislava IV. a Štefana V., ktorá je inak neznáma a jej text sa nezachoval a o ktorej sme už vyššie konštatovali, že musela vzniknúť len niekedy okolo 10. augusta 1270. Je pritom pozoruhodné, že Marcelov hrad sa už vôbec neuvádza v listine kráľovnej Alžbety ako predmet donácie, ale len dediny Hejmut a Letanovce. Listina osobitne zdôrazňuje, že kráľ Belo IV. daroval uvedené dediny spišskému prepoštovi a kapitule za spásu duše svojho brata Kolomana, čo sa inak tvrdí aj v pravej donácii Bela IV. z roku 1269, keď sa uvádza, že „ak by žil, plným právom by spravoval za svojho života Spišskú zem.“ Ako je známe, vojvoda Koloman bol ťažko ranený v bitke proti Tatárom pri Mohi 11. apríla 1241 a na následky zranenia na úteku v Záhrebe aj zomrel.⁴⁵

Je pritom nápadné, že i keď sa takáto motívacia pre darovanie dotýčajúcich majetkov v pôvodnej donácii Bela IV. skutočne nachádza, hoci sa uvádza len okrajovo, v ďalších konfirmáciách od Ladislava IV. z roku 1278 a Ondreja III. z roku 1291 (a nepochybne tomu tak bolo aj v konfirmácii Štefana V. asi z roku 1270) sa už ani nespomína, ale zdôrazňuje sa, že pravým účelom donácie bolo úsilie dostávať Marcelov hrad.

Z uvedeného je zrejmé, že zdôraznenie tejto pasáže v listine kráľovnej Alžbety (a to na úkor pôvodnej podmienky donácie) bol dôsledkom iniciatívy a úsilia samotného prepošta Mutimíra, čo sa mu aj s úspechom podarilo, pretože podľa listiny kráľovnej Alžbety bola konfirmácia, po preskúmaní platnosti donácie od „všetkých Nemcov, Maďarov a Slovákov žijúcich na Spiši“, podmienená výlučne len povinnosťou denne sa modliť za spásu duší uhorských panovníkov.

Je potrebné dodať, že do modlitieb mal byť zahrnutý aj ešte žijúci Ladislav IV., ktorý bol v tom čase v cirkevnej kľatbe pápežského legáta, biskupa Filipa z Fermi.⁴⁶ Je zrejmé, že spišský prepošt

³⁸ MOL DL 1031: „hospites nostri de villa nostra dicta Tamasy“; z roku 1270/1282.

³⁹ CDSI 2, s. 452–453, č. 650: „a terris Saxonum de villa Capost“; z roku 1260.

⁴⁰ V. ŠMILAUER: Osídlení a národnosti Spiše, in: *Bratislava*, roč. 9, 1935, č. 1–2, s. 135, 170–171.

⁴¹ CDH V/2, s. 434–436: „sub libertate eiusdem ville (minoris ville Thomasi) et provincie Sclauorum hactenus habuerunt“; z roku 1278.

⁴² MOL DL 40 139: „incuperando et castro Marcel in Scepus per virtutem propriam et sudores bellicos, quod idem Rolandus salidis machinationibus occuparat“. Podľa originálu listinu uverejňuje aj HRADSKÝ: *Marcell-oár*, s. 17–20, a opravuje tak jej text publikovaný v BÁRDOSY: *Supplementum*, s. 128–134.

⁴³ I. BORSA: RA 2/2–3, s. 219, č. 2901.

⁴⁴ WAGNER: *Analecta Scepusii*, vol. 1, s. 299–300, č. VI.

⁴⁵ *Dejiny Slovenska 1. (do roku 1526)*. Bratislava 1986, s. 230–231 (autor príslušnej časti R. Marsina).

⁴⁶ J. LUKAČKA: Vzťah Rímskej kúrie a posledných Arpádovcov, in: *Historický zborník*, roč. 7, 1997, s. 21–22.

Mutimír využil túto situáciu a usiloval sa zmeniť podmienky prvej donácie na Marcelov hrad (jeho dostavba) na nové, všeobecnejšie a neutrálnejšie (modlitby za spásu panovníka), čo menilo nielen povahu vlastníctva (pôvodne podmienené darovaného) uvedeného majetku, ale viedlo aj k nezávislejšiemu postaveniu spišského prepošta voči kráľovskej moci.

Už krátko po potvrdení Mutimíra v držbe Letanoviec a Hejmutu došlo medzi prepoštom a kanonikmi Spišskej kapituly k vzájomnému sporu o výnosy z tohto majetku. Kanonici pritom neváhali hroziť prepoštovi i súdom pred pápežským legátom, biskupom Filipom z Fermi, ktorý sa v tom čase pohyboval v Uhorsku. Pod touto hrozbou napokon prepošt ustúpil a uzavrel v roku 1281 s kanonikmi Kapituly svätého Martina písomnú dohodu o paritnom rozdelení výnosov z dedín Hejmut a Letanovce, pričom v listine prepošt priznáva, že pre udržanie vlastníctva oboch dedín znášal kvôli častým konfirmáciám veľké výdavky a námahu.⁴⁷ Túto listinu si Spišská kapitula prostredníctvom kanonika Štefana nechala potvrdiť aj od ostrihomskeho arcibiskupa Lodoméra (Vladimíra) už 8. októbra 1281.⁴⁸

Z písomných prameňov nemožno bližšie určiť, čo bolo bezprostrednou príčinou k náhlemu vypuknutiu konfliktu medzi prepoštom a kanonikmi a nakoľko títo aj vedeli o falšovaní pôvodnej donácie z roku 1269, no ľahko možno predpokladať, že mohli byť o celej situácii prinajmenšom informovaní, čo by tiež vysvetľovalo ústretovosť Mutimíra voči nim. Napriek uvedenému je zo všetkých donačných listín a ich konfirmácií zrejme, že obe dediny a Marcelov hrad boli darované spoločne tak prepoštovi, ako aj kanonikom Spišskej kapituly, a tak výlučné vlastníctvo týchto majetkov by spišský prepošt len s ťažkosťami mohol obhájiť.

Dohodou z roku 1281 o rozdelení výnosov z oboch dedín sa pomery medzi kapitulou a prepoštom ešte definitívne neupravili, čo skomplikovala aj smrť prepošta Mutimíra v tom istom roku. K definitívnemu vyriešeniu celého sporu došlo až v nasledujúcom roku 1282, keď nový prepošt

Lukáš pri erigovaní šesťčlenného kanonického zboru vyčlenil desiatky, plynúce z dediny Hejmut (teda polovicu pôvodne spoločných príjmov) ako prebendu pre nového kanonika kňaza Jána.⁴⁹ Tým sa definitívne uzavreli všetky spory medzi prepoštami a kapitulou ohľadom príjmov z Hejmutu a Letanoviec s tým, že aj v budúcnosti boli desiatky z Hejmutu určené pre kanonikov a desiatky z Letanoviec pre prepošta. Táto majetková delba pretrvala po celý stredovek a v tomto stave ju zachytávajú aj portálne súpisy Spišskej župy zo 16. storočia,⁵⁰ čo je dôležitý poznatok pre bližšiu lokalizáciu Hejmutu, ako sa o tom ešte podrobne zmienime.

Napokon ďalšie údaje o dedinách Hejmut a Letanovce z 13. storočia poznáme už len z konfirmácie uhorského kráľa Ondreja III. z roku 1291, ktorou panovník na žiadosť spišského prepošta Jakuba potvrdil konfirmáciu Ladislava IV. z roku 1278 so znením donácie Bela IV. z roku 1269.⁵¹ Podobne ako v listine kráľovnej Alžbety z roku 1279, ani v tejto konfirmácii sa už ako predmet donácie neuvádza Marcelov hrad a s ním spojené povinnosti, ale len dediny Hejmut a Letanovce.

Začiatkom deväťdesiatych rokov 13. storočia tak bolo postavenie Marcelovho hradu s oboma dedinami vo vlastníctve Spišskej kapituly a prepošta vnímané už ako nespochybniteľné, v dôsledku čoho aj v nasledujúcom období vychádzala kapitula z ďalších majetkových sporov víťazne, pričom vždy na obhajobu svojich práv na súdoch operovala falošnou listinou údajne Bela IV., hlásiacou sa do roku 1250, kde boli presne opísané hranice celého majetkového komplexu. Práve z tohto komplexu bol v roku 1299 so súhlasom spišského prepošta Jakuba vyčlenený aj majetok pri fundácii kartuziánskeho kláštora na Skale útočiska.⁵² Treba povedať, že hranice Letanoviec a Hejmutu tak, ako boli vytýčené vo falošnej listine, napokon rešpektovali aj chotáre iných okolitých obcí a majetkových celkov, no napriek tomu jestvovali v ich chotárných hraniciach ešte aj iné majetky či dediny, s ktorými sa stretávame v prameňoch zo 14. storočia, no ich existenciu treba predpokladať už koncom 13. storočia, prípadne ešte skôr.

⁴⁷ WAGNER: *Analecta Scepusii*, vol. 1, s. 301, č. VII: „in retentione dictarum villarum magnas expensas et labores saepe et saepius pro confirmationibus sumus perpassi“.

⁴⁸ ŠA Levoča, SpK, Scrin. 6, Fasc. 1, No. 5: „super percipione dimidie partis redditarum proventuum de duabus villis Lethon videlicet et Hemych“.

⁴⁹ Listinu publikujú WAGNER: *Analecta Scepusii*, vol. 1, s. 302, č. VIII. J. HRADSKÝ: *Initia progressus ac praesens status Capituli ad sanctum Martinum E. C. de Monte Scepusio olim collegiati*. Szepesváralja 1901, s. 307–308: „Johanni sacerdoti et suis successoribus ... contulimus decimas nostras de villa nostra Heymuth vocata“.

⁵⁰ MOL Budapest, Kamarai Levéltár, E 158, A. 2657, Conscriptio portarum comitatus Scepusiensis, fol. 6, 16, 44, 53, 59, 77, 79, 103, 149, 184, 214, 272, 291, 312 (z rokov 1538–1598).

⁵¹ ŠA Levoča, SpK, Scrin. 6, Fasc. 1, No. 6. BORSÁ: RA 2/4, Budapest 1987, s. 58–59, č. 3759.

⁵² MOL DL 36 444. WAGNER: *Analecta Scepusii*, vol. 1, s. 393–395, č. IV a V.

Zrejme už od tridsiatych rokov 14. storočia viedla Spišská kapitula spor aj o majetok neskôr zaniknutej dediny Zachmarfalva, ktorá ležala v hraniciach letanovského a hejmutského chotára. Ponúkla sa opäť príležitosť pre použitie falošnej listiny hlásiacej sa do roku 1250, deponovanej v kapitulnom archíve. Listina už mala pôvodne privesenú pečať značne porušenú a polámanú.⁵³ Spišský prepoš Benedikt bol preto nútený predložiť listinu v roku 1335 uhorskému panovníkovi Karolovi I. (Róbertovi) na confirmáciu, aby sa tak zabezpečila jej právoplatnosť. Panovník prepoštovej žiadosti vyhovel, pričom vznikla najstaršia známa confirmácia falošnej listiny, hlásiacej sa do roku 1250.⁵⁴ Práve touto confirmáciou sa zrejme usilovala Spišská kapitula hájiť svoje majetkové nároky aj v spore o dedinu Zachmarfalva, no úspešná bola až v roku 1343. Až v tomto roku sa zemaniam Vavrinc, syn Martina, Ján Zevethin, Matúš a Mikuláš, synovia Zachmara v mene svojom, ako aj v mene Gréty, vdovy po Štefanovi zo Zachmarfalvy, pred Jasovským konventom zriekli všetkých svojich majetkových podielov a akýchkoľvek majetkových práv v prospech Spišskej kapituly a prepošta, ktoré vlastnili v uvedenej dedine Zachmarfalva, pretože ako sa preukázalo, „nachádzali sa v starých a pravých hraniciach dediny Letanovce, patriacej Kapitule svätého Martina a vlastnili ich tak neoprávnene a protiprávne.“⁵⁵ Kde ležala neskôr zaniknutá sporná dedina Zachmarfalva sa bližšie nedozvedáme, pretože v ďalších písomných prameňoch už nevystupuje, severne od Letanoviec pri chotárnych hraniciach so Spišským štvrtkom sa však do najnovších čias zachoval pomiestny názov „Olmár“, ktorý môže poukazovať na polohu stredovekej zaniknutej dediny Zachmarfalva.

Je tiež pozoruhodné, že aj so samotnou confirmáciou Karola I. z roku 1335 sa už vôbec nestretáme, hoci vieme, že jestvovala ešte aj v polovici 18. storočia, keď sa jej obsah prepísal do hodnoverného protokolu Spišskej kapituly týkajúceho sa letanovských majetkov.⁵⁶ Pritom Spišská ka-

pitula sa dostala aj v nasledujúcom období kvôli letanovskému majetku do sporov, v ktorých však na svoju obhajobu túto confirmáciu vôbec nepoužila, ale dala si vyhotoviť nové hodnoverné odpisy a ďalšiu confirmáciu, ako sa o tom ešte podrobne zmienime nižšie.

Ďalšie údaje o Marcelovom hrade a jeho majetkoch poznáme z listiny krajinského sudcu komesa Pavla, vydanej 11. mája 1346, ktorou potvrdzuje dohodu medzi spišským prepoštom Jánom a Vilermom, opätom cistercijského Opátstva blahoslavenej Panny Márie v Spišskom Štiavniku, týkajúcu sa užívania lokality Marcelovho hradu a zemí, ktoré k nemu patria. Dohoda medzi oboma sporiacimi stranami pritom znela, že spišský prepošt Ján počas svojho života alebo po dobu svojho pôsobenia v úrade spišského prepošta prepustí sporné územie Marcelovho hradu do užívania spiškoštiavnického opátstva pod podmienkou, že ak by zomrel alebo by bol preložený na iný cirkevný úrad, sporné majetky sa vrátia späť do vlastníctva spišského prepošta a kapituly.⁵⁷

Z uvedeného vyplýva, že isté majetkové nároky na Marcelov hrad a k nemu patriace majetky, ktoré z písomných prameňov nevieme bližšie rekonštruovať, mali i spiškoštiavnickí cisterci. Nevedno, prečo sa prepošt napokon rozhodol ich nárokom ustúpiť, keďže vieme, že disponoval listinou, hlásiacou sa do roku 1250, o ktorej sa v čase sporu vôbec nepochybovalo. V listine sa zdôrazňuje, že prepošt bol súžený starobou a nepretržitou chorobou, v dôsledku ktorej nevládal dlhšie v spore pokračovať.⁵⁸ Z listiny vyplývajú i ďalšie závažné údaje, keď v nej krajinský sudca Pavol konštatuje, že spor medzi oboma stranami sa tiahol už za Vilermovho predchodcu opáta Jána a po jeho preložení na iný úrad v spore so spišským prepoštom pokračoval aj Vilerm.⁵⁹ Spor sa dostal až pred krajinského sudcu, pričom ten bez vyhlásenia rozsudku vyzval obe strany na uzavretie vzájomnej dohody, ktorá sa mala definitívne prejednať a uzatvoriť 30. apríla 1346 v jeho prítomnosti. V udenený termín sa skutočne dostavili

⁵³ Spomína sa to v confirmácii listiny od Karola I. z roku 1335. ŠA Levoča, fond Spišské prepoštstvo (ďalej SpP), II., Fasc. 12, No. 218, nepag. (stará sign. SpK, Scrin. 6, Fasc. 4, No. 77), littera C. Obsah listiny sa zachoval iba v hodnovernom protokole z polovice 18. storočia.

⁵⁴ ŠA Levoča, SpP, II., Fasc. 12, No. 218, nepag. (littera C).

⁵⁵ ŠA Levoča, SpP, II., Fasc. 12, No. 218, nepag. (littera D).

⁵⁶ ŠA Levoča, SpP, II., Fasc. 12, No. 218, nepag., littera C (protokol má názov *Extractus documentorum tam privilegialium, quam et aliorum de metis sylvarum Lethonfalvensium sonantium*).

⁵⁷ ŠA Levoča, SpK, Scrin. 6, Fasc. 5, No. 3.

⁵⁸ ŠA Levoča, SpK, Scrin. 6, Fasc. 5, No. 3: „ipsam magistrum Johannem prepositum Scepsensem tempus senectutis, langorque continue infirmitatis, adeo oppressisset ... ac ... in lite diucius procedere non valeret“.

⁵⁹ *Tamže*; „religiosum virum fratrem Johannem, abbatem et conventum monasterii beate Virginis de Scepus, ipsoque fratre Johanne abbate in alterius ecclesie abbatiam translato, inter fratrem Wyllermum, modernum abbatem eiusdem ecclesie et suum conventum, in causa attractos“.

zástupcovia oboch strán aj s poverovacími listinami (za spišského prepošta kanonik Demeter a za opáta Vilerma zeman Ján, syn Štefana) a vyššie opísanú dohodu aj uzavreli. Pozoruhodná v celej listine je skutočnosť, že vzhľadom na to, že išlo o závažný majetkový spor, ktorý sa riešil až pred súdom krajinského sudcu, nikde v listine sa vôbec nespomínajú konkrétne názvy zemí či majetkov, ktoré k Marcelovmu hradu patrili, pričom podľa starších údajov by malo ísť jednoznačne o dediny Letanovce a Hejmut. Rovnako pozoruhodné sú aj údaje o samotnom Marcelovom hrade, ktorý je dôsledne v celom texte listiny označovaný iba ako miesto – lokalita, či len priestor akéhosi hradu (*locus cuiusdam castri Marchelwara*), čo by mohlo naznačovať, že hrad bol v tomto období (zrejme už od konca 13. storočia) spustený a nevyužívaný. J. Vencko vyslovil predpoklad, že cisterci Marcelov hrad zreparovali a obývali ho,⁶⁰ čo na základe písomných prameňov nemožno potvrdiť, ba vzhľadom na neskoršie udalosti sa skôr zdá, že Marcelov hrad zostal pustý. Napokon aj archeologický výskum z roku 1959 potvrdil, že hrad sa zachoval len vo svojej najstaršej stavebnej fáze z polovice 13. storočia, teda jeho neskoršie stavebné upravy sa nepotvrdili.⁶¹

Už koncom roka 1348 sa naplnila podmienka vzájomnej dohody z roku 1346 medzi spišským prepoštom a spiškoštiavnickými cistercitmi, pretože spišský prepošt Ján sa stal vesprímskym biskupom.⁶² Marcelov hrad sa aj s príslušnými majetkami mal vrátiť do vlastníctva Spišskej kapituly. Vzhľadom na nedostatok písomných správ nevieme, či sa novému prepoštovi Mikulášovi skutočne podarilo naplniť dohodu so spiškoštiavnickým opátom a opäť získať pre kapitolu Marcelov hrad, no podľa ďalších indícií sa zdá, že cisterci odmietali Marcelov hrad kapitule vrátiť, čo viedlo k obnoveniu sporu.

31. augusta 1363 si nechal spišský prepošt prostredníctvom spišského kanonika – kustóda Jána vyhotoviť v Jasovskom konvente hodnoverný odpis falošnej donačnej listiny z roku 1250, čo sa zdôvod-

ňovalo nielen všeobecným dôvodom o nebezpečnosti na cestách, keď je potrebné túto listinu pri zvláštnych príležitostiach prenášať, ale hlavne tým, že kapitula potrebuje vierohodný exemplár, ktorý by mal právoplatnosť originálu.⁶³ Pozoruhodný je údaj o tom, že podľa textu tohto hodnoverného odpisu bola tranzumovaná listina hodnoverná, bezchybná a nepoškodená,⁶⁴ hoci vieme s istotou, že už v roku 1335 bola jej pečať silne poškodená.

Už z predchádzajúceho obdobia tiež bezpečne vieme, že Spišská kapitula operovala listinou, hlásiacou sa do roku 1250 len v čase prebiehajúcich sporov o majetok Marcelovho hradu a je odôvodnené domnievať sa, že aj v tomto prípade impulzom pre vyhotovenie hodnoverného odpisu bol ešte stále prebiehajúci spor so spiškoštiavnickými cistercitmi. Nepochybné aj v dôsledku tohto sporu dňa 13. októbra 1364 uhorský kráľ Ľudovít I. konfirmoval na žiadosť spišského prepošta Benedikta údajnú listinu Bela IV. zo 7. októbra 1250,⁶⁵ čo by mohlo poukazovať na skutočnosť, že spor bol napokon rozhodnutý v prospech prepošta a kapituly, ako sa domnieval už M. Pirhalla.⁶⁶ Potvrďuje to aj ďalší spor z roku 1431, keď spišský prepošt Juraj vystupoval ako oprávnený majiteľ lesov v okolí Marcelovho hradu, ktoré protiprávne okupovali obyvatelia Iliášoviec, Spišského Štvrťka, no predovšetkým Hrabušíc.⁶⁷

Opísaný priebeh sporu medzi kapitulou a cistercitmi zo Spišského Štiavnika, ktorý sa tiahol od polovice 14. storočia v tomto období nebol jediným sporom o majetok letanovského a hejmutského chotára, pretože súčasne s ním prebiehal aj iný spor dotýkajúci sa dediny nazývanej Janusfalva – Jánova Ves, ktorá sa tiež nachádzala v jeho hraniciach a ktorého podrobný priebeh poznáme z rozsudkovej listiny krajinského sudcu Tomáša zo 6. februára 1354.⁶⁸

Už v roku 1350 prepošt Mikuláš obvinil pred krajinským sudcom Tomášom zemanov Štefana a Hanka, synov Eliáša, syna Goblina, že akási ich osada, ktorú „oni sami nazývajú Janusfalva“ („quam ipsi Janusfalva appellarent“), sa nachádza

⁶⁰ VENCKO: *Dejiny štiavnického opátstva*, s. 50–51, 287.

⁶¹ POLLA: *Zisťovací*, s. 253–279.

⁶² PIRHALLA: *A szepesi prépostság*, s. 50–51.

⁶³ ŠA Levoča, SpP, inv. č. 81, sign. II., Man. I., No. 14. RÁBIK: *Spišské falzum*, s. 45–46, príloha č. 3: „ut dum in specie deferere easdem propter discrimina viarum esset periculosum ipsas sub sigilli nostri testimonio rescribi faceremus ad cautelam, quatenus sui exemplari tamquam originali fides adhiberetur“.

⁶⁴ *Tamže*: „litteras privilegiales non rasas non cancellatas non abollatas nec in aliqua sui parte viciatas aut suspectas“.

⁶⁵ ŠA Levoča, SpK, Scrin. 6, Fasc. 1, No. 10. BÁRTFAI: *Okleveltár a gróf Csáky 1/1*, s. 123 (maď. reg.).

⁶⁶ PIRHALLA: *A szepesi prépostság*, s. 51.

⁶⁷ ŠA Levoča, SpP, II., Fasc. 12, No. 218, nepag. (littera F).

⁶⁸ ŠA Levoča, SpK, Scrin. 6, Fasc. 1, No. 8. Výtah z tejto listiny je prepísaný aj v protokole z polovice 18. storočia ŠA Levoča, SpP, II., Fasc. 12, No. 218, nepag. (littera E).

v hraniciach dedín Letanovce a Hejmut, patriacich Spišskej kapitule, a podobne tak neoprávnené užívajú aj polovicu mlyna na Hornáde, ktorý tiež tvorí súčasť majetkov uvedených dedín.⁶⁹ Prepošť dôrazne požadoval vyšetriť, z akého dôvodu tento majetok okupujú. Krajinský sudca predvolal obvinených zemanov pred svoj súd na 6. októbra uvedeného roku, kde ich zástupca zeman Hank, syn Jána, vyhlásil, že obvinení disponujú potrebnými a účinnými dokumentmi, na základe ktorých môžu na súde obhájiť vlastníctvo sporného majetku. Na následný súd spišského župana sa nedostavili a nereagovali ani na ďalšie štyri predvolania a zástupca Spišskej kapituly zeman Ján, syn Štefana, požadoval vynesenie rozsudku v prospech prepošťa bez prítomnosti druhej strany. Krajinský sudca nakoniec v roku 1353 nechal podľa uhorských procesných zvyklostí zemanov Hanka a Štefana, synov Eliáša, zástupcami Jasovského konventu a kráľovým človekom zemanom Matúšom, synom Zeura, verejne a poslednýkrát citovať na troch po sebe nasledujúcich miestnych trhoch, ktoré sa konali v Spišskom Štvrtku v najbližší štvrtok po sviatku svätého Barabáša apoštola (13. júna), potom hneď najbližšiu sobotu po tomto dni v Spišskej Sobote (15. júna) a napokon aj v najbližší pondelok, teda na tretí deň sviatku svätých mučeníkov Víta a Modesta v Kežmarku (17. júna).⁷⁰ Na týchto trhoch boli zástupcami Jasovského konventu a kráľovým človekom obaja zemanovia Hank a Štefan, synovia Eliáša, poslednýkrát predvolaní na 1. júla pred súd krajinského sudcu,⁷¹ na ktorý sa opätovne nedostavili. Vtedy na potvrdenie oprávnených nárokov spišského prepošťa predložil jeho zástupca zeman Ján, syn Štefana, pred krajinským sudcom listinu Bela IV. hlásiacu sa do roku 1250, podľa ktorej sa zreteľne preukázalo, že sporný majetok sa skutočne

nachádza v hraniciach dedín Letanovce a Hejmut, ktoré boli riadne darované prepoštovi a kapitule.⁷² V dôsledku toho napokon krajinský sudca nariadil Jasovskému konventu uviesť do držby sporných majetkov spišského prepošťa a kapitolu.

Z textu uvedených listín bližšie nevyplýva, kde sa nachádzala sporná Jánova Ves, no na chrbte citovanej rozsudkovej listiny krajinského sudcu Tomáša z roku 1354 je pozoruhodný záznam napísaný súčasnou pisárskou rukou zrejme už krátko po jej vydaní, podľa ktorého mala dedina Janusfalva – Jánova Ves aj iný názov (staršieho pôvodu), a to Kľačany.⁷³

S majetkom tohto názvu sa stretáme už v listine Spišskej kapituly z 8. mája 1317, podľa ktorej komes Gelracus so synmi zo Spišskej Soboty predali mešťanom zo Spišského Štvrtka zem vo veľkosti dvoch popluží v chotári Malých Tomášoviec (Arnutoviec). Pri opise hraníc predávanej zeme sa spomínajú aj hranice akejsi zeme Kľačany, ktorá podľa opísaných hraníc musela ležať niekde severovýchodne v tesnom susedstve už vlastného intravilánu Letanoviec.⁷⁴ Je nepochybné, že išlo o ten istý majetok, ktorý sa spomína pod menom Janusfalva aj v spore medzi jej držiteľmi a spišským prepoštom.

Ďalší údaj o zemi Kľačany nachádzame aj v listine uhorského kráľa Karola I. z roku 1336, podľa ktorej sa mu sťažovali hostia zo Spišského Štvrtka na neustále spory, ktoré mali s okolitými šľachticmi ohľadom ich zemí nazývaných Mortunfeulde (zaniknutá lokalita), Mahalafeulde (dnes Machalovce), Gerlahfeulde (zaniknutá lokalita) a Kelechenfeulde (Kľačany).⁷⁵ Spišskoštvrtočania tiež vyhlásili, že všetky uvedené majetky ležali v tesnom susedstve chotára ich mesta a získali ich od rovnomenných majiteľov, ktorí boli kráľovskými auridátormi.

⁶⁹ Ide o tzv. Letanovský mlyn, ktorý je doložený už v roku 1317 a po ktorom sa do súčasnosti zachoval rovnomenný chotárný názov. Porovnaj text a pozn. č. 74.

⁷⁰ ŠA Levoča, SpK, Scrin. 6, Fasc. 1, No. 8: „in tribus foris comprovincialibus ..., videlicet feria quinta proxima post festum beati Barabe apostoli die forensi in possessione Zenthlazlo et sabbato proximo post diem predictam in civitate Zenthgyurgh et feria secunda, videlicet tercio die festi beati Viti et Modesti martirorum predictorum in civitate Kesmark“.

⁷¹ ŠA Levoča, SpK, Scrin. 6, Fasc. 2, No. 13.

⁷² ŠA Levoča, SpK, Scrin. 6, Fasc. 1, No. 8: „ad comprobacionem huius, ut prefata possessio, quam predicti filii Elye hactenus Janusfolua nominasset, ac eciam medietas prefati molendini intra metas prenominarum duarum possessionum Leton et Heymuth vocatarum adiacerent, privilegium serenissimi principis domini Bele quondam illustris regis Hungarie anno Domini millesimo ducentesimo quinquagesimo emanatum nobis presentarat, in quo haberebatur manifeste, quod ipse dominus Bela rex deliberacione prehabita et eciam ex causis in eodem privilegio lucidius conscriptis in Scepus iuxta fluvium Harnad quoddam castrum, quod videlicet a nomine Marcelli, qui primo ipsam terram coluerat vulgariter fuisset vocatum cum terris duarum villarum castri Scepsyensis Heymuth videlicet et Leton nuncupatis ac omnibus suis utilitatibus omnino eximentes a castro de Scepus dedisset, contulisset et tradidisset ecclesie sancti Martini de Scepus et preposito eiusdem ecclesie pro remedio anime karissimi fratris sui regis Colomani clare memorie, habendum, tenendum et perpetuo possidendum, mete vero predicti castri ac ipsarum villarum manifeste et seriatim in eodem privilegio continebantur“.

⁷³ *Tamže*: „super reopentacione (!) possessionis Kelechen intra metas Leton“. Nad slovom Kelechen je rukou zo 16. stor. dopísané „alias Jannusfalwa intra metas Lethon et Hemuch“.

⁷⁴ MOL DL 71 624, 71 628. *RDSI* 2, s. 99–100, č. 185: „venit ad metam Clechen terream“.

⁷⁵ MOL DL 71 635. L. Juck (ed.): *Výsady miest a mestečiek na Slovensku (1235–1350)*, vol. 1. Bratislava 1984, s. 123–125, č. 148.

Ako sme videli už v predchádzajúcej listine z roku 1317, mešťania Spišského Štvrtka skutočne skupovali okolité majetky od ich pôvodných majiteľov, akým bol v uvedenom roku 1317 aj spiškosobotský mešťan Gerlach (Gerlacus – ten ju tiež získal kúpou, ako je to vyslovene zaznamenané, išlo teda o starší majetkový celok), pričom je uvedené, že jeho zem (v listine z roku 1336 už ako Gerlahfeulde) bola pôvodne súčasťou chotára formujúcej sa dediny Malé Tomášovce – Arnutovce.⁷⁶ Od osobného mena mali svoje názvy aj majetky Mortunfeulde a Mahalfeulde,⁷⁷ no to už nemožno konštatovať o majetku Kelechenfeulde (Kľačany), ako to tvrdili spišskoštvrtockí hostia pred panovníkom,⁷⁸ pretože v skutočnosti ide o starý slovanský názov vzťahujúci sa na zem, na ktorej sa len neskôr sformovala aj iná dedina s alternatívnym názvom Jánova Ves (Janosfalva), ako sme to videli z listiny z roku 1354.

Z uvedeného tiež vyplýva, že zem Kľačany tvorila väčší majetkový celok staršieho pôvodu, z ktorého časť, na ktorej jestvovala dedina Jánova Ves, stala sa po roku 1354 súčasťou chotára Letanoviec, v dôsledku čoho aj zaniká samotný názov Jánova Ves (Janusfalva) a v ďalších prameňoch sa s ním nestretávame. Naopak, pôvodný a starý slovenský názov Kľačany sa zachoval aj naďalej až do 19. storočia, a to vo forme miestneho názvu časti letanovského a hejmutského chotára ako *praedium Klacsán*. Tak je doložený aj v elenchu písomností v kapitulnom archíve vzťahujúcich sa na majetky kapituly z roku 1799.⁷⁹

Inak je potrebné osobitne zdôrazniť, že názov tohto typu (Kľačany), ktorý nachádzame aj v iných kútoch Slovenska, je starobyľný a o jeho slovan-

skom pôvode niet žiadnych pochyb. Za slovanský ho pokladá aj maďarský slavista I. Kniezsa, ktorý jeho etymológiu hľadá v slovanskom apelatíve „klek“ (slovensky „kľak“) vo význame „skala“ (szikla), pričom samotný názov „Kľačany“ (Kelec-sény) vysvetľuje ako dedinu „ľudí bývajúcich pri skale.“⁸⁰ Názor I. Kniezsu si osvojil aj B. Varsik,⁸¹ no v slovenskej historickej obci skôr prevláda interpretácia, že ide o archaický slovanský názov predmaďarského pôvodu patriaci do skupiny názvov tzv. služobníckych dedín a v tomto prípade označuje osadu, ktorej obyvatelia boli zameraní na chov koní, kobýl (slov. apel. kľače > kobyla).⁸²

V tejto súvislosti nie je zanedbateľná ani skutočnosť, že v blízkom susedstve sa nachádzalo aj predveľkomoravské Hradisko I na Čingove a menšie Hradisko II na druhej strane rieky Hornád, ktoré mali centrálnu hospodársko-správnu postavenie pre región Spiša od 8. do 12. storočia.⁸³ Na základe uvedeného možno vysloviť predpoklad, že aj na zemi Kľačany jestvovala v 11.–12. storočí (ba azda už od 9. storočia) služobnícka dedina s funkčnou väzbou práve na centrálnu hradisko na Čingove, ktorej názov pretrval až do 14. storočia (dokonca aj neskôr).⁸⁴ S uvedeným nepochybné súvisí, že bezprostredne so zemou Kľačany susedila aj neskoršia dedina Arnutovce, pôvodne s názvom Malé Tomášovce, o ktorej sa v roku 1278 konštatuje, že jej obyvatelia žili pod starým slovenským právom a slobodou („sub libertate Sclavorum“).⁸⁵ Išlo teda o pôvodné slovenské obyvateľstvo, ktoré zachovalo kontinuitu aj okolitých pôvodných slovenských názvov. Ich právny status bol zaiste výsledkom reziduálneho pretrvávania ich staršieho právneho postavenia pred maďarského obdobia.

⁷⁶ K lokalizácii porov. ŠTEVÍK: Sídlna štruktúra, s. 55, ktorý však nesprávne predpokladal jej súvis s kopijníckou osadou Urbanovce.

⁷⁷ ŠMILAUER: *Vodopis starého Slovenska*, s. 193, *713D, s. 394, 489. FEKETE NAGY: *A Szepesség területei*, s. 194.

⁷⁸ Túto etymológiu zastáva aj O. R. HALAGA: *Počiatky Košíc a zrod metropoly*. Košice 1992, s. 252–256. Sám však priznáva, že ide o starý názov spred 13. storočia, čím sa dostáva do rozporu.

⁷⁹ ŠA Levoča, SpK, Scrin. 6 – Elenchum litteralium ... bona Ven. Capituli Scepusiensis in comitattibus Scepusiensi et Sárosiensi existencia tangentium ... conficet anno 1799 Emericus Mercz, juratus notarius Capituli Scepusiensis (indexe pod č. 24).

⁸⁰ I. KNEZSA: Észrevételek Ila Bálint Gömör megye-jéhez, in: Századok, roč. 81, 1947, s. 222–223.

⁸¹ B. VARSIK: *Osídlenie Košickej kotliny*, vol. 2. Bratislava 1973, s. 58.

⁸² E. KRAJČOVIČ: Z historickej typológie služobníckych osadných názvov v Podunajsku, in: *O počiatkoch slovenských dejín*, ed. P. Ratkoš. Bratislava 1965, s. 205–250. M. KUČERA: *Slovensko po páde Veľkej Moravy*. Bratislava 1974, s. 122–123. P. RATKOŠ: *Slovensko v dobe veľkomoravskej*. Košice 1988, s. 101. Etymológiu Kľačany – Kobylany potvrdzuje aj doklad o našej dedine „Kelechen“, ktorá je v roku 1651 medzi majetkami Spišského hradu zaznamenaná ako *prédium* – majer (puszta) už pod názvom „Kobulyan“. J. ILLÉSY: *Igló királyi korona*, s. 60.

⁸³ F. JAVORSKÝ: Výsledky archeologického výskumu v Slovenskom raji, in: *AVANS 1976*. Nitra 1977, s. 153–166. Novšie ČAPLOVIČ: *Včasnostredoveké*, s. 140.

⁸⁴ Treba osobitne upozorniť, že Kľačany neboli jedinou služobníckou dedinou v tomto sídlíštnom priestore, ale takýto pôvod mali aj blízke dediny Iľašovce (r. 1317 villa Vrsi - RDSI 2, s. 130-131, č. 263), Huncovce (r. 1308 villa Canis - V. SEDLÁK (ed.): *Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae. Vol 1*. Bratislavae 1980, s. 263, č. 579), Dravce (r. 1317 villa Drouch - V. SEDLÁK: RDSI 2, s. 130-131, č. 263) a zaniknutá dedina Bycere = Psiare (r. 1290 poss. Bycere – MOL DL 68 764). Akčný rádius týchto dedín, ich chronologické začlenenie a interpretácia ich funkčnej pôsobnosti si vyžadujú osobitný výskum, no už načrtnuté súvislosti poukazujú na vyvinutú hospodársku a správnu organizáciu Spiša pred 13. storočím s väzbou na centrálnu správnu hradisko v Čingove.

⁸⁵ MOL DL 71 613. BÁRTFAI: *Okleveltár a gróf Csáky 1/1*, s. 12. BORSÁ: RA 2/2–3, s. 218, č. 2897.

Všetky uvedené spory o chotár Letanoviec a Hejmutu boli nepochybne dôsledkom nielen neskoršieho formovania tohto chotára v porovnaní s okolitými majetkami, ale určite súviseli i so skutočnosťou, že donácia Letanoviec nikdy neprebehla zaužívaným spôsobom (keďže introdukcia do vlastníctva v roku 1269 sa nemohla opierať o presne vymedzené hranice, tie sa vytýčili až vo falošnej listine, ktorá vznikla až po vydaní riadnej donácie v roku 1269), čo v ďalšom vývoji viedlo ku konfrontácii s okolitými majetkovými právami, založenými na starších, prípadne súčasných nárokoch, hoci falošná listina, hlásiaca sa do roku 1250, nikdy v dejinách sa nevnímala ako problematická.

Ďalšie správy o Marcelovom hrade a jeho majetkoch zo 14. storočia nepoznáme a v dejinách opäť vystupuje už len od začiatku štyridsiatych rokov 15. storočia, keď sa zvyšky hradu stali jedným z najvýznamnejších vojenskooperačných bodov bratrických vojsk na Spiši.⁸⁶ V tomto období hrad v dôsledku prerušenej kontinuity funkčnosti stráca svoj dovtedajší bežne užívaný názov, ako ho poznáme z prameňov z 13. a 14. storočia, ale pomenúva sa najčastejšie len podľa názvu vrchu, na ktorom stál.

Už z roku 1441 máme správu o tom, že Marcelov hrad slúžil ako opevnené sídlo bratrického kapitána Vojtka („capitaneus de Zelene Gory“), ktorý listom zo 4. mája uvedeného roku vyzýval obyvateľov vzdialeného Bardejova, aby mu platili holdovacie poplatky, inak im bude škodiť.⁸⁷

Podľa nápisu v levočskom kostole⁸⁸ i *Spiškosobotskej kroniky*, ktorá vznikla len krátko po roku 1457,⁸⁹ hradný kopec na Želenej hure v roku 1453 obsadila vojenská družina pod vedením Petra Aksamita, ktorý hrad nanovo opevnil, a toto svoje sídlo nazýval podľa názvu vrchu Želena hura alebo biblickým menom Tábor. Z neho potom podnikal

pustošivé nájazdy do širokého okolia. Ako hlavný kapitán na Táboře je Peter Aksamit titulovaný už na liste spred roka 1455⁹⁰ a potom aj zo 14. mája 1457 adresovanom Bardejovčanom, ktorým oznamuje príchod svojho komplica Petra Komorovského.⁹¹ Už okolo roku 1450 bol na Táboře („in monte Thabor“) kapitánom istý Blažej Maďar,⁹² čo značí, že Marcelov hrad dostal „bratrícke“ pomenovanie už pred jeho obsadením Petrom Aksamitom v roku 1453, no okolité obyvateľstvo ho aj naďalej pomenovávalo podľa vrchu, na ktorom stál. Potvrďuje to aj listina krajinského sudcu Ladislava z Pavloviec nad Uhom, z ktorej sa dozvedáme, že Ján, syn Petra z Brezovice, protestoval a žiadal vydať svedectvo o tom, že keď na osobitné poverenie panovníka spolu so svojimi spoločníkmi a familiármí okolo sviatku svätého Mateja (24. februára) tiahli do boja proti bratríkom a prechádzali po ceste od pevnosti nazývanej Zelený hrad (teda Marcelov hrad) smerom k Spišskému hradu, kde sa mali pripojiť k Ladislavovi Huňadymu a Jurajovi Turzovi (Thurzo), a prechádzali okolo Levoče, zajali ich levočskí mešťania a držali niekoľko dní v žalároch. Až na naliehanie okolitej šľachty a pod prísahou dovedli Jána z Brezovice na Spišskú kapitolu, kde ho prinútili, aby im daroval svoju dedinu Jamník na Spiši.⁹³

Aj v nasledujúcom období bola Zelená hora pre bratríkov vyhľadávanou strategickou a fortifikačnou lokalitou. Tak v roku 1462 vyzýval kráľ Matej I. Bardejovčanov, aby pod velenie Štefana Zápoľského vypravili po sto jazdcov a pešiakov, pretože na Spiši i v Šariši sa bratříci usilujú nanovo stavať pevnosti a opevnenia.⁹⁴ Ešte aj v roku 1463 písal Štefan Zápoľský varovný list Bardejovčanom, v ktorom ich upozorňoval na to, že asi dve míle nad Novým Targom sa zhromažďuje bratrícke vojsko pod vedením kapitánov Talafúsa, Korbela, Perena, Bastasana a Zelenku, a informoval ich o úmysle bratríkov

⁸⁶ POLLA a SLIVKA: Husiti, Jiskrovci, s. 69–103 (najmä s. 79–80).

⁸⁷ Štátny okresný archív (ďalej ŠOKA) v Bradejove, Magistrát mesta Bardejova, No. 378. B. IVÁNYI (ed.): *Bártfa szabad királyi város levéltára 1319–1501* (ďalej *Bártfa*), vol. 1. Budapest 1910, s. 67, č. 371. Listinu v plnom znení publikuje aj V. CHALOUPECKÝ: *Středověké listy ze Slovenska. Sběrka listů a listin, psaných jazykem národním z let 1426–1490*. Bratislava a Praha 1937, s. 171–172.

⁸⁸ C. WAGNER: *Analecta Scepusii sacri et profani*, vol 2, Viennae 1775, s. 347: „Anno etiam eodem (MCCCCLIII) quidem raptores et aemuli sub ductu Petri Axamith montem circa Kabisdorff incastrarunt, eumque Viridem montem aut Thabor cognominantes, hanc patriam variis angustiis molestarunt“. Na inom mieste kostola je stručný údaj: „MCCCCLIII Axamith et Grünberg obsidetur“. *Tamže*.

⁸⁹ A szepes-szombati krónika, ed. K. Demkó. Lőcse 1891, s. 33. Pozri aj slovenský preklad: *Spiškosobotská kronika*. in: *Kroniky stredovekého Slovenska*, ed. J. Sopko. Budmerice 1995, s. 111.

⁹⁰ IVÁNYI: *Bártfa*, vol. 1, s. 103, č. 613.

⁹¹ ŠOKA Bradejov, Magistrát mesta Bardejova, No. 850. CHALOUPECKÝ: *Středověké listy ze Slovenska*, s. 84: „Petrus Axamith de Cossow, supremus capitaneus fratrum et in Thabor“.

⁹² IVÁNYI: *Bártfa*, vol. 1, s. 99, č. 579.

⁹³ MOL DL 14 799: „cum ... a parte fortalicii Zeldwar vocati ad resistendum iniquis Bohemis ... versus castrum Scepus ... et ... prope civitatem Lewchiensem pervenisset, tunc ... cives eiusdem civitatis ... ipsum Johannem ... captivari captumque ad ... civitatem ... deduci et deportari fecisset“.

⁹⁴ C. WAGNER: *Diplomatarium Comitatus Sarosiensis. Posonii et Cassoviae 1780*, s. 121–122, č. XIX.

opevniť Zelenú horu.⁹⁵ Údaje v listine spišského župana Štefana Zápoľského sú zároveň poslednými správami o existencii opevneného sídla na mieste pôvodného stredovekého Marcelovho hradu, ktoré svoju potenciálnu fortifikačnú funkciu stratilo zrejme až po definitívnej porážke bratrických vojsk v bitke pri Veľkých Kostolnoch v roku 1467.⁹⁶

Napokon posledné správy o Marcelovom hrade poznáme až z polovice 17. storočia, keď sa opäť rozmnožili spory o letanovské majetky, predovšetkým medzi Letanovčanmi a obyvateľmi Hrabušíc. Tie od roku 1639 patrili grófovi Štefanovi Čákimu a jeho manželke Eve, dcére palatína Žigmunda Forgáča z Gýmeša, no keď mali byť Spišskou kapitulou 6. februára uvedeného roku vovedení do ich držby, prepošt kapituly Imrich Luctor osobne protestoval proti štatúcii a introdukcii ohľadom majetku celého Marcelovho hradu a dedín Hejmutu (Haimucz) a Letanoviec, a to najmä v tých miestach, kde ich chotáre vzájomne susedili s Hrabušicami.⁹⁷

Aj pri novej štatúcii Štefana Čákiho do majetku Hrabušíc v roku 1652 Spišská kapitula svoj protest zopakovala, pričom opäť protestovala predovšetkým proti porušovaniu svojich majetkových práv, ktoré mala v dedinách Letanovce a Hejmut (Heimuth).⁹⁸

Je potrebné zdôrazniť, že v portálnych súpisoch zo 16. storočia dedina Hejmut sa vôbec nevyskytuje, ale vždy vystupujú len Letanovce, a to ani medzi majetkami kapituly a prepošta. Dedina v 16. storočí už nejstvovala ako samostatné sídlisko, preto aj správy z rokov 1639 a 1652 o Hejmute nevychádzali z reálneho stavu, ale zakladali sa na staršej tradícii, vychádzajúcej z listín z 13. a 14. storočia, ktorá pokladala za súčasť panstva Marcelovho hradu aj dve dediny.

Ako dosvedčujú ďalšie pramene, majetkové spory sa medzi obyvateľmi Hrabušíc a Letanoviec už od začiatku 17. storočia čoraz viac stupňovali, pričom vznikli aj viaceré dokumenty s detailnými popismi letanovského chotára, pri ktorých sú zaznamenané mnohé, dodnes živé, miestne, chotár-

ne a vodopisné názvy, so samotným Marcelovým hradom, ba ani s dedinou Hejmut sa v nich nestretávame.⁹⁹ Len v spomínanom *Elenchu písomností o majetkoch Spišskej kapituly* z roku 1799 sa ešte uvádza ako „Hejmuth praedium“ (teda majer),¹⁰⁰ čo znamená, že ešte na prelome 18. a 19. storočia jestvovalo určité povedomie o tejto dedine a jej poľnosti transformované v chotárnom názve.

Práve problematika lokalizácie dediny Hejmut je ďalšou dôležitou otázkou, ktorú sa usilovali zodpovedať takmer všetci autori venujúci sa dejinám Marcelovho hradu, pričom najčastejšie ju stotožňovali s Arnutovcami, ležiacimi v susedstve Letanoviec. Do literatúry tento názor uviedol už J. Hradský, ktorý na základe nemeckého názvu Arnutoviec vo forme *Höfchen*, uvádzaný v J. Lipského (J. Lipszky) *Repertorium locorum*,¹⁰¹ stotožnil Hejmut s Arnutovcami, čo zopakoval aj vo svojej inej štúdií o miestnych názvoch na území Spišskej župy.¹⁰² Názor Hradského prebrali aj všetci neskorší autori, no predovšetkým editori stredovekých prameňov o Marcelovom hrade. Podobne tento názor zastával aj D. Csánki,¹⁰³ len A. Fekete Nagy a po ňom aj V. Šmilauer ho odmietli, keď správne zdôraznili, že Arnutovce sa v najstarších prameňoch spomínajú výlučne ako Malé Tomášovce.¹⁰⁴ Napriek uvedenému do dnešných dní v literatúre aj naďalej pretrváva stotožňovanie dediny Hejmut s Arnutovcami. Za rozhodujúci argument proti identifikácii Arnutoviec s dedinou Marcelovho hradu okrem už Fekete Nagyom uvedeného dôvodu treba pokladať samotnú metáciu v texte sfalšovanej listiny, hlásiacej sa do roku 1250, ktorá sa stala podkladom pre vytvorenie letanovského a hejmutského chotára. Dôležitý je hlavne popis severnej časti hraníc a najmä tá časť metácie, kde hranica vedie od Štvrtockého potoka (*Mortunpataka*) smerom k hraničnému zemnému medzníku pri veľkej ceste (vedúcej zo Spišskej Novej Vsi do Spišského Štvrťka), no neprekračuje ju smerom k Arnutovciam (!), ale otáča sa na juh a smeruje až k sútoku Štvrtockého potoka a Brusníka (*Letonpataka*), ktorý prechádza a pokračuje smerom

⁹⁵ ŠOKA Bardejov, Magistrát mesta Bardejova, No. 1478. IVÁNYI: *Bártfa*, vol. 1, s. 224, č. 1471. CHALOUPECKÝ: *Středověké listy ze Slovenska*, s. 68: „volunt Viridem Montem fortificare et ab ipso dampna et predia huic regno inferre“.

⁹⁶ B. KLEIN, A. RUTKAY A R. MARSINA: *Vojenské dejiny Slovenska: Stručný náčrt do roku 1526*, vol. 1. Bratislava 1993, s. 172.

⁹⁷ L. SZ. BÁRTEAI: *Okleveltár a gróf Csáky család történetéhez*, vol. 1/2. Budapest 1919, s. 702–715 (najmä s. 713).

⁹⁸ ŠA Levoča, SpP, II., Fasc. 12, No. 218, nepag. (littera N).

⁹⁹ ŠA Levoča, SpP, II., Fasc. 12, No. 218, nepag. (littera G až V). Ide o listiny z rokov 1611, 1612, 1613, 1619, 1628, 1642, 1652, 1692, 1693, 1754, 1756.

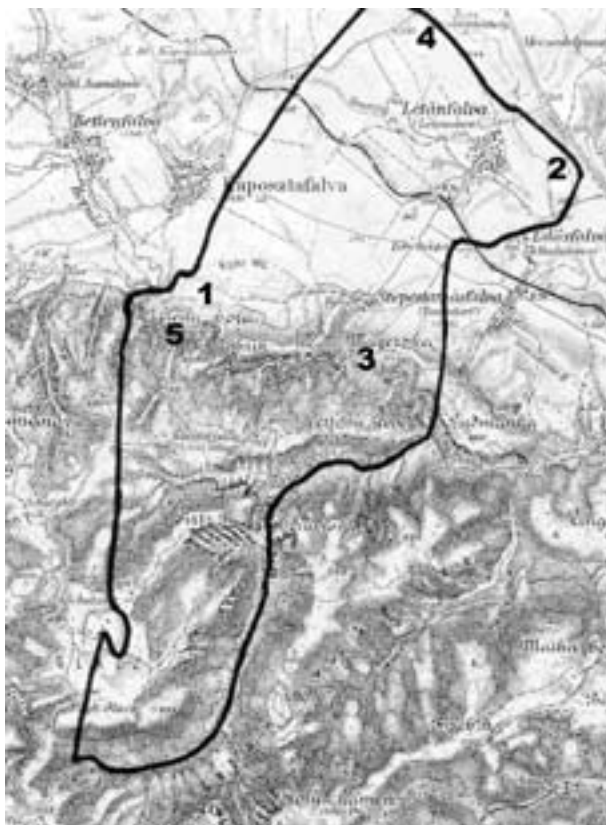
¹⁰⁰ Porovnaj pozn. č. 81 (V indexe pod č. 17).

¹⁰¹ HRADSKÝ: *Marcell-vár*, s. 7. J. LIPSZKY DE SZEDLICSNA: *Repertorium locorum objectoriumque*. Budae 1808, s. 21.

¹⁰² J. HRADSKÝ: *Szepesvármegye helységnevei*. Löcsén 1887, s. 35, 83.

¹⁰³ D. CSÁNKI: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*, vol. 1. Budapest 1890, s. 255.

¹⁰⁴ FEKETE NAGY: *A Szepesség területei*, s. 85–86, 90–91. ŠMILAUER: *Osídlení a národnosti Spiše*, s. 154–173. Najnovšie aj ŠTEVÍK: *Sídelná štruktúra*, s. 53, 59.

Metácia majetku Marcelovho hradu z roku 1269/1270 (1250¹⁰⁵)

Legenda: 1. Marcelova zem pred rokom 1270
2. Janosfalva alias terra Kelechen; 1354
3. Letanovský mlyn; 1317
4. Zem v prenájme mešťanov zo Spišského Štvrtka; 1371
5. Marcelov hrad

Pozn.: Podľa špec. mapy z r. 1927, vyhotovenej na základe mapy z r. 1889. (zakreslil V. R.)

na juh.¹⁰⁵ Z tejto metácie tak zreteľne vyznieva, že dedina Hejmut nemôže byť Arnutovcami,¹⁰⁶ a aj o niečo neskoršia metácia Arnutoviec z roku 1282 opísanú časť metácie dôsledne doržila.¹⁰⁷

Kde však ležala dedina Hejmut, o ktorej inak máme zo stredoveku bohaté správy, ba v písomných prameňoch sa zachovala tradícia o jej existencii až do polovice 17. storočia?

A. Fekete Nagy dedinu Hejmut lokalizuje juhovýchodne od Letanoviec, do blízkosti hraníc s Hrabušicami a etymológiu jej názvu podľa Pirhallu vysvetľuje zo slovanského apelatíva vo význame „zlatá brázda“ (Aranybrázda), čo už V. Šmilauer odmietol ako neopodstatnené.¹⁰⁸

Predovšetkým treba upozorniť na skutočnosť, že vo všetkých známych písomných prameňoch dedi-

na Hejmut nikdy nevystupuje samostatne (výnimkou je len údaj o darovaní desiatkov z tejto dediny v roku 1282), ale vždy len popri Letanovciach. Podobne aj chotár dediny Hejmut nikdy nenachádzame spomenutý samostatne, ale vždy len v súvislosti s chotárom Letanoviec. Naopak, Letanovce sú veľmi často spomínané aj samostatne, najmä pri metáciach okolitých majetkov a aj pri sporoch o letanovský chotár s obyvateľmi okolitých dedín vystupujú vždy len obyvatelia Letanoviec. Z vyššie opísaných sporov, ktoré spišskí prepošti a kapitula viedli už od 13. storočia s vlastníkmi iných majetkových celkov v letanovskom chotári, vieme tieto s výnimkou zaniknutej dediny Zachmarfalva pomerne presne lokalizovať, a tak vieme, že zem Marcela, podľa ktorej bol aj pomenovaný kráľovský hrad na Zelenej hore a o ktorú prišiel v roku 1270, ležala v jeho tesnom susedstve pri Hornáde, východne od neho už bolo močaristé územie, ako je tomu ešte aj dnes. Iný majetok nazývaný Janusfalva, alebo inak aj Klačany, sa zase rozprestieral severovýchodne od Letanoviec, v tesnom susedstve Arnutoviec a patrila k nemu aj polovica mlyna na Hornáde. Ďalší majetkový celok sa vytvoril pred rokom 1371 aj v severozápadnej časti chotára na hraniciach so Spišským Štvrtkom, dnes približne v mieste s chotárnym názvom Chmelník. Dozvedáme sa o ňom z listiny spišského prepošta Benedikta z roku 1371, ktorou potvrdil tento starší prenájom mešťanom Spišského Štvrtka za ročnú sumu dva florény v zlate spoločne s príslušnými desiatkami.¹⁰⁹ Z uvedeného vyplýva, že žiadny z týchto celkov nemožno stotožniť s dedinou Hejmut. Zo sporov s obyvateľmi Hrabušíc o letanovský chotár zo 17. až polovice 18. storočia poznáme detailne takmer všetky miestne, chotárne a vodopisné názvy letanovského chotára, z ktorých žiadny nemožno stotožniť s Hejmutom. Ten sa dokonca spomína (výlučne len s Letanovcami) paralelne popri nich ako živá a jestvujúca dedina, ktorej chotár je totožný s chotárom Letanoviec. Pritom v polovici 17. storočia sa náhle a bez stopy z prameňov stráca. Z uvedeného možno dôvodne predpokladať, že v skutočnosti dedina Hejmut pôvodne priamo susedila s intravilánom Letanoviec a najskôr už v stredoveku pravdepodobne s nimi aj sídlitne splynula. V 16. storočí Hejmut nejestvoval už ako samostatná dedina, keď v portálnych súpisoch vystupujú už len Letanovce, ktoré boli zdaňované takto: roku 1538 a 1544 – 12 floré-

¹⁰⁵ Za upozornenie a pomoc pri lokalizácii miestnych, chotárných a vodopisných názvov ďakujeme Mgr. M. Števíkovi, historikovi Eubovnianskeho múzea.

¹⁰⁶ V tomto zmysle korigujeme naše predchádzajúce stanovisko i my. RÁBIK: Spišské falzum, s. 27–47.

¹⁰⁷ MOL DL 1031. Porov. aj inú metáciu z roku 1397/1510. ŠA Levoča, SpK, Scrin. 6, Fasc. 5, No. 4.

¹⁰⁸ FEKETE NAGY: *A Szepesség területe*, s. 86. (Tiež priložená mapa Spiša). ŠMILAUER: *Osídlení a národnosti Spiše*, s. 170.

¹⁰⁹ BÁRTFAI: *Okleveltár a gróf Csáky 1/1*, s. 132–133.

nov, 1547 – od 4 pôrt, 1550 – od 12 pôrt, 1552 – od 5 pôrt, 1553, 1554 a 1555 – od 11 pôrt, 1557, 1559, 1564, 1567 – od 10 pôrt, 1570 – od 10 a ¼, 1593 – od 8 ½.¹¹⁰ Oveľa dôležitejší je údaj, že Letanovce sa označovali ako majetkovo rozdelené (takmer na polovicu) medzi spišského prepošta a kapitolu, hoci vieme, že v stredoveku kapitule patrila iba Hejmut, pričom Letanovce zostali majetkom prepošta, ako sa to určilo dohodami z rokov 1281 a 1282. Aby však mohlo dôjsť k takému majetkovému stavu, muselo aj skutočne dôjsť k sídlitnému, a aj administratívne splynutiu oboch dedín, pretože ak by tomu tak nebolo a dedina Hejmut by vymrela, zanikli by aj majetkové nároky Spišskej kapituly. Nestalo sa tak a sídlitným splynutím oboch dedín sa uchovali aj majetkové práva kanonikov, a to až do 18. storočia. Tradícia pôvodnej sídlitnej i administratívnej samostatnosti oboch dedín sa premietla v portálnych súpisoch i v tom, že Letanovce mali až dvoch richtárov, ktorí boli oslobodení od platenia daní. Na splynutie oboch dedín napokon poukazuje i kvantitatívny rozmer dediny koncom

16. storočia, keď sa pri sčítaní domov v roku 1598 v Letanovciach uviedlo až 52 domov, viac mali len Hrabušice (100) a Smižany (100) – priemer okolitých dedín sa pohyboval v rozmedzí od 15 do 20 domov.¹¹¹ Napriek uvedenému je téza o splynutí Hejmutu s Letanovcami len predpoklad, ktorý môže potvrdiť či vyvrátiť len ďalší podrobný (tiež i archeologický) výskum.

Záverom môžeme konštatovať, že v stredovekých dejinách Spiša mal Marcelov hrad výrazné postavenie a okolnosti jeho držby aj bezprostredne vplývali na tvorbu sídliskovej štruktúry v jeho blízkom okolí. Treba napokon ešte zdôrazniť, že majetkovým podkladom pre držbu hradu sa pre spišského prepošta stala predovšetkým zmena pôvodných podmienok donácie, ku ktorej došlo ešte v 13. storočí. Rovnako východiskom pre držbu majetkov hradu bola zase sfalšovaná listina, ktorá sa dátumom svojho vydania hlásila do roku 1250. V dôsledku toho napokon spišský prepošt a kapitula držbu hradu úspešne obhájili aj v nasledujúcich storočiach.

Príloha

Vyšehrad, 1346 máj 11.

Komes Pavol, krajiný sudca uhorského kráľa Ľudovíta I., potvrdzuje dohodu medzi spišským prepoštom Jánom a Willermom, opátom cistercijského opátstva blahoslavenej Panny Márie v Spišskom Štiavniku ohľadom užívania územia Marcelovho hradu a zemí, ktoré k nemu patria, a to tak, že spišský prepošt Ján počas svojho života alebo po dobu svojho pôsobenia v úrade spišského prepošta prepúšťa sporné územie Marcelovho hradu do užívania spiškoštiavnického opátstva s podmienkou, že ak zomrie alebo bude preložený na iný cirkevný úrad, sporné majetky sa vrátia späť do vlastníctva spišského prepošta a kapituly.

Orig. perg., lat., uložený v Štátnom oblastnom archíve v Levoči, fond Súkromný archív Spišskej kapituly, Scrin. 6, Fasc. 5, No. 3 (A). Na chrbte rukovo zo 17. storočia je napísané: „1346“.

Nos comes Paulus iudex curie domini Lodovici Dei gracia incliti regis Hungarie, memorie commendamus, quod cum inter magistrum || Johannem, prepositum ecclesie Scepsiensis¹ (!), actorem ab una, et inter religiosum virum fratrem Johannem, abbatem et conventum mo||nasterii beate Virginis de Scepus², ipsoque fratre Johan-

ne abbate in alterius ecclesie abbatiam translato, inter fratrem Wyllermum, modernum abbatem eiusdem ecclesie et suum conventum², in causa attractos, parte ex altera, in facto loci cuiusdam castris Marchell||wara (!) vocati et terrarum ad ipsum pertinencium in comitatu Scepsiensis iuxta fluvium Harnad⁴ existencium, litis materia coram nobis diucius ventilata et ad ultimum, ad presentes octavas festi beati Georgii martiris⁵ prorogata extitisset. Demum ipsis octavis festi beati Georgii martiris⁵ advenientibus, pro ipso magistro Johanne preposito Scepsiensis magister Demetrius canonicus eiusdem ecclesie Scepsiensis¹ cum procuratoriis litteris eiusdem domini prepositi, ab una, pro predictis vero fratre Wyllermo abbate et conventu de Scepus² Johannes filius Stephani cum procuratoriis litteris eorundem, parte ex altera, ad nostram accedentes presenciam, obtenta prius et data per nos partibus reformandi licencia, per eundem magistrum Demetrium, procuratorem ipsius magistris Johannis prepositi Scepsiensis, propositum extitit vive vocis oraculo coram nobis [ut etiam ...]^a a ipsum magistrum Johannem prepositum Scepsiensensem tempus senectutis, langor que continue infirmitatis, adeo oppressisset, ut in facto ipsius loci castris Marchellwara³ vocati et terrarum ad ipsum pertinencium, contra ipsos fratrem Wyllermum abbatem et conventum de Scepus²

¹¹⁰ Porov. text a pozn. 51.

¹¹¹ MOL Budapest, Kamarai Levéltár, E 158, A. 2657, *Conscriptiones portarum comitatus Scepsiensis*, fol. 272.

ac cum eisdem in lite diucius procedere non valeret, ob hoc ipse magister Johannes prepositus Scepsiensis lite et omnimode sue accioni in facto loci dicti castri³ et terrarum ad idem spectancium^b, contra ipsos, dominum abbatem et suum conventum, mote, exnunc penitus renunciasset et dictum locum castri Marcelwara³ (!) vocati ac terras ad idem spectantes, eisdem domino abbati et suo conventui Scepsiensis² ac ecclesie eorum prefate, quo usque in seculo presenti vitam ducere posset corporalem possidendas et pacifice conservandas remississet et resignasset pleno iure, imo^c idem magister Demetrius procurator auctoritate premissa in ipsius domini Johannis prepositi persona remisit et resignavit, dans tamen et permittens ipse ecclesie Scepsiensis¹ et successoribus eiusdem domini prepositi, ipsius scilicet ecclesie prepositis pro tempore constituendis, ipsum locum castri et terras pertinentes ad idem a suis decentoribus, ipso tamen domino Johanne preposito Scepsiensis decesso vel in alterius ecclesie beneficium, si contingat, translato, dum voluit liberam per om-

nia nomine iuris ecclesie Scepsiensis requirendi facultatem, litteras et instrumenta ipsius ecclesie Scepsiensis¹ in facto ipsius loci castri³ et terrarum ad ipsum pertinencium confectas et habita in eiusdem domini Johannis personis in suo vigore permanere commitendo, de iudicio eciam pacis ipse partes nobis satisfecerunt ad plenum, ut debebant. In eius testimonium presentes partibus predictis litteras nostras patentes duximus conferendas. Datum in Wysegrad⁶, duodecimo die octavarum festi beati Georgii martiris predictarum, anno Domini millesimo trecentesimo quadragésimo sexto.

Pritlačená pečať na chrbte listiny už chýba.

^a V A poškodené zárezmi pre pružky pergamenu pre dorzálnu pečať. ^b Opravil som, v A „spectanciam“. ^c Opravil som, v A „ymo“.

¹⁻¹ Kapitula svätého Martina na Spiši. ² Cisterciácké Opátstvo bl. Panny Márie v Spišskom Štiavniku. ³ Marcelov hrad na Zelenej hore (Kóta 653,7), k. ú. Hrabušice. ⁴ Hornád. ⁵ 30. apríl. ⁶ Vyšehrad nad Dunajom.

Die Marcelburg in der Zips und die Umstände ihres Besitzes im Mittelalter

Die älteste schriftliche Notiz über die Marcelburg in Hrabušice (Kabsdorf) finden wir in der sich zum Jahre 1250 bekundenden Urkunde, mittels der Bela IV. die Burg auch mit den zugehörigen Gütern dem Zipser Propst geschenkt hat. Die Urkunde wurde jedoch irgendwann vor dem 10. August 1270 gefälscht und die wahre Donation der Marcelburg hat sich erst im Jahre 1269 verwirklicht. Das Ziel der Ausfertigung einer gefälschten Urkunde war die Bestrebung des Zipser Propstes Muthmer, das in der Nachbarschaft der Burg liegende Eigentum eines gewissen Marcellus (von dem auch die Burg ihren Namen erwarb) und Blasius, der Servienten der Kunigunde ducissae Cracoviae et Sandomieriae zu gewinnen. Mit dem Burgaufbau selbst begann man dabei aus Initiative des ungarischen Königs Bela IV. erst nach dem verwüstenden Tatareneinfall nach Ungarn in den Jahren 1241–1242, wobei die Burg nebst einer Militärverteidigungs- auch eine Verwaltungsfunktion erfüllen sollte. Sie wurde jedoch besonders wegen des Widerstandes des Ortsadels und auch der Zipser Propstei niemals in der beabsichtigten Gestalt fertig gebaut. Der Herrscher bemühte sich, ihren Nachbau im Jahre 1269 durch ihre bedingte Schenkung dem Zipser Propst Muthmer mit der Pflicht, die Burg fertig zu bauen und sie zu erhalten, durchzusetzen, was auch die Schenkung der Dörfer Hejmut (Heimut) und Letanovce (Lettensdorf) unterstützen sollte. Der Zipser Propst setzte jedoch den Burgbau nicht fort, sondern konzentrierte sich nur auf den Erhalt des Besitzes der geschenkten Güter. Er bemühte sich darum, durch das häufige Vorlegen der ursprünglichen Donation den ungarischen Herrschern zur Bestätigung, mit dem Ziel die ursprünglichen Bedingungen der Donation zu ändern. Das ist ihm auch wirklich gelungen, als die Donation bereits von Ladislaus IV. im Jahre 1278 bestätigt wurde, wobei er die Pflicht darauf einschränkte, nur dann an der Burg weiterzubauen, wenn er selbst das für notwendig hält. So ähnlich bestätigten die Donation auch Königin Elisabeth im Jahre 1279 und König Andreas III. im Jahre 1291, aber bereits ohne die Bedingung, die Burg fertig zu bauen und so wurde die Marcelburg auch mit den Dörfern Letanovce und Hejmut zu einem unangezweiften Bestandteil des Eigentums des Zipser Propstes und des Kapitels. Im 14. Jahrhundert hatten die verödete Burg für einige Zeit auch die Zisterzienser aus Spišský Štiavnik (Schawnik) erworben, aber weitere Nachrichten über sie haben wir erst aus dem 15. Jahrhundert, als sie zum beliebten Sitz der Hussiten in der Zips wurde. Die letzten Nachrichten über die Marcelburg stammen schließlich aus der Hälfte des 17. Jahrhunderts.

Diskusia

Ryszard GRZESIK: S čím stotožňuje Csánky Hejmut?

Vladimír RÁBIK: Mám tu aj Csánkyho. Zastáva názor Hradského, že ide o Arnutovce.

Miloš MAREK: Chcem sa opýtať, či v prameňoch náhodou nefigurujú zároveň Hajmut s Janušfalvou?

Vladimír RÁBIK: Nie. Vôbec nie. Sledoval som aj túto stopu...

Miloš MAREK: ... v tejto súvislosti by som sa chcel opýtať, možno že je to kuchynská etymológia, ale či tieto dva názvy spolu nesúvisia, Janušfalva a Hajmut, či ten Hajmut, Hain, nie je nejakou nemeckou formou odvodenou z mena Johanus?

Vladimír RÁBIK: No, skutočne tá otázka etymológie Hejmutu sa bude musieť ešte riešiť. Toto je len taký prvý

krok. V každom prípade sa mi nepodarilo preukázať prítomnosť nemeckého obyvateľstva v Letanovciach. Preto ju vylučujem aj v prítomnosti Hejmutu. Z dôvodu, že vystupujú spoločne ako akýsi spoločný právny majetkový zväz. Jednoducho nenašiel som a nenachádzam žiadne presvedčivé dôkazy o tom, žeby skutočne Nemci prenikli do Letanoviec

Miloš MAREK: Letanovce ani neboli zaradené do spišskej provincie...

Vladimír RÁBIK: ...presne, takže preto skôr vylučujem prítomnosť Nemcov a ich vplyv aj na tvorbu názvu Hejmutu, aj keď veľmi často sa bádatelia usilovali hľadať koreň toho slova, toho názvu, v nemčine. Je skutočne pravda, že meno Johannes v nemeckých mestách má rôznu obmenu Hanus, Hans, Hein. Henel, je taká akoby kvázi zdrobnelina, veľmi často sa nachádza. Johan je napokon toho tiež meno, takže je to otvorená otázka

Miloš MAREK: Ešte by som sa chcel spýtať v súvislosti s motiváciou vzniku samotného hradu. Nenaznačil si tam, aspoň som to nepočul, súvislosť s budovaním Marcelovho hradu a s budovaním opevnenia na Kláštorisku. Archeologický výskum kladie práve budovanie opevnenia na Kláštorisku do druhej polovice 13. storočia. Nesúvisí náhodou zanechanie dostavby Marcelovho hradu práve s tým? A nemožno náhodou aj výstavbu Marcelovho hradu dávať do súvisu so šíriacimi sa správami o druhom príchode, o návrate Tatárov do Uhorska? Čo sa nakoniec aj na Spiši v osemdesiatych rokoch 13. storočia aj stalo.

Vladimír RÁBIK: K prvej otázke. Literatúra tieto údaje dáva dohromady. Naozaj to takto interpretuje. Prerušenie výstavby Marcelovho hradu, bolo dôsledkom úsilia o dostavbu nejakého refugia na Lapis refugii. Najmä v súvislosti s tatárskym vpádom. Práve preto je kľúčová otázka datovania, kedy sa začala výstavba hradu? Preto som sa tomu tak špeciálne venoval a preto som sa aj snažil vyriešiť ten problém. Prišiel som k názoru, že nemohlo dôjsť k výstavbe hradu pred tatárskym vpádom o čo sa opierajú tie názory, ktoré to takto vykladajú vo vzťahu ku Kláštorisku. Vychádza mi, že až po tatárskom vpáde sa začalo s výstavbou Marcelovho hradu, nie skôr. Nenašiel som žiaden súvis, ktorý by mi bezprostredne nejako indikoval prerušenie výstavby Marcelovho hradu v súvislosti s budovaním nejakého refugialného hradiska. Naopak, skôr mi vychádzalo, keďže išlo o nespochybniteľné vlastníctvo, teda majetok spišského prepošta, skôr mi vyplývalo úsilie získať majetok, ale zbaviť sa tej povinnosti a bremena dostavby hradu. Panovníkovi na tom záležalo. Podrobne sa to podarilo zdokumentovať na základe konfirmácií, ktoré prepošt predkladal. Nič-menej v archeologickej obci tento názor pretrváva a je stále otvorenou otázkou.

Martin HOMZA: Zareagoval by som na kuluárovú pripomienku pána profesora, že je to príliš konkrétny referát, ku ktorému by diskusia nemala byť.

Henryk RUCIŃSKI: ...pardon, asi sme si celkom dobre nerozumeli...

Martin HOMZA: Dobré, takže sme sa asi nerozumeli. V každom prípade ide o to, prečo je tento text zaujímavý? Rieši množstvo parciálnych záležitostí, ktoré majú všeobecnú vypovedaciu schopnosť. Marcelov hrad je jeden z hradov Spiša, ale prečo je dôležitý? Lebo je postavený práve pri tom starom čingovskom hradisku. Myslím si, že to je tiež jedna stopa, ktorá naznačuje motiváciu vzniku hradu. Na malom priestore sú tu doložené tri hradiská. Prvé – tzv. Hradisko I., to je koniec 8. začiatok 9. storočia, druhé je Hradisko II. na Čingove postavené po násilnom zničení Hradiska I. ako správne centrum širšieho územia, no a podľa najnovších nálezov prezentovaných doc. Slivkom veľkomoravské nálezy máme aj zo Želenej Hury, čo je vlastne pozícia budúceho Marcelovho hradu. Ide tu teda evidentne o centrálnu polohu v rámci Spiša. Na Spišskom kopci Veľkú Moravu nemáme, máme ju ale na Dreveníku. Celé by to svedčilo o tom, že vlastne tu, nadväzujem už trochu na referát, ktorý odznel, je centrálné územie Spiša. Spišský hrad, Dreveník, to bolo vlastne hraničné územie, ktoré bránilo prístupu od východu, spoza Braniska. Preto brána, Branisko. Prečo sa teda na Želenej hure začalo vôbec stavať a kedy? Vo svojich starších výskumoch som prezentoval, tiež vo viere, že listina 1250 je pravdivá, – keďže je tam údaj, že to už bolo dávno – názor, že muselo to byť teda pred rokom 1241. Aj preto by som celkom, napriek všetkým úžasným argumentom, zatiaľ neopúšťal túto platformu a to z jednoduchého dôvodu, z praktického dôvodu. Naozaj nie je možné, nie je v ľudských silách a ani v spišských silách to nie je, aby jedna populácia, ktorá má v tom čase toľko a toľko ľudí a toľko a toľko rúk budovala v jednom čase dva rozdielne fortifikačné systémy. Myslím si, že fyzicky sa to nedá stihnúť. Logika veci skôr diktuje, že niečo muselo byť skôr a niečo muselo byť neskôr. Som za to, že skôr musel byť hrad a neskôr muselo byť refúgium.

A teraz v čom je ešte tento príspevok zaujímavý. Rieši vzťahy, klasické vzťahy, ktoré sú dôležité pre to obdobie prechodu od kniežacieho, u nás od kráľovského, patriarchálneho, patrimoniálneho obdobia štátu, k štátu feudálnemu a rieši to na veľmi zaujímavých vzťahoch. Ako pozemkový fond na začiatku vyzeral. Ako do neho vstúpili Kľačany, ale aj Smižany, samozrejme. Ide o služobnícke obce, no a samozrejme Dravce, Jamník, etc. Všetky sú okolo Marcelovho hradu, okolo starého centra. Nie okolo Spišského hradu, nového centra. Asi takto nejakto to tu pravdepodobne pôvodne vyzeralo. Vraciam sa k veľkomoravskému a ranému uhorskému obdobiu. Až po istom veľmi dlhom čase do toho začala vstupovať cirkev – kapitula i prepošstvo i miestni cisterci, neskôr kartuziáni, medzitým miestna šľachta a ako do toho začalo vstupovať ostatné obyvateľstvo, etc. Vlastne na tomto kľúčovom bode, okolo bývalého Marcelovho hradu sa všetky záujmy náhle stretávajú a prepletajú... Celý tento text je neuveriteľne zaujímavý. Chápem ho ako *pars pro toto* pre celú tú spišskú krajinu.

Stredoveké cirkevné pečate spišskej proveniencie (Sonda do problematiky)

Introducing Medieval Ecclesiastical Seals of Scepusian Origin

Among the medieval ecclesiastical seals of Scepusian origin are the seals of ecclesiastical institutions (Spišská Kapitula, monasteries, convents), and those of clergy representatives (prepositi, canons, parish priests and convent superiors). The most important ecclesiastical institution was Saint Martin's Collegiate Chapter, which included another institution, the locus credibilis, the main publisher of medieval documents of the chapter and prepositus. Among other institutions with notable seals were the Cartusian monasteries of Letencow (Kláštorskó) and Lechnica (Červený Kláštor).

Cirkevné pečate svojou ikonografiou i špecifickou úlohou a stredovekým ponímaním slova, obrazu a hierarchie poriadku patria medzi funkčne i ikonograficky k najzaujímavejším druhom pečatí. V našom príspevku zameriame svoju pozornosť na stredoveké cirkevné pečate z územia Spišskej župy, teda pečate cirkevných inštitúcií ako sú Spišská kapitula, kláštory a konventy, no aj osobné pečate duchovných osôb (prepoštov, kanonikov, farárov, predstavených konventov) s funkčnou väzbou na územie Spiša v stredoveku. Prítomný príspevok je potrebné chápať len ako sondu do celej problematiky, ktorou sa pokúsime predstaviť na príklade niektorých cirkevných pečatí charakter celého výskumu v tangovanej problematike a naznačiť tendencie ďalšieho výskumu.

Nepochybne najvýznamnejšou cirkevnou inštitúciou na Spiši v stredoveku bola Kolegiátna kapitula svätého Martina. Jej vznik sa všeobecne kladie najneskôr na koniec 12. storočia,¹ pretože v roku 1209 daroval Ondrej II. rozsiahle majetky nad riekou Poprad spišskému prepoštovi Adolfovi,² čo dokladá Spišskú kapitulú už ako ustálenú inštitúciu v cirkevnej územno-správnej organizácii Ostrihomskej arcidiecézy.

Všeobecne počiatky užívania pečatí cirkevnými inštitúciami vo verejnoprávnom či súkromnom styku v najstaršom období sú len ťažšie dokumentovateľné, no treba zdôrazniť, že keď od tridsiatych rokov 13. storočia boli konventy a kapituly už priamo zainteresované do verejnoprávných pokonaní, mnohé kláštory a cirkevné inštitúcie používali svoje pečate dlhšiu dobu (napríklad pečať Nitrianskej kapituly je známa už z listiny z roku 1229). Z toho vyplýva, že pri najmenšom významnejšie cirkevné inštitúcie nepochybne užívali vlastné pečate dávno pred rozšírením úzu spisomňovania verejnoprávných, ale i súkromných pokonaní, k čomu vo všeobecnosti dochádza až od polovice 13. storočia. Jednoznačne to dokladajú zápisy v tzv. Varadínskom registri zo začiatku 13. storočia, z ktorého sa dozvedáme, že Božie súdy – ordálie sa vykonávali spôsobom, pri ktorom sa rany po rozžeravenom železe obväzovali a pečatili pečaťou príslušnej kapituly.³ Podľa 22. článku prvého zákonníka kráľa Kolomana I. (1095–1116) sa Božie súdy smeli vykonávať len v biskupských sídlach a vo väčších prepozitúrach, ako aj v Bratislave a v Nitre (pri kapitulách),⁴ čo znamená, že už v tomto období museli disponovať vlastnými verejnými uhodnoverňovacími

* Mgr. Vladimír RÁBIK, PhD. Pôsobí na Katedre histórie Trnavskej univerzity. Venuje sa vývoju stredovekého osídlenia Slovenska a pomocným vedám historickým.

¹ M. PIRHALLA: *A szepesi prépostság vázlatos története kezdetől a püspökség felállításáig*. Lőcse 1899, s. 10–12. E. FÜGEDI: *Kirchliche Topographie und Siedlungsverhältnisse im Mittelalter in der Slowakei*, in: *Studia Slavica*, roč. 5, 1959, s. 384. A. FEKETE NAGY: *A Szepesség területi és társadalmi kialakulása*. Budapest 1934, s. 34–50. Novšie F. B. ROMHÁNYI: *Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon*. Budapest 2000, s. 65.

² R. MARSINA (ed.): *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae* (ďalej CDSI), vol. 1. Bratislavae 1971, s. 122–123, č. 154.

³ L. B. KUMOROVITZ: *A magyar pecséthasználat története a középkorban*. Budapest 1993, s. 22.

⁴ L. ZÁVODSZKY: *A Szent István, Szent László és Szent Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai*. Budapest 1904, s. 186: „Judicium ferri et aque in aliqua ecclesia fieri interdiximus, nisi in sede episcopali et maioribus preposituris, nec non in Posonio et Nitre”.

prostriedkami – pečaťami. Najstaršie pečate Bratislavskej a Nitrianskej kapituly, ktoré poznáme z listín z prvej polovice 13. storočia,⁵ tak už mohli predstavovať chronologicky až mladší vývojový stupeň ich autentických pečatí.⁶

Na základe uvedeného možno len hypoteticky predpokladať, že aj Spišské prepoštvstvo bolo miestom konania Božích súdov, keďže tiež patrilo už od svojho vzniku k väčším prepozitúram v rámci Ostrihomskej arcidiecézy, teda už najneskôr na konci 12. storočia mohla aj Spišská kapitula disponovať vlastnou autentickou pečaťou. Z prameňov je zrejmé, že sporiace sa stránky z územia dnešného východného Slovenska (Šarišská, Zemplínska a Abovská župa) si svoje spory riešili až vo Veľkom Varadíne, a nie v oveľa bližšom súde pri Spišskej prepozitúre, čo však mohlo vyplývať aj z požiadavky na objektivitu vzdialenejšieho súdu. Požiadavka disponibility vlastného uhodnoverňovacieho prostriedku – autentickkej pečate a výkonu verejnonotárskej funkcie s ustanovením inštitútu hodnoverného miesta pre Spišskú kapitulu nastala už začiatkom tridsiatych rokov 13. storočia. Vyplývala z konfirmácie *Zlatej buly Ondreja II.* z roku 1231, ktorou sa nariadilo, aby dôležitejšie majetkovo-právne pokonania okrem *pristalda* potvrdil aj príslušný biskup alebo kapitula, pri právnych pokonaniach menšieho významu postačovalo aj svedectvo miestnych konventov a kláštorov.⁷ Dôvod pre toto ustanovenie bol prozaický a súvisel so všeobecným rozšírením korupcie kráľovských poverencov – *pristaldov* v tejto dobe, na čo boli časté sťažnosti. Tento článok v *Zlatej bule* z roku 1231 sa tak stal právnym základom pre ustanovenie osobitého inštitútu hodnoverných miest v Uhorskom kráľovstve, ktoré, hoci boli inštitútmi svetského uhorského práva, jestvovali až do 19. storočia popri cirkevných inštitúciách, s ktorými boli personálne prepojené a nadväzovali tak na staršiu tradíciu Božích súdov.⁸

V literatúre je často pertraktovaný údaj, podľa ktorého Spišská kapitula vystupovala už v roku 1229 vo funkcii hodnoverného miesta. Opiera sa pritom o listinu haličského kráľa Kolomana, ktorou panovník potvrdil Rugasovým synom Donovi a Matejovi držbu štyroch popluží zeme vykrojenej z majetku Spišských Tomášoviec. V listine sa zároveň uvádza, že Koloman poveril svojho *pristalda* Polena, aby vyznačil hranice tejto zeme.⁹ Z textu listiny teda nijako nevyplýva účasť kapituly na celom donačnom akte, naopak, *metáciu* (a zaiste i *štatúciu* a *introdukcíu*) vykonával ešte Kolomanov osobitný poverenec – *pristaldus*. Je tiež pozoruhodné, že s celým donačným aktom vyslovili svoj súhlas aj všetci Kolomanovi (spišskí, najmä okolití) šľachtici a slobodní obyvatelia, čo je dokladom pretrvávajúcej tradičnej právnej zvyklosti – *fasie*. Práve listina z roku 1229 tak bezpečne dokladá, že v uvedenom období Spišská kapitula ešte nevykonávala verejnonotársku činnosť, prípadne že hlavná váha vo verejnoprávnych pokonaniach spočívala na osobitnom inštitúte kráľovského poverenca – *pristalda*. Na základe tohto jediného známeho údaju pred rokom 1231 nemožno kapitulu jednoznačne vylúčiť z verejnoprávnych úkonov na Spiši. V každom prípade nás upozorňuje, že v tomto období jej úloha v uvedenej sfére verejného života ešte nebola dominantná. Aj v nasledujúcom období z pohľadu vydavateľskej inštitúcie hodnoverných listín spečatených autentickou pečaťou kapituly sa funkcia kapituly ako sídla hodnoverného miesta vyvíjala len pozvoľna, pričom až do roku 1260 možno hovoriť len o začiatkoch jej diplomatickej činnosti.¹⁰

Napriek uvedenému, *Hodnoverné miesto* pri Spišskej kapitule nepochybne už v prvej polovici 13. storočia disponovalo vlastnou autentickou pečaťou, ktorou uhodnoverňovalo listiny vydávané vo vlastnej réžii. Táto pečať bola v literatúre už viackrát publikovaná, prekreslená či popísaná,

⁵ K pečati Bratislavskej kapituly porovnaj S. LENHARTOVÁ: Diplomático-paleografický rozbor listín vydaných Hodnoverným miestom pri Bratislavskej kapitule do roku 1300, in: *Zborník príspevkov k slovenským dejinám*, ed. V. Sedlák. Bratislava 1998, s. 176. Pečať Nitrianskej kapituly na listine z roku 1229 porovnaj CDSI 1, s. 363, č. 14, Appendix-sigilla, tab. XIV.

⁶ I. TAKÁCS: *A magyarországi káptalanok és konventek középkori pecsétjei*. Budapest 1992, s. 79, kladie vznik pečate Bratislavskej kapituly už najneskôr na koniec 12. storočia. Najneskôr na koniec 12. storočia treba však klásť i vznik najstaršej známej pečate Nitrianskej kapituly.

⁷ CDSI 1, s. 267–269, č. 37.

⁸ K vývoju hodnoverných miest v Uhorsku porovnaj H. LÁSZLÓVÁ: Hodnoverné miesta na Slovensku, in: *Ars notaria*, roč. 4, 1999, s. 9–19 (tam aj početná staršia literatúra).

⁹ CDSI 1, s. 256, č. 359.

¹⁰ R. MARSINA: *Štúdie k Slovenskému diplomatáru II.* (Historické štúdie). Bratislava 1989, s. 133–135. Novšie aj A. ŠVECOVÁ: Činnosť Hodnoverného miesta Spišskej kapituly v rokoch 1260–1314. Diplomová práca. Katedra histórie FH Trnavskej univerzity, Trnava 2002, s. 16–17.

¹¹ A. IPOLY-STUMMER: Beiträge zur mittelalterlichen Siegelkunde Ungarns, in: *Mittelheilungen der K. K. Commission zur Erhaltung und Erforschung der Baudenkmale*, roč. 4, 1859, s. 301. J. HRADSKÝ: *Initia progressus ac praesens status Capituli ad sanctum Martinum E. C. de Monte Scepusio olim collegiati*. Szepesváralja MCML, s. 243. L. BÁRTFAI-SZABÓ: Három Árpádkori pecsét,

Obr. 1. a) Staršia pečať Spišskej kapituly; 1270 b) Mladšia pečať Spišskej kapituly; 1300 c) Kresba ml. pečate Spišskej kapituly (Jerney,1855)

no bádatelia sa zvyčajne uspokojujú len s rámčovým datovaním vzniku jej typária do prvej polovice 13. storočia.¹¹ Jeho najstarší známy odtlačok sa zachoval odtlačený v miske z prírodného nefarbeného vosku na listine z roku 1270.¹² Pečať mala okrúhly tvar s priemerom 35 mm. V jej pečatnom poli je vyobrazený výjav z legendy o svätom Martinovi, biskupovi z Tours – patrónovi Kolegiátnej kapituly, a to na koni sediaci postava svätého Martina s aureolou, ktorý s mečom v pravici rozťína svoj plášť pridržaný ľavicou a podáva ho žobrákovi, ktorý stojí za koňom a smerom k jazdcovi vystiera svoje ruky. Kruhopsis pečate oddeľuje od pečatného poľa pravidelný *perlovec* a tvorí ho majuskulný gotický nápis uvedený gréckym krížom (s rozšírenými koncami ramien): + S · CAPITVLI · SCI · MARTINI · DE · CIPIS : (= *sigillum capituli sancti Martini de Cipis*). Slová kruhopisu oddeľujú bodky a ukončuje ho dvojbodka.

Je potrebné zdôrazniť, že v ikonografiách cirkevných pečatí kapitúl a konventov v Uhorsku možno rozlišovať dva ustálené a vyhranené ikonografické typy. Prvý predstavujú obrazy patrónov s atribútmi konventov a kláštorov (napr. pečať hronskosvätobeňadického kláštora). Zdá sa pritom, akoby tento ikonografický typ pečatí kládol vo svojej symbolike dôraz na duchovnú moc a poslanie cirkvi v spoločenskej societe. Iný ikonografický typ konventných pečatí predstavujú tie pečate, ktoré vo svojich pečatných poliach zobrazujú cirkevné stavby (pričom v niektorých prípadoch možno uvažovať aj o reálnom

predobraz) ako sídlo a obraz Božej cirkvi.¹³ Tento obrazový typ už viac kladie dôraz na svetskú úlohu cirkevných korporácií, najmä v právnom význame slova (pečať Nitrianskej kapituly).

Pečať Spišskej kapituly povahou svojho pečatného obrazu patrí do prvej skupiny konventných a kapitulných uhorských pečatí, no svojím hagiografickým obsahom prekračuje tento vyhranený obrazový typ. Neznázorňuje totiž len patróna kapituly či jeho atribúty, ale v pečati je zobrazený celý obrazový príbeh - legenda o Kristovi, ktorý sa nepoznaný v podobe žobráka zjavil svätému Martinovi, a ten mu podaroval polovicu svojho plášťa (symbolizujúceho bohatstvo – dostatok). Celý pečatný obraz je stvárnený mimoriadne akčne a dynamicky s dôrazom na detaily (zvlnená drapéria, pohyb koňa, pohyb svätého Martina, vzťahnuté ruky žobráka). Celý pečatný obraz akoby sa sústredil na vyjadrenie pohybu – symbolické zdôraznenie putovania človeka vo svete, čo nie je vlastne obrazovým kompozíciám stredovekých cirkevných pečatí v Uhorsku.

Pre bližšie určenie doby vzniku *typária* tejto najstaršej známej pečate Spišskej kapituly je rovnako dôležitá i analýza a štruktúra kruhopisu, predovšetkým stvárnenie jednotlivých litier, ktoré malo isté vývojové zákonitosti. Väčšina pečatí spred prvej polovice 13. storočia (najmä spred roka 1241) vykazuje istú podobnosť aj v kompozícii litier v kruhopise, pričom najpodstatnejším znakom je ich nekompaktnosť v štruktúre, čo znamená, že jednotlivé litery sú vo väčšej vzdialenosti od seba.

in: *Turul*, roč. 25, 1907, s. 68. *Slovensko 1 – Dejiny*, zost. J. Tibenský a J. Dekan. Bratislava 1971, s. 250. M. MAYER: Hodnoverné miesta a ich pečate, in: *Vlastivedný časopis*, roč. 17, 1978, č. 3, s. 120. I. TAKÁCS: *A magyarországi káptalanok*, s. 86, č. 46. I. J. NOVÁK: Pečate konventov a kapitúl, in: *Dejiny a kultúra rehoľných komunít na Slovensku*, ed. J. Šimončíč. Trnava 1994, s. 83. E. JAVOŠOVÁ a M. KUZMÍKOVÁ: Verejnoprávna funkcia Spišskej kapituly v stredoveku, in: *Studia Archaeologica Slovaca Mediaevalia*, roč. 3-4, 2000-2001, s. 267. ŠVECOVÁ: Činnosť Hodnoverného miesta Spišskej kapituly, s. 77.

¹² Magyar Országos Levéltár Budapest, Diplomatikai Levéltár (ďalej MOL DL) 70 451. Ďalší zachovaný odtlačok tejto pečate je na listinách z roku 1278 (MOL DL 63 610), z 2. novembra 1287 (MOL DL 14 012) a 1288 (Slovenský národný archív [ďalej SNA]), Hodnoverné miesto Spišskej kapituly, Scr. 9, Fasc. 14, Nr. 27).

¹³ K symbolike cirkevných stavieb porovnaj L. HANUS: *Kostol ako symbol*. Bratislava 1995, s. 72-73.

Obr 2. a) Pečať spišského prepošta Pavla; 1313 b) Pečať spišského prepošta Jána; 1326 c) Pečať spišského prepošta Benedikta; 1363

Tak je tomu aj v prípade kruhopisu pečate Spišskej kapituly. Jednotlivé litery majú plný a archaický, no vyrovnaný a pravidelný tvar akoby unciálnych písmen. Tomuto charakteru sa vymykajú len litery „M“ a „N“ svojou miniskulizujúcou tendenciou. Osobitne významné a signifikantné sú litery „E“ a „C“, ktoré majú archaický tvar – jednotlivé ramená sú predĺžené dopredu, no na konci sa vzájomne nespájajú. Tento tvar litier sa pritom vyskytuje na najstarších známych konventných cirkevných pečatiach a vykazuje podobnosť napríklad s kruhopismi v pečatiach Bratislavskej a Nitrianskej kapituly.¹⁴ Napokon ešte treba zdôrazniť, že okrúhle pečate hodnoverných miest v Uhorsku, ktorých vznik sa kladie najneskôr na začiatok 13. storočia nemali rozmery väčšie ako priemer 40 mm,¹⁵ pečate, ktoré vznikali až po polovici 13. storočia už mali väčšie rozmery, často v priemere až cez 50 mm. Uvedené znaky a črty vo vývoji stredovekých cirkevných konventných a kolegiálnych pečatí dovoľujú klásť vznik *typária* najstaršej pečate Spišskej kapituly už najneskôr na začiatok

13. storočia, ba nemožno vylúčiť jeho existenciu už v druhej polovici 12. storočia. Až s ustanovením inštitúcie hodnoverného miesta pri Spišskej kapitule na začiatku tridsiatych rokov 13. storočia dostala táto stará pečať osobitné uplatnenie i zákonný podklad pre jej výlučnú autenticitu, čo kapitula v *koroboráciách* svojich listín z druhej polovice 13. storočia niekedy aj výslovne zdôrazňovala.¹⁶

Kapitula svoju pečať užívala až do roku 1288. V tomto roku kráľ Ladislav IV., ktorý sa na Spiši zdržiaval od 5. marca 1288¹⁷ so svojím vojskom zloženým prevažne z Kumánov vyplienil Spišskú kapitulu, pričom Kumáni odniesli i autentickú pečať hodnoverného miesta. Kapitula bola preto nútená ešte v tom istom roku dať si vyhotoviť nové *typarium* autentickej pečate a aby sa predišlo prípadnému zneužitiu odcudzeného staršieho *typária*, vydala oznam, podľa ktorého všetci držiteľia listín vydaných kapitulou boli povinní dať si vyhotoviť ich odpis s novou pečaťou kapituly. Zároveň tiež všetky staršie listiny kapituly boli vyhlásené za právne neplatné.¹⁸

¹⁴ Vzorkovnicu písma kruhopisov porovnaj TAKÁCS: *A magyarországi káptalanok*, s. 42 (ide o analýzu kruhopisov pečatí 29 uhorských kapitúl a kláštorov).

¹⁵ Pečať Bratislavskej kapituly mala priemer 37 mm, najstaršia pečať Ostrihomskej kapituly priemer 40 mm. Tamže, s. 57–58, 79–80.

¹⁶ Napríklad roku 1284: „munimine nostri sigilli autentici roborando“ SNA, Súkromný archív Jasovského konventu (ďalej JSA), fasc. 2, nr. 9; 1286: „nostri sigilli autentici“ SNA, JSA, fasc. 2, nr. 10; 1296: „autentici nostras concessimus litteras privilegiales nostri pendentis sigilli munimine roboratas“ MOL DL 40 235.

¹⁷ I. BORSA a I. SZENTPÉTERY: *Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica*, vol. 2/2-3. Budapest 1961 s. 389, č. 3473.

¹⁸ C. WAGNER: *Analecta Scepūsii sacri et profani*, vol. 3. Viena 1774, s. 34. G. FEJÉR (ed.): *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis* (ďalej CDH), vol. V/3, Budae 1829, s. 442. Spomína sa to aj v listine z 1. júna 1292. MOL DL 26 733: „cum in spoliacione ecclesie nostre per regem Ladizlaum et suos Neugaros inter dampna plurima sigillum nostrum fuisset perditum et ablatum, nos iniquorum fallacias calumpniosas equitatis tramite rescindere cupientes omnium generum litteras, que novi sigilli nostri testimonio roborare seu renovare non fuerint, premissa protestacione publica refuntandas seu revocandas duximus ad cautelam“.

Nová autentická pečať Spišskej kapituly sa oproti pôvodnému *typáriu* líšila, hoci zachovávala jej pôvodnú ikonografiu i tvar. Predovšetkým jej priemer už bol väčší, mala priemer až 55 mm, čo bola obvyklá veľkosť mladších pečatí hodnoverných miest v Uhorsku a vyjadrovala vážnosť ich autentickej povahy. Zmeny sa udiali aj v kompozícii pečatného poľa, kde už žobrák nestál s vystretými rukami za koňom, ale kľáčal pod ním s tvárou otočenou k jazdcovi. Napokon pečatné pole pečate ešte dopĺňa aj šesťcípá hviezda po ľavej strane hlavy svätého Martina. Pečatný obraz zachováva dynamiku pôvodnej autentickej pečate a jej hagiografický obsah.¹⁹

K zmenám došlo aj v kruhopise, ktorý tvoril vyspelý gotický majuskulný nápis uvedený gréckym krížom: + S : CAPITVLI · ECLESE · BEATI · MARTINI · DE · SCEPVS (= sigillum capituli ecclesie beati Martini de Scepus).

Oproti staršej pečati bol kruhopis doplnený o slovo „ecclesie“ a zmenené boli slová „sancti < beati“ a „Cipis < Scepus“, čo odrážalo zmeny, ktorými kapitula prešla uplynulým storočím, no predovšetkým kopíroval zavedený a ustálený názov kapituly, ako ho nachádzame v intitulácii ňou vydávaných listín.²⁰ Nová pečať Spišskej kapituly bola užívaná nepretržite po celý stredovek,

pričom najmä v 13. a prvej štvrtine 14. storočia sa skutočnosť, že ide o novú pečať, niekedy aj v *koroborácii* zdôraznila, najmä ak išlo o vyhotovenie odpisu listiny spečatenej ešte staršou pečaťou.²¹

Okrem autentickej pečate vlastnú osobnú pečať už v 13. storočí užívali aj predstavení kapituly – prepošti. Už z roku 1245 poznáme listinu spišského prepošta Mateja, ktorou povolil komesovi Jánovi vystavať kostol v Žehre farárovi, ktorému zároveň daroval desiatky od farníkov za šesť mariiek ročne. Svoju listinu, ktorá bola nepochybne zostavená v *skriptóriu* Spišskej kapituly, uhodnovernil vlastnou osobnou pečaťou.²² Osobnú pečať použil prepošt Matej aj na listinách z rokov 1249,²³ 1257,²⁴ no ani na jednej z listín sa jeho pečať nezachovala. Podobne osobnú pečať užíval aj prepošt Mutimír a uhodnovernil ňou svoj testament z roku 1273.²⁵ Svoju osobnú pečať pripojil aj na listinu z roku 1278, ktorú vydal spoločne s kapitulou vo veci darovania desiatkov farnosti v Spišskom Hrhove, no zachovala sa na nej už iba staršia pečať kapituly.²⁶

Podobne nepoznáme ani osobnú pečať prepošta Bartolomeja, no z roku 1284 poznáme jeho listinu, ktorou Bartolomej (zároveň aj vo funkcii kráľovského vicekancelára), daroval kanonikom majetkové čiastky v dedine Zeek a inú zem ležiacu pri veľkej ceste, ktorá viedla zo Spišskej kapituly

¹⁹ Pečať publikujú J. KOLLER: *Cerographia Hungariae seu notitia de insignibus et sigillis regni Marianno-apostolici*. Tyrnaviae 1734, tab. II, sig. 13. J. JERNEY: A magyarországi káptalanok és konventek mint hiemes és hiteles helyek története, in: *Magyar Történelmi Társaság*, roč. 2, 1859, s. 119-123, tab. 52. K. LIND: *Blätter für altere Sphragistik*. Wien 1878, nr. 113, tab. 5.5. B. CZOBOR: Karl Lind: *Blätter für altere Sphragistik*. (Recenzió), in: *Archaeológiai Értesítő*, roč. 14, 1880, s. 148, tab. 8. HRADSKÝ: *Initia*, s. 244. PIRHALLA: *A szepesi prépostság*, s. 26. V. SEDLÁK (ed.): *Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae* (ďalej RDSI), vol. 1. Bratislavae 1980, s. 547, č. 18, Appendix sigillorum, Tab. 18. B. PUŠKÁROVÁ a I. PUŠKÁR: *Spišská kapitula*. Bratislava 1981, s. 29. NOVÁK: *Pečate konventov a kapitúl*, s. 83. L. VRTEL: *Osem storočí slovenskej heraldiky*. Martin 1999, s. 52. JAVOŠOVÁ a KUZMÍKOVÁ: *Verejnoprávna funkcia Spišskej kapituly*, s. 267. ŠVECOVÁ: *Činnosť Hodnoverného miesta Spišskej kapituly*, s. 77, obr. č. 61.

²⁰ V intitulácii sa slová „sancti“ – „beati“ používali priebežne, no termín „sancti“ je častejší v najstarších listinách spred roka 1288. Termín „Scepus“ je však už ustálený a iné jeho variácie sa vyskytujú len sporadicky. Porovnaj ŠVECOVÁ: *Činnosť Hodnoverného miesta Spišskej kapituly*, s. 21.

²¹ 1290: „litteras sub antiquo sigillo nostro emanatas ... sub novi sigilli nostri testimonio appensione fecimus roborari“ (MOL DL 39 631). 1292: „(litteras) sub antico (!) sigillo nostro pendenti ... easdem litteras sub novi sigilli nostri testimonio duximus rescribendas“ (MOL DL 26 733). 1299: „litteras antiquo sigillo nostro signatas ... rescribi facimus nostrisque novi sigilli testimonio communiri“ (MOL DL 74 781). Zachoval sa aj súdobý stredoveký popis mladšej pečate Spišskej kapituly, a to v listine miechowského verejného notára Lukáša z roku 1475, ktorou na žiadosť miechowského prepošta vyhotovil tranzumpty troch listín Spišskej kapituly o majetkoch lendackého prepošta, jednej zo 7. marca 1313 a dve zo 7. mája 1390. Pri tej príležitosti verejný notár osobitne popísal aj pečate na týchto listinách, a to slovami: „sigilla earum cum suis, in quibus appensa cordis sunt tali noticia sunt cognitiva sigilla prime, secunde et tercie litterarum sunt confecta ex simplicibus tam externis quam internis cera, internis tamen in omnibus tribus sigillis, harum litterarum, de quibus supra actum est, imago sancti Martini confessoris sanctissimi in Christo existentis, se strenue habentis et gladium ad latum sinistrum deferentis visa est exornari et imprimi, sigillum autem littere prime cum viridi serico est appensum, sigilla autem secunde et tercie litterarum cum simplicibus filis sunt appensa“. ŠA Levoča, Pobočka Poprad-Spišská Sobota, Magistrát mesta Kežmarok, Perg. IV. Listina je s menšími chybami publikovaná v *Dokumenty polskie z archiwów dawnego królestwa Węgier*. Tom. II. (dokumenty z lat 1451-1480). Wydał i opracował S. A. SROKA. Kraków: Towarzystwo naukowe „Societas Vistulana“ 2000, s. 162-164, č. 267.

²² *CDSI* 2. Bratislavae 1987, s. 129, č. 194: „presentes litteras concessimus sigilli nostri munimine roboratas“.

²³ *Tamže*, s. 238, č. 341*: „ex litteris Mathei de Scepus, quam Petri de Jasov, prepositorum eorundem sigillo sigillatis“.

²⁴ *Tamže*, s. 406-407, č. 586: „eorum sigilla litteris presentibus apponi“ (spolu s pečaťou spiškoštiavnického opáta Alberta a Goblina, komesa spišských Sasov).

²⁵ Štátny archív (ďalej ŠA) Levoča, Súkromný archív Spišskej kapituly (ďalej SpK), Scrin. 12, Fasc. 1, Nr. 1: „presentes litteras nostras concessimus ... sigilli nostri munimine roboratas. (koroboráciu dopĺňa aj sankcia exkomunikácie).

²⁶ MOL DL 63 610: „presentes litteras nostras et capituli nostri concessimus eisdem sigillis nostris munimine roboratas“.

do Jablonového aj s tamojším mlynom. Listinu uhodnovernil pečaťou, ktorú používal vo funkcii vicecancellára na kráľovskom dvore, ako to zdôraznil v *koroborácii*,²⁷ čo naznačuje, že hoci osobné pečate spišských prepoštov neboli spochybňované, ak prepošti zároveň zastávali aj funkcie a úrady na kráľovskom dvore, dávali skôr prednosť používaniu týchto úradných pečatí, ktoré mali nepochybne platnosť autentických pečatí.

Nateraz nie sú známe ani osobné pečate spišského prepošta Jakuba (1284–1301), ktorý po roku 1290 vystupuje vo funkcii „spišského“ biskupa.²⁸ Poznáme štyri listiny, ktoré vydal v postavení biskupa a potvrdil osobnou biskupskou pečaťou, a to z 1. mája 1298,²⁹ dve listiny z 25. januára 1299³⁰ a jednu listinu z 3. decembra 1300.³¹ Je nepochybné, že svoju osobnú pečať užíval už vo funkcii spišského prepošta, ktorú po svojom povýšení na biskupa zaiste nahradil biskupskou. Možno tiež predpokladať, že nová biskupská pečať Jakuba znázorňovala vo svojom pečatnom poli postavu biskupa, pravoucou žehnajúca a s berlou v ľavici.

Napriek tomu, že z 13. storočia poznáme niekoľko listín vydaných v réžii prepoštov a vieme o nich, že boli spečatené ich osobnými pečaťami, žiadna z nich sa do súčasnosti nezachovala. Najstaršie pečate spišských prepoštov poznáme až zo 14. storočia, no ich ikonografia už predstavuje ďalší vývojový stupeň pečatí duchovných osôb v Uhorsku. Je veľmi pravdepodobné, čo potvrdzuje aj neskorší vývoj, že v pečatnom poli osobných pečatí z 13. storočia zobrazovali spišskí prepošti stojacu postavu cirkevného hodnostára, ktorá symbolizovala osobu i funkciu prepošta. Možno to predpokladať na základe osobitného postavenia spišských prepoštov, ktorí disponovali väčšinou biskupských právomocí,³² čo sa prejavilo i v používanej *intitulatúre* (*miseracione divina*) listín vydávaných vo svojom mene. To malo nepochybne vplyv aj na ikonografiu prepoštských pečatí, ktorou napodobňovali súdobé biskupské pečate uhorských biskupov. Tie v najstaršej fáze z 13. sto-

ročia predstavovali stojace postavy biskupov, pravoucou žehnajúce a s biskupskou berlou v ľavici.³³

Najstaršiu poznáme pečať prepošta Pavla, ktorá sa zachovala na jeho listinách z rokov 1303 a 10. septembra 1313.³⁴ Pečať má oválny tvar s ostro zakončenými špicami s rozmermi 55 mm (výška) a 30 mm (šírka). Pečatné pole je delené, v hornej polovici je vyobrazená architektonická stavba s otvoreným *tabernákulom* a gotickou sedlovou strechou zakončenou vežou, sprevádzanou po stranách ďalšími dvoma, ktorá prekrýva hornú časť poľa kruhopisu. V *tabernákule* je polovičná postava svätého Martina biskupa s mitrou na hlave a aureolou, ktorá v ľavici drží berlu a pravoucou žehná. V dolnej polovici pečatného poľa je vyobrazený vľavo oltár s kalichom a jednoduchým krížom, pred ktorým stojí (z profilu) postava prepošta pri pozdvíhovaní hostie. V rohoch je sprevádzaný vľavo položeným mesiacom a vpravo šesťcípou hviezdou. Kruhopic pečate je oddelený od pečatného poľa rytou čiarou a tvorí ho gotický majuskulný nápis: S' PAVLI PREPO | | SITI D' SCI-PES (= sigillum Pauli prepositi de Scipes).

Podobnú koncepciu pečatného poľa nachádzame aj v osobnej pečati spišského prepošta Jána (1323–1348), ktorá sa zachovala na jeho listine z roku 1326.³⁵ Mala oválny tvar s ostro zakončenými špicami s rozmermi 45 mm (výška) a 35 mm (šírka). Aj jej pečatné pole pečate bolo delené, v hornej polovici bola zobrazená architektonická stavba zakončená piatimi gotickými vežami s *fiálami*, ktoré zasahujú do poľa kruhopisu. Tabernákulum stavby vyplňa z dvoch tretín viditeľná postava Panny Márie Bohorodičky s Jezuliakom v náručí – obe s aureolou. V dolnej časti pečatného poľa je postava kľačiaceho prepošta v modlitbe (so zopätými rukami) s tvárou pootočenou dohora. Kruhopic oddeľuje *perlovec* s rytou čiarou a tvorí ho majuskulný gotický nápis: [S'] IOHIS · PPOSI · ECLE · S'MART · DE · SCEP (= sigillum Iohannis prepositi ecclesie sancti Martini de Scepus).

²⁷ ŠA Levoča, SpK, Scrin. 2, Fasc. 2, Nr. 11: „presentes concessimus litteras appositione sigilli nostri, quo tunc racione vicecancellarie utebamur, munimine roboratas“.

²⁸ J. ŠPIRKO: Začiatky Spišského biskupstva, in: Tenže: *Dejiny a umenie očami historika*. Bratislava 2001, s. 131–136.

²⁹ ŠA Levoča, SpK, Scrin. 7, Fasc. 1, Nr. 3: „Jacobus miseracione divina episcopus Scepusiensis (...) presentes concessimus litteras sigilli nostri munimine roboratas“.

³⁰ ŠA Levoča, fond Spišské prepoštstvo (ďalej SpP), Man. II, Nr. 55. ŠA Levoča, SpP, Man. I, Nr. 35.

³¹ ŠA Levoča, SpK, Scrin. 10, Fasc. 1, Nr. 9: „Jacobus miseracione divina episcopus Scepusiensis et capitulum ecclesie sue (!) sancti Martini de eadem (...) presentes litteras concessimus sigillorum nostrorum testimonio roboratas“.

³² ŠPIRKO: Začiatky Spišského biskupstva, s. 130–131.

³³ V. RÁBIK: Pečate nitrianskych biskupov do konca 14. storočia, in: *Zborník príspevkov*, s. 180–181.

³⁴ MOL DL 63 628 (1303). ŠA Levoča, SpK, Scrin. 10, Fasc. 1, Nr. 15 (1313). V. SEDLÁK: *RDS I*, s. 482, č. 1135 (pečať pod č. 19).

³⁵ MOL DL 31 070. Pečať s chybami publikuje katalóg *A középkori Magyarország fopapi pecsétjei a Magyar tudományos akadémia művészettörténeti kutató csoportjának pecsétmasolat – gyűteménye alapján: Katalógus*. (ďalej *Katalógus*), ed. I. Bodor. Budapest 1984, s. 63–64, č. 4, Tab. F. 4.

Na pečati prepošta Jána je pozoruhodné predovšetkým použitie mariánskej symboliky namiesto často užíwanej symboliky hlavného patróna Kolegiátnej kapituly – svätého Martina. Úcta k Panne Márie na Spišskej kapitule mala starú tradíciu a už z testamentu prepošta Mutimíra z roku 1273 sa dozvedáme, že príjmy z viníc v Blatnom Potoku mali slúžiť kanonikom, aby každú sobotu po večeri slávil pobožnosti k úcte Panny Márie Bohorodičky v kaplnke s rovnomennou dedikáciou.³⁶ Popri titule svätého Martina – biskupa tak práve zasvätenie Blahoslavenej Panny Márie Bohorodičky sa chápalo ako ďalšie zo zasvätení kapituly.³⁷ S voľbou mariánskej symboliky ako hlavného obrazového motívu pečatného poľa v pečati prepošta Jána (pôvodne bosnianskeho prepošta) mohli súvisieť i okolnosti jeho voľby do funkcie spišského prepošta, ktorej priebeh sa zachoval v listine z 13. februára 1323 a ktorá sa po dlhých rokovaní udiala až „po vzývaní Svätého Duha, k úcte Boha a Blahoslavenej Panny Márie – Bohorodičky a svätého Martina patróna.“³⁸

Iná koncepcia ikonografie pečatného poľa, ktorá je odrazom ďalšieho stupňa vo vývoji stredovekých cirkevných pečatí duchovných osôb (najmä biskupov a prepoštov), sa už uplatnila v pečati spišského prepošta Benedikta, ktorá sa zachovala na jeho listinách z rokov 1363³⁹ a 1371.⁴⁰ Pečať si aj naďalej zachovala pôvodný oválny tvar s ostro zakončenými špicami, no už s väčšími rozmermi 60 mm (výška) a 35 mm (šírka). Väčší rozmer si nepochybne vyžadovala oveľa zložitejšia kompozícia pečatného obrazu pečate, ktorej pečatné pole už bolo rozčlenené až do troch osobitných ikonografických úrovní. Tú tvorí zložito architektonicky členená dvojposchodová budova s niekoľkými vežami zakončenými *fiálami* po bokoch a na streche, v jej hornom poschodí je v *tabernákule* pod baldachýnom z dvoch tretín viditeľná postava Panny Márie s Jezuliátkom – obe s aureolou. Pozoruhodná ikonografia je uplatnená v dolnom poschodí stavby, kde je symbol prevzatý z kapitulnej autentickej pečate – teda

na koni sediaca postava svätého Martina, ktorá sa delí o plášť so žobrákom. Je povšimnutiahodné, že postava žobráka nekľáči pod koňom, ako je to u kapitulnej pečate, ale stojí za koňom, čím nápadne pripomína ikonografiu staršej kapitulnej pečate stratenej v roku 1288. Napokon poslednú úroveň tvorí rodový erb: v gotickom štíte stojaci jeleň. Erb je situovaný do päty pečatného poľa pod stavbu. Kruhový pečate oddeľuje od pečatného poľa *perlovec* a tvorí ho majuskulný gotický nápis: S' BENEDICTI PREPOSITI ECCLESIE SCI MARTINI DE SCEPES (= *sigillum Benedicti prepositi ecclesie sancti Martini de Scepes*), ktorý korešpondoval aj s *intituláciou* v jeho listinách.

Uvedené tri stupne vo výtvarnej skladbe pečatného poľa pečate prepošta Benedikta sú dokladom nielen vyspelej úrovne umeleckého stvárnenia a dobovej módy, ale v oveľa väčšej miere súvisia s hierarchizáciou okolitého a zažívaného sveta, zdôvodnenou aj teologicky. Tri ikonografické úrovne totiž predstavujú predovšetkým tri kvalitatívne bytostné úrovne, kde je najvyššia vyhradená Bohu, prípadne Panne Márii ako Bohorodičke (s Jezuliátkom) ako kvalitatívne najvyššie stojacemu Bytiu, prostrednú potom predstavujú postavy svätcov ako nebeských patrónov a napokon najnižšia z úrovní je vymedzená človeku – užívateľovi a vlastníkovi pečate, ktorého zastupuje rodový erb – čo sa postupne objavuje v uhorských cirkevných pečatiach už od tridsiatych rokov 14. storočia a v ďalšom vývoji sa stáva dominujúcim. Celý pečatný obraz tak nadobúda zložitý, no racionálne usporiadaný charakter.⁴¹

Pozoruhodné je tiež odtlačenie *typária* pečate prepošta Benedikta do červeného pečatného vosku, na rozdiel od pečatí predchádzajúcich prepoštov, ktorí svoje *typária* odtlačali do prírodného nefarbeného vosku. Červený pečatný vosk sa už od polovice 14. storočia pokladal za výsadný a určený len pre pečate významných krajinských hodnostárov, no najmä uhorských arcibiskupov a biskupov.⁴² V pečatnej praxi prepošta Benedikta tak mal zrejme zdôrazniť výsadné postavenie spišských

³⁶ ŠA Levoča, SpK, Scrin. 12, Fasc. 1, Nr. 1.

³⁷ Porovnaj J. KÚTNIK: Benedictine Missionaries in Slovakia in the 9th–11th Centuries, in: *Slovak Studies*, roč. 22, 1982, s. 103–111.

³⁸ ŠA Levoča, SpP, Man. II., Nr. 154: „invocata Spiritus Sancti gratia ad honorem Dei et gloriose virginis Marie, genitricis eiusdem et beati Martini patroni nostri“.

³⁹ ŠA Levoča, SpP, Man. I, Nr. 82: „Nos Benedictus prepositus ecclesie beati Martini de Scepus (...) Nos itaque ipsum tenorem in formam nostrarum litterarum transumptum nostroque sigillo pendentem roboratum“. Pečať publikuje VrTEE: *Osem storočí*, s. 102–103.

⁴⁰ MOL DL 71 650: Nos Benedictus prepositus ecclesie beati Martini de Scepus (...) ad petitionem eorundem presentes litteras nostras eisdem concessimus privilegiales pendentis sigilli nostri munimine“. L. Sz. BARTFAI: *Oklevtár a gróf Csáky család történetéhez*, vol. 1/1. Budapest 1919, s. 132–133. Pečať publikuje *Katalogus*, s. 67, č. 19, F.19.

⁴¹ Bližšie porovnaj RÁBIK: Pečate nitrianskych biskupov, s. 182–183.

⁴² I. Ifj. SZENTPÉTERY: A vörös viaszpecsét bizonyító ereje a középkorban, in: *Emlékkönyv Szentpétery Imre születése hatvanadik évfordulójának ünnepére*. Budapest 1983, s. 442–444.

prepoštov na úrovni uhorských biskupov, čo na listine z roku 1363 zvyrazňovali i červené spletence hodvábných vlákien, na ktorých pečať visela (na listine z roku 1371 sú hodvábné vlákna zelené).

K radikálnej zmene v ikonografii pečatí spišských prepoštov, čo ale platí všeobecne aj pre vývoj pečatí iných cirkevných hodnostárov v Uhorsku, napokon dochádza v 15. storočí, keď v ich výtvarnej koncepcii zaniká zložitá cirkevná symbolika, ktorá sa v predchádzajúcom dvestoročnom vývoji vyvinula v zložitú a ustálenú ikonografickú skladbu. Pečate duchovných osôb sa profanizujú. Okrem obsahu sa to prejavilo aj v rozmanitosti tvarov a rozmerov pečatí, ktoré sú všeobecnejšie už menšie, no najmä opúšťajú pôvodný oválny tvar s ostro zakončenými špicami, ktorý tak naďalej zachovávali už len pečate uhorských konventov a kláštorov.

Takou je aj pečať spišského prepošta Jána Stocka (1435–1457), ktorú poznáme z jeho listiny z roku 1449.⁴³ Pečať odtlačená do zeleného pečatného vosku, má oktogonálny tvar s priemerom 35 mm a jej pečatné pole, kopírujúce tvar pečate, vyplňa rodový erb: vo vrcholne gotickom štíte dve prekrížené ratolesti vyrastajúce zo spoločného koreňa. Kruhopic v ryte čiare tvorí ťažko čitateľná gotická miniskula uvedená krížom.

Osobné pečate však užívali nielen prepošti kapituly, ale aj jej kanonici, ba z roku 1270 poznáme listinu, ktorú vydali kanonik – kantor Alpernus spoločne s farármi zo Spišského Podhradia a ostatnými spišskými farármi (menovite sa uvádzajú len Hermann z Levoče, Bernus zo Spišského Štvrtka a Arnold z Vrbova) a ktorou oznamovali, že farnosť v Toryse vždy od svojho založenia patrila pod jurisdikciu spišského prepošta a kapituly, no najnovšie sa usiluje z nej vymaniť, čo viedlo k tomu, že prepošt uvalil na toryského farára H. (Hermannu/Heinricha ?) interdikt a exkomunikoval ho.⁴⁴ Listina bola spečatená až štyrmi pečaťami, privesenými na prúžkoch pergamenu, z ktorých sa do súčasnosti ani jedna nezachovala, no tieto nepochybne patrili kanonikovi Alpernovi a uvedeným spišským farárom. Táto listina dokladá, že už pred rokom 1270 osobné pečate bežne

používali nielen spišskí kanonici, ale aj ostatní farári Spiša, neskôr združení do bratstva.

Podľa inej listiny Spišskej kapituly z 20. septembra 1301, ktorou kapitula a zbor kanonikov ohlasovali voľbu nového spišského prepošta magistra Pavla (pôvodne kaločského prepošta), osobnými pečaťami disponovali všetci spišskí kanonici a spomínanú listinu nimi aj spečatili a potvrdili svojimi podpismi.⁴⁵ Pozoruhodné bolo, že zo šestnástich kanonikov až polovica sa nevedela podpísať, a tak ich podpisy museli napísať tí kanonici, ktorí písať vedeli, čo sa v subskripčnej formule vždy zdôraznilo.⁴⁶ Aj to bol nepochybne dôvod, pre ktorý bolo pre kanonikov už v 13. storočí nevyhnutné disponovať osobnou pečaťou.

Zo šestnástich pečatí pôvodne privesených na prúžkoch pergamenu sa na listine ako čitateľné zachovali už len pečate kanonikov Goblina a Jakuba *Latinusa*, ktoré boli odtlačené do prírodného vosku. Mali oválny tvar s ostro zakončenými špicami.

Pečať kanonika Goblina mala rozmery 35 mm (výška) a 25 mm (šírka), pričom jej pečatné pole vyplňa pred oltárom doprava otočená a kľachiaca postava kanonika s pozdvihnutými rukami, v ktorých drží hostiu, na oltári stojí kalich. Nad kanonikom je v hornej časti pečatného poľa šesťcípá hviezda, prevzatá z kapitulnej pečate. Kruhopic pečate oddeľuje *perlovec* a tvorí ho gotický majuskulný nápis uvedený gréckym krížom: + S · DOMI[NI ·] GO[B]LINI (= *sigillum domini Goblini*). Pozoruhodné je, že ikonografia pečate zobrazuje kanonika pri liturgii slávenia Svätej omše, pri Premenení a podobnú symboliku nachádzame aj v pečati (v dolnej časti pečatného poľa) nového spišského prepošta Pavla, ako sme to už uviedli.

Pečať kanonika Jakuba *Latinusa* má o niečo väčší rozmer – 50 mm (výška) a 30 mm (šírka) a má aj jednoduchšiu kompozíciu pečatného poľa, ktoré vyplňa postava kráčajúceho kanonika so vzopätými rukami k Barančekovi Božiemu, ktorý je situovaný pri pravom hornom okraji pečatného poľa. Kruhopic pečate je poškodený, no oddeľuje ho *perlovec* a tvorí gotický majuskulný nápis uvedený gréckym krížom: + S' IACOBI [PLEB?]ANI D' LATIN[Axx].⁴⁷

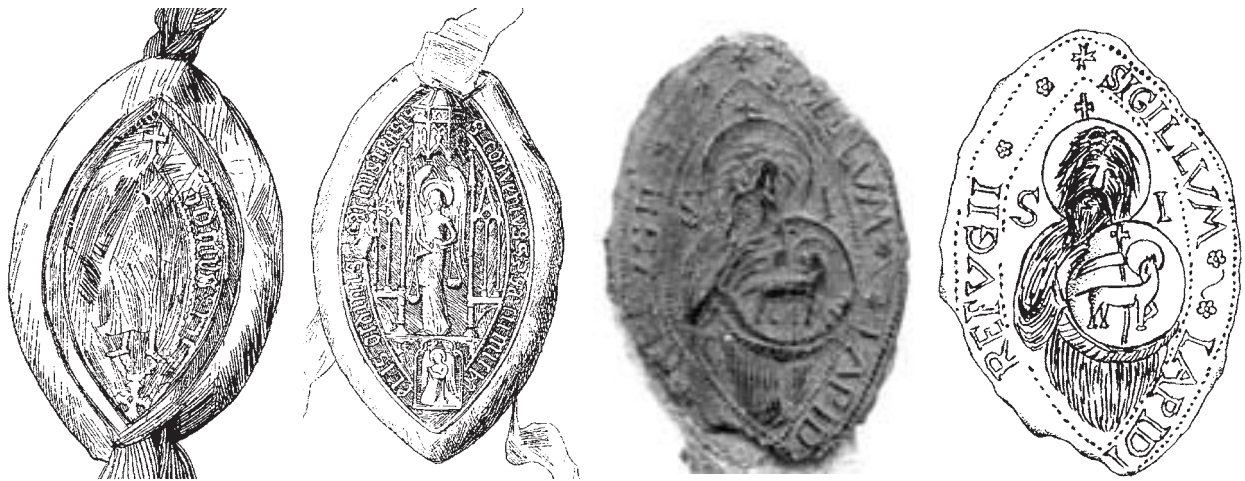
⁴³ ŠA Levoča, SpK, Scrin. 2, Fasc. 3, Nr. 5. Pečať publikuje VRTEE: *Osem storočí*, s. 127.

⁴⁴ ŠA Levoča, SpK, Scrin. 11, Fasc. 1, Nr. 12: Nos Alpernus cantor ecclesie sancti Martini et plebani de Suburbio, Hermannus plebanus de Leucha, Bernus de Sancto Ladizlao, Arnoldus de Werbew ac alii plebani et sacerdotes de Scopus ...". V listine chýba koroboračná formula.

⁴⁵ ŠA Levoča, SpK, Scrin. 11, Fasc. 2, Nr. 16: „presens quoque decretum confici fecimus ac formari, nostris subscripcionibus, sigillo capituli, nec non nostris roborantes“. *RDSI* 1, s. 39–41, č. 28.

⁴⁶ Tamže: „Ego (...) huic eleccioni interfui, consensi, subscribi feci per manus ... et sigillum meum apposui“. Písať vedeli kanonici Hypolit, Jakub, Martin, Merclin, Marek, Šalamún, Štefan a Ján, písať nevedeli iní Ján a Jakub, Goblin, Herrik, ďalší Jakub prezývaný *Latinus* (zaiste pôvodne farár zo Spišských Vlachov – de villa Latina), Pavol, Jordán a Bernus (zaiste totožný s farárom Bernusom zo Spišského Štvrtku, spomínaného v roku 1270).

⁴⁷ Pečate publikuje *RDSI* 1, s. 547, č. 21, 22, Appendix sigillorum, Tab. 21, 22.

Obr. 3. a) Pečať kartuziánskeho konventu v Lechnici; 1382 (Dedek, 1889) b) Pečať kartuziánskeho konventu v Tárkány; 1467 (Dedek, 1889) c) Pečať kartuziánskeho konventu na Skale útočišťa; 1520 d) Kresba pečate kartuziánskeho konventu na Skale útočišťa; 1520 (Rábik, 2001)

Uvedené pečate kanonikov Goblina a Jakuba nám dovoľujú utvoriť si predstavu aj o pečatiach iných spišských kanonikov v 13. storočí. Možno tak vysloviť predpoklad, že v pečatiach kanonikov sa ešte neuplatňovala jednotná koncepcia ikonografie pečatného poľa, ale skôr odrážala ľubovôľu a vkus držiteľa.

V ďalšom vývoji však došlo k posunu v ikonografii pečatí kanonikov smerom k zjednocovaniu výtvarnej koncepcie, no najmä k napodobňovaniu pečatí prepoštov, od ktorých sa líšili len menšími rozmermi. Dokladá to pečať kanonika – kantora Pavla (1345–1362), ktorá sa zachovala na listine z roku 1362.⁴⁸ Mala oválny tvar s ostro zakončenými špicami s rozmermi 40 mm (výška) a 25 mm (šírka). Jej pečatné pole vyplňa gotická stavba, zakončená troma vežami s *fiálami*, ktorá zasahuje až do hornej časti poľa kruhopsisu. V trojoblúkovom *tabernákule* je z dvoch tretín viditeľná postava svätého Martina biskupa s mitrou, ktorá v ľavici drží berlu a pravoucou žehná. V dolnej časti pečatného poľa je v gotickom výklenku kľačiaci a modliaci sa postava kanonika s tvárou pootočenou dohora. Kruhopsis od pečatného poľa oddeľuje *perlovec* s rytou čiarou a tvorí ho gotický majuskulný nápis: S' PAVLI CANTORIS CAN DE SCEPVVS (= *sigillum Pauli cantoris canonici de Scepus*).

Podobnú ikonografiu nachádzame aj v pečati kanonika Jakuba, ktorý pochádzal z veľmožského rodu Bebekovcov, ktorá sa zachovala privesená na pergamenových prúžkoch na jeho listine z roku 1357.⁴⁹ Mala približne rovnaký rozmer ako už opísaná pečať kanonika Pavla, no najmä v dolnej časti je silne poškodená. Ikonografia jej pečatného poľa

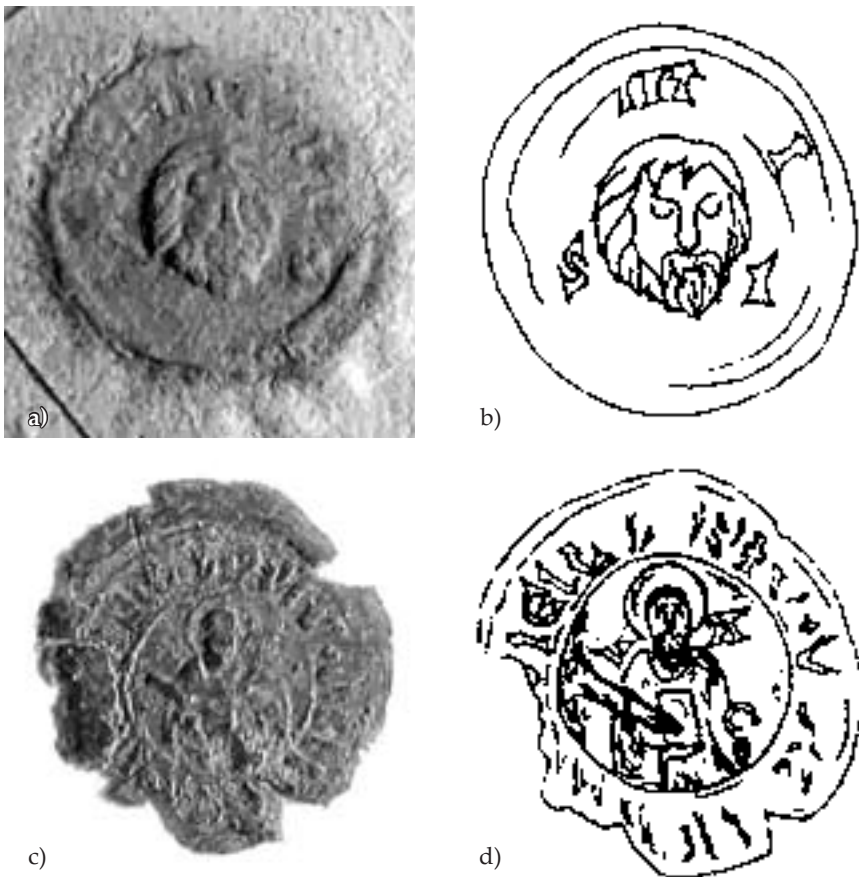
je však zreteľná – jej ústredný motív predstavuje prevzatá symbolika z kapitulnej pečate. Pečatné pole vyplňa dvojposchodová architektonická stavba zakončená gotickými vežami, v ktorej v hornej polovici (zaberá asi až dve tretiny pečatného poľa) je postava svätého Martina na koni, deliaca sa o plášť so žobrákom, ktorý na rozdiel od kapitulnej pečate stojí za koňom, ako tomu bolo už aj v prípade staršej pečate kapituly stratenej v roku 1288. Pozadie *tabernákula* je damaskované, čo dokladá vysoký umelecký vkus s dôrazom na detail. Treba upozorniť, že výtvarné stvárnenie legendy o svätom Martinovi je aj v detailoch identické s rovnakým obrazovým námetom v prostrednej časti (z hľadiska obrazovej kompozície podstatnej) pečate vtedajšieho prepošta Benedikta (1360–1378), čo naznačuje, že *typária* oboch pečatí mohli vzniknúť v rovnakej zlatníckej a kovoryteckej dielni.

V dolnej časti pečatného poľa pečate kanonika Jakuba je v *edikule* z dvoch tretín viditeľná postava modliaceho sa kanonika, ktorého po stranách sprevádzajú rodové erby: vpravo v gotickom štíte klenot rodového erbu – hlava korunovanej ženy držiaca v ústach dve nahor prehnuté ryby a vľavo v gotickom štíte dvojkríž. Kruhopsis pečate vzhľadom na jej poškodenie je dnes už ťažšie rekonštruovateľný, spoľahlivo možno z neho čítať iba prvú časť: S' DOMINI IA[COBI CANONICI ECLIE D' SCEP]ES (= *sigillum domini Iacobi canonici ecclesie de Scepes*).

Možno teda konštatovať, že oproti 13. storočiu, keď ešte ikonografická skladba pečatí kanonikov Spišskej kapituly ešte nebola jednotná, v 14. storočí dochádza už k utvoreniu jednotnej koncepcie

⁴⁸ MOL DL 37 251. Pečate publikuje *Katalogus*, s. 66, č. 14, Tab. F.14.

⁴⁹ ŠA Levoča, SpK, Scrin. 9, Fasc. 5, Nr. 5. Pečať publikuje Vrteš, *Osem storočí*, s. 89.

Obr 5. a) Pečať predstaveného kartuziánskeho konventu na Skale útočišťa; 1484
 b) Kresba pečate predstaveného kartuziánskeho konventu na Skale útočišťa; 1484 (Rábik, 2001) c) Pečať predstaveného kartuziánskeho konventu v Lechníci; 1484 d) Kresba pečate predstaveného kartuziánskeho konventu v Lechníci; 1484 (Rábik, 2001)

osobných pečatí, v ktorej ako ústredný motív sa uplatňuje symbolika patronátneho zasvätenia kolegiátneho Kostola – svätého Martina.

Avšak podobne ako v prípade pečatí spišských prepoštov aj pečate kanonikov prechádzajú v 15. storočí podstatnými zmenami v ikonografii, no i funkčnom uplatnení, keď sa ako hlavný námet pečatného poľa presadzuje a stáva dominantným rodový erb. V 15. storočí tak pečate kanonikov Spišskej kapituly majú prevažne profánny charakter.

Ako príklad možno uviesť pečať kanonika Jána z roku 1414, odtlačená do prírodného nefarbeného vosku. Jej tvar ešte zachováva staršiu podobu oválnej pečate s ostro zakončenými špicami, no obsah jej pečatného poľa predstavuje už len rodový erb s klenotom a prikrývadlami: vo vrcholne gotickom štíte tri zviazané rastliny, klenot tvorí z koruny vyrastajúca postava.⁵⁰

točnosti konvent uhdnoverňoval svoje listiny len pečaťou opáta, na čo upozorňuje *intitulácia* vydávaných listín, v ktorých sa na prvom mieste uvádza najskôr opát a až potom konvent (*Nos abbas dictus N. ecclesie beate Virginis Marie de Scypis totusque conventus loci eiusdem*).

Ako najstaršia sa zachovala pečať opáta Alberta na listine vydanej spišským prepoštom Matejom v roku 1257 vo veci majetkovej delby medzi predkami pánov z Brezovice Rikolfom a Polanom.⁵² Tuto delbu na požiadanie stránok spečatili okrem pečate prepošta aj pečaťami Goblina, grófa spišských Sasov a spiškoštavnického opáta Alberta, ktorá sa ako jediná zachovala odtlačená do prírodného pečatného vosku a privesená na ružových spletenoch hodvábných vlákien.

Pečať má oválny tvar s ostro zakončenými špicami a s rozmermi 30 mm (výška) a 45 mm (šírka),

Významnou cirkevnou inštitúciou na Spiši tiež s funkciou hodnoverného miesta bol aj Konvent rehole cistercitov v Spišskom Štiavniku, zasvätený Blahoslavej Panne Márii. Jeho vznik z iniciatívy slavónsko-chorvátskeho bána a haličského kráľa Kolomana spadá do roku 1223,⁵¹ no nateraz nevedno, či si konvent dal v zmysle *Zlatej buly* z roku 1231 vyhotoviť aj vlastnú autentickú pečať, ktorou uhdnoverňoval listiny vydávané vo verejnonotárskej funkcii hodnoverného miesta.

Je totiž pozoruhodné, že napriek známej diplomatickej produkcii, ktorú konvent a jeho opáti vykonávali už od polovice 13. storočia, nepoznáme pečať spiškoštiavnickeho konventu, a aj zachované pečate (väčšinou len torzovito) je možné spoľahlivo identifikovať len ako pečate opátov. Je preto pravdepodobné, že v sku-

⁵⁰ ŠA Levoča, SpK, Scrin. 1, Fasc. 1, Nr. 8. Pečať publikuje VRTEE: *Osem storočí*, s. 126. Ďalšie pečate kanonika Jána sa zachovali na listinách z rokov 1418 (MOL DL 74 881) a 1423 (MOL DL 71659).

⁵¹ F. ULČNÝ: Podiel cirkevných inštitúcií na vývoji osídlenia a hospodárstva východného Slovenska v 12.–16. storočí, in: *Archaeologia historica*, roč. 10, 1985, s. 361.

⁵² MOL DL 68 753. CDS1 1, s. 406–407, č. 586.

no dnes je už silno poškodená. V jej pečatnom poli je zobrazená pravdepodobne stojaca postava opáta s opátskou berlou v ľavici a regulou v pravici. Jej kruhopis oddeľuje od pečatného poľa *perlovec* a tvorí ho majuskulný gotický nápis SIGILLVM AB[BAT]IS DE [SCIPIS]. Jej ďalší, no tiež silne poškodený odtlačok sa zachoval aj na pečati listiny z roku 1264, kde je tiež privesená na ružových spletenoch hodvábných vlákien.⁵³

Ten istý pečatný obraz nachádzame aj v pečati opáta Jána, ktorá sa zachovala privesená na pergamenových prúžkoch na listine z 5. novembra 1295.⁵⁴ Kruhopyis vzhľadom na jej deformáciu je dnes už ťažko čitateľný, no mal pravdepodobne podobnú štylistickú skladbu ako pečať opáta Alberta.

Ako príklad ďalších konventných pečatí spišských kláštorov a ich predstavených možno uviesť aj ikonograficky pozoruhodné pečate kartuziánskych konventov na Skale útočišťa (*Lapis Refugii*) a v Údolí svätého Antona pri Lechnici, ktoré vznikli na prelome, resp. začiatku 14. storočia.

Konventná pečať kartuziánov z kláštora v Lechnici sa pritom zachovala už na listine zo 4. novembra 1382, ktorou prior Ján a celý konvent dali Jánovi Hermanovi, šoltýsovi z Plavnice v Šarišskej župe, úrad dedičného richtára v Spišskej Starej Vsi (*Alddendorf/Antiqua villa*) s presne vymedzenými výsadami a povinnosťami.⁵⁵ Listina bola uhodnovernená konventnou pečaťou privesenou na spletenoch konopných šnúr, no dnes už je čiastočne – najmä jej ľavá časť značne zošúchaná, jej ikonografia je však ešte zreteľná.

Pečať má oválny tvar s ostro zakončenými špicami a rozmermi 50 mm (výška) a 35 mm (šírka). V jej pečatnom poli je nepochybne zobrazená stojaca postava svätého Antona – pustovníka. Kruhopyis pečate oddeľuje od pečatného poľa *perlovec* a tvorí ho majuskulný gotický nápis uvedený krížom, ktorý možno rekonštruovať do tejto podoby: + [S x] DOMVS x VA[LLIS] + [SANCTI x ANTONII x] (= *sigillum domus Vallis sancti Antonii*).⁵⁶

Napriek tomu, že pečatný obraz pečate je len veľmi ťažko identifikovateľný, nepochybujeme,

že ide skutočne o postavu svätého Antona, k čomu nás vedie nielen *intitulácia* konventom vydávaných listín, v ktorých sa zdôrazňuje zasvätenie tomuto pustovníckemu patrocíniu, ale predovšetkým to, že poznáme aj ďalšiu pečať s funkčnou väzbou na tento kartuziánsky konvent. Ide o pečať predstaveného konventu frátra Lukáša, ktorá sa zachovala na *kvitancii* na peňažný dar košických mešťanov kláštora z roku 1484.⁵⁷ Pečať okrúhleho tvaru s priemerom 40 mm, pritlačená pod textom listiny do tmavohnedého vosku, je dnes už značne poškodená, no možno v jej pečatnom poli spoľahlivo identifikovať z dvoch tretín viditeľnú postavu svätého Antona Pustovníka s bradou a aureolou – patróna konventu, odetého v pustovníckom habite, držiaceho v pravici knihu (*Sväté Písmo*), na ktorú je ešte vztiahnutá (ochraňujúca alebo posväcujúca) Božia ruka, v ľavici držiaceho opátsku berlu. Pečatný obraz pečate napokon dopĺňajú ešte majuskulné litery „V“ a „A“ (*Vallis Antonii*), po stranách svätcovej hlavy. Pečať je po stranách zdeformovaná, a tak z jej sústredeného miniskulného gotického kruhopisu možno čítať len slabo viditeľnú prvú časť Sigill: (t. j. *sigillum* – pečať). Je nepochybné, že pečať frátra Lukáša bola odvodená od konventnej pečate, ako tomu bolo aj v prípade pečatí konventu na Skale útočišťa.

Konventná pečať kartuziánskeho kláštora na Skale útočišťa sa zachovala na listine z roku 1520, vydananej priorom kláštora bratom Ondrejom a celým Konventom svätého Jána Krstiteľa. Podľa tejto listiny bol do rehoľného laického bratstva kláštora prijatý banskobystričský mešťan Tobiáš Rockenfinger s manželkou Agnešou a deťmi Jurajom, Akáciom, Annou, Margarétou, Sofiou, Alžbetou a Barborou.⁵⁸ Pečať privesená na prúžkoch pergamenu bola odtlačená do tmavohnedého vosku a ešte aj dnes je veľmi dobre zachovaná. Má oválny tvar s ostro zakončenými špicami s rozmermi 55 (výška) x 35 (šírka) mm. Vo svojom pečatnom poli znázorňuje z dvoch tretín viditeľnú postavu patróna konventu – svätého Jána Krstiteľa,

⁵³ MOL DL 40 058: „Nos abbas dictus Albertus ecclesie beate virginis Marie de Scypis totusque conventus loci eiusdem (...) In cuius rei testimonium presens scriptum scilicet volumus sigilli nostri munimine roboratum.”

⁵⁴ ŠA Levoča, SpK, Scrin. 2, Fasc. 6, Nr. 6: „Nos frater Johannes dictus abbas de Scepus totusque conventus eiusdem loci ...”. Stopy po pritlačenej dorzálnej pečati opáta Jána sa zachovali aj na listine z 18. decembra 1310 (ŠA Levoča, SpK, Scrin. 10, Fasc. 1, Nr. 12) a jej nečitateľné torzo aj na listine z 17. apríla 1315 (ŠA Levoča, SpP, Man. II, Nr. 56).

⁵⁵ MOL DL 31 110: „Nos frater Johannes prior totusque conventus monasterii Vallis sancti Anthonii in Donauicz ordinis Carthusiensis (...) presentem litteram (!) nostri sigilli munimine dedimus iam sepedicto sculteto, suisque heredibus roboratam”. Kresbu pečate publikuje C. L. DEDEK: *Karthausiak Magyarországbán*. Budapest 1889, s. 114 (Dedek však nevedel identifikovať pečatný obraz ani kruhopis pečate).

⁵⁶ Značka x zastupuje štyri bodky umiestnené do tvaru kosoštvorca.

⁵⁷ Archív mesta Košíc (ďalej AMK), Schwartzbachina, Nr. 570, „Nos frater Lucas rector domus Vallis sancti Antonii prope L(echnicz) ... sub sigillo prioris”. Pečať publikuje V. RÁBIK: Pečate kartuziánskych kláštorov na Skale útočišťa a v Červenom Kláštore: Príspevok k dejinám cirkevných komunit na Slovensku, in: *Genealogicko-heraldický hlas*, roč. 11, 2001, č. 2, s. 11-12.

odetého v pustovníckom habite z ťavej srsti a opásaného koženým *cingulom*, s divými vlasmi, bradou a *nimbusom*, ktorý prevyšuje latinský kríž. V rukách drží kruh s nimbovaným kráčajúcim barančekom, za ktorým je krížová žrd' so zástavou. Pri doľava naklonenej hlave svätca sú napokon majuskulné litery „S“ a „I“ (*Sanctus Ioannes*).

Pečatné pole pečate obkolesuje kruhopis v *perlovci*, ktorý tvorí majuskulný nápis + SIGILLVM LAPIDIS REFGII, pričom ho uvádza osemhrotý kríž (kríž svätého Jána Krstiteľa, známy aj ako maltézsky), a aj jednotlivé slová ešte oddeľujú kvetové motívy.

Pečať je pozoruhodná nielen svojím precíznym vyhotovením, ale i dôkladnou teologickou interpretáciou svojej ikonografie, odvodennej od osoby patróna konventu – svätého Jána Krstiteľa (patróna celej kartuziánskej rehole), ktorého výtvarné stvárnenie – divé a neupravené vlasy a najmä odev z ťavej srsti⁵⁹ – malo osobitne zdôrazňovať jeho pustovnícky charakter a tým napokon aj pustovnícku povahu celej kartuziánskej rehole a kláštora na Skale útočišťa. Je veľmi pravdepodobné, že konventná pečať bola vyhotovená už krátko po roku 1478, keď predstavení kartuziánov kláštora po nevyhovujúcom, skoro dvadsaťročnom exile mníchov v mestskom prostredí Levoče, spôsobenom vypleniením Skaly útočišťa „bratríckymi“ vojskami v roku 1454, opäť rozhodli obnoviť pôvodný kláštor v „pustatine“, ktorý lepšie vyhovoval eremitskému spôsobu života kartuziánskej rehole. Zdá sa teda, akoby aj ikonografia pečate osobitným spôsobom vyjadrovala toto úsilie predstavených konventu, keď zdôrazňovala eremitské – pustovnícke tradície rehole.

Práve od ikonografie tejto konventnej pečate sa odvíjala aj ikonografia pečate predstaveného kláštorného domu, ktorý disponoval vlastnou – osobnou pečaťou. Prítlačaná pečať s clonou sa zachovala na listine z roku 1484, ktorú vydal predstavený konventu fráter Martin (v listine titulovaný ako *procurator* – správca) ako *kvitanciu* na prijatú almužnu od košických mešťanov vo výške 19 florénov v zlate, za ktoré mal kláštor

dať vyhotoviť habitus pre mníchov z bielej hrubej látky.⁶⁰ Pečať má okrúhly tvar s priemerom 35 mm a v jej pečatnom poli je zobrazená hlava svätého Jána Krstiteľa – patróna konventu, ktorú po stranách sprevádzajú majuskulné litery „S“ a „I“ (*Sanctus Ioannes*), prevzaté spolu s hlavným ikonografickým motívom z konventnej pečate. Kruhopyis pečate, tvorený gotickou miniskulou, je dnes už nečitateľný.

Uvedené pečate kartuziánskych konventov na Spiši predstavujú unikátny súbor pečatí tejto rehole, pretože z Uhorska už poznáme iba pečať kartuziánskeho konventu v Tárkány z roku 1467,⁶¹ ktorej *typarium* však tiež vzniklo až najskôr na začiatku 15. storočia.

Vlastnými pečaťami nepochybne disponovali aj ďalšie spišské kláštory a konventy, pričom až do polovice 14. storočia sa zapájali aj do verejnonotárskej činnosti v rámci Spišskej župy. Tú obmedzili až zákonné opatrenia kráľovskej kancelárie z rokov 1351 a 1353, ktorými sa zakázala menším kláštorom verejnonotárska pôsobnosť a odňali sa im k revízií ich konventné pečate, pričom boli vrátené iba tým konventom, ktorým sa priznala aj do budúcnosti verejnonotárska pôsobnosť.⁶² Tieto výnosy kráľovskej kancelárie výrazne zasiahli do pečatnej praxe v Uhorsku a viedli k posilneniu dôvery a funkcie a ustáleniu siete hodnoverných miest, z ktorých na území Spišskej župy zostalo už len hodnoverné miesto pri Spišskej kapitule. Z ďalšieho vývoja však vieme a videli sme to aj na prípade kartuziánskych konventov, že kláštory a konventy v Uhorsku si aj napriek uvedeným opatreniam dávajú už v druhej polovici 14. storočia vyhotovovať nové *typária*, no tie už nemali povahu autentických pečatí, a tak sa ani nezúčastňujú na verejnonotárskej činnosti a vydávajú len listiny súkromného rázu (účtovné potvrdenia a pod.).⁶³ Práve v dôsledku uvedeného sa (najmä staršie prvotné) pečate mnohých spišských kláštorov nezachovali, čo výrazne sťažuje celkový obraz o stredovekých pečatiach cirkevných inštitúcií a duchovných osôb na Spiši.

⁵⁸ Štátny archív v Banskej Bystrici, fond Mesto Banská Bystrica, Fasc. 80, Nr. 1: „Nos fratres Andreas prior totusque conventus monasterii beati Johannis Baptiste in Lapide refugii ordinis Carthusiensis (...) sub appensione sigilli nostri conventualis in testimonium omnium premissorum“. Pečať publikujú RÁBIK: Pečate kartuziánskych kláštorov, s. 12-14. M. SLIVKA: Interakčný charakter kláštora v hospodárskom systéme stredoveku, in: *Archaeologia historica*, roč. 26, 2001, s. 304, obr. 3.

⁵⁹ Porovnaj: „Ján mal odev z ťavej srsti a okolo bedier kožený opasok...“; Mt 3, 4; Mk 1, 6.

⁶⁰ AMK, fond Schwartzzenbachina, Nr. 569: „Nos frater Martinus procurator monasterii Lapidis Refugii beati Johannis Baptisti ordinis Carthusiensis in terra Scepusiensi ...“.

⁶¹ MOL DL 93 376. DEDEK: *Karthausiak*, s. 171. TAKÁCS: *A magyarországi káptalanok*, s. 87, č. 47.

⁶² KUMOROVITZ: *A magyar pecséthasználat*, s. 79.

⁶³ V. RÁBIK: Stredoveké pečate konventov mendikantských (žobravých) reholí v Trnave, in: *Studia Archaeologica Slovaca Mediaevalia* 3-4, 2000-2001, s. 235.

Záverom možno konštatovať, že už aj na základe uvedeného výberu cirkevných pečatí stredovekých cirkevných inštitúcií a duchovných osôb s funkčnou pôsobnosťou na území Spišskej župy vidno, že táto problematika predstavuje zložitý komplex úloh, pričom sme sa na ich príklade usilovali načrtnúť iba niektoré z nich. Nevenovali sme sa napríklad vlastným dejinám a technickej stránke pečatenia, pretože výskum v oblasti stredovekých cirkevných pečatí je ešte len v začiatkoch a nedovoľuje ešte vytvárať pevnejšie závery. Bude preto potrebné, aby sa ďalší

výskum sústredil predovšetkým na zozbieranie všetkých známych a zachovaných cirkevných pečatí, čo si bude vyžadovať výskum nielen v domácich archívoch (najmä v Archive Spišskej kapituly a ŠA Levoča), ale tiež aj v Maďarskom krajinskom archíve v Budapešti a Primaciálnom archíve v Ostrihome. Až sústredenie celého sfragistického materiálu dovoľí sprecizovať mnohé závery a potvrdiť či aj vyvrátiť načrtnuté tendencie vo vývoji a úlohe cirkevných pečatí v stredovekej kultúre Spiša, a tým aj na Slovensku.

Die mittelalterlichen kirchlichen Siegel der Zipser Provenienz : eine Sonde in die Problematik

Die mittelalterlichen kirchlichen Siegel der Zipser Provenienz werden durch die Siegel der kirchlichen Institutionen (das Zipser Kapitel, die Kloster und Konvente), deren Wirkung sich auf das Gebiet der Zips bezog, repräsentiert. Bei dem, aus kirchlichen Institutionen bedeutsamsten Kollegiatkapitel des hl. Martins, gab es auch die Institution des glaubwürdigen Ortes (locus credibilis), die den Hauptherausgeber der mittelalterlichen Schriftstücke des Kapitels und des Pröpstes repräsentierte. Aus dieser Zeit sind 2 Arten seines authentischen Siegels (mit der Funktion eines Kapitelsiegels) bekannt, das Typarium des älteren, spätestens am Anfang des 13. Jahrhunderts entstandenen Siegels mit dem Zentralmotiv des hl. Martins ist aber während der Plünderung der Zips durch Ladislaus IV. und die Kumanen im Jahre 1288 verschwunden. Das Kapitel hat deshalb noch in dem selben Jahr ein neues, von ihm das ganze Mittelalter benutztes Typarium ausfertigen lassen. Ein eigenes, persönliches Siegel benutzten spätestens in der Hälfte des 13. Jahrhunderts auch die Vorsteher des Kapitels – die Pröpste. Das Zentralmotiv in ihren Siegeln wird vor allem durch die Symbolik der Einweihung der Kapitelkirche (der hl. Martin) und die Mariensymbolik dargestellt. Durch die Konzeption der Siegel wurde zugleich symbolisch die Stellung der Zipser Pröpste auf das Niveau der ungarischen Bischöfe hervorgehoben. Unter ihren eigenen Siegeln (die aber bestimmt im Skriptorium des glaubwürdigen Ortes ausgefertigt wurden) wurden die Urkunden spätestens im letzten Viertel des 13. Jahrhunderts auch von den Zipser Kanonikern herausgegeben, wobei jeder der Kanoniker das eigene – persönliche Siegel besaß, was hinsichtlich ihrer beschränkter Schriftkenntnis zur notwendigen Bedingung der Verifikation ihrer Schriftstücke gehörte. Aus weiteren kirchlichen Institutionen sind bemerkenswert die Siegel der Kartäuser Konvente.

Diskusia

Stanisław A. SROKA: Pierwsze pytanie: jaka jest pana kwerenda źródłowa? Jakie archiwa już pan fizycznie odwiedził? A w jakich pan jeszcze nie był? Na przykład warto by skorzystać z tego niewielkiego zasobu archiwum Czerwonego Klasztoru, który jest w archiwum biskupstwa greckokatolickiego w Preszowie. To niewielkie archiwum. Rozumiem, że przy badaniu pieczęci w grę wchodzi jedynie oryginalne dokumenty.

Drugie pytanie: czy w tych archiwach, w których pan Vladimír Rábik już był, spotkał się może z takim dokumentem, który w dyplomatyce nazywa się transfixum. To były dwa dokumenty opieczetowane jedną pieczęcią.

Vladimír RÁBIK: Hovorím o sonde do celej problematiky. Ak budeme chcieť do budúcnosti vytvoriť pevnejšie závery a pevnejšie kontúry o vývoji cirkevných pečatí u nás, tak musíme urobiť detailnú heuristiku. Musíme spraviť to prvé a najzákladnejšie čo je. Pozbierať všetky pečate zo všetkých archívov do akých sme sa len schopní fyzicky dostať. Pracoval som väčšinou s fotokópiami, ktoré sa nachádzajú v Historickom ústave SAV, na ktorých sú vyfotografované aj pečate. Svojho času bol taký projekt, že aj tieto fotografie mali byť súčasťou fotozbierky, ktorá je v Historickom ústave, neskôr sa od toho upustilo z finančných dôvodov. Je to len zlomok, čo sa tam zachovalo a pre-

to je to aj pre mňa len zlomok, ktorý som poznal. Bol som aj v Budapešti, kde som osobitne chcel vyskúmať listinu kartuziánskeho konventu v Lechnici. To je práve tá pečať so svätým Antonom. Na základe fotografie som vedel, kde je kúsok tej pečate, asi jedna tretina vidieť, ale žiaľ už nie celá. Chcel som ju vidieť celú, aby som vedel jednoznačne povedať, čo to je zač. Nedostal som sa k originálu napriek tomu, že som urobil osobitnú žiadosť a všemožne som sa snažil. Bol som tam s profesorom Marsinom, ktorý osobne intervenoval a nepodarilo sa dostať k tej pečati, pre mňa to bolo veľkým sklamaním. Treba povedať aj toto. Najdôležitejším a najťažším problémom pri výskume cirkevných pečatí je stále, ako sa dostať k originálom. Nie všade panuje ochota a ústretovosť. Chválabože, že sú skvelí archivári, ako napríklad aj tu v Levoči, ale napríklad aj v Banskej Bystrici, kde mi veľmi ochotne vyšli v ústrety a kde sa dalo bádať bez akýchkoľvek problémov. Takže bude naozaj treba vypracovať nejaký celoslovenský projekt inštitucionálne ho zaštitíť, aby celá tá myšlienka získala nejakú váhu a nebola len takým bláznivým nadšením, ako sa často vníma. Moje výskumy, aj vo vzťahu k tejto pečati, aby som bol konkrétny a na tomto ukázal, sa opierali o Dedekovu prácu o kartuziánoch, v ktorej prekresľuje túto pečať, no nevie ju identifikovať. Ja na základe tých zlomkov, ktoré som mal, tej jednej tretiny fotografie a ďalších ikonografických súvislostí sa preto domnievam, že ide o svätého Antona. Nepochybujem o tom. Zreteľne aj z toho čo on prekreslil

vidieť, že ide o stojacu postavu, ktorou mohol byť jedine svätý Anton. A potom som samozrejme pozbieral všetky údaje, pracoval som napríklad s *Lexikónom stredovekých cirkevných pečatí*, ktoré vydali v Maďarsku v rokoch 1988 a v 1992. Sú pre nás inšpiratívne, aj ten ich postup. Len z nich vyplýva to, že takmer vôbec nepoznajú slovenský materiál s výnimkou hodnoverných miest a niekoľkých pečatí, ktoré som sa snažil maximálne využiť. Jednoducho nepoznajú stredoveký materiál. Môžem to povedať zodpovedne, lebo keď chodím do archívov skúmať, tak si robím popri tom aj vlastnú databázu údajov, kde akú pečať nájdem. No je tu ešte aj ďalší problém ako získať fotografiu tej pečate. Musíte mať súhlas riaditeľa. To po prvé a po druhé veľmi ťažko sa zabezpečuje technická stránka, nie každý archív má kvalitného fotografa.

Vo svojej práci som teda vychádzal predovšetkým zo svojich výskumov z Košíc a z Banskej Bystrice, no a potom o fotografie, ktoré mám z Historického ústavu, potom ten katalóg, no a samozrejme literatúra, pokiaľ sa tam objavujú nejaké fotografie a tak pod. Najnovšie treba spomenúť, vo vzťahu k Spišu je tu dôležitá práca Vladislava Vrteľa *Osem storočí slovenskej heraldiky*, v ktorej publikuje niekoľko pečatí tiež z levočského archívu. Tým, že som poznal vec z písomnosti, keďže som mal k nim fotokópie z Historického ústavu, tak som si vedel poskladať aj *intitulácie a koroborácie*. No hovorím, že výskum v tejto oblasti nebol systematický preto ide iba o sondu a to treba do budúcnosti zdôrazňovať, že musí sa vytvoriť nejaký základný heuristický výskum, nejaká základná databáza, bez nej tápame a viac menej hádame ako to asi bolo.

Druhá otázka bola, či som sa stretol s takýmto typom listiny. Nestretol. V uhorskom prostredí je toto čosi neznáme a nezvyčajné. Ide o západnú diplomatickú prax, ktorá sa aj k vám dostala predovšetkým z Nemecka, ale naše prostredie to neovplyvnilo. To je pozoruhodné.

Stanisław A. SROKA: U nas tego typu też prawie nie ma, znany tylko jeden dokument.

Vladimír RÁBIK: ... no, ale my ani ten jeden nemáme. Maximálne čo máme, je chirograf, ale transfixum nie.

Miloš MAREK: Mňa zaujala informácia, že najstarší názov miesta Spiša na kapitulskej pečati je Cipis, čo je zaiste variant nemeckého názvu pre Spiš, Cips. To mi evokuje myšlienku, či náhodou spišské prepošstvo, podobne ako napríklad Sibiňské prepošstvo pôvodne nebolo organizáciou pre Nemcov, aby spravovalo ich záležitosti.

Vladimír RÁBIK: Samozrejme, že to zaujalo i mňa. Snažil som sa ísť po tejto stope. Dokonca som pôvodne uvažoval aj vzhľadom na to, že ide o veľmi starú pečať, že teda je to ten starý archaický názov, ktorý Nemci hneď prevzali od našich predkov. Sledoval som ako dlho sa udržal tento názov. Našiel som ale ešte aj zo začiatku 14. storočia listiny, kde sa tento názov v intituláciách Spišskej Kapituly, o to mi išlo, ako dlho sa udržal v Spišskej Kapitule ako taký kvázi oficiálny názov Spišskej Kapituly a našiel som aj zo 14. storočia listiny, kde sa ešte v rôznych takých modifikáciách tento nemecký názov vyskytuje. Nepriviedlo ma to nejak jednoznačne k tomu, žeby v staršom období prevažoval tento názov. Pretože už z toho roku 1246, keď sa spomína prepošt Matej, už je uvedený Scepus, čiže veľmi skoro i Scepus. Povedzme ten maďarizovaný latinský

tvar pre Spiš, dostáva sa aj do tej úradnej spisby spišského prepošstva, takže našiel som veľkú variabilitu a viac som túto stopu nesledoval. No je pozoruhodné, že neskôr v tej mladšej pečati, už použila Spišská kapitula zaužívanější a všeobecne v písomnostiach používaný názov Scepus a nie ten starší Cipis. Hoci zo staršej pečate prevzala čo sa len dalo. Teraz, zase raz na margo, tentoraz prepošstva, že či nešlo pôvodne o organizáciu spišských Nemcov? Tak tomuto sa už podrobne venoval Špirko pokiaľ viem. Ten dospel k záverom, že nemohlo ísť o organizáciu spišských Nemcov, pretože na rozdiel od Sibiňského prepošstva, ktoré bolo organizované na etnickej a právnej báze (vieme, že Sibiňské prepošstvo nemalo nejakú, v tom období, teda v 13. storočí, kompaktnú územnú pôsobnosť), ale že sa vzťahovalo na jednotlivé komunity spišských Nemcov a teda išlo o inštitúciu vo vzťahu iba k nim. Dochádzalo aj k sporom medzi miestnym príslušným biskupom a týmto Sibiňským prepoštom, a na rozdiel od spišského prepošta, ktorý mal územnú právomoc na územie celého Spiša, ba dokonca na západný Šariš a takisto východný Liptov. Do pôsobnosti spišského prepošstva však nespádali výlučne len Nemci, ale vlastne všetci obyvatelia v tomto území.

Miloš MAREK: Spišské Vlchy?

Vladimír RÁBIK: Aj Spišské Vlchy. Z toho jednoznačne vyplýva, že nemohlo ísť o cirkevnú organizáciu len spišských Nemcov. Navyše, a to je myslím si, že Špirkova myšlienka, samotní spišskí Nemci sa organizujú vo fraternite 24 saských farárov, čo poukazuje na to, že nenachádzali v inštitúcii spišského prepošstva garanta svojich práv. Naopak máme doložené spory medzi spišským prepoštom a touto fraternitou. Znamená to, že oni to nevnímali ako čosi svoje.

Miloš MAREK: Či to nebolo vývojom? Či to nebolo pôvodne pre Nemcov, ako ten názov Cipis a potom už...

Vladimír RÁBIK: Vieme veľmi dobre, že vývoj cirkevných pomerov je veľmi konzervatívny a že takým dynamickým vývojom by nemohol prejsť. Ťažko by som súhlasil s týmto. Najmä pokiaľ ide o inštitúcie ako sú prepošstvá, kapituly, ktoré sa prísne a veľmi dlho držia tradícií a nejakých pôvodných, prvotných podmienok vzniku. Nevzťahoval by som to teda na etnikum. Skôr išlo o kráľovský úrad. Kráľovná Gertrúda bola zavraždená a jeden motív, ktorý sa udával bol, že obsadzovala úrady cudzincami. Najmä tými, ktorí prišli s ňou, jej dvoranmi.

Miloš MAREK: Ale zas si treba uvedomiť, že Nemci vždy mávali samosprávu...

Vladimír RÁBIK: ...určite. Veď jedna zo základných výsad tzv. nemeckého práva *Ius Teutonicorum* u nás je práve cirkevná samospráva. Jednoznačne tu bola, ak si zoberiete privilégia Nemcov a vôbec nemeckých komunít. Je to na prvom mieste, až potom nasleduje právo voliť si vlastného sudcu atď.

Henryk RUCIŃSKI: Ale Spišské Vlchy?

Vladimír RÁBIK: Veď práve, to, že sa neskôr dostali priamo pod ostrihomského arcibiskupa tiež iba dokazuje, že pôvodne podliehali územno-jurisdikčne pod spišského prepošta.

Miloš MAREK: Pôvodne patrili a nie od začiatku patrili? Či od začiatku tam nepatrili?

Vladimír RÁBIK: Od začiatku patrili a potom boli exhimovaní, z toho...

Miloš MAREK: Ale mne sa zdá preda len, že tie Spišské Vlchy boli od začiatku, lebo v tom privilégii sa to tuším, myslím, pamätám si, vyslovene uvádza, že ich farnosť bola ab sua fundatione exempta od prepošta. Zdá sa mi, že to bolo pôvodne tak, a že možno to tiež zohrali tí Valóni, čo tam boli.

Vladimír RÁBIK: To tiež znamená, že sa musel vytvoriť akt exempcie už v čase fundácie a že sa to muselo vnímať ako čosi, čo je mimo pôvodnú cirkevnú jurisdikciu. Podobne napríklad Torysa, dedina Torysa v sedemdesiatych rokoch 13. storočia v Šariši vystupuje zo spišského prepoštva. Tamojší farár odmietol cirkevnú jurisdikciu spišského prepošta a usiloval sa byť nezávislý. Spišský prepošt dokonca na neho uvalil interdikt. I tam sa, v tej listine, hovorí priamo, bezprostredne, tápam teraz v pamäti, že ab sua fundatione. Doslova tiež od svojho založenia užíval akúsi exempciu alebo vymanenie spod tejto cirkevno-právnej jurisdikcie, ktorú ale spišský prepošt neuznával a ktorá bola možno len vyjadrením zemepána alebo udeľovaním výsad. No nedošlo k dohode s cirkevným predstaviteľom.

Polsko-węgierska granica na Spiszu – dzieje historiograficznych zmagień

The Polish-Hungarian Border in Scepusia – History of the Historiographical Debate

The discussion about the border between Poland and the Hungarian Kingdom (Slovakia) started in the 19th century with the rising nationalism that influenced all of the involved parties. Even today, a nationalistic approach is obvious when discussing this issue, still capable of stirring up strong feelings, undoubtedly an undesirable feature in scientific research. All the participants to this dispute seem to be hypnotised by the belief that recognising the “national” sovereignty over the territories of another country is the only way to underline their own country’s former power. The Polish axiom is Poland’s sovereignty over the Dominium of Podolíneć, which was lost to a more powerful Hungarian Kingdom in spite of the Pope’s favourable decision regarding the ecclesiastical jurisdiction over this territory. Slovak experts oppose or just agree with a short period of Poland’s rule over this territory during the rule of Saint Kunigunda (the Arpadian dynasty’s heiress) at Stary Sącz. Controversies also arise around the period of the Hungarian forfeit of some Scepusian towns to Poland (1412–1769). The events upon the end of the First World War, when a part of Scepusian Zamagurie was annexed to Poland, brought forward just the same kind of disputes. On the other hand, nobody has paid any close attention to the proper history of Scepusia and the issue of Scepusia as a borderland, as a territory where both countries’ influence merged in a very natural way. And this is exactly the viewpoint for any future Polish-Slovak papers on this topic.

Kontakty polsko-węgierskie liczą sobie już ponad tysiąc lat. Zazwyczaj przybierały one formę pokojowej współpracy i sojuszy, których wyrazem w średniowieczu stawały się małżeństwa, w czasach nowożytnych zaś układy sojusznicze. Nic też dziwnego, że po dziś dzień Polaków i mieszkańców Kotliny Karpackiej łączy więzy dozgonnej przyjaźni. Lecz w średniowieczu, a i w czasach bliższych naszej epoce, zdarzały się starcia zbrojne i konflikty. Niewielu Polaków chyba zdaje sobie sprawę, że jeden z takich konfliktów dotyczy przynależności Spiszu. W świadomości zwykłego Polaka problem ten nie istnieje, trudno w ogóle przypuszczać, by przeciętny mieszkaniec Poznania, Warszawy, Szczecina czy Gdańska zważał sobie sprawę, że chętnie odwiedzany zamek Niedzica nad Dunajcem leży na Spiszu, a nie na Podhalu. Nie można tego powiedzieć o Słowakach czy Węgrach, dla których pozostawanie 13 gmin zamagurskich poza terytorium Słowacji do dziś stanowi trudną do zaleczenia ranę¹.

Kwestia kształtowania się granicy polsko-węgierskiej na głównej grani Beskidów i wododziale Morza Bałtyckiego i Czarnego nie doczekała się, jak dotąd, monograficznego opracowania. Nie można za takie uważać ostatnio wydanej dyletanckiej pracy Jánosa Sallaia. Mimo obiecującego tytułu: *Historia granicy węgiersko-polskiej* – jest to cienka broszurka, powtarzająca w dodatku ten sam tekst w języku polskim i węgierskim, w połowie poświęcona zestawieniu wydarzeń z historii obu krajów. Ogranicza się ona do odnotowania najważniejszych zmian linii granicznej. Jej atutem są natomiast reproduktowane mapy, których opis stanowi chyba najbardziej wartościową część tekstu².

Również kwestia kształtowania się poszczególnych odcinków granicy między obydwojma państwami nie doczekała się żywszego zainteresowania. Większą uwagę wzbudziła jedynie kwestia przynależności Słowacji do Polski za czasów Bolesława Chrobrego. Wszyscy badacze są zgodni, że albo cała Słowacja, albo, co bardziej

* Dr Ryszard GRZESIK. Pracownik Instytutu Sławistyki PAN. Zainteresowania badawcze: historia Europy Środkowej, szczególnie kontaktów polsko-węgierskich w średniowieczu (zwłaszcza jego wcześniejszej fazie), źródłoznawstwo.

¹ Wniosek ten wysnuwam z własnych obserwacji podczas kontaktów ze słowackimi kolegami. Nazwy polskiej części Zamagurza i Orawy, niekiedy w formie zesłowakizowanej, np. Zubryca zam. Zubrzyca czy Niedzice zam. Niedzica, znalazły się w słowniku urzędowych nazw byłego Królestwa Węgierskiego: *Magyar neve? Határokön túli helységnev-szótár*, wyd. L. Sebök, Budapest 1990, s. 137-138.

² J. Sallai, *Historia granicy węgiersko-polskiej. A magyar-lengyel határ története*, Budapeszt–Budapest 1997, ss. 71, z tego tekst polski s. 7-28; tekst węgierski, s. 31-50; 18 map. Por. moją recenzję zamieszczoną w SH, R. 44, 2001, z. 3 (174), s. 539-541.

prawdopodobne, jej zachodnia część, *terra Wag*, czyli Poważe, może przyszła kasztelania trenczyńska, należały jakiś czas do Polski. Dyskusja dotyczy tylko czasu przejścia tego terytorium do Węgier: czy stało się to w czasie walk polsko-niemieckich, czyli ok. 1013 r., czy w wyniku zawarcia pokoju budziszynskiego 1018 r., czy wreszcie w okresie osłabienia Polski na początku lat trzydziestych XI w. Osobiście przychyliam się do tej ostatniej hipotezy³.

W tym obrazie „letniej” dyskusji nad zagadnieniem kształtowania się i przebiegu granicy na łuku karpackim jest jeden wyjątek. To dyskusja nad jej zmianami na Spiszu. Jest ona bardzo gorąca i wywołuje emocje po obu stronach Karpat, niekiedy wykraczające poza ramy naukowej krytyki. Prześledźmy zatem jej przebieg w historiografii krytycznej, zastanówmy się nad wysuwanymi argumentami, a także nad ukrytą motywacją kierującą jej uczestnikami. Spostrzeżenia te pozwolą wysunąć w drugiej części artykułu propozycje dotyczące dalszych badań nad tym zagadnieniem. Dyskusja dotyczy przebiegu granicy polsko-węgierskiej na Spiszu w toku dziejów, koncentrując się na czterech zagadnieniach: 1) przynależności Spiszu w XIII w.; 2) położenia prawnego zastawionych Polsce w 1412 r. terytoriów spiskich; 3) zajęcia polskiego starostwa spiskiego, a przejściowo i Podhala oraz Sądecczyzny przez Habsburgów tuż przed pierwszym rozbiorem Polski i 4) zmian granicy polsko-słowackiej po I wojnie światowej (Zamagurze, Jaworzyna Spiska). Bliższą uwagę poświęcę zagadnieniu przynależności tej krainy w XIII w., ograniczając swoją analizę do historiografii polskiej. Na prace słowackich historyków powołam się tylko wtedy, gdy ich wyniki wpływały na dyskusję w Polsce. Również i przy przedstawianiu prac polskich ograniczę się do wymienienia kilku najbardziej

moim zdaniem typowych. Ostatnio całość dyskusji nad granicą polsko-węgierską na średniowiecznym Spiszu została wyczerpująco omówiona przez Martina Homzę, który przedstawił stanowisko badaczy słowackich, węgierskich, a zwłaszcza najaktywniejszej strony sporu, historyków polskich⁴.

Pierwszym historykiem uważanym w Polsce za prekursora historiografii krytycznej był Adam Naruszewicz. Przyszły biskup smoleński, a następnie wołyński (łucki), związany z obozem reformy Rzeczypospolitej, skupionym wokół dworu Stanisława Augusta Poniatowskiego, napisał na jego zlecenie *Historię narodu polskiego*. Jego założeniem było dowieść, że tylko silna władza króla, współpracującego ze stanami, zapewniała dobrobyt poddanym i pomyślność państwu. Zgodnie z zasadami epoki wykorzystał szeroki zasób źródeł narracyjnych, jako pierwszy po Długoszu korzystał też z dokumentów archiwalnych, zgromadzonych w tzw. Tekach Naruszewicza. Z Długoszem łączy go też zastosowany konsekwentnie chronologiczny sposób narracji, nie pozwalający na dostrzeżenie związków między odległymi w czasie faktami⁵. Wielki polski historyk z XV w. był zresztą dla niego przewodnikiem i interpretatorem faktów. To właśnie postępowanie Martin Homza hiperkrytycznie uznał za naganne w odniesieniu do Spiszu, „keď nekriticky prevzal do svojej História polského národa celú Długoszovu interpretáciu správy Veľkopoľskej kroniky”⁶. Naruszewicz przyjął, że w 1108 r. doszło do zjazdu spiskiego Krzywoustego z Kolomanem, na którym zawarto układ skierowany przeciwko koalicji niemiecko-austriacko-czeskiej. Układ przypieczętowało małżeństwo Judyty Bolesławówny ze Stefanem Kolomanowicem oraz nadanie przez ojca Judytye polskiego dotąd Spiszu. Odtąd Spisz odpadł od Polski. O tym, że wcześniej teren ten

³ R. Grzesik, *Przebieg granicy polsko-węgierskiej we wczesnym średniowieczu w świetle Kroniki węgiersko-polskiej*, SH, R. 41, 1998, z. 2 (161), s. 147-166, gdzie obszerniejsza dyskusja zagadnienia.

⁴ M. Homza, *Prehľad názorov na vznik stredovekej severnej hranice Uhorska na Spiši a historických prác na tému vzájomných vzťahov Spiša a Malopoľska v najstaršom období*, [w:] M. Homza, S. A. Sroka, *Štúdie z dejín stredovekého Spiša*, Krakov 1998, s. 19-61. Wcześniej polską literaturę omówił E. Pavlík, *Polské vplyvy a Spišská Magura*, „Spiš. Vlastivedný časopis”, t. 2, 1968, s. 101-124. W literaturze polskiej zob. ostatnio H. Ruciński, *Prowincja saska na Spiszu do 1412 roku (Na tle przemian społecznych i ustrojowych w komitacie spiskim i na obszarach przyległych)*, Białystok 1983, Aneks, s. 451-459.

⁵ Pamiętajmy, że konsekwentnie chronologiczną narrację prowadził też Václav Novotný w swoich fundamentalnych *Českých dějinách*. Była ona typowa dla starożytnej i średniowiecznej historiografii pragmatycznej, lecz przetrwała aż do naszych czasów. Różnicę między narracją kronikarską a naukową omawia J. Topolski, *Metodologia historii*, wyd. 3, Warszawa 1984, s. 502-506.

⁶ M. Homza, *op. cit.*, s. 32. Badacze podejście Naruszewicza do źródeł określają jako koherencyjne: nie liczyło się dla niego starszeństwo źródła (czyli drobiazgowa krytyka źródłowa), lecz zgoda autorytetów na zaistnienie danego faktu. Stąd na jednym poziomie stawał on źródła prymarne i wtórne. A. F. Grabski, *Adam Naruszewicz (1733-1796)*, [w:] *Historycy warszawscy ostatnich dwóch stuleci*, pod red. A. Gieysztora, J. Maternickiego, H. Samsonowicza, Warszawa 1986, s. 24-27 (całość biogramu s. 10-34); por. też J. Serczyk, *25 wieków historii. Historycy i ich dzieła*, Toruń 1994, s. 226-227; E. Niederhauser, *A történetírás története Kelet-Európában*, Budapest 1995, s. 34-35.

należał do tego kraju, upewnia autora przekaz Anonima węgierskiego piszącego, że Węgrzy zawojowali Panonię *ad silvas Zepus*. Fakt, że Węgrzy nie mieli Spiszu, potwierdza dokument praski 1086 r., Wincenty Kadłubek i Bogufał (czyli mówiąc dzisiejszym językiem *Kronika wielkopolska*), źródła wzmiankujące o granicach Polski na Dunaju i Cisie. Nasz autor zauważa zarazem, że opowiadanie *Kroniki wielkopolskiej* jest sfalszowane przez kogoś, kto odnosił wydarzenia do czasów Leszka Białego⁷.

O odpadnięciu „hrabstwa szpiskiego” w 1107 r. wspominał Joachim Lelewel w swojej młodzieńczej pracy. Znany mu był też fakt zastawu ziemi spiskiej Polsce na początku XV w. W rękopisie pozostały wykreślone słowa, że ziemia ta „dawno do Polski wrócić się powinna”, pokazujące ówczesne nastawienie autora do kwestii historycznej przynależności Spiszu⁸.

Ernest Swieżawski zauważył, że w średniowieczu wzdłuż Dunajca i Popradu aż do Lubowli ciągnęła się sieć polskich zamków i stróży. Tereny te pierwotnie miały być węgierskie, później atoli opanowane zostały przez Chrobrego, rzekomo opierającego granice Polski o Dunaj, a w rzeczywistości o Dunajec⁹. Stanowisko badacza było wyjątkiem w chórze ówczesnych historyków, twierdzących zgodnie, że cały Spisz pierwotnie należał do Polski.

Koncepcję spiskiego wiana Judyty przyjął Bronisław Gustawicz, autor hasła o Spiszu w cenionym *Słowniku geograficznym Królestwa Polskiego*. Uznał on, że po 1108 r. przy Polsce pozostał tylko okręg podoliniecki, utracony na rzecz Węgier dopiero w 1383 r.¹⁰

Od wiadomości *Kroniki wielkopolskiej* wyszedł także Karol Potkański w swojej analizie południowych granic diecezji krakowskiej. Uznał on ten przekaz za bałamutny, lecz zawierający

żywą w XIV w. tradycję o przynależności Spiszu do Polski. Powiązał on go ze sporem krakowsko-ostrzyhomskim o dziesięciny z Podolińca, zakończonym w 1326 r. rozstrzygnięciem na rzecz Polski. Zdaniem badacza pierwotnie do Polski należał Spisz północny między Dunajcem a Popradem, gdyż cała rzeka Poprad należała do biskupstwa krakowskiego. Z faktu tego wyprowadził on wniosek, że do Polski pierwotnie należał cały Spisz, który został przez nią utracony po nieudanej interwencji Krzywoustego na rzecz Borysa. Co więcej, ziemia ta zasiedlona była przez Polaków, a granica diecezji krakowskiej pokrywała się z rubieżą etnograficzną. Jak zauważył, północny Spisz ze Spiską Białą zamieszkały był na przełomie XIX i XX w. przez Polaków¹¹. Polska ludność górnej części Spiszu przywędrowała tam wzdłuż Popradu. „Od Muszyny, która istnieje już w XIII wieku, idąc za Popradem mamy: Pławiec, Lubowlę, Gniazdo, Podoliniec – wszystko to są polskie osady i były takimi przed zastawem Spiża 1412 roku”¹². Dowodem na to jest nadanie prawa niemieckiego dla Podolińca przez Bolesława Wstydliwego w 1244 r. oraz dla Gniazda przez Piotra i Mściwniewa, synów komesa Mirosława w 1286 r. Mimo ekspansywności polskiego żywiołu osadniczego tereny te przypadły ostatecznie silniejszym politycznie Węgrom¹³, lecz choć przez wiele wieków odcięte od Polski, pozostały zasiedlone przez Polaków. „Dziś po obu stronach Białki i dalej jest ludność czysto polska z jedną prawie gwarą i ubiorem”¹⁴.

Argumentacja użyta przez Karola Potkańskiego zdaje się być typowa dla polskich badaczy z początku XX w. Wychodzono z przesłanek historycznych i etnograficznych, ten drugi typ argumentacji odgrywał w ówczesnych badaniach dużą rolę. Świadczy o tym praca Kazimierza Krotoskiego, dowodzącego polskości wielu osad rozsianych po

⁷ A. Naruszewicz, *Historia narodu polskiego*, wyd. K. J. Turowski, Kraków 1859, t. 2, s. 139-141, t. 3, s. 146.

⁸ J. Lelewel, *Historia polska do końca panowania Stefana Batorego*, oprac. Z. Kolankowski, Warszawa 1962, s. 100, 237. Edycja oparta jest na rękopisie autora z 1813 r. oraz wydaniu fragmentu dotyczącego XVI w. w 1821 r. Wydanie z 1863 r. przeredagowane zostało przez E. Rykaczewskiego i nie oddaje pierwotnego tekstu autorskiego. *Ibidem*, Wstęp, s. 5-40. M. Homza, *op. cit.*, s. 32-33, przykładą do tej pracy zbyt dużą wagę. O znaczeniu Lelewela dla rozwoju historiografii polskiej i europejskiej zob. J. Topolski, *Metodologia...*, s. 89 (jako teoretyk historii); J. Serczyk, *op. cit.*, s. 291-295; E. Niederhauser, *op. cit.*, s. 38-41.

⁹ E. Swieżawski, *Zarysy badań krytycznych nad dziejami, historiografią i mitologią do wieku XV*, cz. 1, Warszawa 1871, s. 77-79. Był on profesorem warszawskiej Szkoły Głównej, zwolennikiem pozytywizmu zachodnioeuropejskiego.

¹⁰ B. Gustawicz, *Śpiż*, [w:] *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 11, Warszawa 1890, s. 134 (całość hasła s. 115-143).

¹¹ K. Potkański, *Granice biskupstwa Krakowskiego*, RK, t. 4, 1900, s. 201-231. Historyk ten zerwał z tradycyjnie pojmowaną historią polityczną, podejmował problematykę m.in. osadnictwa oraz wartości źródłowej podań i legend. Większość jego studiów ukazała się po jego przedwczesnej śmierci. A. F. Grabski, *Kształty historii*, Łódź 1985, s. 282 i 313, przyp. 264; E. Niederhauser, *op. cit.*, s. 63.

¹² K. Potkański, *Pierwsi mieszkańcy Podhala*, [w:] *Pisma pośmiertne Karola Potkańskiego*, t. 2, Kraków 1924, s. 340.

¹³ K. Potkański, *Podhale*, [w:] *Pisma pośmiertne...*, t. 1, Kraków 1922, s. 314.

¹⁴ K. Potkański, *Pierwsi mieszkańcy...*, s. 341.

terytorium Górnych Węgier. Jego zdaniem słowacki ruch narodowy był tylko węgierską dywersją skierowaną przeciwko polskim aspiracjom zjednoczenia tych ziem z Macierzą. Działania węgierskich instytucji szerzących język i kulturę węgierską (zwłaszcza Węgierskie Towarzystwo Oświatowe Górnych Węgier¹⁵) porównane zostały do działań niemieckiej Hakaty w Wielkopolsce. Trudno o bardziej dosadną analogię w czasach nasilonej germanizacji zaboru pruskiego¹⁶. Polskie osadnictwo wzdłuż Popradu zaczęło się z dniem tego badacza już w czasach Chrobrego. Dopiero koniec XI w. przynosi powolne przesuwanie się węgierskiej granicy na linię Hornadu, po kłesce nad Sajó (Slána) zaś Krzywousty musiał oddać w posagu Borysowi Spisz. Wtedy powstały polskie grody nadgraniczne: Branisko, Gród Spiski (Spišský hrad) i inne. Autor nie dostrzegł sprzeczności tego stwierdzenia z następną podaną przez siebie informacją, że Węgrzy zasiedlili przeciwko Polsce 10 wsi szlacheckich koło Lewoczy, a więc w głębi domniemanej polskiej ekumeny. Gejza II pomagając w ucieczce Władysławowi Wygnańcowi w 1145 r. zajął w nagrodę cały Spisz bez okręgu podolinieckiego, a grabież zalegalizował pokój w Starej Wsi w 1193 r. Dwa lata później Emeryk II nadał dziesięcinę z tych terenów arcybiskupstwu ostrzyhomskiemu, odrywając archidiaconat spiski od Krakowa. W początku XIV w. od Polski odpadł również pod względem politycznym i kościelnym okręg podoliniecki. W ten sposób zakończyło się przechodzenie Spiszu pod władzę węgierską, przypieczętowane intensywną kolonizacją niemiecką¹⁷.

Parę lat wcześniej Stanisław Zakrzewski dostrzegł przeplatanie się na Spiszu i Podhalu osadnictwa polskiego, podjętego przez Henryka Brodatego, oraz niemieckiego, idącego ze Spiszu i wspieranego przez panów spiskich. Czysto polskim terytorium był okręg podoliniecki, gdzie znajdowały się być może posiadłości Berzeviczych. Tereny te przeszły pod władanie Węgier w samym końcu XIII w. dzięki pokrewieństwu niemieckich osadników z węgierskimi rodami¹⁸.

Podobnie jak Kazimierz Krotoski i Stanisław Zakrzewski przedstawiał proces zasiedlania Spiszu Stanisław Zachorowski, przedwcześnie zmarły wybitny badacz stosunków osadniczych, uczeń Karola Potkańskiego. W swoim rzetelnie udokumentowanym studium wychodził z powszechnie przyjętego założenia, że Spisz stanowił we wczesnym średniowieczu pustkę osadniczą, ową *silvam Scepus* Anonima węgierskiego¹⁹. Był więc ziemią niczyją o niskim stopniu zagospodarowania. Jego zdaniem punktem wyjścia kolonizacji węgierskiej w XIII w. była dolina Hornadu, utracona na rzecz Węgier przez Krzywoustego. Kolonizacja ta, prowadzona przez Berzeviczych i Görgeyów, posuwała się w stronę Popradu, aż osiągnęła jego prawy brzeg. Proces kolonizacji polegał na zespoleniu wysiłków państwa i wielkich rodów, zawłaszczających puszcze nadgraniczną. Osadnictwo polskie nad Popradem nie wyszło poza Rytró, a więc pogranicze Kotliny Sądeckiej i Beskidu Sądeckiego. Jednak mimo istnienia powyżej puszczy nadgranicznej spotykamy w górę rzeki jeszcze trzy osady

¹⁵ Nazwa węgierska: Felsőmagyarország Magyar közművelődési Egyesület (FEMKE); por. H. Wereszycki, *Pod berłem Habsburgów. Zagadnienia narodowościowe*, Kraków 1986, s. 243.

¹⁶ Swoją drogą polityka niemiecka miała odpowiadać za powstanie antypolskiego narodowego ruchu litewskiego. J. Kłós, *Wilno. Przewodnik Krajoznawczy*, Wilno 1923 (reprint Białystok bdw.), s. 43. Zdumiewa łatwość, z jaką za kształtowanie się ruchów narodowych wśród narodów „niehistorycznych” obarczano odpowiedzialnością wrogie w danej chwili mocarstwa.

¹⁷ K. Krotoski, *Stosunki etnograficzne na Spiszu*, „Świat Słowiański”, R. 4, 1908, t. 1, nr 4, s. 338-357. Czasopismo wydawane było przez historyków związanych z ruchem narodowym, jego redaktorem naczelnym był Feliks Koneczny. Analizę źródłową przytoczonych informacji *Kroniki wielkopolskiej* o ucieczce Władysława Wygnańca przez Węgry (nie Spisz) – w rzeczywistości chodziło o Władysława Odonica – oraz Jana Długosza o pokój w Starej Wsi Spiskiej (własny domysł Długosza) przeprowadzam na innym miejscu (R. Grzesik, *Polska Piastów i Węgry Arpadów we wzajemnej opinii (do 1320 roku)*, w druku). Autor znany jest w polskiej historiografii jako najważniejszy przeciwnik Tadeusza Wojciechowskiego w sporze o factum św. Stanisława. T. Wojciechowski, *Szkice historyczne XI wieku*, wyd. 4, wyd. i wst. opatr. A. Gieysztor, Warszawa 1970, s. 30 (Wstęp) oraz według indeksu, zwł. s. 346-347 (polemika T. Wojciechowskiego z K. Krotoskim).

¹⁸ S. Zakrzewski, *Najdawniejsze dzieje klasztoru Cystersów w Szczyrzycu (1238-1332)*, „Rozprawy Akademii Umiejętności, Wydział Historyczno-Filozoficzny” [dalej: RAU Hs.-Filoz.], t. 41, 1902, s. 1-75. Historyk ten jest przedstawicielem generacji antypozytywistycznej w polskiej historiografii. Początkowo zafascynowany ideami *Kulturgeschichte* Karla Lamprechta, później skłaniał się ku biografistyce, spoglądaniu na dzieje przez pryzmat wybitnych jednostek. Spod jego pióra wyszły biografie: *Mieszko I jako budowniczy państwa polskiego*, Warszawa 1921, oraz *Bolesław Chrobry Wielki*, wyd. 1, Lwów-Warszawa-Kraków 1925; wyd. 2, Kraków 2000. Por. A. F. Grabski, *Kształty historii...*, według indeksu; E. Niederhauser, *op. cit.*, s. 64-66.

¹⁹ Pogląd ten został zarzucony dopiero w ostatnich dziesięcioleciach, gdy badania archeologiczne odkryły na Spiszu bogate osadnictwo wczesnośredniowieczne. Por. np. G. Lukáč, *K počiatkom stredovekého osídlenia Spiša (do konca 12. stor.)*, „Archeologia historica”, t. 18, 1993, s. 9-18. Godna uwagi jest myśl autora, s. 12, że do chwili włączenia Spiszu w skład państwa węgierskiego była to kraina pozostająca poza strukturami państwowymi. Stąd obecność powielkomorawskich gródków refugialnych.

polskie: Podoliniec, Gniazdę i Lubowlę. Nie były one częścią Spiszu, lecz południową rubieżą ziemi sądeckiej, na co wskazuje dokument z 1244 r. oraz przekazy z końca XIII w. Po stronie polskiej nie było wielkiej własności ani silnego państwa, przez co przegrała ona rywalizację osadniczą na Spiszu, utraciła również kresy Sądecczyzny, także pod względem kościelnym²⁰.

Martin Homza wyjaśnia ówczesną falę zainteresowania problematyką polskiego osadnictwa na Spiszu polsko-węgierskim sporem o Morskie Oko²¹. Rozstrzygnięty on został na korzyść Polski dzięki przekonującej argumentacji Oswalda Balzera, czołowego przedstawiciela lwowskiej szkoły historycznej, specjalisty w dziedzinie historii prawa i autora kilku fundamentalnych dzieł, stanowiących do dziś filar polskiej mediewistyki²². Jego obrona polskich praw do Morskiego Oka jest dobrym przykładem drobiazgowej analizy fragmentu granicy. Wykazała bowiem, że w czasach Rzeczypospolitej Obojga Narodów przechodziła ona dalej na wschód przez Wysokie Tatry niż granica ustalona pod koniec XVIII w., tożsama z dzisiejszą granicą polsko-słowacką. Godne uwagi są rozważania autora nad procesem kształtowania się granic. Mogą się one tworzyć albo na mocy układów międzynarodowych, albo w wyniku podbojów lub osadnictwa, przekraczającego bariery naturalne²³.

Kolejny etap zainteresowania historyków polskich przeszłością Spiszu przynosi zakończenie I wojny światowej i próby uzyskania jak najkorzystniejszej granicy, opartej (w zależności od te-

rytorium) na kryterium historycznym bądź etnograficznym. Udowodnieniu historycznych praw Polski do Spiszu poświęcone jest studium Władysława Semkowicza o granicy polsko-węgierskiej, uznane przez Martina Homzę za „vyslovene tendenčnú”²⁴. Autor przyjął, że rozproszone po całej Słowacji osadnictwo polskie jest reliktem osadnictwa z czasów Chrobrego, a może nawet wcześniejszego, wiślańskiego. Po śmierci Chrobrego granica cofnęła się na linię Wagu, Niskich Tatr i Hornadu, o czym przekonuje dokument praski z 1086 r. Do kolejnej utraty ziemi doszło za Bolesława Krzywoustego, co potwierdza bałamutny wprowadzie, lecz zawierający wiarygodną tradycję przekaz *Kroniki wielkopolskiej*. Popierana przez władców węgierskich kolonizacja saska oraz możliwych rodów węgierskich wypychała Polaków ze Spiszu, a nawet południowej części ziemi sądeckiej (Podoliniec). Powodem klęski żywiołu polskiego była jego słabość ekonomiczna i napór osadniczy ze strony węgierskiej. O właściwym zasięgu ziemi sądeckiej pamiętał Kościół krakowski, co jest dowodem na przynależność spornego terytorium do Polski, „gdyż wiadomo, iż granice kościelne pokrywały się pierwotnie z granicami politycznymi”²⁵. O utracie Spiszu przez Polskę wspominał autor i przy innych okazjach. Opisując przebieg granic Polski za Chrobrego zauważył, że utrata Słowacji przez Chrobrego zemściła się później utratą Spiszu²⁶. Podobną myśl wyraził w niezwykle cennym skrypcie z nauk pomocniczych historii²⁷ oraz w studium zamieszczonym

²⁰ S. Zachorowski, *Węgierskie i polskie osadnictwo Spiszu do połowy XIV w.*, RAU Hs.-Filoz., t. 52, 1909, s. 191-283. Wartość pracy ostro ocenił E. Niederhauser, *op. cit.*, s. 64: „ebben érdeMLEgeset nem tudott mondani”. Jak zauważa M. Homza, *op. cit.*, s. 36, novum tej rozprawy stanowiło stwierdzenie, że granica polityczna była tożsama z granicą osadnictwa. Por. np. H. Łowmiański, *Początki Polski. Polityczne i społeczne procesy kształtowania się narodu do początku wieku XIV*, t. 6, Warszawa 1985, cz. 1, s. 12, przyp. 11: „Zewnętrzne granice (tzw. zasięg peryferyjnego osadnictwa) ...”.

²¹ M. Homza, *op. cit.*, s. 35. Niezrozumiałe dla mnie jest stwierdzenie autora, że zainteresowanie Spiszem odbywało się „pri príležitosti milenárnych osláv trvania poľského štátu”. W omawianej epoce milenium obchodziły Węgry, nie Polska.

²² J. Serczyk, *op. cit.*, s. 394-395; E. Niederhauser, *op. cit.*, według indeksu. Do najczęściej cytowanych prac O. Balzera należą *Genealogia Piastów*, Kraków 1895; tenże, *Królestwo Polskie 1295-1370*, t. 1-3, Lwów 1919-1920 oraz wydane już pośmiertnie dwutomowe *Studjum o Kadłubku. Pisma pośmiertne*, Lwów, t. 1: 1934, t. 2: 1935.

²³ O. Balzer, *O Morskie Oko. Wywód praw polskich przed sądem polubownym w Hradcu*, Przewodnik Naukowy i Literacki, Dodatek miesięczny do „Gazety Lwowskiej”, R. 32-33, 1904-1905 (artykuł publikowany w odcinkach). Za największą wartość dzieła Balzera M. Homza (*op. cit.*, s. 36) uważa koncepcję granic naturalnych (góry, bagna, nie rzeki, które służyły jako drogi komunikacyjne). I ta właśnie koncepcja przyjęła się powszechnie w geografii historycznej.

²⁴ M. Homza, *op. cit.*, s. 37. Ocena dzieła W. Semkowicza, *Granica polsko-węgierska w oświetleniu historycznym*, „Pamiętnik Towarzystwa Tatrzańskiego” za lata 1919-1920, s. 88-112 – jest stanowczo za ostra. Prof. Semkowicz w przyp. 1 do s. 88 zauważa, że jego praca „stosownie do swego charakteru i przeznaczenia, nie może stosować ścisłych metod krytyki historycznej, w niejednym też punkcie wymaga pogłębienia i rozszerzenia. Z tego też stanowiska winna być oceniana”. Dodajmy, że tematyce polskich pretensji do terytorium Spiszu i Orawy poświęcony był cały ten numer „Pamiętnika”. Znajdujemy tam np. memoriał S. E. Radzikowskiego, *Sprawa granicy polskiej od Węgier*, *ibidem*, s. 113-129, postulujący podział Tatr według dorzeczy. Polsce miało przypaść całe dorzecze Popradu, czyli 53 km Tatr po stronie północnej i 26 po południowej. Ostatecznie Polska w rejonie Tatr uzyskała 30 km grzbietu Tatr po stronie północnej.

²⁵ W. Semkowicz, *Granica polsko-węgierska...*, s. 95.

²⁶ W. Semkowicz, *Geograficzne podstawy Polski Chrobrego*, KH, R. 39, 1925, s. 313.

²⁷ W. Semkowicz, *Encyklopedia nauk pomocniczych historii*, oprac. B. Wyrozumska, Kraków 1999, s. 213-214. Podstawą edycji było trzecie wydanie dzieła z 1946 r. z odręcznymi korektami autora. Por. E. Niederhauser, *op. cit.*, s. 81 i według indeksu.

pod koniec lat trzydziestych w wydawnictwie poświęconym Słowacji, pisany zresztą z bardzo przyjaznego Słowakom punktu widzenia²⁸.

Podobnie jak reszta badaczy polskich, Teofil Emil Modelski bronił polskości terenów nadpopradzkich. Jego zdaniem były one integralną częścią Spiszu, lecz po oderwaniu reszty Spiszu przez Węgrów wcielone zostały administracyjnie do ziemi sądeckiej²⁹.

Argumentacja polskich historyków XIX i pierwszej połowy XX w. przejęta była przez ich słowackich kolegów, jak to wykazuje w swym studium Martin Homza³⁰. Zauważa on, że nawet Alojz Miškovič, broniący praw (Czecho-)Słowacji do Zamagurza, dopuszczał możliwość zwierzchnictwa Polski nad okręgiem podolinieckim w średniowieczu³¹. Również i polscy badacze powojenni konsekwentnie przyjmowali istnienie polskiego osadnictwa nad górnym Popradem we wczesnym średniowieczu³². Sytuację zmienił Jan Beňko, który odkrył, że często przywoływane w argumentacji nadanie Bolesława Wstydlivego dla sołtysa Henryka z 1244 r. jest późniejszym falsyfikatem. Usunęło to ważny kamień z gmachu polskiej argumentacji. W szeregu swoich prac przedwcześnie zmarły badacz słowacki usiłował wykazać, że dotychczasowy pogląd o polskości już nie Spiszu, ale samego okręgu podolinieckiego jest fałszywy. Był to teren osadnictwa węgierskiego (w sensie przynależności państwowej), zasiedlony od wczesnego średniowiecza przez Słowaków. W orbitę

(mało)polską dostał się dopiero w latach siedemdziesiątych XIII w., gdy księżna sądecka, Kinga, odziedziczyła go po śmierci brata, Stefana V³³. Stanowisko to obowiązuje obecnie w nauce słowackiej³⁴. W literaturze polskiej natomiast prace J. Beňki spotkały się ze sceptycznym przyjęciem. Nie neguje się już faktu sfałszowania dokumentu z 1244 r., lecz nie akceptuje się wysnutych przez niego wniosków. Reprezentatywne dla tego nurtu są uwagi Henryka Rucińskiego. Zauważa on, że w źródłach nie zachował się żaden węgierski protest przeciwko zajęciu Podolińca przez Kingę. Co więcej, Podoliniec znalazł się wśród miejscowości wymienionych w donacji dla klasztoru sądeckiego. Zadziwiające jest również, że gdy Leszek Czarny szukał na Węgrzech pomocy przeciwko buntownikom, Węgrzy nie upomnieli się o okręg podoliniecki. Słuszna jest konkluzja autora, że kwestia ta wymaga dalszych badań³⁵.

Spośród badaczy polskich tezy J. Beňki zaakceptował tylko Andrzej Wędzki, nie czyniąc tego jednak bez zastrzeżeń. Zastanowiła go zwłaszcza bulla papieska z 1235 r. mówiąca o polskich pretensjach do kościoła NM Panny, który według powszechnej opinii, miał stać w Podolińcu. Uznał on, że podczas zjazdu Leszka Białego z Andrzejem II w 1214 r. doszło do przekazania części Spiszu (Podolińca) Leszkowi. Teren ten po rychłym złamaniu układu został Leszkowi odebrany, lecz śladem po przekazaniu pozostały roszczenia biskupa krakowskiego³⁶. Piszący te słowa podą-

²⁸ W. Semkowicz, *Polacy i Słowacy w dziejowym stosunku*, [w:] *Słowacja i Słowacy*. Praca zbiorowa pod red. W. Semkowicza, t. 2: *Dzieje i literatura*, Kraków 1938, s. 210. W przedmowie do t. 1 (*Kraj i ludzie*, Kraków 1937, s. 5-7) pisze prof. Semkowicz o „bratnim narodzie Słowaków”, który bliski jest Polakom językiem, kulturą i typem charakteru. „Pierwszym jednak warunkiem do takiego zacieśnienia węzłów jest wzajemne poznanie się...”, s. 5. Postulat ten pozostaje nadal aktualny, por. A. Michnik, *Słowaku, kim jesteś?*, [w:] *Kwestia słowacka w XX wieku*, pod red. R. Chmela, Gliwice 2002, s. 554-550.

²⁹ T. E. Modelski, *Spory o południowe granice diecezji krakowskiej od strony Spisza (w. XIII-XVIII)*, Zakopane 1928, s. 15.

³⁰ M. Homza, *op. cit.*, s. 42-43.

³¹ *Ibidem*, s. 45; J. Ciągwa, *Alojz Miškovič – obranca integrity Slovenska*, [w:] *Almanach Słowacy w Polsce – Slováci v Poľsku*, t. 7, Kraków – Krakov 2000, s. 31-62; autor koncentruje się wyłącznie na problematyce XX w.

³² J. Natanson-Leski, *Zarys granic i podziałów Polski najstarszej*, Wrocław 1953, s. 194; E. v. Puttkamer, *Die polnisch-ungarische Grenze im Mittelalter*, „Jahrbücher für Geschichte Osteuropas, Neue Folge”, t. 4, 1956, z. 4, s. 375-379 (autorka przyjmuje utratę Spiszu przez Polskę w 1108 r., zgodnie z *Kroniką wielkopolską*); A. Rutkowska-Płachcińska, *Sądeckizna w XIII i XIV wieku. Przemiany gospodarcze i społeczne*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1961, s. 13; H. Kapiszewski, *Najdalszy zasięg władztwa pierwszych Piastów na południe od Karpat od Castrum Salis po Czersz*, „Acta Archaeologica Carpatica”, t. 3, 1961, s. 140; M. Barański, *Dominium sądeckie. Od książęcego okręgu grodowego do majątku klasztoru klarysek sądeckich*, Warszawa 1992, s. 18 (teren odpadł od Polski w XIV w., gdyż zbyt słabe było terytorialne połączenie z resztą Polski). Na mapie zamieszczonej w pracy *Polska dzielnicowa i zjednoczona. Państwo – społeczeństwo – kultura*, pod red. A. Gieysztor, Warszawa 1972, s. 24-25 granice Polski obejmują okręg podoliniecki. Ta koncepcja kartograficzna wywodzi się od W. Semkowicza, autora szkolnego atlasu historycznego (wraz z Cz. Nanke), mającego szereg wydań przed wojną i po wojnie, dotąd wykorzystywanego, zob. np. Cz. Nanke, L. Piotrowicz, Wł. Semkowicz, *Mały atlas historyczny*, Warszawa 1972, s. 7; por. również I. C. Pogonowski, *Poland. A Historical Atlas*, rev. ed., New York 1989, s. 78: *Territorial Development of Poland as a Hereditary Monarchy* (Spisz odcięty od Polski granicą z 1370 r.).

³³ J. Beňko, *Problem pravosti podolinieckej listiny z roku 1244*, SA, R. 3, 1968, s. 314-329. Jego poglądy w tonie aprobującym referuje M. Homza, *op. cit.*, s. 47-48.

³⁴ *Ibidem*, s. 48. Por. np. B. Varsik, *Osídlenie Košickej kotliny*, t. 3, Bratislava 1977, s. 198, 204-205.

³⁵ H. Ruciński, *op. cit.*, Aneks, s. 451-459.

³⁶ A. Wędzki, *Uwagi nad problemem kształtowania się granicy polsko-węgierskiej na Spiszu w średniowieczu na marginesie najnowszych prac Jana Beňko*, „Slavia Antiqua”, t. 20, 1973, s. 197-210.

zając tropami A. Wędzkiego spróbował zinterpretować wydarzenia zjazdu spiskiego jako nadanie biskupstwu krakowskiemu prawa do sprawowania opieki duszpasterskiej wśród osadników nadpopradzkich, co świadczyłoby o tym, że ich punktem wyjścia była Kotlina Sądecka, a nie terytorium węgierskie³⁷.

Przeгляд polskich prac na temat kształtowania się granicy polsko-węgierskiej na Spiszu pokazał, że przez 200 lat obecności tej problematyki w warsztacie badawczym polskich historyków dominował pogląd o pierwotnej przynależności tego terytorium do Polski. Intensyfikacja dyskusji przypadła na przełom XIX i XX w., kiedy rozwinęły się badania nad osadnictwem i można było wyznaczyć rubieże osadnicze. Część badaczy przyjmowała, że Polska władała całym przyszłym komitatem spiskim (Naruszewicz, Lelwel, Gustawicz, Krotoski, Zachorowski, Semkowicz, Modelski), inni ograniczają zasięg władzy polskiej do okręgu podolinieckiego (Swieżawski, Potkański, w pewnym stopniu Wędzki i Grzesik). Spisz, pozostałość władztwa Chrobrego, zgodnie z przekazem *Kroniki wielkopolskiej* miał zostać utracony w 1108 r. Wiadomość tę przyjmowano najczęściej bezkrytycznie wraz z podaną datą, nawet jeśli dostrzegano, że ten fragment *Kroniki wielkopolskiej* jest bałamutnym pomieszaniem faktów. Dopiero dokładniejsza analiza autora tych słów wykazała, że fragment ten tworzą dwie warstwy wiadomości: informacja o małżeństwie córki Krzywoustego z następcą tronu węgierskiego, odnotowana przez szereg roczników pod datą 1136, oraz opis wydarzeń z przełomu XII i XIII w., kiedy Polska i Węgry rywalizowały o wpływy na Rusi Halickiej. Moim zdaniem przekaz *Kroniki wielkopolskiej* odnosi się do postanowień zjazdu spiskiego z 1214 r. i jest on wiarygodny. Możliwość tę (bez przywoływania *Kroniki wielkopolskiej*) sugerowali zresztą wcześniej Karol Potkański³⁸ i Andrzej Wędzki³⁹. W podobnym duchu inter-

pretuje tę *Kronikę* Martin Homza, rozpatrując ją jednak w szerszym czasowym kontekście związków krakowsko-węgierskich w całym XIII w.⁴⁰ Nie można go natomiast odnosić do początków XII w. Historiografia słowacka z kolei zasadniczo widzi w przekazie „Boguchwała” wyłącznie uzasadnienie „nárokov krakovského biskupa na cirkevnú jurisdikciu na severovýchodnom Spiši”⁴¹.

Po eliminacji falsyfikatu z 1244 r. wszystkie dokumenty poświadczające polską władzę nad okręgiem podolinieckim pochodzą z końcowych lat XIII w. W nauce słowackiej przyjęła się, jak już wspomniano, hipoteza o zajęciu tych ziem przez Kingę w 1272 r., przy czym dyskutowana jest ich przynależność państwowa. Wydaje się jednak, że badacze słowaccy zbyt łatwo przechodzą do porządku nad pretensjami biskupów krakowskich, czytelnymi z bulli papieskiej 1235 r. W połączeniu z przeświadczeniem *Kroniki wielkopolskiej*, że Spisz należał kiedyś do Polski stanowi ona podstawę do zadania sobie pytania, czy okręg podoliniecki istotnie przez jakiś czas nie należał do Polski. Rozwiązania tego problemu szukał Andrzej Wędzki (tereny darowane Leszkowi Białemu przez Andrzeja II w układzie spiskim) oraz piszący te słowa (kościelna jurysdykcja biskupów krakowskich bez przesądzania o ich przynależności politycznej). Pełniejsze rozwiązanie tej kwestii przynieść mogą dalsze badania nad geografiami osadniczą tej części średniowiecznego Spiszu. Wstępne wyniki zdają się sugerować pozostawanie tzw. okręgu podolinieckiego poza węgierską przesieką graniczną jeszcze w drugiej połowie XIII w.⁴² Pytanie, które należy postawić, brzmi: Czy na terenie tzw. okręgu podolinieckiego mogło dojść do spotkania dwóch fal osadniczych idących wzdłuż Popradu: spisko-węgierskiej podążającej w dół rzeki z doliny Hornadu i z centralnych ziem komitatu oraz drugiej, polskiej, podążającej w górę rzeki (może przez przełęcz skracając drogę wzdłuż łuku Popradu) i wychodzącej z Kotliny Sądeckiej.

³⁷ R. Grzesik, *Małżeństwo Judyty, córki Bolesława Krzywoustego z Kolomanem czyli o utracie Spisza przez Polskę*, „Z minulości Spiša”. Ročenka Spišského dejepisného spolku, R. 7-8, 1999/2000. Zvláštny odtlačok, zostavil Ivan Chalupický, Pre Lubovnianske múzeum a Mestský úrad v Starej Lubovni vyd. Spišský dejepisný spolok, Levoča 2001, s. 15-27.

³⁸ K. Potkański, *op. cit.*, s. 215.

³⁹ A. Wędzki, *op. cit.*, s. 209; R. Grzesik, *Małżeństwo...*, s. 24-27.

⁴⁰ M. Homza, *op. cit.*, s. 55-56.

⁴¹ J. Beňko, *Osídlenie severného Spiša do polovice 14. storočia*, „Historické štúdie”, t. 15, 1970, s. 163. Przekaz ten odrzucił wcześniej E. Pavlík, *op. cit.*, s. 106.

⁴² Ostatnio M. Števík, *Sídlná štruktúra kopijníckych osád, cestná sieť, strážne a zásekové miesta na Spiši v stredoveku*, [w:] *Spiš v 10.-20. storočí. Zborník príspevkov k dejinám Spiša venovaných životnému jubileu doc. PhDr. Ivana Chalupického*, pod red. F. Žifčáka, Levoča 2002 („Z minulości Spiša”, R. 9-10, 2001-2002), s. 58 i przyp. 44 wyznacza bramę w systemie przesieki (*gyepű*) na północ od Bušoviec, między potokiem Biela a górą Tatárka (por. *Autoatlas Česká republika – Slovenská republika*, Praha – Harmanec 1998 w skali 1:100000; *Slovenská republika*, mapa 16 B6). Brama ta leży w dolinie górnego Popradu powyżej Podolińca, co świadczyłoby o tym, że w drugiej połowie XIII w. (ani wcześniej) rejon Podolińca nie wchodził w skład państwa węgierskiego.

Analiza literatury wskazuje na powszechnie znany fakt, że prace historyków nie wolne były od ciśnienia epoki, w której powstały. XIX w. przyniósł kształtowanie się nowoczesnej świadomości narodowej po obu stronach Karpat⁴³. Nic też dziwnego, że historycy stali przed problemem uzasadnienia obecności swojej grupy etnicznej na danym terenie. Stąd historiograficzna inkorporacja całości Spiszu do Polski, podnosząca morale narodu, rozdartego między trzech zaborców i leżącego rany po klęskach w powstaniach 1830-1831, 1846, 1848 i 1863-1864 r. Badacze wychodzili przy tym od analizy współczesnych stosunków etnicznych na tym terenie, gdzie mieszkał znaczny odsetek ludności polskiej⁴⁴. Stąd też całkowita negacja przynależności Spiszu do Polski, mająca podbudować słowackie aspiracje do władzy nad całym Spiszem. Trauma, jaką dla duszy słowackiej stały się polskie roszczenia wobec Zama-gurza zakończone przyłączeniem 13 gmin do Polski, a w 1938 r. wzięcie udziału w rozbiórce Czechosłowacji, każe do dziś historykom bronić słowackich praw do reszty Spiszu, mimo że dziś nikt w Polsce nawet nie myśli o kwestionowaniu

obecnej granicy. Obie strony dyskusji muszą zerwać z takim myśleniem.

Nową perspektywę badań nad historią Spiszu, nie tylko jego granic⁴⁵, wyznaczają nowsze przemyślenia geografów historycznych, głównie anglosaskich, nad pojęciem pogranicza (*frontier*). To teren leżący blisko granicy danego państwa, gdzie dochodzi do przenikania się wpływów obu sąsiadujących państw⁴⁶. Wydaje się, że Spisz tworzy tak rozumiane pogranicze między Słowacją jako częścią Królestwa Węgierskiego oraz innymi krainami Korony św. Stefana, Polską (nie tylko Małopolską, ale i innymi częściami kraju) oraz Rusią, zwłaszcza Halicką. Przyszłe badania, mające znaleźć swe ukoronowanie w międzynarodowej syntezie Spiszu, powinny skoncentrować się zwłaszcza na przenikaniu się wpływów tych państw na obszarze Spiszu i ich wpływie na najrozmaitsze dziedziny życia w toku dziejów. Synteza powinna też wykazać, jakie były rezultaty tego przenikania, czy nie zaowocowało ono powstaniem nowej jakości kulturalnej, typowej dla Spiszu i odróżniającej go od innych sąsiadujących ziem.

Die polnisch-ungarische Grenze in der Zips – die Geschichte der historiographischen Kämpfe

Die Diskussion über die polnisch-ungarische (slowakische) Grenze dauert seit dem 19. Jahrhundert an. Sie begann in der Zeit des wachsenden Nationalismus, von dem ihre Teilnehmer nicht unbetroffen blieben. Die nationalistische Einstellung ist bis heute aktuell und das wissenschaftliche Problem erregt große Emotionen, die mit der kühlen wissenschaftlichen Einstellung nichts zu tun haben. Die Streitparteien sind von der Überzeugung magnetisiert, dass sie die alte Macht ihres Staates nur durch die Anerkennung der Nationalsouveränität über den, dem anderen Staat gehörenden Gebieten unterstreichen. Ein Axiom für die polnische Seite ist die polnische Oberherrschaft über den Kreis von Podolince (Pudlejn), der (trotz dem entgegenkommenden Papsturteil in Sachen der kirchlichen Jurisdiktion in diesem Gebiet) zugunsten des mächtigeren Ungarns verloren wurde.

⁴³ J. Topolski, *Jak się pisze i rozumie historię. Tajemnice narracji historycznej*, Warszawa 1996, *passim*.

⁴⁴ Badacze słowaccy kwestionują ten argument zwracając uwagę, że ludność Zama-gurza mogła mówić po polsku, lecz w XX w. posiadać słowackie poczucie przynależności narodowej. E. Pavlík, *op. cit.*, s. 109-110. M. Homza, *op. cit.*, s. 44 wspomina, że po II wojnie światowej mieszkańcy Zama-gurza „proti svojej vóli” zostali przyłączeni do Polski. Tylko czy w 1939 r. wszyscy chcieli być obywatelami Słowacji? Swoją drogą po I wojnie światowej nowo powstałe państwa w Europie Środkowej stosowały dwojakiego rodzaju argumenty na rzecz jak najkorzystniejszego przebiegu granic: 1) etnograficzny (tereny zamieszkałe przez członków naszego narodu) i 2) historyczne (tereny, które niegdyś należały do nas, choć są zamieszkałe przez obcych). Dotyczy to oczywiście również Polski. W dobie integracji europejskiej argumentacja ta straciła sens.

⁴⁵ M. Barański, *op. cit.*, s. 12-13 słusznie podkreśla, że granice wczesnośredniowieczne nie miały charakteru linearnego, co nie zawsze dostrzegane jest przez badaczy.

⁴⁶ Por. J. Rajman, „*In confinio terrae*”. *Definicje i metodologiczne aspekty badań nad średniowiecznym pograniczem*, KH, R. 109, 2002, z. 1, s. 79-96; por. też materiały sesji: *Constructing and Deconstructing Frontiers z 19-21 II 1999*, CEU, zamieszczone w „*Annual of Medieval Studies at CEU*”, vol. 6, 2000, s. 165-206, zwł. G. Jaritz, *Introduction: The Multiplicity of Frontiers*, s. 167-170. Autor wskazuje na różne definicje granicy, odległe od najczęściej przyjmowanego ujęcia terytorialnego. Terytorialnemu ujęciu granicy i studiom nad osadnictwem poświęcono tom *Początki sąsiedztwa. Pogranicze etniczne polsko-rusko-słowackie w średniowieczu*. Materiały z konferencji – Rzeszów 9-11 V 1995, pod red. M. Parczewskiego, S. Czopka, Rzeszów 1996. Artykuły koncentrują się na granicy polsko-ruskiej oraz rusko-węgierskiej w średniowieczu, niektóre poruszają też kwestie związane z osadnictwem dzisiejszej wschodniej Słowacji. Wydaje się, że ostateczne rozwiązanie problemu przynależności Podolińca daje M. Števík, *O počátkach Zámku Lubovníaňského*, [w:] M. Števík a kol., *Lubovníaňský Hrad. Zámek Lubovníaňský*, Stará Lubovňa 2002, s. 49-54 – osadnictwo polskie przekroczyło naturalną granicę i wkroczyło na geograficzny Spisz. Państwo węgierskie dążąc do osiągnięcia naturalnych granic (na łuku Karpat) zajęło te osady, wprowadzając zarazem swoje prawo.

Die slowakischen Wissenschaftler sind damit nicht einverstanden, beziehungsweise erkennen nur eine kurzzeitige Herrschaft über dieses Gebiet an, als im Stary Sącz aus dem Titel der Erbin der Arpaden die zukünftige Heilige Kunigunde herrschte. Auch die Pfandperiode der Zipsen Städte gegenüber Polen (1412–1769) erregt Kontroversen. Weitere Emotionen erregen dann die Ereignisse nach dem ersten Weltkrieg, als ein Teil von Zamagurie in der Zips Polen zugesprochen wurde. Andererseits erforschte niemand ausführlich die selbstständige Geschichte der Zips und die damit zusammenhängende Frage der Zips als eines Grenzgebietes, wo natürlich die Einflüsse beider Staaten zusammengetroffen waren. Und gerade aus diesem Gesichtswinkel ist es heute notwendig, die zukünftige polnisch-slowakische Monographie dieses Landes zu schreiben.

Diskusja

Henryk RUCIŃSKI: Chciałbym tutaj wyjaśnić jeszcze dwie kwestie. Pierwsza to władztwo Chrobrego nad terytorium dzisiejszej Słowacji, które podkreśla wyraźnie Gall i dokumentuje *Kronika węgiersko-polska*. W 1018 r., jak pisze Tietmar, Bolesław Chrobry na wyprawę kijowską otrzymał posiłki węgierskie. Wobec tego musiał nastąpić jakiś układ między Bolesławem a Stefanem. A tutaj akceptowałbym pogląd, że to terytorium między rzekami Cisą i Dunajem stało się *condominium* polsko-węgierskim. Stefan wyznaczył tu na władców członków bocznej linii Arpadów, którzy mieli dobre stosunki z Bolesławem. Przecież tutaj jest też bardzo dobrze znana sprawa Prokuj, który wręcz starał się zerwać stosunki ze Stefanem, by podporządkować się Bolesławowi. Granica końcowa *condominium* między Polską a Węgrami jest niejasna. Niektórzy twierdzą, że dopiero po śmierci Bolesława sytuacja uległa zmianie. To nie jest pewne. Odmiana mogła nastąpić wcześniej. Wiadomo, że już po koniec swojego panowania ponosił klęski, np. odpadło od Polski Pomorze Zachodnie. Po 1007 r. przestało istnieć biskupstwo kołobrzeskie. Mógł więc również ponieść jakieś straty tutaj na Słowacji. To są kwestie wymagające jakichś dalszych wyjaśnień, o ile to będzie możliwe.

Następnie poruszę zagadnienie Podolińca. Kryterium etniczne nie odgrywało wówczas roli, decydował problem siły roboczej i poddaństwa. Czy to był Polak, czy Słowak, czy Rusin, czy jeszcze ktoś inny, to nie miało znaczenia. Jeśli chodzi o Rusinów – owszem, tutaj sprawy religijne mogły odgrywać rolę, jako że oni byli prawosławni. Natomiast Słowacy i Polacy byli katolikami i aż do czasów kontrreformacji ta kwestia potem tak silnie zaczyna nabrzmiewać, zwłaszcza na Górnym Orawie walka z Thurzonami o utrzymanie katolicyzmu i umacnianie się polskiej świadomości ludności Górnej Orawy... To jest między innymi wynik luteranizacji Orawy przez Jerzego Thurzona, Stefana Thökölyego i innych. A wcześniej ten element się asymilował. Rusinów nie było dużo, więc dopiero kolonizacja wołoska przynosi wzrost liczebny żywiołu ruskiego. Ale to jest dopiero wiek XV. W kwestii kasztelanii spiskiej w *Kronice wielkopolskiej* ja również odrzucam tę interpretację. Wystarczy, że się przeanalizuje stosunki węgiersko-polskie w tym czasie. A poza tym jest kwestia Judyty, która być może była żoną bodajże Gejzy, czy jego syna, już dokładnie nie pamiętam, ale bardzo krótko, bo ona po kilka miesięcy, według Jasińskiego, wychodzi za mąż za margrabiego brandenburskiego. Trudno więc o takie wiano. Kontekst polityczny w tym okresie każe odrzucić darowiznę Bolesława Krzywoustego, jaką stanowiłby posąg spiski. Natomiast inaczej, moim zdaniem, wygląda sprawa Podolińca. Podtrzymuję stanowisko, które wyraziłem w swojej książce, że te trzy miejscowości – Podoliniec, Gniazda i Lubowla były pol-

skie. I między innymi zyskałem nowy dowód – odwiedzin Stefana V w Krakowie, jego wyjazd do świętego Stanisława i potem spotkanie z jego siostrą Kingą. Nie ma wtedy mowy o Podolińcu. Stefan się w ogóle nie ustosunkowuje do poczynań Kingi na tym terytorium. Dopiero w 1308 r. jest mowa wyraźnie o tym, że Starą Lubowlę ma w rękach Jan Omodej. Tu się panowanie polskie kończy. Teraz co do wyroku opisywanego przez Modelskiego. On jest jednoznacznie na korzyść biskupa krakowskiego, ale nie był realizowany. No, mój Boże, ale plebanowie toryscy również uzyskali wyrok na swą korzyść, że przynależą do prepozytury spiskiej, lecz biskup egierski Mikołaj zajął to terytorium i oderwał od prepozytury. Po prostu, kto miał władzę, ten postępował jak chciał i wyrokami specjalnie się nie przejmował. Tutaj najlepszy dowód – Krzyżacy. Przecież ile tam wyroków rozmaitych było na korzyść Polski i zawsze Krzyżacy potrafili podważyć te wyroki i nie respektowali ich.

Ryszard GRZESIK: W swoim referacie siłą rzeczy musiałem przemawiać językiem ówczesnej historiografii. Stąd się pojawiały terminy, które zupełnie nie odzwierciedlają mojego ustosunkowania się – typu *grabież* i tak dalej. Chodziło mi o zasygnalizowanie języka używanego w sporach i potwierdzenie, że budził on emocje.

W referacie nie uwzględniłem jeszcze jednej pracy, którą dostałem w sierpniu i nie zdążyłem jej przejrzeć. Jak się okazało, był to błąd. Chodzi o pracę pana magistra Mirosława Števíka. Szkoda, że go tutaj nie ma. Kto wie, czy on ostatecznie nie rozwiązał kwestii Podolińca. Jego stanowisko jest niezwykle przekonujące. Mianowicie to, że władza węgierska dochodziła do doliny Popradu po prawej stronie, ale nie przekraczała strony lewej. Czyli, że lewa strona jest cały czas polska, również i w źródłach z XIV w., gdy już te tereny należą do państwa węgierskiego, mowa jest o prawie polskim. To znaczy nie tyle o prawie polskim, ile wręcz zaleca się, aby nie stosować prawa polskiego. Wcześniej jednak kościelne prawo polskie stosowano w odniesieniu do Podolińca. Także jego zdaniem na lewym brzegu Popradu w okręgu Podolińca, nieco na zachód od tego miasta zaczynają się osady polskie. On mi wczoraj wyjaśniał, dlaczego Węgrzy dążyli za wszelką cenę do opanowania tego terytorium. Otóż chodziło o osiągnięcie granicy naturalnej, granicy na łuku Karpat. Myśmy wkroczyli na Spisz, zaburzyliśmy średniowieczną równowagę i stąd te osady nie mogły przy Polsce przetrwać, tak więc siłą rzeczy prędzej czy później musiały zostać wcielone do politycznych struktur państwa węgierskiego. Węgrzy już dalej nie mieli żadnych roszczeń (do Muszyny, do Rytra itd.). Czyli chodziło tu po prostu o uzyskanie granicy naturalnej.

Jeśli można, to jeszcze trochę o Chrobrym. Oczywiście mamy bardzo mało źródeł. Budujemy hipotezę na hipotezie. Takim źródłem jest *Kronika węgiersko-polska*,

którą badamy wspólnie z doktorem Martinem Homzą. Tutaj istotnie jest informacja o granicy na Dunaju i Cisie. Szczerze mówiąc, w tej chwili nie wiem za dobrze, jak to interpretować. Może rzeczywiście Szarysz też należał do Polski, tak jak w rozmowie niedawno zasugerował mi doktor Homza. Zwłaszcza że w kronice jest mowa o grodzie *Salis* jako o grodzie Chrobrego, czyli tego kronikarskiego Bolesława, w którym widzimy zmieszanie zarówno Chrobrego, jak i Szczodrego. Również Anonim węgierski mówi o grodzie *Salis* jako o pogranicznym grodzie Węgiei. A kiedy ta Słowacja odpadła od Polski? Mimo wszystko uważam, za profesorem Gerardem Labudą, że rok 1018 nie jest dobrym czasem na utratę przez Polskę jakichkolwiek ziem. Chrobry wygrał starcie z Niemcami i był potężnym władcą. Raczej sędzę, że Słowacja i Morawy – jako marchia pograniczna – należały nadal do Polski, podobnie jak Łużyce i Miłsko. Dobry czas na odpadnięcie tych ziem widzę dopiero po śmierci Chrobrego. Pierwsze lata panowania Mieszka II, kiedy nagle pod wpływem zarówno wspólnego uderzenia Niemiec oraz Rusi, jak i wystąpienia juniorów, buntu juniorów, załamuje się państwo. Załamuje się siła Mieszka i wtedy odpadają przygraniczne marchie, które już wymienilem. W takim razie i Słowacja. I wtedy wchodzi Węgry... Albo też zostaje to *terra nullius*. Musimy być oczywiście świadomi, że historię całej czas rozumiemy w kategoriach XIX i XX w. Tymczasem władza państwowa w średniowieczu jest słabsza. Biurokracja jest słaba. Władza – jak mi kiedyś też w rozmowie prywatnej przypomniał doktor Lukáč – to przede wszystkim pobieranie podatków i obrona. Tymczasem na Spiszu, zdaje się gdzieś pod koniec XI w., rozkwitają gródki refugialne. To znaczy, iż nie ma tej centralnej władzy, czyli że mamy powrót do władzy plemiennej i znowu lokalne społeczności się same bronią. Być może, że w XI w. na terytorium Spiszu nie było żadnej centralnej władzy. I jeszcze jedno: gdy mówimy o władzy polskiej w czasach Chrobrego, to musimy też pamiętać o jej słabości, o tym, że była to bardziej władza *de nomine* niż *de facto*.

Michał PARCZEWSKI: Mam wrażenie, że tutaj archeologia może być też w jakiś sposób, zresztą mniej lub bardziej pośredni, wykorzystana do rozważań nad początkami zetknięcia się z jednej strony słowackiej, z drugiej – polskiej grupy etnicznej. To jest w gruncie rzeczy kwestia najbardziej zasadnicza. Otóż badania archeologiczne wykazują, że we wczesnym średniowieczu zasięg terenów objętych w miarę zwartym osadnictwem był niesłychanie ograniczony w stosunku do tego, co obserwujemy już na przykład od połowy wieku XII czy w stuleciach następnych. Można by to terytorium opisać w ten sposób, że po stronie słowackiej wypełniona jest Kotlina Spiska i w pewnym stopniu, ale niewielkim, koło miasta Poprad, Kotlina Popradzka. Dalej natomiast, nieco poniżej od Popradu w dół rzeki, ale niezbyt daleko, już teren północno-wschodniej Kotliny Popradzkiej w zasadzie nie dostarcza wiarygodnych i pełnowartościowych materiałów wczesnośredniowiecznych. Podkreślam, w przeciwieństwie do samej Kotliny Spiskiej, gdzie mamy znakomicie udokumentowane liczne, idące w dziesiątki punktów pozostawłości osadnicze. Jest to zatem niezwykle ograniczona przestrzennie enklawa osadnicza. Po polskiej stronie sytuacja jest bardzo zbliżona, a nasza enklawa odpowiadająca spiskiej jest pewnie parę razy mniejsza

od spiskiej i obejmuje wyłącznie Kotlinę Sądecką. Ostatnie ślady osadnictwa idące w górę Popradu i Dunajca od tej wysepki to są Naszacowice nad Dunajcem, czyli praktycznie biorąc, w zasięgu wzroku Starego Sącza. I koniec. Dalej takich wczesnośredniowiecznych stanowisk nie ma. Archeologia troszeczkę oczyszcza pole dla wnioskowania historycznego. Początki zetknięcia się osadnictwa słowiańskiego z obu stron datują się później niż wiek XII. Taki jest jeden wniosek.

Druga kwestia, o której chciałem powiedzieć, to są owe gródki refugialne z XI w. pana doktora Grzesika. Otóż mam wrażenie, że nie można takich wniosków w sposób pewny i w pełni wiarygodny wyciągać. Należałoby udokumentować dobrze datowane obiekty tego rodzaju. Na razie są to raczej domysły.

Marián Miškovič: K referátu pána doktora Ryszarda Grzesika. Zaznamenal som, že citoval môjho menovca Alojza Miškoviča, ktorého dielo je mi dôverne známe. No nezapočul som meno pána Mgr. Eduarda Pavlíka, ktorý je rodákom zo Spišskej Starej Vsi a ktorý v zborníku Spiš, ktorý vyšiel v šesťdesiatych rokoch minulého storočia o Spišskej Novej Vsi, vo svojej štúdií podáva a vyvracia argumenty i z kroniky Polsko-Węgierskej proti tomu, že Poliaci, poľské osadníctvo tu na Spiši slovenskom je ešte z doby Boleslava Chrabrého. Jednoducho nezaznamenal som to meno. Profesor Msgr. Pavlík je už veľmi nemocný, je na Spišskej Kapitule, nemohol sa zúčastniť tejto konferencie.

Martin HOMZA: Pán Miškovič môžem vás uistiť, že doktor Grzesik pozná práce profesora Eduarda Pavlíka. Táto práca je známa, citovaná v literatúre atď. Nemyslím si, že toto by mal byť nejaký vážny problém. Rád by som sa ale vrátil k predchádzajúcej diskusii. Myslím si, že sme vygenerovali dva hlavné debatné okruhy. Prvý okruh je otázka Boleslava Chrabrého a jeho zásahu voči Nitriansku, rozumej Slovensku, alebo najsevernejšej časti Uhorska. Druhý okruh, počiatok Podolínce a príslušnosť Podolínce k uhorskej alebo poľskej politickej a tým aj civilizačnej sfére atď. K prvej otázke by som sa už nevyjadroval, lebo profesor Ruciński už prezentoval aj môj názor. Tak ako doktor Grzesik i ja si totiž myslím, že tu musíme robiť len s viac, alebo menej pravdepodobnými teóriami, ktorých je niekoľko. Pravdu nikdy nebudeme schopní presne určiť.

Pokiaľ však ide o Podolínce. Ryszard povedal vo svojom referáte, že my, teda slovenskí vedci, zbyt ľahvo prechádzame okolo roku 1235 a tým obchádzame počiatky sporu o desiatky z podolíncej fary medzi krakovským biskupom a spišským prepoštom. To si myslím, že celkom nie je pravda. Už len preto, lebo tá listina k roku 1235 je veľmi dôležitá. Hovorí o tom, že vtedy už Podolínce, teda predpokladáme, že Podolínce, lebo menom v nej nie je zmieneny, existoval. Tiež je z nej jasné, keďže krakovský biskup sa sťažuje, že je v Uhorsku. Tzn. máme tu jeden presný bod. Rok 1235 je východiskový. Teraz, otázka interpretácie Juditinho vena z Veľkopoľskej kroniky, ktorá s tým nepriamo súvisí. Sú len dve možnosti, tá prvá že to bolo skutočne na začiatku 12. storočia, ale tú môžeme opustiť, lebo, ako sa zmenil i pán profesor, nemožno ju oprieť o žiaden seriózny prameň. Na tomto, myslím si, sa slovenská aj poľská historiografia už zhodli. Druhá, viac pravdepodobná teória, je teória s ktorou prišiel profesor Wędzki. Podľa nej Veľkopoľská kronika aktualizuje udalosti okolo sobáša Salomey a Kolomana. To znamená začiatok 13. sto-

ročia. Vieme to ešte presnejšie, po októbri 1214, keď sa na Spišskom hrade stretli malopoľský a uhorský vládca Leško Biely a Ondrej II. Na tomto, v literatúre známom, stretnutí dohodli svoju zahraničnú politiku voči Haličsku, ktorú potvrdili prísľubom spoločného sobáša Leškovej dcéry Salomey a Ondrejovho syna Kolomana. Haličsko-volyňský letopis, ktorý nás informuje o tejto udalosti však nerozpisuje žiadne podrobnosti. Takže máme tu, ak by sme aj prijali druhú teóriu za pravdivú, k dispozícii časový úsek od roku 1214 do roku 1235, kedy mohla skutočne nastať situácia, že poľský panovník daroval ako veno svojej dcéry časť Spiša uhorskému vládcovi. Tu by som však terminologicky tiež rozlišoval. Jednotné Poľsko ako štát existovalo ako idea, lebo fakticky bolo Poľsko rozbité na jednotlivé údely, časti. Už samotná predstava, že Malopoľsko, ktoré len s veľkými problémami uznal Ondrej II. za hodné toho aby svojho kráľovského syna oženil za malopoľskú kňažnú a ktoré prakticky neustále zápasilo o svoju prestíž s inými poľskými kniežatstvami, politicky presahovalo za Karpaty a to dokonca ešte do obľúbenej zóny uhorského panovníka, ktorý si len pár desiatok kilometrov odtiaľ nechal postaviť na Spišskom kopci svoju prvú rezidenciu,

je na pokraji únosnosti. Kedysi som bol blízko tomu vidieť v zmienke o Juditinom vene situáciu, ktorá bola aktuálna po smrti Leška Bieleho, to znamená po roku 1227, keď do mongolského vpádu na krakovský kniežací stolec nastupuje sliezka vetva Henrika Pobožného. Tam však chýba dôvod, prečo by sa angažovala práve na severnom Spiši? Aby som zosumarizoval. Osídlenie severného Spiša začína, ako sme počuli z príspevku profesora Parczewského, až na konci 12. storočia, respektíve na začiatku 13. storočia. Tak v Sandecku, ako v okolí Podolínce tvorí uzavretú enklávu prepojenú len a iba tepnou riekou Poprad a krajinskou cestou. V roku 1235 bol Podolínec v uhorských rukách. Čo sa stalo medzi koncom 12. storočia a týmto rokom? Predstava, že sem prišli neorganizovaní osídlenci z Poľska, ktorí okamžite platili desiatky krakovskému biskupovi, je len ťažko prijateľná. Pozrite i to Sandecko slabo osídlené, slabo štrukturované a ešte ťažšie s Krakova spravované. Viac pravdepodobné sa mi zdá iné riešenie, ale to je už jedným z predmetov mojej práce, ktorú by som vám rád teraz prečítal. V diskusii môžeme ďalej pokračovať po odznení môjho referátu. Budem sa snažiť byť jasný.

Saxones nostri de Scepus: K niektorým otázkam príchodu saských hostí a ich života na Spiši

Saxones Nostri de Scepus: Some Questions Concerning the Arrival of Guests from Saxony and Their Establishment in Scepusia

This article is devoted to the questions related to the earliest history of the Saxon settlement in the territory of Scepusia. It concerns several research aspects of this topic, such as determining their time of arrival, and the purpose and manners of their settlement in Scepusia. The presence of Saxons in Scepusia was an important factor in its spiritual and material development.

Región Spiša bol v stredoveku svojou polohou na hraniciach uhorského kráľovstva exponovaným geografickým celkom, akousi „bránou“ do Uhorska zo severu, čo sa prejavilo v jeho dôležitosti a úlohe, akú vtedy zohrával pri politických kalkuláciách nielen domácich panovníkov, ale aj ich súperov na opačnej strane hraníc. Keď k tomu prirátame aj pomerne značné prírodné bohatstvo, ktoré sa skrývalo v útrobach spišských lesov, a myslíme tým, samozrejme, najmä výdatné ložiská neskôr intenzívne exploatovaných drahých kovov, možno oprávnenne tvrdiť, že tieto skutočnosti boli jedným z najvýznamnejších predpokladov, pre ďalší, podotýkame, že veľmi osobitý, vývoj pomerov v tejto pohraničnej oblasti so všetkými dôsledkami, ktoré k tomu patrili, či už v ohľade sídliskovom, alebo v sociálnej, hospodárskej a kultúrnej sfére.

Zdá sa, že vojenský zreteľ a motivácia patrili medzi prvotné a začiatkové impulzy, ktoré iniciovali príchod najstarších skupín saského osadníctva¹ na Spiš. Totiž potom, čo sa v susedných oblastiach Haličska a Vladimírska (*Galicie et Lodomerie*) začali významne politicky angažovať uhorskí panovníci,

sa veľmi intenzívne pociťovala potreba, aby sa toto územie aj primerane vojensky zabezpečilo a aby sa tento pohraničný priestor stal akousi vojenskou základňou a oporným bodom, odkiaľ by potom vychádzali a boli organizované vojenské výpravy uhorských kráľov.² Tomu malo slúžiť nepochybne i usadenie istého počtu nemeckých hostí, ktorí sa tu z kráľovskej iniciatívy pravdepodobne spolu s románskymi Valónmi usadili ešte v priebehu druhej polovice 12. storočia a ktorí potom posilnili príchodom ďalších skupín nemeckého obyvateľstva po mongolskom (tatárskom) vpáde zohrali vo vývoji tohto kraja progresívnu rolu.

Pôvodný vojenský ráz usadenia Nemcov na Spiši potvrdzuje aj ich povinnosť vystrojiť kráľovi do boja 50 kopijníkov, ako sa to výslovne spomína v ich výsadnej listine z roku 1271.³ Je zrejmé, že tu ide len o potvrdenie dovtedy existujúcej staršej praxe, ktorej začiatky siahajú do hlbšej minulosti. Reminiscenciou na ich niekdajšiu vojenskú organizovanosť môže byť aj tvrdenie listiny z roku 1254 spomínajúcej u smičianskych Sasov hodnosť stotníka (*centurio*) označujúcu človeka stojaceho na čele ich obce.⁴ Mimochodom vojenská zásluha

* Mgr. Miloš MAREK, PhD. Pôsobí na Katedre histórie Trnavskej univerzity. Venuje sa vývoju stredovekej etnickej skladby osídlenia Slovenska.

¹ Tento výraz je najrozšírenejším etnickým pomenovaním, ktorým stredoveké písomné pramene označovali príslušníkov nemeckej národnosti nielen na Spiši, ale i v celouhorskom kontexte. Hoci sa popri ňom objavuje i tvar „Teutonici“, je oproti predchádzajúcemu vo výraznej menšine. I na základe tejto skutočnosti sa niektorí bádatelia pri hľadaní „pravlasti“ spišských Nemcov vyslovujú za ich pôvod v Sasku, pozri poznámku č. 64. Prehľad doterajších názorov na túto otázku možno nájsť v práci poľského historika H. RUCIŃSKI: *Prowincja saska na Spiszu do 1412 roku*. Białystok 1983, s. 231–237.

² Pozri práce M. HOMZA: *Vzťahy Spiša a Malopoľska v rokoch 1138–1241*, in: *Zborník príspevkov k slovenským dejinám: K životnému jubileu univ. prof. PhDr. Richarda Marsinu, DrSc.*, ed. V. Sedlák, Bratislava 1998, s. 92; TENŽE: *Problém hranice uhorsko-rusko-poľskej a jej vplyv na vznik Spišskej župy*, in: *Początki sąsiedztwa: Pogranicze etniczne polsko-rusko-słowackie w średniowieczu*. Rzeszów 1996, s. 271–272.

³ L. JUCK (ed.): *Výsady miest a mestečiek na Slovensku (1235–1350)*, vol. 1. Bratislava 1984, s. 55, č. 43.

⁴ R. MARSINA (ed.): *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae* (ďalej CDSI), vol. 2. Bratislavae 1987, s. 305, č. 439. M. KUČERA: *Desatinná a stotinná organizácia v ranostredovekom Slovensku*, in: *Historické štúdie*, roč. 11, 1966, s. 57–77.

spišských Sasov preukazované uhorským kráľom sa uvádzajú ako jeden z dôvodov, pre ktorý im Štefan V. vystavil výsadnú listinu a Karol Róbert v roku 1317 realizoval jej úpravu a konfirmáciu.

Počiatky nemeckého sídlíštného zásahu na Spiši sa všeobecne kladú, ako sme už povedali, do 12. storočia. Presnejšie chronologické vymedzenie tejto udalosti je veľmi obtiažne a pre nedostatok exaktnejších dokladov sú všetky pokusy v tomto smere len dohadmi. Či to bolo ešte v jeho polovici, za vlády kráľa Gejzu II. (1141–1161), ako to pramene spomínajú v prípade Sedmohradska a na základe historickej analógie vychádzajúcej z geopolitickej analýzy viacerí historici vzťahujú i na Spiš,⁵ alebo to bolo na jeho konci, kam ich kladie lingvistický výskum uznávaného nemeckého jazykovedca Ernsta Schwarza,⁶ ťažko jednoznačne rozhodnúť.

V zásade nie je vylúčené, že už v čase Gejzu II. – a vtedy nevyhnutne v súvislosti s usadením Flanderčanov v Sedmohradsku, – sa uskutočnil aj príchod istej, podľa všetkého však nie veľmi početnej skupiny nemeckých osadníkov i na Spiš. V oboch prípadoch by v pozadí tejto aktivity, ako už geografická poloha oboch regiónov naznačuje, mohli stáť vojenko-politické zretele.⁷ Pokiaľ ide o Spiš, vieme, že práve obdobím vlády Gejzu II. začínajú prvé snahy uhorského panovníckeho dvora o zasahovanie do mocenských záležitostí jeho severovýchodných susedov. V danom prípade sa kráľ pravdepodobne len snažil využiť príležitosť, ktorá sa mu ponúkala pri sporoch ruských kniežat súperiacich po smrti jednej z najvýznamnejších osobností ruského stredoveku Vladimíra

Monomacha o ovládnutie uprázdneného trónu kyjevského veľkokniežaťa a z toho plynúcich zmätkov, ktoré ovládli priľahlé kyjevskoruské oblasti. Skrytým cieľom Gejzových snáh bolo rozšíriť uhorskú zvrchovanosť i na priľahlé územie západokyjevskoruského Haličska. Uhorsko totiž v spore o nástupníctvo na uvoľnený kyjevský stolec podporovalo nároky smolenskej a volynskej koalície vedenej kniežaťom Izjaslavom proti svojmu priamemu susedovi haličskému kniežaťu Vladimirkovi, ktorý bol na čele opozičného mocenského zoskupenia. Uhorský postoj bol v tomto smere poznačený úsilím o zamedzenie vzrastu jeho moci a oslabenie Haličska. Za týmto účelom vysielali Uhri na prelome štyridsiatych a päťdesiatych rokov 12. storočia do týchto končín viacero vojenských výprav (celkom 6), niektoré z nich i pod vedením samotného kráľa.⁸ A práve snaha o rozšírenie zvrchovanosti i do Haličska mohla byť pre Gejzu impulzom na posilnenie svojej pozície v tomto pohraničnom kraji usadením vojenského živlu, ktorý tu na hraniciach zabezpečoval uhorskú moc, pričom usadenie Nemcov mohlo byť aj akýmsi preventívnym opatrením uhorského panovníka proti prípadným odvetným vojenským akciám haličských kniežat na jeho území.⁹

Akokoľvek by sa tieto naše úvahy mohli zdať pravdepodobnými, treba ich považovať len za jednu z teórií, ktorá nie je podporená svedectvom žiadneho priameho písomného prameňa a celkom reálnou je teda aj možnosť, že Nemci boli na Spiši usadení až v osemdesiatych–deväťdesiatych rokoch 12. storočia, ako to na základe svojich jazykovedných výskumov predpokladal Schwarz.

⁵ Takto už Wagner, autor najvýznamnejšej edície spišských prameňov C. WAGNER: *Analecta Scepusii sacri et profani* (ďalej *Analecta Scepusii*), vol. 3. Posonii et Cassoviae 1778, s. 5. Z mladších autorov sa k tomu prikláňajú napr. B. VARSÍK: Pôvodné slovanské osídlenie Spiša a korene spišských miest, in: *Spišské mestá v stredoveku*, ed. R. Marsina, Košice 1974, s. 15, alebo J. BEŇKO: *Osídlenie severného Slovenska*. Košice 1985, s. 145.

⁶ E. SCHWARZ: Die Herkunft der Siebenbürger und Zipser Sachsen, in: *Ostmitteldeutsche Rheinländer im Siegel der Mundarten*, München 1958.

⁷ Predpokladáme, že sídliskové jadro prvej vlny nemeckého osídľovania Spiša sa nachádzalo hlavne v okolí Spišského hradu, strategického oporného bodu celého tohto pohraničného regiónu, ktorého vznik a stavebné počiatky niekedy v druhej polovici 12. storočia poznamenané úsilím o upevnenie a stabilizáciu ústrednej moci v tomto priestore, jeho zapojenie do organizačnej štruktúry uhorskej administratívy a zvýšenie obranyschopnosti severných hraníc Uhorska podľa nášho názoru časovo i kontextovo úzko súvisia práve s usadením spomenutých skupín germánsko-románskeho elementu. Veď i v prípade hradu Spiš realizovaný charakteristický architektonický typ – mohutný valcový donjon – bol v 12. storočí v móde vo francúzskom hradnom staviteľstve, na čo po prvýkrát upozornil už M. Slivka (M. SLIVKA a A. VALLAŠEK: *Hrady a hrádky na východnom Slovensku*. Košice 1991, s. 79–80), a tak jeho uplatnenie na Spiši mohli sprostredkovať práve v jeho okolí ako vojenská záloha usadení Flanderčania a románski Valóni, resp. Francúzi. Nie náhodou sa práve k Spišskému Podhradiu vzťahuje prvý priamy písomný údaj o Nemcoch (Sasoch) na Spiši: „villa Saxonum sub castro“, (1249), *CDSI* 2, s. 230, č. 329, a práve Nemci zo Spišského Podhradia sa uvádzajú v zozname spišských farností z roku 1268 na prvom mieste a napokon i v konfirmácii saského privilégia z roku 1317 figuruje miestny richtár na čele delegácie predstúpivšej pred kráľa, mimochodom práve s richtárom zo Spišských Vlách.

⁸ A. HODINKA: *Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai*. Budapest 1916, s. 87an. *Magyarország története*, vol. 1/1. (prísluš. časť zost. Gy. Kristó), Budapest 1984, s. 1198 an. M. FONT: Politische Beziehungen zwischen Ungarn und der Kiever Rus' im 12. Jahrhundert, in: *Ungarn-Jahrbuch*. Bd 18, 1990, s. 1–18. TÁŽE: Ungarn, Polen und Galizien-Wolhynien im ersten Drittel des 13. Jhrs. *Studia Slavica Hungarica*, roč. 38, 1993, s. 27–39.

⁹ Podľa výkladu maďarskej historičky Mártý Fontovej pôsobil uhorský panovník v sporoch ruských kniežat len ako arbiter. *Tamže*.

Keďže práve v tomto čase zahraničnopolitická aktivita Gejzovho syna, kráľa Bela III. (1172–1196), opierajúca sa o rozvinuté dynastické kontakty i smerom na západnú Európu (Francúzsko),¹⁰ nadväzujúc na staršiu otcovu mocensko-politickú líniu, opäť obracia svoju pozornosť na Haličsko, kam koncom osemdesiatych rokov tento uhorský panovník nasmeroval svoje výpravy (1188–1190), v čom potom intenzívne pokračoval aj Belov syn, neskorší kráľ Ondrej II.¹¹

Schwarz sa na základe podrobného jazykového výskumu dobovo zachovaných ukážok dialektov sedmohradských a spišských Nemcov urobeného na báze porovnávacej dialektológie snažil vysvetliť súčasný výskyt stredorýnskych jazykových prvkov a východo-stredonemeckých znakov oboch dialektov tým, že rozvinul teóriu o prechodnej medzistancii porýnskych Nemcov pred ich príchodom do Sedmohradska a na Spiš v oblasti na východ od rieky Sály (Sasko). Keďže však v nárečí spišských Sasov prevládajú na rozdiel od sedmohradských viac východo-stredonemecké charakteristiky, nemohol byť čas ich príchodu do Uhorska rovnaký. Predkovia spišských Sasov sa tak podľa neho na tomto území museli zdržať o čosi dlhšie, aby sa to mohlo dostatočne prejavíť aj na ich reči. A tak zatiaľ čo do Sedmohradska prišli Nemci už za čias Gejzu II., na Spiš to mohlo byť vraj len niekedy v spomínaných rokoch.¹²

Hoci sú Schwarzove názory našou historickou obcou vcelku akceptované,¹³ dovoľujeme si upozorniť na ním opomenutú skutočnosť, že celý proces osídľovania Spiša, a to nielen jeho severnej a južnej časti, ale i samotného jadra, oblasti stredného Spiša nebol jednorazovou záležitosťou, naopak, bol to dej uskutočňujúci sa len postupne a na viaceré etapy, pri ktorom sa na pôvodom najstarší nemecký substrát usadila vrstva nová, ktorá sa však od pôvodnej líšila nielen časom svojho príchodu a jeho okolnosťami, ale aj iným miestom pôvodu a omnoho väčšou početnosťou.

Zároveň s tým musíme povedať, že nedisponujeme nijakým priamym listinným dôkazom o nemeckej prítomnosti na Spiši v 12. storočí. Môžeme to predpokladať buď na základe už naznačených historických súvislostí, alebo prostredníctvom uplatnenia poznatkov lingvistiky o zákonitostiach slovenského jazyka. V konkrétnom prípade to zahŕňa štúdium tamojších miestnych názvov, ktoré boli prevzaté Nemcami od starousadlého slovanského obyvateľstva ešte pred rokom 1200. Ide tu o osady a chotárne názvy obsahujúce v sebe hlásku *g*, ktorá sa práve v danom časovom období zmenila v slovenčine na hlásku *h*, a tak je vlastne petrifikácia pôvodného stavu miestneho názvoslovia v slovnom fonde nemeckého živlu významnou oporou pri určovaní času príchodu a usadenia sa prvých skupín nemeckých hostov na Spiši.¹⁴

Samozrejme, že ťažko vylúčiť i možnosť, že na preberaní a petrifikácii archaických slovanských toponým v tomto kraji sa mohli podieľať i Maďari, ktorých rozptýlené skupinky prieskumníkov (lat. *speculatores*) a strážcov (maď. *örök*) boli niekedy v priebehu 12. storočia umiestnené uhorskou štátnou mocou pozdĺž toku rieky Poprad. A teda i fakt, že miestne názvy mohli Nemci prevziať práve od Maďarov, je celkom reálny. Na druhej strane je pravdou i to, že Maďarov na Spiši v tom čase veľa nebolo,¹⁵ a tak je odôvodneným predpoklad, že z celej plejády takto zachovaných názvov uchovali veľkú časť práve Nemci, ktorí, mimochodom, podľa našich zistení, ak už mali prevziať miestny názov istej osady s dvoma pre ňu existujúcimi paralelnými pomenovaniami – slovanským a úradným maďarským – namiesto toho, aby si pre ňu vytvorili svoje vlastné označenie, prebrali práve to, ktoré bolo živým názvom v reči jej pôvodného obyvateľstva, a to i v prípade Spiša bolo slovanského (slovenského) pôvodu.

Tak je to napríklad i v prípade dnešnej obce Spišský Hrušov, ktorá od začiatku figuruje iba pod maďarským úradným názvom Körtvélyes, čo je akiste len preklad pôvodného slovanského

¹⁰ Druhou kráľovou manželkou bola Margita, dcéra francúzskeho kráľa Ludovíta VII. (*Magyarország története* 1/1, s. 1001), čo je zaujímavé predovšetkým pre riešenie otázky možných súvislostí príchodu románskeho elementu na Spiš.

¹¹ HODINKA: *Az orosz évkönyvek*, s. 275 an.; FONT: Ungarn, Polen, s. 27-39; HOMZA: *Vzťahy Spiša*, s. 110; B. WŁODARSKI: *Polska i Ruś*. Warszawa 1966, s. 10–15.

¹² SCHWARZ: *Die Herkunft der Siebenbürger und Zipser Sachsen*, s. 203.

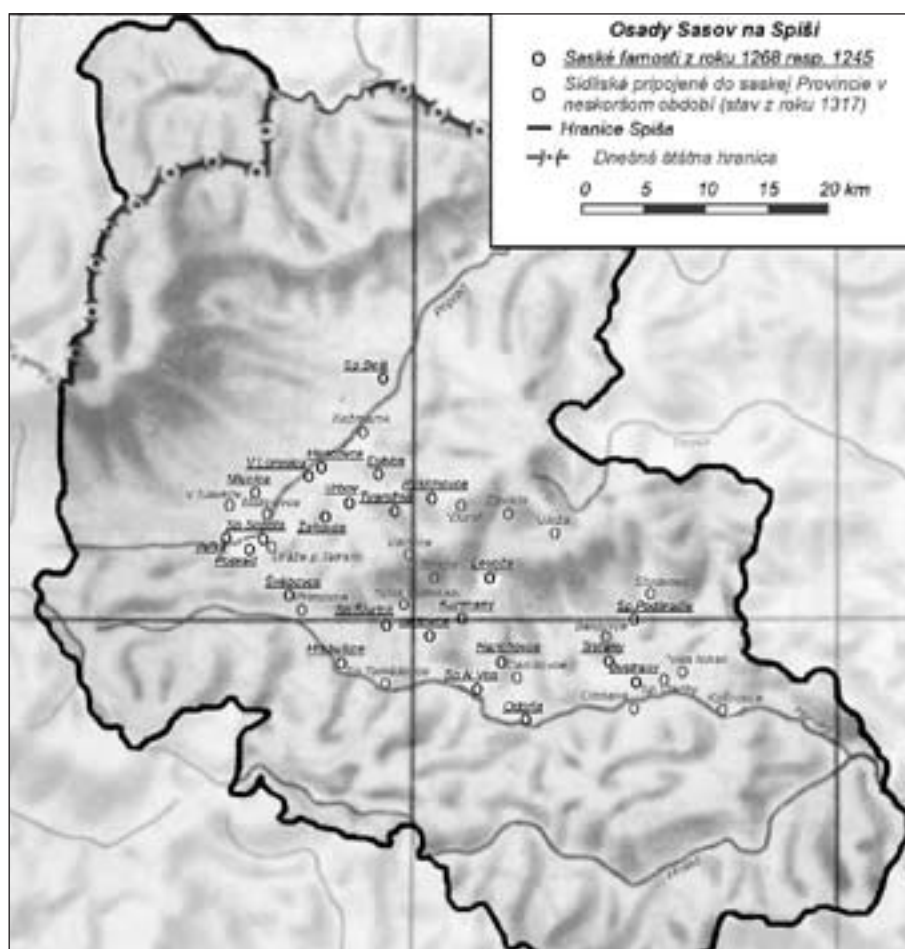
¹³ Pozri citovaný zborník *Spišské mestá v stredoveku* a v ňom príslušný komentár R. Marsinu, s. 26.

¹⁴ L. NOVÁK: *Zmena g>h v slovenčine*. Martin 1931. Na Spiši sa nám zachovalo pomerne veľa takýchto jazykových svedectiev. Okrem donedávna v reči tunajších Nemcov používaných miestnych názvov Gränitz, Grausch, Garg, Schigra nachádzame podobné, dnes už väčšinou zaniknuté, formy v stredovekých metáciách miestnych majetkov (mons Gala, Golicha, rivulus Glynipotoka, Gonoyruk, vallis Globoche, Stragar, Igluzaza atď.).

¹⁵ V súčasnosti je už tento fakt dostatočne zrejмый, hoci predtým, najmä zo strany predstaviteľov staršej maďarskej historiografie sa presadzoval názor celkom opačný. Za všetkých stačí spomenúť najmä autora sídliskovej monografie o Spiši A. FEKETE NAGY: *A Szepesség területe és társadalmi kialakulása*. Budapest 1934. K jeho názorom tlmočeným v tomto diele pozri kritickú recenziu od V. ŠMILAUER: *Osídlení a národnosti Spiše*, in: *Bratislava*, roč. 9, 1935, č. 1–2, s. 154–173.

označenia spomínaného prameňmi po prvýkrát v roku 1368 ako *Grussov*. Nemci prevzali do svojho používania práve tento pôvodný slovanský názov, ako to dokazuje doklad z roku 1399 (*Graucza*). A podobne to bolo akiste aj v prípade mnohých iných spišských lokalít.¹⁶

K už spomínaným historickým úvahám o predpokladanej prítomnosti Nemcov na Spiši pred mongolským vpádom, prípadne už v 12. storočí, pripojme ešte dôležitú otázku počiatkov cirkevnej organizácie na Spiši a s tým spojené založenie Spišskej prepozitúry, o ktorej najstaršia zmienka pochádza z roku 1209.¹⁷ Je zaujímavé, že Spiš mal svoju cirkevnú správu založenú na báze prepoštvá, teda inštitúcie odlišnej od v Uhorsku oveľa obvyklejších a rozšírenejších archidiakonátov. Spišský prepoš, ktorý podliehal ostrihomskému arcibiskupovi ako mnohí iní archidiakoni, na svojom území disponoval oveľa väčšou právomocou ako oni.¹⁸ Okrem Spiša existovalo prepošstvo na území ležiacom na hraniciach krajiny ešte v Bratislave a sedmohradskej Sibini (rum. Sibiu, nem. Hermannstadt). Ak si k tomu uvedomíme skutočnosť, že na týchto územiach už pomerne zavčasu žili Nemci (v Bratislave kvôli jej polohe v susedstve nemeckého etnického priestoru, v prípade Sedmohradska, kde na zriadenie prepoštvá disponujeme samotným pápežským súhlasom

z roku 1191,¹⁹ máme Nemcov výslovne spomenutých i v 12. storočí²⁰) – musíme uznať, že sú to ďalšie dôvody, ktoré nás nútia uvažovať o skorších časových reláciách príchodu Nemcov i na Spiš.²¹

Pre naše úvahy o časových a priestorových súvislostiach príchodu Nemcov na Spiš je tiež zaujímavá, no dosiaľ dosť opomínaná pasáž listiny z roku 1273, ktorou kráľ Ladislav IV. potvrdil svojich latinských hosťov v ich starobyklých slobodách a výsadách im udelených jeho bližšie nešpecifikovanými predchodcami, pričom sa tu odvoláva na nejaké staršie privilégia, ktoré boli týmto Latinom, ako i spišským Sasom v minulos-

¹⁶ Maďarský krajinský archív (ďalej MOL), diplomatické oddelenie (DI) 26 704; M. SCHMAUK (ed.): *Supplementum analectorum terrae Scepusiensis* (ďalej *Supplementum*), vol. 2. Szepesváraljae 1889, s. 141.

¹⁷ CDSI, vol. 1, s. 122–123, č. 154.

¹⁸ J. HRADSKÝ: *Initia progressus ac praesens status Capituli ad sanctum Martinum E. C. de Monte Scepusio olim collegiati*. Szepesváralja, s. 16 an.

¹⁹ F. ZIMMERMANN a C. WERNER (ed.): *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*, vol. 1. Hermannstadt 1892, s. 1, č. 1.

²⁰ *Tamže*, s. 2–3, č. 2.

²¹ Sedmohradské prepošstvo bolo zriadené priamo pre tamojších Nemcov. O spišskom to ale nemáme potvrdené, keďže sa nezachovala jeho zakladacia listina. Je však príznačné, že hneď pri prvej zmienke o osobe spišského prepošta (1209) sa v tejto funkcii nachádzala osoba pravdepodobne nemeckého pôvodu. Mohli by sme teda predpokladať, že kráľ práve jeho inštalovaním na Spiši rešpektoval vôľu svojich hosťov. K problematike sa najnovšie vyjadril M. SLIVKA: *Christianizačný proces na Spiši: K počiatkom Spišskej kapituly*, in: *Z minulosti Spiša: Spiš v 10.–20. storočí*. Zborník príspevkov k dejinám Spiša venovaných životnému jubileu doc. PhDr. Ivana Chalupeckého, ed. F. Zifčák, vol. 9–10, 2001/2002, s. 32.

ti udelené spoločne.²² Azda i preto sa v roku 1280 spomína sudca spišských Sasov ako *comes Saxonum et Latinorum*.²³ Je možné, že oba tieto živly sa na Spiš dostali a usadili v jednej dobe. Pokiaľ ide o otázku bližšieho určenia pôvodu týchto „Sasov“, núka sa celkom prirodzený predpoklad, že ide o románskym Valónom geograficky najviac blízkych Flanderčanov spomínaných listinou z rokov 1192–1196 ako pôvodný nemecký element Sedmohradska sídliači tam ešte za čias Gejzu II. (1141–1161).²⁴ Tento náš predpoklad neoslabuje ani fakt, že sa popri spišských Valónoch v danej listine uvádzali ako spoloční užívatelia výsad Sasi a nie Flanderčania, čo bolo iste spôsobené tým, že saský živel prichádzajúci na Spiš po mongolskom vpáde pôvodný flanderský element prevrstvil a pohltil do seba, keďže bol od neho početne omnoho dominantnejší. Pre našu teóriu o spoločnom príchode a usadzovaní sa Valónov s Flanderčanmi na Spiši a v Sedmohradsku a pôvodnom spoločnom zdieľaní práv a povinností udelených im pri ich spoločnom usídlení, nachádzame istú oporu i v prameňoch týkajúcich sa sedmohradských reálií. Konkrétne v listine kráľa Imricha z roku 1204, prostredníctvom ktorej obdaril istého Jána Latina, žijúceho, ako sa v doklade výslovne zdôrazňuje, medzi sedmohradskými Nemcami, viacerými imunitami, sa ako prvá výsada spomína skutočnosť, že ho oslobodil od povinností, ktoré bol dosiaľ povinný vykonávať spolu s týmito Nemcami,²⁵ čo naznačuje,

že predpoklad o spoločnom zdieľaní výsad na základe rovnakého času ich príchodu nemusí byť vôbec nereálny. K tomu ešte patrí naostatok dodať, že sťahovanie románskeho živlu zo západu do strednej Európy a v rámci toho i do Uhorska sa vo všeobecnosti dialo práve v 12. storočí.²⁶

Za najstarší písomný doklad o prieniku nemeckého živlu na Spiš zachytávajúci kráľovskú iniciatívu za jeho osídlenie sa obyčajne zvykne považovať darovacia listina kráľa Ondreja II. z roku 1209. Ide o donáciu zeme ležiacej na ľavom brehu rieky Poprad (predtým istý čas držanej biskupom Ekbertom, bratom uhorskej kráľovnej Gertrúdy z meranskej vetvy babenbergovskej rodiny rakúskych vojvodov) spišskému prepoštovi Adolfovi a jeho nemenovanej sestre. Nemusíme dodávať, že ide o nemeckých predkov neskoršej rodiny pánov z Brezovice (Berzeviczy), ktorí pôvodne taktiež prináležali do sprievodu kráľovnej.²⁷ Adolf bol pritom kedysi, ešte na meranskom dvore, vychovávateľom Gertrúdy. Prostredníctvom babenbergovských súvislostí sa kolonizácia Spiša, presnejšie povedané jeho doosídľovanie (podobne ako v Sliezske) dostalo na novú, kvalitatívne a kvantitatívne vyššiu úroveň.²⁸ No podľa všetkého to bolo predovšetkým až v dobe nasledujúcej po mongolskom vpáde. To je ale v podstate všetko, čo sa nám v listinnom materiáli pre otázku nemeckého osídlenia Spiša zachovalo z obdobia pred inváziou Mongolov.²⁹ V každom prípade početnosť spišských Nemcov pred rokom

²² JUCK: *Výsady miest a mestečiek*, vol. 1, s. 58, č. 47: „libertatem (...) iuxta formam privilegiorum suorum, que tam ipsis Saxonibus, quam Latinis prenotatis, priscis temporibus communiter concessa fuerunt“. Usadenie Valónov na Spiši do 12. stor. ukotvuje samotný úradný názov ich osady – Olaszi, ktorý bol produktívny pred rokom 1200. Pozri E. MÁLYSZ: A középkori magyar nemzetiségi politika, in: *Századok*, roč. 73, 1939, 7–8, s. 264 an. Ak k tomu uvážime doložený fakt spoločného zdieľania výsad s Nemcami a prax ich udeľovania hosťom hneď pri ich usadení, vychádza, že v 12. storočí museli byť na Spiši s nimi usídlení aj Nemci.

²³ G. FEJÉR (ed.): *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis* (ďalej CDH), vol. V, 3. Budae 1830, s. 47: „Elias, comes Saxonum et Latinorum, et consules, ceterique Saxones et Latini, de provincia Scepusiensis“. Aj keď sa výraz „provincia“ v danom prípade nemusí vzťahovať na autonómnu inštitúciu saských hosťov, jednako i z tohto dokladu vidno, že oba spomenuté etnické elementy tvorili od svojho usadenia jednu komunitu užívajúcu spoločné výsady.

²⁴ „in illo solo deserto, quod (...) Geysa rex Flandrensibus concessit“, ZIMMERMANN a WERNER: *Urkundenbuch*, s. 1, č. 1.

²⁵ *Tamže*, s. 7–8, č. 15.

²⁶ H. AMMAN: Die französische Südostwanderung im Rahmen der mittelalterlichen französischen Wanderungen, in: *Südostforschungen*, roč. 14, 1955, s. 415. P. Ratkoš sa však domnieval, že v Spišských Vlachocho mohlo ísť skôr o Talianov ako o Valónov, či Francúzov. P. RATKOŠ: Privilégium Spišských Vlách z roku 1243 a turnianske prédiu, in: *SA*, roč. 14, 1979, 1, s. 84. Pôvod spišských Latinov treba hľadať v širšom rámci osídľovacieho ruchu 11.-12. stor., v priebehu ktorého sa dostával do strednej Európy zo západu element románskych Valónov. Tento pri svojej úlohe pozdvihovania celkovej úrovne života na novom mieste predstihol mnohokrát aj podiel nemeckých osadníkov. Gy. SZÉKELY: *Wallons et Italiens en Europe centrale aux XIe-XVIe siècles*. Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis de Rolando Eötvös nominatae, Sectio Historica 6, Budapest 1964, s. 3-71. B. ZIENTARA: Walonowie na Śląsku w XII i XIII wieku, in: *PH* t. LXVI/1975, s. 349-368.

²⁷ *CDS I*, s. 122–123, č. 154.

²⁸ SLIVKA: Kristianizačný proces na Spiši, s. 33.

²⁹ Hoci je známe, že spišskí práve tak ako sedmohradskí Nemci mali povinnosť zúčastňovať sa zahraničných expedícií uhorského vojska, (Sedmohradčanom to ukladalo už ich privilégium z roku 1224, ZIMMERMANN a WERNER: *Urkundenbuch*, s. 34, č. 43), nemožno povedať, že by sa zmienka Haličsko-volyňského letopisu zachytávajúca priebeh vojenskej výpravy Ondreja II. do Haličska (1212) o Nemcoch v Uhorsku (HODINKA: *Az orosz évkönyvek*, s. 326)

1241 nebola nijako vysoká. Rozhodne sa nedala porovnať s vtedajším počtom a významom sedmohradských Nemcov, ktorých hospodárska dôležitosť a z toho plynúce príjmy pre kráľovskú pokladnicu boli už za vlády kráľa Bela III. (1172–1196) také vysoké, že ich celková suma bola väčšia ako polovica z kráľovho dvojtretinového podielu na príjmoch zo všetkých 72 uhorských komítátov. Príznačné je v tejto súvislosti i to, že v dobovom súpise, ktorý dané údaje, mimochodom dosť nadhodnotené, obsahuje, sa dôchodky od spišských Nemcov vôbec nespomínajú.³⁰

Iné by bolo, keby sa na Spiš mohol vzťahovať údaj z roku 1198 o prenechaní desatiny z mýta „in terra Scipiensi“ a „in Posonio“³¹ kráľom Imrichom v prospech ostrihomskeho arcibiskupa, ako to niektorí bádatelia predpokladajú.³² V predmetnej listine sa výslovne vraví, že ide len o potvrdenie starších rozhodnutí svätých kráľov Štefana I. a Ladislava I. Pokiaľ v prípade interpretácie v poradí druhej lokality a jej príjmov je situácia v podstate jasná (nariadenie sa týkalo odvádzania desiatku z mýtného poplatku za používanie dunajského riečného prechodu a prístavu v Bratislave, *portus Posoniensis*³³), v prípade lokalizovania „terra Scipiensis“ to také jednoznačné nie je.³⁴ Samotný obsah listiny a forma zápisu „terra Scipiensis“ nám však nedovoľuje usudzovať o možných spišských súvislostiach.³⁵

Riedkosť vtedajšieho nemeckého osídlenia na Spiši inak dokazuje i jazykový charakter chotárných názvov viacerých metácií miestnych majetkov nachádzajúcich sa v listinách z obdobia do polovice 13. storočia. Už v spomenutom doklade z roku 1209 o darovaní územia medzi snežnými

horami a riekou Poprad predkom rodu pánov z Brezovice nachádzame iba slovanské pomenovania tunajších chotárných znakov. A takisto sa to dá povedať aj o ohrazení novej osady Sasov na území dnešného Kežmarku darovanej v roku 1251 Turčianskej prepozitúre, neskôr jednej z hospodársky i sídliskovo najvýznamnejších nemeckých lokalít Spiša alebo o metácii susedného Slavkova v tom istom doklade z roku 1251, kde sa v danom momente ani Sasi, ale ani hostia vôbec nespomínali, hoci lokalita spolu s Kežmarkom neskôr patrila do saského spoločenstva.³⁶ Tieto údaje inak geograficky patria do oblasti, ktorá sa zvykne považovať za najstaršie jadro nemeckého osídlenia na Spiši.

Väčší počet Nemcov osídlil Spiš až v období po roku 1241. Jasným svedectvom tejto skutočnosti je veľký počet listinných dokladov, ktoré v mnohých prípadoch, či už priamo, alebo nepriamo, spomínajú nemeckú prítomnosť ako ešte veľmi čerstvú záležitosť. Samozrejme, že tým nemyslíme tzv. dedinskú kolonizáciu oblastí severného Spiša, ale nemecké doosídľovanie jeho centrálnej časti (oblasť horného toku rieky Poprad a údolie Hornádu) patriacej vtedy pod právomoc Spišského hradu.

Tak napríklad, ako sme už spomenuli, keď v roku 1251 kráľ Belo IV. vydal pre novozaložený kláštor premonštrátov v Turci svoju prvú fundáciu listinu, obdaroval ho okrem iného i dedinou Sasov pri Kostole svätej Alžbety. Podľa tvrdenia zmienky neskoršej výsadnej listiny pre kežmarských hostov z roku 1269 a porovnania priebehu metácií uvedených v oboch listinách je zrejmé, že tu šlo vlastne o územie, resp. časť územia dnešné-

vzťahovala na Spišiakov, ako o tom uvažoval HOMZA: Vzťahy Spiša a Malopoľska, s. 97. A i keď o vojenskej motivácii ich usadenia na Spiši už reč bola a je pravdepodobné, že sa v radoch uhorskej armády mohli vtedy nachádzať i oni, predsa len sa daný kronikársky údaj netýka našich Sasov, ale osobne privilegovaného nemeckého živlu pohybujúceho sa v tom čase v prostredí kráľovského dvora, kde najmä v osobe kráľovnej Gertrúdy, tiež nemeckého pôvodu, nachádzal svojho horlivého presadzovateľa a zástancu.

³⁰ V. SEGEŠ: Súpis majetkov a príjmov z čias kráľa Bela III, in: *Historická revue*, roč. 5, 1994, č. 5, s. 35.

³¹ *CDSI 1*, s. 99, č. 110: „Item decimam tributorum in terra Scipiensi et in Posonio archiepiscopo Strigoniensi in perpetuum pro mensa sua sicut per sanctos reges erant donate.“

³² B. SZABÓ: *A szepesi szászok*. Győr 1866, s. 37–38. Novšie J. STEINHÜBEL: Vznik Uhorska a Nitrianskeho kniežatstva, in: *HČ*, roč. 47, 1999, s. 610 a SLIVKA: Christianizačný proces na Spiši, s. 35.

³³ Takto už v zakladacej listine Pannonhalskeho opátstva z roku 1002 (falzum) sa spomína „*tertia pars tributum de Poson*“ R. MARSINA: *CDSI 1*, s. 47–48, č. 50++.

³⁴ Ak však vychádzame z predchádzajúceho stotožnenia, sama logika vecí velí uvažovať o poplatku z riečného brodu i v tomto prípade. Doklady totiž spomínajú dunajský brod aj v dnes zaniknutej osade Szép pri Ostrihome, konkrétne v roku 1215, kedy patrila ostrihomskému arcibiskupovi, ktorému vtedy kráľ Ondrej II. nariadil, aby spolu s krížovníkmi z Dediny svätého Štefana ležiacej na druhom brehu Dunaja vydržovali na tunajšom brode prievozníkov a tadiaľ prechádzajúcich obchodníkov nútili zájsť do mesta Ostrihom a platiť mýto miestnej kapitule. Gy. GYÖRFFY: *Az Árpád kori Magyarországi történeti földrajza*, vol. 2. Budapest 1987, s. 311: „de transitu (...) inter terram (...) archiepiscopi Scepi dictam et villam sancti regis Stephani“. Autor pri tejto osade údaj z roku 1198 neuvádza.

³⁵ Latinská adjektívna forma mena Spiš (Scepus) sa v stredovekých prameňoch uvádzala v tvare Scepusiensis (prvýkrát v roku 1253 „ambitus Scipsiensis“, *CDSI 2*, s. 299, č. 428) a hoci mala, ako vidno i z uvedeného dokladu, viacero hláskoslovných obmien, koncové „s“ sa zvyklo vždy zdôrazniť, čo sa však v prípade „terra Scipiensis“ nestalo.

³⁶ *CDSI 2*, s. 256–258, č. 370.

ho Kežmarku.³⁷ Pre nás je však zaujímavé predovšetkým to, že miestne patrocínium sa v tomto prípade jednoznačne vzťahuje na svätú Alžbetu Uhorskú (Durínsku), sestru kráľa Bela IV., ktorá bola kanonizovaná v roku 1235, čím je aj určený termín *post quem* budovania osady a teda i prisťahovania saského živlu na toto miesto. (V súvislosti s tým sa niektorí bádatelia snažili hľadať pôvod miestnych hosťov v Durínsku).³⁸ Z faktu, že tunajší hostia sa ešte stále uvádzajú ako usídľujúci sa element a že pre osadu ešte vtedy nebol ustálený jej názov,³⁹ označenie Kežmarok sa dokonca vtedy ani nespomenulo, tiež jasne vyplýva, že musela vzniknúť len niekedy v tomto čase, my predpokladáme, že to bolo iste až po mongolskom vpáde. Nakoniec podobne ako v neďalekom Slavkove, odkiaľ máme najstaršiu zmienku o nemeckej prítomnosti až z roku 1318.⁴⁰

Na dolnej strane Spiša, v prípade Gelnice, ležiacej v údolí Hnilca, neskoršom hlavnom centre spišského baníctva, sa predpokladá prítomnosť nemeckého baníckeho živlu ešte v 12. storočí. No i jej výsadná listina z roku 1289 sa odvoláva len na privilégiá nie staršie ako z čias Bela IV alebo Štefana V.⁴¹ Pravdou je však zároveň i to, že Gelničania sa ako jediný adresát výsad pochádzajúcich z 13. storočia označovali výlučne pojmom *cives*, teda mešťania. A ako je známe, týmto výrazom sa v danom období spravidla označoval práve onen už výraznejšie sformovaný mestotvorný element, na rozdiel od pojmu *hospes*, ktorého nositeľmi boli ešte stále živly nie celkom vyhranené. To všetko naznačuje vysoký stupeň rozvinutosti gelnickej mestskej samosprávy, a ten mohol byť len výsledkom dlhšieho vývoja.

Po mongolskom vpáde, niekedy tesne pred rokom 1254, sa usadili Sasi i na pôvodne služobnej – kondicionárnej zemi kráľovských psiarov v Smižanoch. Keďže však povinnosti plynúce z držby

takejto zeme boli povinní plniť i oni, mali ťažkosti s tým, aby sa zaradili do spoločenstva spišských Sasov, hoci sa o to všemožne usilovali.⁴²

Živý proces príchodu saských hosťov na Spiš a ich umiestňovania na tunajšiu pôdu po roku 1241 dosvedčuje tiež listina Bela IV. z roku 1258, z ktorej sa dozvedáme, že kráľ svojim spišským hosťom, ktorých miestna príslušnosť sa tu konkrétne nešpecifikuje, udelil do užívania zem *Bech*, dnešné Bijacovce. Skutočnosť, že títo hostia, nepochybne Sasi, ako to vyplýva z analýzy osobných mien tamojších obyvateľov figurujúcich v neskorších dokladoch, vtedy ešte nemali pri svojom označení uvedené svoje „bydlisko“, miestny pôvod, ak za také nepovažujeme výraz *de Scepus*, je jasným dôkazom toho, že títo nemali svoje sídla definitívne zaujaté, nemali určenú pôdu, ktorú by obrábali a na ktorej by žili, čo sa stalo reálnou skutočnosťou až teraz prostredníctvom kráľovskej donácie.⁴³

Vráťme sa však ku kežmarským hosťom. Je zaujímavé, že pre nich osobitne vydaná výsadná listina je jedinou, ak nerátame gelnické privilégium z roku 1287, ktorú kráľ udelil na Spiši jednotlivej komunite hosťov. Vieme totiž, že spišskí Sasi nedostali svoje výsady podľa osád, ale im bolo udelené len jedno jediné kolektívne privilégium pre celú komunitu, pre spoločenstvo Sasov na Spiši ako celok. Hoci niektorí autori predpokladajú existenciu samostatných výsadných listín i pre jednotlivé saské lokality,⁴⁴ my tento názor nezdieľame. Nepotvrďuje to nijaká zmienka alebo odvolávka v neskorších písomných dokladoch. Práve naopak, spišskí, tak ako sedmohradskí Sasi boli kvôli svojej autonómii, ktorá im bola udelená pri ich usadení, chápaní ako jeden kompaktný celok.⁴⁵ Dosvedčuje to jasne ich privilégium z roku 1271, ktoré samo o sebe je istým druhom mestského privilégia, ak, pravda, o takom možno vôbec

³⁷ JUCK: *Výsady miest a mestečiek*, vol. 1, s. 51–52, č. 37. Problémom začiatkov Kežmarku sa venovalo viacero bádateľov: P. RATKOŠ.: Vznik mesta a hradu Kežmarok, in: *Československý časopis historický*, roč. 13, 1965, s. 570–577. B. POLLA: *Kežmarok. Výsledky historicko-archeologického výskumu*. Bratislava 1971. M. SLIVKA: Príspevok k lokovaniu mesta Kežmarok, in: *Archaeologia historica*, roč. 14, 1989, s. 181–190.

³⁸ A. FEKETE NAGY: Die Einwanderung der zipser Deutschen, in: *Karpathen-Post*, roč. 53, 1932, 17, s. 1.

³⁹ V listine sa spomínajú výrazy: „hospites in villa sancte Elisabeth, villa Saxonum apud! ecclesiam sancte Elisabeth“, *CDSI 2*, s. 256–258, č. 370.

⁴⁰ V. SEDLÁK: *Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae* (ďalej *RDSI*), vol. 2. Bratislavae 1987, s. 162, č. 331: „Gocholcus, iudex de Slauk“.

⁴¹ JUCK: *Výsady miest a mestečiek*, vol. 1, s. 67–68, č. 66.

⁴² *CDSI 2*, s. 305, č. 439. *Smižany*, ed. F. Žifčák, Smižany 1993, s. 34.

⁴³ *CDSI 2*, s. 418, č. 603; „Cunch villicus filius Petri, Hannus filius Walteri (...) Petrus filius Herbordi“, (1329), *DI 2545*.

⁴⁴ J. LIPTÁK: Gebiet und Verwaltung der Zipser Sachsen, in: *Südosdeutsche Forschungen*, roč. 4, 1939, s. 5. Z našich autorov sa k tomuto názoru prikláňa: I. CHALUPECKÝ: Prehľad vývoja verejnej správy na Spiši, in: *Sborník archivních prací*, roč. 13, 1963, s. 132–133.

⁴⁵ Hoci prenesenie aktuálnej sídliskovej situácie po príchode Nemcov na Spiš do mapového zobrazenia jasne ukazuje, že obce saských hosťov územne nijaký kompaktný celok netvorili, čo zároveň potvrdzuje našej historickej obci už dávno zřejmý fakt, že noví osadníci neprišli do ľudoprázdného priestoru, ale pri svojom usadzovaní museli rešpektovať daný stav osídlenia.

v 13. storočí hovoriť. A tak len ich komunita, presnejšie povedané, tzv. Spoločenstvo, či Provincia bola považovaná za plnoprávnu a rovnocennú v porovnaní s ostatnými kráľovskými mestami Uhorska.

Je celkom možné, že dôvodom pre takýto kráľov počin ohľadom Kežmarčanov bola skutočnosť, že Sasi v Kežmarku, kvôli ich pôvodnej, i keď len dočasnej príslušnosti k Turčianskemu prepoštvu neboli, spolu s Veľkým Slavkovom, zahrnutí do spoločenstva spišských Sasov, ktorého bezprostredným suverénom bol len kráľ a nespomínajú sa rovnako ani medzi tými spišskými farnosťami, ktoré za čias nástupu spišského prepošta Mateja (1245–1258) do jeho úradu užívali isté výsady cirkevného charakteru,⁴⁶ čo bolo akiste kvôli tomu, že už vtedy sa to priecilo záujmom turčianskeho prepošta, ktorý si na obe obce robil nárok. A i keď sa neskôr z tejto závislosti vymanili, mali pravdepodobne isté problémy so zaradením sa do saského spoločenstva a užívaním jeho spoločných výsad. I preto im kráľ v roku 1269 ich práva a povinnosti vymedzil osobitne.

Zmienka o zdieľaní cirkevných výsad, ktorá sa podľa všeobecného tvrdenia bádateľov vzťahuje na farnosť s nemeckým obyvateľstvom, keďže sú v nej uvedené iba sídliská, ktoré boli neskôr členmi saského Spoločenstva a mali farárov nemeckej národnosti, je zaznamenaná v listine ostrihomského arcibiskupa Filipa z roku 1268, ktorou riešil spor medzi spišským prepoštom Mutimírom a farármi 23 spišských osád o výšku poplatku nimi odvádzanú prepoštovi. V nej sa farári odvolávali na predchádzajúcu úpravu, ktorú ohľadom toho s nimi ešte na samom začiatku svojho pôsobenia v hodnosti spisšského prepošta uzavrel jeho pred-

chodca Matej, čo bolo okolo roku 1245, keď sa Matejova osoba po prvýkrát uvádza v danej funkcii.⁴⁷

Ťažko však na základe tohto údaju jednoznačne povedať, či nemecké osídlenie daných obcí siaha ešte pred rok 1241.⁴⁸ Je však pravdepodobné, že k nemu naozaj došlo až potom. Ak si bližšie všimneme vývoj spôsobu označovania niektorých Nemcami dosídlených pôvodných slovenských obcí, zisťujeme, že premena ich názvov na neskoršie nemecké varianty, i keď zatiaľ iba v latinskom zápise, sa presadzuje v priebehu šesťdesiatych rokov 13. storočia (Vrbov>Villa Menhardi, Spišská Sobota>Sanctus Georgius, Poprad>Villa Theutonicalis, Lubica>Leubitz), čo je podľa nás doba plne zodpovedajúca času ich usadenia vedľa starších slovenských osád práve v štyridsiatych rokoch 13. storočia.⁴⁹ Okrem toho si musíme uvedomiť i skutočnosť, že o nemeckých osadníkoch v stredoveku vo všeobecnosti platilo, že sa veľmi rýchlo snažili postarať o svoje duchovné potreby, čoho prejavom bola skorá výstavba kostolov po ich usadení sa na novom mieste, i keď zasa na druhej strane treba predpokladať, že v niektorých týchto lokalitách kostoly stáli iste ešte pred ich príchodom.

Spomenutá listina okrem toho, že ju možno považovať za prvý a najstarší doklad o organizovanosti saských obcí na ochranu svojich záujmov, je dôležitá aj v inej súvislosti, a to tým, že podľa mena zaznamenáva osady, ktoré dohodu so spišským prepoštom uzavreli. Na základe toho môžeme vcelku presne určiť a rekonštruovať pôvodné a hlavné sídla spišských Sasov, ktorí sa zrejme až v období tesne po mongolskom vpáde prisťahovali na Spiš, aby tu posilnili staršiu, nie veľmi početnú kolóniu porýnskych Nemcov spred

⁴⁶ SCHMAUK: *Supplementum*, vol. 2, s. 223–228.

⁴⁷ *CDSI 2*, s. 129, č. 194. Editor tohto diplomatára, v zhode s predchádzajúcimi autormi (Wagner, Katona, Fejér atď.), uvádza Mateja ako spišského prepošta už k roku 1240, čo by malo pre naše úvahy o príchode Nemcov na Spiš, keby tomu bolo naozaj tak, zásadný význam. Tým by sa totiž posúvalo jestvovanie organizovanej nemeckej komunity ešte do čias pred vpádom Mongolov. V predmetnom doklade, ide o listinu pápeža Gregora IX (*Tamže*, s. 45, č. 64), sa však osoba spišského prepošta menovite nespomína, a tak niet nijakého dôkazu pre jej stotožnenie s Matejom.

⁴⁸ Oprávnené to môžeme predpokladať len u Veľkej Lomnice a Huncoviec, obcí, ktoré vznikli na území darovanom v roku 1209 predkom spišsko-nemeckej rodine pánov z Brezovice. Túto zem získali už od kráľa Ondreja II. spolu so súdnou právomocou nad ľuďmi, ktorých by na ňu zhromaždili „populos, quos collegerint, et undecumque adducunt, nullus praesumat iudicare“, *CDSI 1*, s. 122–123, č. 154. A tak usadenie nemeckých osadníkov sem časovo spadá do obdobia medzi rokmi 1209–1245. Odkiaľ to mohlo byť, naznačuje meno jedného zo synov obdarovanej Adolfovej sestry zvaného Polan-Polan (lat. Polonus), ktorý sa niekedy stotožňuje s osobou Hermana, vystupujúcou jedinýkrát v roku 1246 pri potvrdení donácie z roku 1209 spolu s bratom Rikolfom, (*Tamže*, 2, s. 155, č. 223). Toto meno je na rodinu nemeckého pôvodu dosť nezvyčajné. Ak k tomu dodáme, že Jordan, predok konkurenčnej spišsko-nemeckej rodiny pánov z Hrhova, bol kráľom odmenený i za to, že na Spiš priviedol osadníkov z okolitých krajín t.j. z Poľska, resp. Sliezska (*Tamže*, s. 382, č. 550), je celkom možné, že meno Polan mohlo byť prezývku, ktorej vznik bol motivovaný tým, že sa tento človek pri svojej osadníctve verbujúcej aktivite často zdržiaval v Poľsku.

⁴⁹ Vychádzame pri tom z predpokladu, že akýkoľvek miestny názov ešte predtým, než sa objavil po prvýkrát v písomných dokladoch, musel vzniknúť a byť používaný v reči miestneho obyvateľstva aspoň jednu-dve generácie pred svojim zlistiním. R. KRAJČOVÍČ: Z historickej typológie služobníckych osadných názvov v Podunajsju, in: *O počiatkoch slovenských dejín*, ed. P. Ratkoš. Bratislava 1965, s. 233.

13. storočia navyše zrejme ešte i tak zdecimovanú mongolským pustošením.⁵⁰ Ide o: Spišské Podhradie, Bystrany, Odorín, Spišskú Nová Ves, Harichovce, Iliášovce, Vlkovce, Spišský Štvrtok, Hrabušice, Švábovce, Poprad, Veľkú, Spišskú Sobotu, Mlynicu, Veľkú Lomnicu, Žakovce, Vrbov, Huncovce, Spišskú Belú, Lubicu, Tvarožnú, Ruskinovce a Levoču.⁵¹

Uvedených 23 spišských lokalít užívajúcich od roku 1245 spoločné výsady cirkevného charakteru považujeme za základ, z ktorého sa neskôr vyvinulo známe Spoločenstvo (Provincia) spišských Sasov, alebo neskôršie naň nadväzujúce Združenie 24 spišských miest, i keď je zároveň jasné, že toto voľné, spoločné cirkevné záujmy presadzujúce združenie nemožno považovať za jeho bezprostredného predchodcu.

Najväčšia vlna nemeckého osídľovania realizovaná prostredníctvom saského živlu teda zasiahla Spiš bezprostredne po doznení mongolského nebezpečenstva. Pri jej iniciovaní už nebol tak ako v predchádzajúcom prípade u Flanderčanov rozhodujúci vojenský zámer. Možno ju charakterizovať ako výsledok dosídľovacích snáh uhorského panovníka Bela IV., ktorý sa celkom programovo usiloval o to, aby krajinu dostal čo najskôr aspoň na predchádzajúci stupeň vývoja, k čomu malo prirodzene dopomôcť aj povolanie a usadenie nových prisťahovalcov zo západu. Títo noví osadníci sa napospol usadzovali v rozsiahlych chotároch starších slovenských osád patriacich pod právomoc Spišského hradu, v ich tesnom susedstve a na pôde, ktorú jej dovtedajší obyvatelia neboli schopní efektívne obrobiť a zúžitkovať, teda fakticky na uprázdnené pozemky nižšej kvality. Avšak i napriek tomu sa máme možnosť viackrát stretnúť s prípadmi chotárnych sporov. Veď už v roku 1249 kráľ Belo IV spomína, že na Spiš poslal svojich ľudí, aby tam vykonali všeobecnú revíziu pozemkov a vytýčili nové chotárne hranice,⁵² čo mohlo byť rovnako tak vyvolané okrem potreby nastolenia poriadku po chaose, ktorý

v Uhorsku po sebe zanechal mongolský plen i nutnosťou nového usporiadania pozemkovej držby majetkov.

Potvrdením problémov, ktoré nastali v tomto smere a ukážkou toho, akým spôsobom ich kráľ riešil, je toľko spomínaná donácia osady Sasov v neskoršom Kežmarku pre turčiansky kláštor realizovaná v roku 1251. Hostia, ktorí sa tu usadili vedľa starších osád pohraničných strážcov a rybárov, dostali od kráľa spočiatku do užívania len pomerne malý kus zeme. Ten však vzhľadom na ich početnosť bol zjavne nepostačujúci, a tak na ich prosby panovník reagoval tým, že rozšíril ich chotár odkrojením z územia okolitých osád, zahrňujúc do jeho rámca i pôvodnú slovenskú osadu rybárov a zrejme i časť z chotára maďarských pohraničných strážcov na pravom brehu rieky Poprad. Aby predišiel prípadným nerozumeniam a sporom, do ktorých by sa v budúcnosti mohli jeho hostia s dotknutými susedmi dostať, dal hranice rozšíreného chotárneho celku presne vymedziť uskutočnením reambulácie a jej zlistiniením. Keďže tento zásah do miestnych majetkových pomerov predstavoval pre kežmarských Sasov značné zisky na úkor ich susedov, títo sa usilovali, aby ich pokojná držba vlastného chotára na základe v roku 1251 určených hraníc bola zaručená i v texte výsadnej listiny z roku 1269, čo sa im nakoniec aj podarilo.⁵³

Či sa voči tomuto poškodení susedia Kežmarčanov aj nejako ohradili, nemáme nijaké doklady. Máme však iné údaje, ktoré potvrdzujú, že usadzovanie saských hostov na Spiši nie vždy prebiehalo hladko a bez problémov. Klasickým príkladom toho je chotárny spor medzi Sasmi z Iliášoviec a ich susedmi, pôvodným slovanským služobným obyvateľstvom v Dravciach o čiastku zeme, ktorú si títo hostia svojím usadením v bezprostrednom susedstve Dravčanov z ich chotára ubrali a ktorú si nakoniec po viacerých prieťahoch proti nároku Dravčanov aj uhájili.⁵⁴

Iným spôsobom riešenia problémov spojených s príchodom nového obyvateľstva a jeho usadzovaním sa na starší substrát, ktorý je však

⁵⁰ Zásah Mongolov na Spiši je sám osebe nie celkom potvrdenou skutočnosťou, i keď sa o ňom výslovne zmieňujú spišské kroniky. Porovnaj nedávno uverejnený názor O. R. HALAGA: *Počiatky Košíc a zrod metropoly*. Košice 1992, s. 150–154.

⁵¹ S veľkou pravdepodobnosťou môžeme konštatovať, že namiesto Vlkoviec mali byť uvedené Kurimany. K tomuto tvrdeniu oprávňuje nielen logika miestnej nadväznosti, lokality totiž nasledujú v zozname jedna po druhej, ale i fakt, že niet v stredoveku jedinej zmienky o existencii kostola vo Vlkovciach a pri znovuoobnovení Spolku saských plebánov v roku 1298 sa v zozname jeho členov miesto Vlkoviec naozaj menujú Kurimany, *CDH*, vol. VI, 2, s. 167; FEKETE NAGY: *A Szepesség területe*, s. 186–187. I. CHALUPECKÝ: *Kurimany v stredoveku*, in: *Kurimany v zrkadle času*, ed. J. Dravecký a kol. Kurimany 1998, s. 23–26.

⁵² *CDSI* 2, s. 230, č. 329.

⁵³ *Tamže*, vol. 2, s. 299, č. 428 a s. 256–258, č. 370..

⁵⁴ *MOL DI* 71 611, *CDH*, vol. VI, 3, s. 137 a *CDH* vol. VI, 1, s. 167–168.

i v celouhorskom meradle pomerne zriedkavý, je udelenie pôdy hosťom na úkor jej dovtedajších držiteľov a obyvateľov. Jej odobratie, aby oni sami (ak šlo, pravda, o neslobodné obyvateľstvo) boli presídlení na iné miesto, alebo (ak sa to týkalo osôb majúcich na pôdu dedičné právo) za poskytnutie ekvivalentnej náhrady. A to je i nami už spomenutý prípad darovania zeme *Bech* na území dnešných Bijacoviec, predtým patriacej kráľovým verným s bližšie neurčeným sociálnym postavením spišským hosťom, kedy za ňu títo ľudia dostali majetkovú kompenzáciu v dvoch dedinách na Zemplíne.⁵⁵

Pokiaľ ide o právny status spišských Sasov, je známe, že sa od okolitého obyvateľstva výrazne odlišoval. Ich osobitné právne postavenie je definované už samotným termínom *hospites*, ako sa v stredovekých písomných dokladoch od 13. storočia naši Sasi najčastejšie označujú. Výrazom *hospites* sa v súdobom Uhorsku označovali predovšetkým ľudia, ktorých život bol organizovaný v porovnaní s ostatnými prostými nepriviligovanými a nevýsadnými obyvateľmi kráľovstva tak v sociálnom, ako i v právnom ohľade odlišne. Inak povedané, disponovať statusom hosťov pre toho-ktorého človeka, alebo kolektív ľudí, spoločenstvo, znamenalo, že mohol žiť podľa vlastných právnych noriem, vlastných zvyklostí a obyčajov, ktorých náplň a obsah bol predmetom slobodnej dohody s ich prijímateľom a usadzovateľom, teda v danom prípade uhorským kráľom.⁵⁶ V plnej miere to platí i o našich Sasoch na Spiši, ktorých život okrem ich vlastných právnych obyčajov, ktorými sa pôvodne riadili vo svojej vlasti (pravda, v zodpovedajúcej miere prispôbených a napasovaných na miestne pomery), upravovala i toľkokrát spomínaná

výsadná listina z roku 1271 so svojimi široko poňatými výsadami v administratívno-správnej, súdnej, ale i hospodárskej oblasti.⁵⁷

Pravda, spišské právo saských hosťov (nehovoríme o tzv. zákupnom práve dedinského typu, na ktorom boli zakladané od konca 13. storočia a v storočí štrnástom osady na hornom a dolnom Spiši, ale o obciach patriacich do saského spoločenstva), sa odlišovalo nielen od v Uhorsku platného krajinského práva, ale takisto aj od práva hosťov ostatných uhorských lokalít. Ba i od práva na tom istom území Spiša žijúcich slovanských hosťov.⁵⁸ Tvorilo však komplex, ktorého slobody a imunity v ňom zahrnuté pôsobili veľmi príťažlivo aj pre široké okolie a jeho hosťovské komunity. (Slobody, ktoré užívali spišskí Sasi, boli v roku 1299 udelené na ich výslovnú žiadosť kráľovským hosťom vo Veľkom Šariši, Prešove a v Sabinove alebo v roku 1411 Dobšinej.) Spišskí Sasi sa ním nepochybné riadili od samého počiatku svojho usadenia, čo bývalo všeobecným a zaužívaným pravidlom u ľudí disponujúcich statusom hosťov. Veď táto prax bola inak kodifikovaná už v roku 1222 kráľom Ondrejom II. v zákonnom článku *Zlatej buly*⁵⁹ a častokrát nachádza svoje písomné vyjadrenie v *arengách* kráľovských listín ako vyjadrenie kráľovej vôle a jeho vlastného záujmu.⁶⁰ A napokon existencia osobitného saského sudcu stojaceho na čele celej komunity saských hosťov, autonómne spravujúceho ich záležitosti práve z dôvodu ich odlišného právneho postavenia a obsahu ich práva a jeho doloženie už v roku 1257,⁶¹ je toho zjavným potvrdením. Nehovoriac už o odvolávke Štefanovho privilégia z roku 1271 o púhom obnovení, resp. „pretvorení“ dovtedajších slobôd saskej provincie.⁶² Toto privilégium tak bolo vlastne len kodifikovaním a uznaním dovtedy platného stavu i do budúcnosti – „*proprio iure et lege speciali perfruuntur*“.

⁵⁵ CDSI 2, s. 418, č. 603.

⁵⁶ M. MAREK: Postavenie hosťov v stredovekom Uhorskom kráľovstve, in: *Historický zborník*, roč. 12, 2002, č. 1–2, s. 14.

⁵⁷ Nepovažujeme za potrebné sa ňou na tomto priestore komplexnejšie zaoberať. Okrem toho jej ustanovenia nespočetnekrát z rôznych strán preberali mnohí historici, z ktorých odkazujeme na trochu diskutabilným titulom označenú štúdiu F. ULIČNÝ: Výsady spišských miest z roku 1271, in: SA, roč. 16, 1981, č. 1, s. 88–96. Komunita spišských Sasov ako adresát privilégia bola totiž sama chápaná ako jedno mesto, hoci sa skladala z viacerých lokalít mestského charakteru.

⁵⁸ Tento fakt správne postrehol už spišský historik S. MÜNNICH: *Igló város története*, Igló 1890, s. 57.

⁵⁹ CDSI 1, s. 200, č. 270.

⁶⁰ „Regalis sublimitatis immensitas, cuius est in multitudine subiectorum gloriari, quantum tenetur quoslibet incolas regni sui in suis iuribus conservare, tanto magis libertates hospitem suorum tenetur privilegiorum munimine roborare et hominibus, certa lege gaudentibus, honor regius augeatur.“, Spišské Vlasy, 1273, JUCK: *Výsady miest a mestiečiek*, vol. 1, s. 58, č. 47.

⁶¹ „Goblinus comes Teutonicorum“, CDSI 2, s. 407, č. 586.

⁶² Provincia sa inak spomína už v roku 1251 pri darovaní Slavkova a Kežmarku Turčianskemu prepoštvu. Toto označenie sa však v danom prípade vzťahovalo asi na kráľovskú župu Spiš a nie na autonómne Spoločenstvo spišských Sasov. Výraz provincia bol totiž v tom čase chápaný ako synonymum pojmu župa, komitát, „provincia et comitatus“, 1257, CDSI 2, s. 399, č. 573. Po prvýkrát sa výraz provincia v súvislosti s označením saskej samosprávy uvádza v roku 1271. To však nijako nevylučuje nami naznačenú existenciu saskej autonómie už v predchádzajúcej dobe.

Aká bola konkrétna náplň tohto „vlastného práva a špeciálneho zákona“? To v plnej miere ukazujú jeho neskoršie písomné zachytenia. Dovtedy ako zvykové právo používané normy života saskej komunity sa po prvýkrát spísali v roku 1370 do právneho kódexu zvaného *Zipsler Willkühr* zachovaného až do dnešných čias vo viacerých rukopisných exemplároch.⁶³ Analýza ich obsahu prezrádza, že tu ide o jednu právnu sústavu s viacerými doplnkami, ktorej základným východiskom bolo pôvodné *saské právo*, tzv. *Sachsenspiegel* doplnené ustanoveniami *magdeburgského práva*, čo nie je nič iné než osobitný variant *Saského zrkadla* pretvorený na mestské pomery. Toto základné právne východisko však bolo ovplyvnené i domácim uhorským krajiniským právom, ktorého viaceré zákonné normy najmä v oblasti dedičského práva prijali spišskí Sasi. Zo skutočnosti, že saskí hostia na Spiši používali v podstate *saské právo*, sa niekedy usudzuje o ich rovnakom pôvode⁶⁴ a dodajme i čase príchodu na Spiš.

Ako sme už povedali, základnú sídliskovú bázu „Spoločenstva spišských Sasov“ tvorili práve tie lokality, ktoré už v roku 1245 vystupovali jednotne v záujme ochrany svojich spoločných cirkevných záujmov. Postupom času sa právomoc saského sudcu rozšírila i na ďalšie sídliská. Bolo to nielen v dôsledku neustáleho rozširovania sídliskového priestoru saského elementu, ale predovšetkým rozšírením používania jeho práva i na dediny alebo roztratené usadlosti a pozemky, najmä tie s pôvodnými saskými osadami priamo susediace, ktoré sa dostali do rámca ich provincie jednak kúpou jednotlivcami, podľa ktorých dostali takéto sídliská, v niektorých prípadoch len kúrie, svoj názov (villa Albi Ditrici, villa Henrici iudicis et Echardi, curia Marsilii), alebo celou komunitou

(Smižany), a jednak donáciami uhorských kráľov, avšak nie podľa uhorského šľachtického práva, ale na základe medzi nimi panujúceho spišského *saského práva*.⁶⁵

Aktuálnu sídliskovú situáciu saskej Provincie na konci druhého desaťročia 14. storočia nám prináša konfirmácia saského privilegia kráľom Karolom Róbertom z roku 1317. Táto na rozdiel od Štefanovej výsadnej listiny z roku 1271 jednotlivé lokality saského Spoločenstva už osobitne vymenúva. A tak sa dozvedáme, že v tom čase boli jeho členmi: Levoča s k nej patriacimi Dlhými Strážami, Uložou a Vlkovcami, Kurimany, *Durst* (?), Závada, Spišské Podhradie, Studenec a Baldovce, dvojito Trstian, Bystrany, Spišské Vlchy so zaniknutými Jánovcami, Olcnavou, a Kolinovcami, ďalej Odorín s Danišovcami, Spišská Nová Ves so svojimi prédiami a baňami, Harichovce a neznáma *curia Marsilii*, Iliášovce s čiastkou Draviec, Malé a Veľké (dnes Spišské) Tomášovce, Spišský Štvrtok a k nemu patriaca *villa Bulmanni*, Hrabušice, Primovce, ďalej Poprad, Veľká, (Veľký) Slavkov, Mlynica, Matejovce, Spišská Sobota, Stráže pod Tatrami, Žakovce, Vrbov, Spišská Belá, ďalej Kežmarok so svojimi príslušnosťami, Lubičica s kúriami a alódiami, Ruskinovce a napokon Tvarožná.⁶⁶ V zozname teda figuruje spolu až 43 sídliskových celkov (mestá, mestečká, dediny, kúrie). Nemožno ale predpokladať, že by vo všetkých týchto majetkoch bol saský živel fyzicky prítomný. Vo viacerých z nich sa prítomnosť Nemcov nedá vôbec prameňmi doložiť a niekde sa obmedzovala len na držbu kúrie, či usadlosti, resp. vlastníctvo podľa zásad *saského práva*,⁶⁷ čo dokazuje skutočnosť, že Provincia nebola organizáciou založenou na čisto etnickom princípe, ale že do nej patrili aj osady osídlené Slováckmi. V Trstianoch a Spišských Tomášovciach sa napríklad výslovne spomínajú slovanskí hos-

⁶³ Právom saských hostov sa podrobnejšie zaoberal spišský historik K. DEMKO: *A szepesi jog keletkezése, viszonya országos jogukhoz és a németországi anyajoghoz*. Budapest 1891 a i. V novej dobe sa záslužnej práci vydávania spišských rukopisov saského práva venuje fínsky lingvista I. T. PIIRAINEN: *Das Recht der Spiš/Zips: Untersuchungen zum Frühneuhochdeutschen in der Slowakei*, vol. 1–2. Oulu 1992 a i.

⁶⁴ D. LEHOTSKÁ: Vývoj mestského práva na Slovensku, in: *Sborník FFUK*, roč. 10, 1959, s. 88.

⁶⁵ Reprezentatívnym príkladom tejto praxe je kráľovské potvrdenie kúpy zeme, zvanej Vyfoluzek, Henrikom, richtárom zo Spišského Podhradia a jeho druhom Ekhardom od jej predchádzajúceho vlastníka, istého Jána s právom jej ďalšej držby „more et libertate Saxonum de Scepus“, *RDSL*, vol. 1. Bratislavae 1980, s. 534, č. 1260. Tento majetok, neskoršie Baldovce, sa preto už o tri roky neskôr spomína medzi obcami saského Spoločenstva.

⁶⁶ Juck: *Výsady miest a mestečiek*, vol. 1, s. 88–90, č. 100.

⁶⁷ Dôkazom toho sú okrem samotného privilegia, ktoré nijako neuvádza spišských Sasov ako obyvateľov daných majetkov, len ako ich majiteľov („possessiones et hereditates ad nostros fideles Saxones pertinentes“, *Tamže*), napríklad aj formy miestnych názvov dnešných obcí Závada a Olcnavy, ktoré sa pri svojej prvej písomnej zmienke – ako príslušnosť saského Spoločenstva – vedno uvádzajú podľa mena ich saských vlastníkov, Závada ako „villa magistri Gothfredy“ a Olcnavy popri „Alczwno“ paralelným tvarom „villa Albi Didrici“, pozri predchádzajúcu poznámku. Obe tieto formy však v nasledujúcom období ustupujú v prospech ich slovanských označení a viac sa už nevyskytujú, FEKETE NAGY: *A Szepesség területe*, s. 124, 184.

tia (*hospites Sclavi*) prípadne ľudia žijúci dovtedy na slovanskom zvykovom práve.⁶⁸ A u viacerých v zozname uvedených obciach môžeme na základe analýzy osobných mien ich obyvateľov tvrdiť to isté,⁶⁹ čo je inak nepriamym dôkazom toho, že *saské právo* a neskôr udelené výsady sa po príchode Sasov hneď od začiatku vzťahovali aj na obyvateľstvo s nimi bezprostredne susediace, do ktorého chotára sa títo ľudia vtedy usadili a neskôr s nimi sídliskovo splynuli.

Avšak takýto početný stav obcí patriacich do saského Spoločenstva netrval dlho. Najvýznamnejšie sídliská, Levoča a Kežmarok, sa vymanením z neho vydali na cestu smerujúcu k ich pretvoreniu na slobodné kráľovské mestá. Viaceré ďalšie obce sa postupne dostali do zemepánskej závislosti miestnej šľachty, prípadne samotných miest, takže už v polovici 14. storočia panovala vzhľadom na ich početnosť rovnaká situácia, akú sme zaznamenali v tomto smere pred 100 rokmi, teda v polovici 13. storočia, keď sa spomínalo 23 sídlisk vystupujúcich jednotne pri presadzovaní svojich záujmov. Tento rozkladný proces mal za následok faktický zánik pôvodného autonómneho Spoločenstva v jeho doterajšej podobe a jeho nahradenie novou inštitúciou – Zväzom 24 spišských miest, ktorá však už teraz v sebe nezahrňovala všetky spišské lokality žijúce podľa *saského práva*, ale pravdepodobne len tie najvýznamnejšie z nich, ktoré si zachovali svoj mestský charakter.⁷⁰ Len tak je totiž možné, že

mimo nej zostali sídla, ktoré si napriek všetkému toto právo udržali takmer po celý stredovek.⁷¹

Za prvú zmienku o existencii nového združenia sa zvykne považovať údaj z roku 1344.⁷² No vyššie spomenutý údaj z roku 1339 jej vznik posúva o niekoľko rokov dopredu. Hoci nikde nenájde konkrétny zoznam obcí patriacich do tohto novým pomerom sa prispôbivšiemu spolku, možno sa oprávnene domnievať, že príslušníkmi nového spoločenstva 24 spišských miest bolo v polovici 14. storočia 13 osád v roku 1412 založených Poľsku a 11 zostávajúcich sídlisk, ktoré po tomto dátume zorganizovali svoj okyptený zväz na Provinciu 11 spišských miest a ktoré napokon dostal do svojho súkromného vlastníctva ako príslušnosť Spišského hradu Imrich Zápoľský.⁷³

Ako sme už spomenuli, významným medzníkom v živote niektorých saských osád bolo ich zálohovanie uhorským kráľom Žigmundom v prospech poľského panovníka Vladislava II. v roku 1412. Nedá sa povedať, žeby sa táto udalosť nejako negatívne odrazila na ich živote, práve naopak. Hoci Zväz 24 spišských miest *ipso facto* prestal existovať, čoskoro ho nahradil nový spolok, Zväz 13 spišských miest. I napriek zálohovaniu si tieto osady udržali svoju autonómiu i naďalej, ba z novovzniknutej situácie dokázali profitovať získaním koncesíí od oboch na zálohu zainteresovaných strán, snažiacich sa uplatniť si na nich svoju zvrchovanosť.⁷⁴

⁶⁸ V roku 1278 sa slovenskí hostia v Spišských Tomášovciach („*hospites nostri de villa nostra (i.e. regis) dicta Tamasy in comitatu de Scepus, videlicet Myka et Mykus, filii Lada nomine suo et concivium*“) rozhodnutím kráľa, samozrejme na ich žiadosť, dostali do právneho okruhu, resp. Spoločenstva spišských Sasov („*more Teutonicorum (...) in omnibus eadem gaudeant libertate*“), I. BORSA a I. SZENTPÉTERY: *Regesta regum stirpis Arpadianae criticodiplomatica* (ďalej I. BORSA: RA) 2/2–3. Budapest 1961, s. 294–295, č. 3160.

⁶⁹ „*Petrus dictus Ridzik de villa Latina*“, Spišské Vlchy, (1322), *RDSI* 2, s. 366, č. 838; „*Iwan, iudex de Villa Michaelis*“, Stráže pod Tatrami, osada figurujúca v roku 1317 v saskom Spoločenstve, (1318). *Tamže*, s. 162, č. 331. Hoci spočiatku sa v písomných dokladoch spomínajú zväčša len nemecké mená, nie je to preto, že by v daných lokalitách Slováci nežili, je to len výraz skutočnosti, že Nemci sa hneď na začiatku zmocnili správy obcí. Mená slovenských obyvateľov týchto osád sa vo väčšej miere začínajú objavovať až v 15.–16. storočí, tak ako sa v písomnom materiáli práve v tejto dobe na Spiši presadzujú aj slovenské názvy mnohých osád, pre ktoré sme v predchádzajúcom období poznali len ich úradné maďarské pomenovania. I preto treba byť opatrný pri interpretácii výrazu Saxones. Nie vždy totiž možno pod týmto výrazom chápať len príslušníkov nemeckého etnika, pojem postupne nadobudol nový významový odtieň, keď označoval ľudí žijúcich podľa zásad saského práva. Pozri napríklad text výsadnej listiny pre saských hosťov v Banskej Bystrici: „*persona illa, que ipsos impetit, sit de ipsis vel libertatis ac nacionis eorum (...) prout Saxonum optinet consuetudo*“, *CDSI* 2, s. 341, č. 491.

⁷⁰ Už v roku 1339 sa spomína 24 villikov a seniorov z hlavných miest Sasov Spišského dištriktu. Štátny oblastný archív (ďalej ŠOBA) Levoča, Spišské prepoštvstvo, stredoveké listiny, nr. 5; sloven. preklad M. FEŇAROVÁ: *Spišské prepoštvstvo: Stredoveké listiny 1248–1526*. Bratislava 1964, s. 31.

⁷¹ Primovce, resp. ich pôvodné územie boli kedysi v majetku kopijníckej šľachty, no od čias, keď ich kúpou získal kráľovský hosť Prim, boli držané „*sub iure terranorum Scepusiensium seu Saxonum*“ a to ešte v roku 1399. Napriek tomu, že v roku 1317 boli zaradené do saskej Provincie, v neskoršom období sa už nerátali ani medzi 13 a ani 11 spišských miest. FEKETE NAGY: *A Szepesség területei*, s. 69.

⁷² I. NAGY (ed.): *Codex diplomaticus Hungariae Andegavensis*. Budapest 1884, s. 417–418, č. 249: „*provinciales seu Saxones XXIV civitatum*“.

⁷³ CHALUPECKÝ: *Prehľad vývoja*, s. 136–137.

⁷⁴ M. SUCHÝ: *Spišské mestá v poľskom zálohu*, in: *Spišské mestá v stredoveku*, s. 55–87.

Bez preháňania možno konštatovať, že usadenie saského živlu na Spiši malo pre jeho nasledujúci vývoj ďalekosiahly význam. Tento, kedysi periférny kraj ležiaci vo vzdialenom pohraničí, s pomerne riedkym slovanským osídlením a zaostanou úrovňou feudálnych výrobných a sociálnych vzťahov sa po ich príchode vo svojom ráze radikálne zmenil. Noví osadníci so sebou priniesli vyspelejšie právne zvyklosti, progresívne hospodárske technológie i moderné trendy v nadstavbovej sfére, či už v kultúre, alebo v umení. Dôležitým bol pre danú vec aj ich podnikavý duch a húževnatosť, teda základné predpoklady, bez ktorých by akýkoľvek ušľachtilý zámer panovníka zostal len

nesplnenou túžbou. Výsledky činorodej aktivity nových hospodársky veľmi čulých nemeckých osadníkov, uskutočnenej, pravda, v spolupráci s domácim slovanským obyvateľstvom a z juhu prišílymi Maďarmi, pričom nesmieme zabudnúť ani na podiel románskych Valónov, sa prejavili čiastočne už v nasledujúcom období, v plnej miere predovšetkým v 14.–15. storočí, kedy sa Spiš i v materiálnej a kultúrnej sfére vyšvihol na jeden z najrozvinutejších regiónov celého Uhorska a práve jeho uvedená etnická pestrosť, ktorá je základom onoho osobitého javu, za aký možno považovať fenomén spišskej kultúry, k tomu významnou mierou dopomohla.

Saxones nostri de Scepus: Zu einigen Fragen von Ankunft und Leben der sächsischen Gäste in der Zips

Der Beitrag beschäftigt sich mit Fragen der ältesten Geschichte von den Sachsen in der Zips. Es handelt sich dabei um mehrere Themenbereiche, die die Erforschung des gegebenen Problems mit sich bringt. In erster Reihe ist es ein Problem, die Ankunftszeit der sächsischen Gäste zu bestimmen. Der Autor erkennt – nach Analyse der ältesten erhaltenen Schriftquellen – die allgemein angenommene Ansicht zu ihrer Anwesenheit in der Zips bereits seit dem 12. Jahrhundert an, aber er vermutet, dass die Deutschen erst nach dem Tatareneinfall begannen, sich in größeren Gruppen in der Zips anzusiedeln. Bezüglich des Zwecks ihrer Ansiedlung nimmt er an, dass zuerst hauptsächlich der militärische Standpunkt vorherrschte und erst später Wirtschaftsinteressen dazu kamen. Was die Art der sächsischen Ansiedlung betrifft, respektierten die Deutschen am Anfang den gegebenen Zustand der Besiedlung, später aber drangen sie auch in die Dorfflure der benachbarten, slowakischen Gemeinden vor, bzw. wurden ihre Besitzer, dies jedoch nach den Regeln des sächsischen Rechts. Diese Gemeinden wurden somit zu Mitgliedern ihrer privilegierten Gemeinschaft, die dadurch aber ihr ausschließlich deutsches Gepräge verlor. In die Gemeinschaft wurden durchhaus Siedlungen, die in ihrem Leben die Regeln des sächsischen Rechts verfolgten, eingeschlossen. Die Anwesenheit der Sachsen war für die Entwicklung der Zips – sowohl in geistlicher wie auch materieller Hinsicht – von vielfacher Bedeutung.

Diskusia

Michal BADA: Miloš, mohol by si povedať, máš zaregistrované alebo dajú sa doložiť nejaké posuny Nemcov v rámci Slovenska sem na Spiš? Lebo môžeme porovnať povedzme aj nemecké ostrovy na západnom, strednom i východnom Slovensku? Zachytil si nejaké pohyby, v tom zmysle, že by Nemci spontánne sami odišli, ako povedzme populi z Turca, Liptova, a prišli sem na Spiš, nakoľko tu mali kolektívne výsady?

Miloš MAREK: Osídlenie dolného Spiša začalo z pôvodnej najstaršej kolónie okolo Popradu, teda zo stredného Spiša. Alebo napríklad Kremnicko-pravniansky región, o tom

sa predpokladá, že sem prišli v rámci Slovenska Nemci z východu a boli pravdepodobne zo Spiša. Hovorí sa o tom na základe jazykovednej analýzy ich nárečí, ktoré sa zachovali, ale ťažko to dokumentovať písomnými dokladmi. Ale sú takéto. Máš napríklad doklad, že v Ružomberku sa spomína nejaký človek, že je de Scepus. No to je jednotliviec, mohli tam byť viacerí, ale ťažko to dokazovať.

Miloš MAREK: Myslíte ten vižolský, môže to súvisieť lebo, najstarší doklad pochádza myslím z 1218, nejaký Comes Teutonicorum odtiaľ, mohlo to byť, ťažko povedať, hovorí sa aj to, že či nemohli prejsť potom do Košíc odtiaľ z toho vižolského komitátu tí Nemci, či nemohli osídliť Košice po tatárskom vpáde.

Drugetovci a Spiš

The Druget Family and Scepusia

This paper aims to introduce in brief the noble family of Drugets, their origin and arrival to the Hungarian Kingdom and Scepusia. The origin of this family is to be found in France. Later, in royal service, they moved to Italy and, at the beginning of the 14th century, to the Hungarian Kingdom, more exactly to Scepusia, accompanying Charles I Robert of Anjou. The most important family members were Philip I and his nephew William I. In 1315, Philip I, the Palatine, became Scepusian Castle's Warden and a year later was appointed the Count of Scepusia (Gespan). William I is also remembered as a remarkable Scepusian Count from 1327 till 1342. The Druget family played a very important role in the late medieval history of the Hungarian Kingdom.

Drugetovci (Drugeth) za tri a pol storočia existencie zohrali neobyčajne významnú úlohu v dejinách Uhorska. Historický pohľad na život tohto rodu si vyžaduje, aby sme jeho genealógiu posunuli čo možno najbližšie k jeho koreňom a zároveň poukázali na dejinné udalosti, ktoré v značnej miere ovplyvnili.

Podľa mienky niektorých historikov je treba pôvod drugetovskej rodiny hľadať v Taliansku.¹ Túto mienku s istotou vyvrátil maďarský historik J. Hampel. Svoju pozornosť sústredil na ním objavené náhrobné pomníky tejto rodiny v Kostole svätej Kláry v talianskom Neapole. Zároveň štúdiom literatúry a pramenných dokumentov prišiel k ďalším poznatkom a vďaka jeho bádaniu poznáme aj ďalších jej členov.²

Kostol svätej Kláry v Neapole, v ktorom sa nachádzajú náhrobné pomníky drugetovskej rodiny, pochádza zo 14. storočia. Na ľavej strane pri vchode do kostola sa nachádzajú dva veľké náhrobné pomníky, ktoré patria predkom Drugetovcov. Na týchto dvoch náhrobných pomníkoch

sa nachádzajú aj nápisy s gotickými písmenami.³ J. Hampel pri hlbšom skúmaní písomného, ale aj nápisového materiálu, ktorý sa týka mena Druget, ako ho poznáme v najčastejšej forme, ukazuje aj v tomto mene istý vývoj. Meno *Drugo* a *Drugetus* značí často jednu a tú istú osobu. Obidve mená sú jednoznačné. Lenže *Drugetus* je *deminutivum* *Druga*, načo sú aj iné príklady nachádzajúce sa v talianskych listinách z 13. storočia, ako napríklad: *Ugo-Ughetto*, *Guillelmo-Guilelmetto*, *Filippo-Filippotto*. Ďalej zistil, že meno Druget nemá ustálený tvar. Jeho ortografia je raz francúzska, raz talianska, no ešte častejšie latinská. Mená *Drugeth* a *Durget* sa zdajú byť zapísané vo francúzskej podobe. Z tohto tvaru vznikol latinský tvar *Drugetus*, *Drughettus* a *Drudettus*. Taliani, ktorí nemajú radi spoluhlásky, medzi dve samohlásky vpadajúce „g“ často vynechali, a tak vznikli tvary: *de Druetto*, *Druetti*, *Druet*, *Druetus* a *Druettus*.

Keď sa pozrieme na funkciu mena, vidíme, že v tejto dobe dvojité označenie mena v Talian-

* ThLic. Štefan LENČIŠ. Študoval v Spišskej Kapitule a na Pápežskej teologickej akadémii v Krakove. V ďalšom doktorandskom štúdiu pokračuje na RKCMF UK v Bratislave. Od roku 2001 je farárom vo Veľkej Lodine.

¹ A. SZIRMAY: *Notitia topographica, politica inclityi comitatvs Zempléniensis*. Bvdae 1803, s. 76. I. NAGY: *Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal*. Pest 1858, s. 398.

² J. HAMPSEL: A Drugethek őseiről I, in: *Századok*, roč. 10, 1881 s. 133–145 a TENŽE: A Drugethek őseiről II, in: *Századok*, roč. 10, 1881, s. 207–213. In:.

³ Na prvom náhrobnom kameni je nasledujúci nápis: † HIC . IACET . DE . VIR . MAGNIFICVS . ET . GREGIVS (sic) . DNS . DRVGO . DE . MERLOTO . MILES.

STRENVVS . SANTIBRICII . ELAVELLI . DNS . DE . GENERE . FRANCO . FILIUS . DNI . KAROLI DE . MERLOTO . 7 . DNE . YSABELLE . DE . ALNETO . QVI . OBIIT . ANNO . DNI . M . CCC . XXX . VIII DIE . V . DECEBRIS . VIII . IDICIONIS . CVIV^s . AIA . REQUIESCAT . IN . PACE . AMEN

Voľný preklad nápisu: „Tu leží vznešený a vážený muž, udatný vojak a pán Drugo de Merloto Santibricii, Elavelli, francúzskeho pôvodu, syn Karola de Merlota a Izabely de Alneto, ktorý zomrel 5. decembra v roku 1339. Nech jeho duša odpočíva v pokoji. Amen.“

Na druhom náhrobnom kameni je nasledujúci nápis: † CORPVS . MAGNICI . MERLOTI EST . HIC . NICOLI . PELTIO . SVV . AGVSTI . DIE . CLAVSIT . EXTREMVM

ANNO . MILLENO . TRICEMO . QVIQVAGESI . OTTAVO . AIE . IPSIUS . DEVS . DET . GAVDIA . PIVS .

Voľný preklad nápisu: „Tu leží telo vznešeného Mikuláša Merlota, ktorý v posledný deň mesiaca augusta v roku 1358 ukončil svoj život a Boh nech dá jeho duši radosť.“

sku malo jasnejšiu formu. Pritom koncom 13. a začiatkom 14. storočia meno Drugeth je raz vo funkcii priezviska a inokedy prímena. V rodinných kronikách Drugetovcov v rokoch 1267–1343 meno Druget má presvedčivo funkciu priezviska.

Tvar slova Druget v rôznych obmenách nachádzame tiež u Merlotovcov, ale nielen u nich sa takto používa, ale používali ho aj iné rodiny, napríklad: Druettus de Anetiis, Druettus de Mardo, Druettus dominus Blancus de Adria atď.

Prvú písomnú zmienku o rodine Drugetovcov máme z roku 1267. Jej prvým známym členom je Mikuláš Durget (Druget).⁴ Existuje o ňom len niekoľko kusých správ. V jednej listine sa uvádza, že bol feudálom Karola I.⁵ V roku 1275 bol poslaný spolu so svojou manželkou do Nucerie na hrad a boli im zverené do opatery deti Karola II.⁶ V roku 1279 sa Mikuláš stal strážcom Veže svätého Erazma v Capui.⁷ Týmto rokom nám končia údaje o živote Mikuláša Drugeta.

Druhým známym členom tejto rodiny je Gicottus Druget (Druget). Vystupuje v rokoch 1272–1276. Gicottus bol Mikulášovým rovesníkom. Pritom nevieme, v akom boli príbuzenskom vzťahu. Predpokladáme, že boli bratia a Mikuláš že bol otcom uhorských bratov Filipa I. a Jána I. V listinách sa Gicottus spomína predovšetkým ako udatný vojak.⁸

Druhou rodinou, s ktorou sa stretávame na už spomínaných náhrobných pomníkoch a v listinách, je rodina Merlotova. Pre nás sú známe z tejto rodiny tri generácie.

Najmladším členom rodiny Merlotovej je Karol de Merloto, ktorý mal za manželku Izabelu de Alneto. Prvý písomný údaj o tejto rodine máme z roku 1309.⁹ Najčastejšie spomínaným členom rodiny je Drugo de Merloto. Jeho meno sa nachádza tiež na epitafe. Bol synom Karola de Merlota. Jeho meno sa po prvýkrát spomína v roku 1309 medzi

pozvanými bojovníkmi kráľa Róberta na Sicíliu.¹⁰ Bol dvakrát ženatý. Jeho prvá manželka sa volala Roberta de Gisualdo¹¹ a druhá Izabela de Apia, ktorá ho aj prežila.¹² V rokoch 1320, 1323, 1325 a 1327 sa spomína ako udatný vojak. Rok jeho smrti je už nám známy z nápisu na náhrobnom kameni. Zomrel 5. decembra v roku 1339 po dvadsaťdeväťročnej vojenskej službe. Po sebe zanechal troch synov: Mikuláša de Merlota (1267–1295), Jána de Merlota¹³ a Filipa Sancia de Merlota.

Súčasne sa v archívnych dokumentoch spomína aj Matej de Merloto, ktorého stupeň príbuzenstva nám nie je známy. Na začiatku 14. storočia sa o ňom udáva len toľko, že je feudál.¹⁴ O vernosti a oddanosti Merlotovcov ku kráľovskej rodine svedčí aj fakt, že boli zaradení do zoznamu odmien, ktoré si zaslúžili vo vojenských službách.

Rodina Druga de Merlota nebola neapolského pôvodu, ale francúzskeho, ako je to zvyraznené aj v nápise „de genere francorum“. Aj dva predikáty „Santibricii – Saint-Brice“ a „Elavelli – Eleville“ poukazujú na francúzsky pôvod tejto rodiny. Podľa titulu, ktorý má napísaný na kameni, „vir magnificus“ sa dá usudzovať, že bol osobou vysokej hodnosti. No rodiny Druget a Merloto nepatria medzi nastálo bývajúce v Neapole. Medzi neapolskými šľachticmi sa totiž nikde nenachádzajú erby spomínaných dvoch rodín.

Získali sme dôležitý údaj, ktorý nám posunul rodinu Drugetovcov za Filipa I. a Jána I. Drugetovcov (uhorských) o jednu generáciu. Táto generácia predstavuje Mikuláša a Gicotta. Podľa zistených údajov Mikuláš účinkoval od roku 1267 do roku 1295. Gicottus, ktorý bol Mikulášovým rovesníkom, sa spomína v rokoch 1272–1276. Nevieme však určiť, aký bol medzi nimi príbuzenský vzťah. Možno predpokladať, že boli bratia.

Z hľadiska rodovej histórie súvislosť rodín Druget a Merloto je veľmi zaujímavá. Rozdelenie

⁴ Pecunia soluta infrascriptis militibus de hospitio domini Regis pro gagiis eorum videlicet ..., Domino Nicolao Durget (E. 8. 1.). Pozri HAMPEL: A Drugethek I, s. 140.

⁵ De Druetto Nicol. m. ost. et fam. fit. feud. Car. pr. (A. Tom. II. 261. 1.). Tamže, s. 141.

⁶ Druettus Nicolaos (sic!) mittitur cum uxore ad costrum (sic!) nueriem (sic!) pro costodiendis (sic!) liberis Caroli nostri primo geniti 1275. 4. Ind. (B. Tom. 1. 170. 1.). Tamže, s. 141.

⁷ Druet Nicolaus miles host. et fam. erat custos turris Sti Herosmi in Capua, eui succedit egidius deinde seutifer. (B. Tom. 1. 168. 1.). Tamže, s. 141. Veža „Turris Erazmi“ bola miestom kráľovskej rodiny, kde sa častejšie zdržiavala. Dá sa predpokladať, že toto miesto pomohlo vytvoriť ešte bližší vzťah s kráľovskou rodinou.

⁸ De ospitio Regio sunt 1272 XV. Ind. ... Giottus de Druget. (A. Tom. III. 362. 1.) Tamže, s. 141.

⁹ De Alneto Isabella uxor Caroli de Merloto Dni Carapelli 1309. (A. Tom. 1. 159. 1.) Tamže, s. 142.

¹⁰ Barones Regni vocati ad armatam maritimam paratam a Rob^o Rege contra Siculos 1309 ... Druettus de Merloto. (A. Tom. 1. 159. 1.) Tamže, s. 142.

¹¹ Gesualdi Nicolai m. Roberta filia uxor Druetti de Merloto. (A. Tom. 1. 591. 1.). Tamže, s. 142.

¹² De Apia Isabella uxor Drugonis de Merloto. (A. F. 1. 128. 1.). Tamže, s. 142.

¹³ De Apia Isabella uxor Raymundi De Baucio m. Regni marese. et ibi Drugo de Merloto primus vir eius et Nicolaus et Joannes de Merloto eorum filij et Isabella de Merloto Avia paterna filiorum e (A. Tom. I. 171. I.). Tamže, s. 145.

¹⁴ Tamže, s. 142.

erbového štítu, jednoduchosť zvierat na ňom a príbuznosť mena Druget, ako aj bohatieri z Kostola svätej Kláry, aj keď ich meno je Merloto, sa spája tesne so starým Mikulášom a jeho potomstvom. Obidve rodiny majú zrejme spoločný kmeň. Prítom Merlotovcov vsunutý štítok ukazuje, že Mikulášova vetva je staršia a Merlotovcov mladšia.

Zostáva hľadať spoločného kmeňového otca týchto dvoch veľkých rodín. Usudzujeme, že ním je *Mikuláš Druget*, ktorý je nám známy už v roku 1267 a vystupuje ako dôležitý človek a verný v službách Karola I. z Anjou. Teda po dvoch rokoch potom, ako kráľ Karol I. prišiel do Neapola.

Z vyššie uvedeného vysvitá, že predkov Drugetovcov netreba hľadať ani v Neapole ani v Salerne, ale v krajine Anjouovcov — vo Francúzsku. Pri pátraní vo Francúzsku môže poslúžiť predikát Merlotovcov, potom označenie *Saintte Brice* a *Elevitte* a taktiež známy fakt, že boli oddanými prívržencami Karola z Anjou. Toto tvrdenie je zhodné aj s názorom Michalom Lacka SJ, že „drugetovská rodina mala svoj pôvod vo Francúzsku a do Uhorska prišla cez Taliansko v službách Karola Róberta de Anjou.“¹⁵

Záujem o obsadenie uhorského trónu bol vždy veľký a o jeho vlastnenie mali záujem aj Anjouovci. Nespokojná časť uhorskej šľachty hľadala spôsob, ako zosadiť Ondreja III. a presadiť svojho kandidáta. Pre svoj úmysel získala v roku 1295 aj pápeža Bonifáca VIII. a ostrihomského arcibiskupa Gregora. Svoj plán sa im podarilo splniť v roku 1301, keď zomrel Ondrej III. Vtedy pozvali do Ostrihomu dvanásťročného Karola a arcibiskup Gregor ho korunoval za kráľa. Skutočnú moc v Uhorsku získal kráľ Karol až neskoršie. Musel ešte dlho bojovať s mnohými veľmožmi, ako boli napríklad: páni Kiseku (Kőszegiovci) v Zadunajsku, Šubičovci v Chorvátsku a v Dalmácii, Ladislav Kán v Sedmohradsku, Čákiovci na západnom Slovensku a Abovci-Omodejovci na východnom Slovensku.¹⁶

Všeobecne uznaným kráľom sa stal až v roku 1307 a korunovaný bol dokonca dvakrát: v roku

1309 v Budíne a v roku 1310 v Stoličnom Belehgrade. Počas jeho panovania sa Uhorsko zaradilo medzi vyspelé stredoeurópske štáty. Musel však často vojensky čeliť svojim odporcom. Preto potreboval mať vo svojich službách spoľahlivých ľudí. Medzi najvernejšie domáce grófske rodiny patrili Sécéniovci, Debrecéniovci, páni z Hrhova (Görgey) a ďalší. Z cudzích rodín to boli predovšetkým Drugetovci, ktorí prišli s ním z Talie.¹⁷

Mladý vekom, ešte neskúsený kráľ Karol Róbert na uhorskom tróne potreboval mať pomocníkov, ktorí by sa vyznačovali skúsenosťou, rozvahou a vernosťou. Medzi tých najvernejších patrili aj dvaja bratia — Filip I. a Ján I. Drugetovci. Títo bratia sa stali zakladateľmi uhorskej vetvy Drugetovcov.¹⁸

Filip I. Druget (*? – †1327) bol predovšetkým skúsený vojak. Pričinil sa o získanie uhorského trónu a upevnenie moci už spomínanému uhorskému kráľovi Karolovi I. Kráľ si jeho vernú službu veľmi cenil, o čom svedčia aj Filipove hodnosti a majetky.¹⁹ Kráľ si po svojej korunovácii potreboval upevniť moc najmä proti domácim odporcom. V tom čase veľkú časť západného a stredného Slovenska ovládal Matúš Čák Trenčiansky. Východné Slovensko zas ovládali Omodejovci z rodu Aba.²⁰ Smrť Omodeja Abu, ktorú zapríčinili Košičania, využil kráľ a zodpovednosť za túto udalosť žiadal od samotných synov Omodeja. Kráľ tým dosiahol ich pokorenie a museli mu vrátiť Abovskú a Zemplínsku stolicu. Navyše k tejto strate museli sľúbiť, že sa v budúcnosti nebudú usilovať získať moc nad Košicami. Omodejovci sa po všetkých týchto udalostiach spojili s Matúšom Čákom a čakali už len na pomstu kráľovi. Odboj proti kráľovi vyústil do otvoreného boja, ktorý vyvrcholil bitkou pri Rozhanovciach 15. júna v roku 1312. Po boku kráľovského vojska bojovali košickí mešťania, johanitskí rytieri a spišské mestá. Na druhej strane stáli Omodejovci, páni Košíc. Boj sa skončil víťazstvom kráľa.²¹ Po kráľovom boku bojovali aj traja šľachtici: Filip I. Druget, Peter Pečeň (Pethény) ml. a magister rytier Donč. Kráľ sa im za ich

¹⁵ M. LACKO: *Unio Užhorodensis ruthenorum carpatiorum cum Ecclesia catholica*. Roma 1965, s. 8. – *Familia Drugeth, origine gallica, per Italiam venit, in Hungariam cum Rege Carlo Roberto de Anjou*.

¹⁶ *Dejiny Slovenska (do roku 1526)*, vol. 1, ed. R. Marsina. Bratislava 1986, s. 239–241, 308–312. *Slovenský biografický slovník* (ďalej SBS), vol. 3, Martin 1989, s. 41–42.

¹⁷ SBS 3, s. 41–42.

¹⁸ J. MACŮREK: *Dějiny Maďarů a Uhorského státu*. Praha 1934, s. 90. L. RÉZ: Vázlatok Homonna régmultjából 1, in: *Adalékok Zemplén vármegye történetéhez* (ďalej *Adalékok Zemplén*). Sátoralja-Újhely 1899, č. 10, s. 304.

¹⁹ V. SEDLÁK (ed.): *Regesta diplomatice nec non epistolaria Slovaciae* (ďalej RDSL), vol. 2. Bratislavae 1987, s. 137. Karol Róbert nazýva Filipa I. Drugeta vo svojej darovacej listine: „...Philippo, de Apulia oriundo...“ (z Apúlie). J. JUROVSKÝ: *Drugetovci*. Krásny Brod, Rkp., s. 2–3.

²⁰ R. MARSINA; V. ČIČAJ; D. KOVÁČ a L. LIPTÁK: *Slovenské dejiny*. Martin 1990, s. 52. B. VARSÍK: *Zo slovenského stredoveku*. Bratislava 1972, s. 349.

²¹ VARSÍK: *Zo slovenského stredoveku*, s. 372–374.

vernú službu odmenil tým, že Filipa I. v roku 1315 menoval za kastelána Spišského hradu,²² Petra Pečeňa ustanovil za hlavného župana Zemplínskej a Užskej stolice a zvolenského župana Donča odmenil právom vlastniť pozlátený erb.

Omodejovci už boli porazení a nepomýšľali na ďalší úder proti kráľovi. Matúš Čák pred rozhanovskou bitkou preventívne zaútočil na Spišský hrad, ktorého sa však nezmocnil. V tom čase už patril Filipovi I. Drugetovi. Matúšovi Čákovi sa nepodarilo zaujať hrad, pretože narazil na Filipov odpor. Sám Druget bojoval spolu s vojakmi a skoro prišiel o svoj život. V nebezpečnej chvíli mu pomocnú ruku podal Mikuláš Tököli a jeden statočný vojak Ján Éles, ktorý mu ponúkol svojho rýchlejšieho koňa.²³

Ako ukázal ďalší vývoj, všetci kráľovi stúpenici neboli spokojní s odmenami, čakali viac. Túžili po tom, aby im kráľ priznal právo na majetky, ktorých sa neprávom zmocnili v roku 1301. K týmto nespokojencom patrili hlavne Peter Pečeň ml. a palatín Kopas, ktorý sa teraz postavil na čelo odboja proti kráľovi. A práve o ňom sa kráľ ešte v roku 1314 vyjadril, že je jeho obľúbeným. Títo nespokojenci sa usilovali Karola Róberta zosadiť z trónu a na jeho miesto postaviť vnuka Bela IV. – Juraja I., haličsko-volynského kniežaťa.²⁴ V roku 1320 sa dozvedáme, že šľachtic Peter Pečeň podnecoval iných šľachticov proti kráľovi Róbertovi.

Pre vážnosť situácie považoval kráľ za nutné, aby začal vyjednávať. Touto úlohou poveril Filipa I. Drugeta. Vyjednávania nepriniesli pozitívny výsledok a boj proti kráľovi vyvrcholil v máji v roku 1317 pri Bačkove (pri Sečovciach) pod hradom nazývaným *Castrum Purustyan*. V tomto boji proti kráľovi sa zúčastnili aj Boršódska, Zemplínska, Sabolčská, Biharská, Užská a Satmárska stolica,

mesto Solnok a iné mestá. Kráľovské vojsko opäť zvíťazilo. Panovník bol nútený potrestať svojich niekdajších prívržencov. Jedného z nich, Petra Pečeňa, potrestal tak, že mu zobral jeho majetky. Z Haličska sa už nevrátil a nakoniec zomrel vo veľkej biede vo vyhnanstve v Sedmohradsku.²⁵

Naopak, kariéra Filip I. Drugeta gradovala. V roku 1316 bol menovaný za župana Spišskej stolice so sídlom na Spišskom hrade, no zároveň sa stal aj županom Abovskej stolice.²⁶ V nasledujúcom roku 1317 získal od kráľa Karola Róberta ďalšie majetky, ako to udáva aj kráľovská donačná listina, ktorou Filip I. Druget získal od kráľa Karola hrady Zemplín a Jasenov a k tomu dedinu Humenné s ďalšími 20 dedinami v Zemplínskej stolici.²⁷ V tomto období získal aj hrad v Starej Lubovni, v Plavči, v Brekove a v Trebišove.²⁸ V roku 1319 sa s ním stretávame ako už s palatínom (v poradí 68. palatínom Uhorska) a sudcom Kumanov.²⁹ O jeho menovaní za palatína sa dozvedáme z donačných spisov. V jednom z nich, ktoré Karol Róbert poslal benediktínskemu opátovi Lambertovi z Pěč-Váradu, uvádza sa medzi početnými vysokými hodnosťarmi aj meno palatína Filipa I. Drugeta – „...Philippum C(omes) de Scepus, et Ujvár Hungariae Palatinum“.³⁰ V rokoch 1322–1324 bol ďalej menovaný za kráľovského pokladníka. V rokoch 1322–1326 bol aj gemerským županom.³¹ V roku 1323 sa o Filipovi I. dozvedáme, že v mene kráľa žiada od Zemplínskej stolice: „...aby znova vyžadovala desiatky z vína, plodov, oviec, prasiec a žriebät a tiež poplatky pre Jágerskú cirkev a aby ich odovzdala určeným: biskupovi a kapitule. Dané na hrade Vyšehrad.“³² V roku 1324, v listine Karola I., uhorského kráľa, udáva sa Filip I. už s titulom barón — *Magnificis baronibus Philippo palatino...*³³ Filip I. Druget, ktorý

²² M. KOHÚTOVÁ: Šľachtický rod Drugetovcov, in: *Historická revue*, roč. 7, 1996, č. 10, s. 8.

²³ B. POLLA a I. VINDIŠ: *Východoslovenské hrady a kaštiele*. Košice 1966, s. 30. L. RÉZ: *A Drugetek és Homonna reformátója*. Sátoralja-Újhely 1899, s. 30.

²⁴ E. PERFECKIJ: *Sociálně-hospodářské poměry Podkarpatské Rusi ve století XIII.–XV.* Praha 1924, s. 42. B. POLLA: Z najstarších dejín Humenného, in: *Pamätnica gymnázia v Humennom 1945–70*. Humenné 1970, s. 17–18.

²⁵ M. SLIVKA a A. VALLAŠEK: *Hrady a hrádky na východnom Slovensku*. Košice 1991, s. 91–92. POLLA: Z najstarších dejín Humenného, s. 17–18.

²⁶ A. SZIRMAY: *Notitia topographica, politica incltyti comitatus Zempléniensis*. Bvdae 1803, s. 76. NAGY: *Magyarország családai*, s. 398. A. KOMÁROMY: *Történelmi tár a magyar történelmi társulat*. Budapest 1909, s. 64. M. SCHMAUK: *Supplementum analectorum terrae Scepusiensis*, vol. 2. Szepesváraljae 1889, s. 49–51, 55–56. B. POLLA: *Hrady a kaštiele na východnom Slovensku*. Košice 1980, s. 174–175. S. TÓTH: *Sáros vármegye monografiája*, vol. 1. Budapest 1909, s. 299.

²⁷ RDS1 2, s. 137. Originál tejto listiny sa nám nezachoval. Jeho odpis sa nachádza v archíve drugetovskej rodiny. V texte citovaná listina obsahuje aj dediny, ktoré sme ponechali v latinskom jazyku, nakoľko ich nevieme nateraz lokalizovať.

²⁸ SLIVKA a VALLAŠEK: *Hrady a hrádky*, s. 200–201, 210.

²⁹ G. FEJÉR (ed.): *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis* (ďalej CDH), vol. VIII, 2. Bvdae 1831, s. 213–214: „Magnificis viris Philipo, palatino, iudice Cumanorum...”

³⁰ *Palatini Regni Hungariae. Tyrnaviae MDCCLX*, s. 64.

³¹ N. J. POLLÁK: *Egyetemes magyar encyclopaedia* (ďalej EMC), vol. 7. Pest 1869, s. 522. J. SIEBMACHER: *Grosses und allgemeines wappenbuch*. Nürnberg 1893, s. 146. A. KOMÁROMY: *Történelmi tár*, s. 7.

³² SZIRMAY: *Notitia historica*, s. 15–16.

³³ L. JUCK (ed.): *Výsady miest a mestečiek na Slovensku (1235–1350)*, vol. 1. Bratislava 1984, s. 103–104.

prišiel do Uhorska spolu s Karolom Róbertom, sa stal spolu so svojím bratom Jánom I. zakladateľom uhorskej vetvy tejto rodiny. Rodina sa usadila na Spiši a jej sídlom sa stal Spišský hrad.

Filip I. sa netešil dlho svojim získaným hodnosťami a majetkom, lebo už 9. septembra 1327 zomrel bez potomka. A tak sa celý jeho majetok vrátil kráľovi Karolovi Róbertovi. Kráľ z veľkej vďačnosti za jeho veľké zásluhy daroval všetky tieto majetky jeho bratovi Jánovi I.³⁴ Ján I. Druget (*okolo 1288, †1333) najprv pôsobil v službách sicílskeho kráľa Karola II. a neskôr u cisára Filipa Tarentského.³⁵ Podľa historika Leopolda Ováryho bol Ján I. poverený neapolskou kráľovnou Máriou, ktorá mala uhorský pôvod, aby zanesol posolstvo uhorskému panovníkovi Ladislavovi v roku 1291.³⁶ V roku 1313 ho kráľ Róbert pozval s viacerými bojovníkmi do Kalábrie na obranu vlasti. Neskôr sa opäť dostal do služieb kráľa Karola Róberta na Sicílii.³⁷ V roku 1330 sa s ním stretávame už ako s uhorským palatínom.³⁸ V roku 1324 sa tiež natrvalo usadil v Uhorsku a bol k dispozícii kráľovi. S Karolom Róbertom sa poznal od detstva a boli aj v rovesníckom veku.³⁹ Ján I., ktorý zanechal domov a majetky, si získal srdce kráľa. Nebol až takým vojakom ako jeho brat Filip I., ale stal sa viac poradcom kráľa, čomu nasvedčovala aj jeho jemnejšia povaha.⁴⁰ Jeho vernú službu si kráľ ocenil tým, že mu daroval všetky bratove majetky. Takto sa v roku 1330 stal v poradí 69. uhorským palatínom⁴¹ a taktiež

sudcom Kumánov. Ešte v roku 1330 tiež získal Tolniansku, Šomodskú, Fejérsku, Užskú, Báčsku a Zemplínsku stolicu.⁴²

Ján I. zomrel po 15. júni 1333.⁴³ Zanechal po sebe troch synov: Viliama I., Mikuláša I. a Jána II.⁴⁴ a jednu dcéru, ktorej meno nepoznáme.⁴⁵ Takto sa práve Ján I. stal zakladateľom uhorskej vetvy Drugetovcov, ktorej v 14. storočí patrilo okolo 300 dedín.⁴⁶ Zachovala sa nám aj jeho pečať.⁴⁷ V roku 1317 dostali Drugetovci ďalšie majetky v Zemplínskej župe. Ich ďalším centrom sa stalo Humenné, ktoré sa neskôr stalo ich rodovým mestom v Uhorsku. Týmto darovaním si kráľ posilnil svoju pozíciu na severovýchode krajiny. Filip I. sa tak stal verným strážcom hraníc proti slovanským kniežatám, ktoré vládli za Karpatmi.⁴⁸ Panstvo Humenné s jeho širokým okolím vlastnila táto rodina vyše tri a pol storočia.⁴⁹ Z dostupného písomného materiálu je známe, že Drugetovci si kvôli hradným panstvám Brekov a Jasenov vybudovali v Humennom pred rokom 1383 svoje sídlo (vodný hrad, kaštieľ). Poukazuje na to aj nárokovanie Petra, syna Juraja z Tibavy, ktorý žiadal v rokoch 1383 a 1386 časť brekovského hradného majetku proti synom Jána II. Drugeta: Jánovi IV., Mikulášovi II. a Františkovi I.⁵⁰ V druhej polovici 14. storočia si už dávali Drugetovci k svojmu menu aj prídomok *de Homonna, Homonnai* (z Humenného, Humenský).⁵¹

Drugetovci boli dedičnými županmi Užskej župy. V Zemplínskej stolici okrem Drugetovcov

³⁴ *Palatini Regni Hungariae*, s. 64–65. EMC 7, s. 522; SBS 1. Martin 1986, s. 506. Zs. SOMOGYI: *Magyarország főispánjainak története 1000–1903*. Budapest 1902, s. 2: „Nos Philipus palatinus Iudex Cumanerum Comes de Selpos et Wyvár.”

³⁵ SBS 1, s. 506.

³⁶ RÉZ: *A Drugetek*, s. 29. Toto posolstvo sa muselo vykonať niečo skôr, pretože uhorský kráľ Ladislav IV. Kumánsky bol zavraždený 10. júla roku 1290.

³⁷ *Barones et feudatarii ituri in Siciliam cum Carolo primogenito... Jes Druetti*. (A. Tom. 1. 531. 1.). HAMPEL: *A Drugethek I*, s. 142.

³⁸ L. THURÁNSZKY: *Zempléni adatok Lehotzky „Stemmatographiá”-jában*, in: *Adalékok Zemplén*. Sátoralja-Ujhely 1914, č. 2, s. 138; CDH VIII, 3. Budae 1832, s. 462–464: „Magnificus viris Ioanne Drugeth Palatino...”

³⁹ KOHÚTOVÁ: *Šľachtický rod Drugetovcov*, s. 8.

⁴⁰ JUROVSKÝ: *Drugetovci*, s. 3.

⁴¹ *Palatini Regni Hungariae*, s. 66.

⁴² SZIRMAJ: *Notitia historica*, s. 17. KOMÁROMY: *Történelmi tár*, s. 6, 21, 52.

⁴³ *Magyar életrajzi lexikon*. vol. 1. Budapest 1967, s. 399.

⁴⁴ POLLA: *Z najstarších dejín Humenného*, s. 18.

⁴⁵ CDH XI, 1. Budae 1844, s. 440: „...tribuum de Lyblou ipsi Sorori meae assignet exigendum.”

⁴⁶ L. HOFFMAN a A. STANKOVSKÝ: *Z dejín Sniny a okolia*. Košice 1976, s. 16. SBS 1, s. 506.

⁴⁷ L. FEJÉRPATAKY: *A Drugeth czímer*, in: *Turul a magyar heraldikai és genealogiai társaság közlönye*, roč. 6, 1889, s. 23. A. NYÁRY: *A heraldika vezérfonala*. Budapest 1886, s. 97. F. RÓMER: *Régi pecséteinkről s különösen Druget János 1332-iki pecsétéről*, in: *Századok*, roč. 4, 1875, s. 56. Jeho pečať z roku 1332 má v kruhopise nápis: † S(igillum) : IOH(an)NIS : DRUGETTI : P(al)ATINI : HVNG(a)R(iae) : E(t) IVDICIS : COM(an)OR(um). Preklad: Pečať Jána Drugeta, uhorského palatína a sudcu Kumánov.

⁴⁸ POLLA: *Z najstarších dejín Humenného*, s. 18. L. LEGEZA a P. SZACSVAY: *Felvidéki utakon*, vol. 1. Budapest 1994, (práca nemá číslovanie strán).

⁴⁹ M. G. KOVACHICH (ed.): *Scriptores rerum Hungaricarum minores*, vol. 1. Budae MDCCXCVIII, s. 108.

⁵⁰ J. BEŇKO: *Osídlenie severného Slovenska*. Košice 1985, s. 252.

⁵¹ Už v rokoch 1383 a 1386 sa v listinách stretávame s predikátom Drugetovcov: G. NAGY: *A nagymihályi és sztárai gróf Sztáray-család oklevéltára I*. Budapest 1887, s. 460, 474: „...Johannis Drugeth de Humunna”. E. MÁLYSZ: *Zsigmondkori oklevéltár*, vol. 1. Budapest 1951, čísla listín: 986 – rok 1389, 1420 – rok 1390 a 1890 – rok 1391 (Humunna-i).

bývali aj župani z rodín: Peréniovcov, Palóciocov a Rozgoniencov. V 16. a 17. storočí mali Drugetovci taký silný vplyv, že v rokoch 1556–1684 len traja hlavní župani Zemplínskej stolice neboli z ich rodu.⁵²

Drugetovci sa na svojich získaných územiach pričínili o založenie mnohých nových dedín, ktoré im patrili v severnom Zemplíne. Nachádzali sa tam rozsiahle neosídlené lesy, a to v oblasti horného prítoku Laborca, Cirochy a Uhu. Podľa historika Jána Beňka Drugetovci patrili medzi prvých feudálov na Slovensku, ktorí tu na princípoch valašského práva začali systematicky usadzovať valachov. S usadením valachov na tomto území súvisí aj to, že títo obyvatelia plnili zároveň aj strážnu funkciu panstva. Ako príklad môžeme uviesť, keď koncom 14. storočia Drugetovci doosídľili valachmi staršiu spustnutú dedinu (pravdepodobne Chlmec alebo Porúbku), a tým na južnej strane svojho panstva mohli kontrolovať prechod cez Vihorlatské vrchy.⁵³

Obaja anjouovskí panovníci prispeli k podstatnému rozvoju celej krajiny. Počas ich vlády sa do popredia dostali predovšetkým tieto šľachtické rody: páni z Humenného, zo Sečian, z Perína, zo Seče, z Pavloviec, z Jelšavy, Bubekovci a Kontovci.⁵⁴ Verní Drugetovci sledovali politickú líniu panovníkov. Predovšetkým 14. storočie je svedkom toho, ako Drugetovci ponúkali svoje služby kráľovi pre dobro a rozvoj celej krajiny. V čase, keď Anjouovci boli skutočnými držiteľmi moci, aj Drugetovci patrili k tým najšľachtetnejším vodcom v krajine.⁵⁵ Neskôr, keď sa už na trón dostali dedičia Anjouovcov, ochabla ich horlivosť za vlasť a začali podľa vzoru iných sledovať tiež svoje vlastné záujmy. Z tých prvých dvesto rokov historického pôsobenia tejto rodiny v Uhorsku sa dá vyzdvihnúť predovšetkým 14. storočie, v ktorom sa zväčšila ich autorita a moc. V 15. storočí ich charakterizuje zväčšenie bohatstva a nárast počtu členov rodiny. Na prelome 15. a 16. storočia nastáva obdobie pozvoľného úpadku rodu.⁵⁶

Ján II. Druget bol najstarším synom Jána I. Stal sa pokračovateľom humenskej vetvy Drugetov-

cov. Nezastával nejakú významnú politickú funkciu. Skôr sa orientoval na rodinný život. Z jedného sporu z rokov 1355, 1363 a 1364 vieme, že protestoval proti vytýčeniu hranice pri potoku Výrava a tiež žiadal vlastníctvo dediny Belá. Ján II. si tak robil nárok na majetok, ktorí vlastnili šľachtici zo Zbudze, ktorí ho získali ako dar od kráľa Ladislava IV.⁵⁷ Zanechal po sebe piatich synov: Ladislava I., Filipa II., Mikuláša II., Františka I. a Jána IV.⁵⁸

Mikuláš I. Druget (*?, †1355) ako jeho otec Ján I. bol v službe kráľa. Dostalo sa mu veľkej cti, ale aj zodpovednej úlohy, keď ho poveril výchovou svojich synov, princov Ľudovíta a Ondreja. Musel to byť človek vzdelaný, mravný, statočný a verný kráľovskej rodine. Mikuláš I. si kúpil aj dom na Vyšehrade vedľa kráľovského paláca, aby bol vždy kráľovi k dispozícii. Svoju vernú službu kráľovi dokázal aj tým, že zachránil život jeho detí.

Kráľ Karol so svojou rodinou obedoval na hrade Vyšehrad 17. apríla 1330, keď na kráľa zaútočil Felicián Zach, ktorého nazývali aj Mercz. Podarilo sa mu ľahko zraniť kráľa na pravej ruke. V ďalšom násilí mu už zabránil kráľovský sluha Ján, syn Alexandra z Potockej stolice. Tento sluha sa ako prvý s veľkou odvahou postavil na obranu kráľa. Následne mu prišli na pomoc ostatní členovia kráľovskej stráže a útočníka hneď usmrtili a rozsekali na kusy. Pri tomto násilnom čine bol prítomný aj Mikuláš I. Druget, ktorý v kritickú situáciu vlastným telom chránil kráľove deti.⁵⁹ Tento incident Feliciána Zacha chcel kráľ potrestať, a preto požiadal kráľovskú radu, aby vyniesla rozsudok nad jeho príbuznými. V kráľovskej rade okrem iných vážených ľudí boli v tom čase aj dvaja Drugetovci: Ján I., ktorý bol v tom čase palatínom a brat Mikuláša I. – Viliam I., ktorý bol spišským grófom. Zo štyroch vtedy žijúcich Drugetovcov boli traja priamo po boku kráľa v tých najvznešenejších, najvyšších a pritom aj v najdôvernejších službách. K získaniu si takýchto funkcií a hodností iste nestačila len kráľova dôvera, ale aj ostatných vplyvných ľudí okolo kráľovského dvora.⁶⁰

Po smrti Karola Róberta (1342) zostal Mikuláš I. aj naďalej v kráľovských službách, a to u jeho syna

⁵² J. ŽUDEĽ: *Stolice na Slovensku*. Bratislava 1984, s. 163. TENŽE: Zemplínska stolica, in: *Historická revue*, roč. 2, 1991, č. 7, s. 32.

⁵³ J. BEŇKO: Doosídľovanie južných (slovenských) karpatských svahov valachmi a ich etnicita, in: *Początki sąsiedztwa: Pogranicze etniczne polsko-rusko-słowackie w średniowieczu*, ed. M. Parczewski. Rzeszów 1996, s. 283.

⁵⁴ *Dejiny Slovenska 1*, s. 353.

⁵⁵ RÉZ: *A Drugetek*, s. 34.

⁵⁶ *Tamže*, s. 35.

⁵⁷ BEŇKO: *Osídlenie severného Slovenska*, s. 244.

⁵⁸ SZIRMAY: *Notitia topographica*, s. 77. Jeho pečať z roku 1328 tvorí jazdec s mečom na koni a na kruhopise má nápis: † S(igillum) . IO(an)N(i)S . DRVGET(h) . MILIT(is) . D(omi)NI . D(e) . PASQVEROL Preklad: Pečať vojaka, pána Jána Drugeta z Pasquerolu. – A. NYÁRY: *A heraldika*, s. 208.

⁵⁹ *Chronica Hungarorum*. Budapestini 1900, s. CXIV–CXV.

⁶⁰ RÉZ: *A Drugetek*, s. 35.

Ludovíta I. (1342–1382).⁶¹ V roku 1337 mu kráľ Karol Róbert dovolil, aby daroval svoj majetok Spišskú Starú Ves kartuziánom.⁶² Za vernú službu dostával Mikuláš I. aj pocty a hodnosti. V roku 1343 bol menovaný za palatína a sudcu Kumánov,⁶³ v rokoch 1344–1354 bol užským, v roku 1350 zemplínskym, v roku 1354 turčianskym županom.⁶⁴

Veľmi významnou udalosťou pre Drugetovcov bolo druhé Ludovítovo neapolské ťaženie. Zúčastnil sa ho osobne sám kráľ. Takto sa Sicília dostala pod nadvládu uhorského panovníka, ktorý za kapitána mesta Salerno vymenoval verného Mikuláša I. Túto funkciu zastával tri roky. V roku 1354 ho kráľ povýšil, keď mu dal úrad krajinského sudcu. Postavenie krajinského sudcu znamenalo veľkú moc, pretože po palatínovi to bol druhý najvyšší post v krajine.⁶⁵ Mikuláš I. svoju službu kráľovi preukázal aj tým, že bol poradcom pri uzatváraní mieru s Benátkami. Po smrti svojho staršieho brata Viliama I. († 1342) zdedil veľkú časť jeho majetku.⁶⁶

Mikulášom I. bola založená horianska (užhorodská) vetva v drugetovskom rode. V dedinke Horiany (Geren) v Užskej stolici si postavili Drugetovci v polovici 14. storočia kúriu. Podľa tejto dedinky si začali v druhej polovici 14. storočia dávať prídomek — z *Horian* (de Geren).⁶⁷ Zomrel medzi 18. februárom a 14. júnom roku 1355.⁶⁸ Mal jediného syna Jána III.⁶⁹

Viliam I. Druget (*?, †1342) bol druhým synom Jána I. Za manželku mal Máriu Folíkovú z Itálie. Vieme o nej, že ešte v polovici 14. storočia hospodárila na majetkoch v neapolskom kráľovstve.⁷⁰ Stal sa nástupcom strýka Filipa I. v županstve a otca v palatínstve (1334–1342).⁷¹ Za palatína ho menoval kráľ Karol Róbert a po jeho smrti ho potvrdil jeho syn Ludovít I. v poradí ako šesťdesiateho palatína v Uhorsku.⁷² V rokoch 1327–1342 bol spišským a abovským, v rokoch 1329–1341 šarišským, v roku 1339 hevešským, gemerským županom od roku 1327–1340 a od 1329–1330 boršodským županom.⁷³ Po smrti svojho strýka Filipa I. v roku 1327 zdedil veľký drugetovský majetok. Jágerská kapitula ho v roku 1328 uviedla do majetkov hradných panstiev: Lubovňa, Podolíneč, Plaveč, Trebišov, Tokaj, Brekov, Jasenov a majetkov patriacich k uvedeným hradom a tiež viacerých šarišských dedín: ⁷⁴ Bertotovce, ⁷⁵ Chminianska Nová Ves, Fričovce, ⁷⁶ Hendrichovce, ⁷⁷ Široké ⁷⁸ a Vítaz. ⁷⁹ Z roku 1349 sa nám zachoval dokument, v ktorom prepošť Tomáš prepísal listinu kráľa Karola Róberta, v ktorej sa potvrdzuje darovanie majetkov Nadasd, Olsua a Chanoy palatínovi Viliamovi I. Drugetovi.⁸⁰

V roku 1331 sprevádzal 8–10 tisícové vojsko s Karolom Róbertom do Poľska.⁸¹ Pred odchodom do Poľska v roku 1330 zanechal testament, v ktorom mladšiemu bratovi Mikulášovi I. odkázal svoje hradné panstvá, ktoré získal v roku 1327

⁶¹ Tamže, s. 33–34. KOHÚTOVÁ: Šľachtický rod Drugetovcov, s. 9.

⁶² PERFECKIJ: Sociálne-hospodárske pomery Podkarpatské Rusi, s. 44.

⁶³ *Palatini Regni Hungariae*, s. 68.

⁶⁴ *Magyar életrajzi lexikon 1*, s. 399. SBS 1, s. 507.

⁶⁵ JUROVSKÝ: *Drugetovci*, s. 3. NAGY: *Magyarország családai*, s. 400. *Magyar lexikon az egyetemes ismeretek encyklopaediája*. vol. 6. Budapest 1885, s. 311. N. RÉVAI: *Lexikona az ismeretek enciklopédiája*, vol. 5. Budapest 1912, s. 769.

⁶⁶ HOFFMAN a STANKOVSKÝ: *Z dejín Sniny*, s. 16.

⁶⁷ NAGY: *A nagymihályi és szitáriai*, s. 435. F. ULÍČNÝ: *Dejiny osídlenia Užskej župy*. Prešov 1995, s. 84. SZIRMAJ: *Notitia topographica*, s. 76–77: „Hic Nicolaus progenuit Ioannem III. Drugeth de Geren, ex quo Nicolaus II. de Geren Comes de Ung anno 1372”. LACKO: *Unio Užhorodensis*, s. 8: „...et Užhorodense, seu potius initio Gereniense”.

⁶⁸ SBS 1, s. 507.

⁶⁹ JUROVSKÝ: *Drugetovci*, s. 3.

⁷⁰ HAMPEL: *A Drugethek II*, s. 210–211.

⁷¹ JUROVSKÝ: *Drugetovci*, s. 3; SZIRMAJ: *Notitia topographica*, s. 76.

⁷² *Palatini Regni Hungariae*, s. 67.

⁷³ SBS 1, s. 507. SOMOGYI: *Magyarország főispánjainak története*, s. 2. KOMÁROMY: *Történelmi tár*, s. 1, 8, 10, 49. SCHMAUK: *Supplementum 2*, s. 70–71, 77–78.

⁷⁴ BEŇKO: *Osídlenie severného Slovenska*, s. 250.

⁷⁵ Dedina Bertotovce pred rokom 1320 patrila zemanom zo Svine, ale v dvadsiatych rokoch 14. storočia ju získali Filip I. a Viliam I. Drugetovci. Pozri F. ULÍČNÝ: *Dejiny osídlenia Šariša*. Košice 1990, s. 31.

⁷⁶ Fričovce v roku 1320 vlastnil gróf Peter Slovák a v dvadsiatych rokoch 14. storočia túto dedinu získali Filip I. a Viliam I. Drugetovci. *Tamže*, s. 78.

⁷⁷ Hendrichovce takisto od dvadsiatych rokov 14. storočia patrili Filipovi I. a Viliamovi I. Drugetovcom a od roku 1330 už pánom z Abova. *Tamže*, s. 91.

⁷⁸ Po roku 1320 získal Široke gróf Filip I. Druget a po ňom ju zdelil jeho brat Viliam I. V jeho vlastníctve nebola dlho, lebo v roku 1330 sa stali novými vlastníci – šľachtici Abovci zo Slanca. *Tamže*, s. 319.

⁷⁹ BEŇKO: *Osídlenie severného Slovenska*, s. 250. Túto dedinu Vítaz okolo roku 1328 mali v rukách Drugetovci, ale nie dlho, pretože ju získali opäť jej bývalí vlastníci – Abovci, ktorí si od tejto dediny odvodili aj prídomek „de Wýtez”. Pozri ULÍČNÝ: *Dejiny osídlenia Šariša*, s. 354.

⁸⁰ Štátny oblastný archív (ďalej ŠOBA) Prešov, Drugeth-Humenné, inv. č. 9, sign. I–9.

⁸¹ RÉZ: *A Drugetek*, s. 35–36.

a navyše k nim pridal aj ďalšie panstvá: Tokaj, Dunajec, Sokol a Myslinu. Okrem týchto hradov a majetkov aj žrebčince, kone, dobytok a zbrane.⁸² Po návrate domov z Poľska ho v roku 1334 kráľ povýšil na palatína.⁸³ Tento úrad zastával až do roku 1339. Po tomto roku sa vzdal tohoto úradu, pretože „túžil po tichu a pokoji“.⁸⁴

V roku 1335 získal Viliam I. ďalší majetok, a to dedinu Šarišské Lužianky od Karola Róberta. Kráľ mu ju daroval po smrti šľachtica Dominika.⁸⁵ V roku 1339 sa spomína, že si dal v blízkosti Budína vybudovať mlyn. Tento majetok dostal do daru od kráľa Karola I. Podľa *Budínskej kroniky* boj vraj Viliam I. Druget ešte prítomný aj na inaugurácii nového kráľa Ludovíta I. 21. júla 1342.⁸⁶ Zomrel niekedy po 21. júli 1342, krátko po smrti Karola Róberta († 16. júl 1342). Kráľ Ludovít Veľký pre veľké zásluhy drugetovskej rodiny rozdelil tento majetok pozostalým bratom, Mikulášovi I. a Jánovi II.⁸⁷ Dozvedáme sa o tom z listiny kráľa Ludovíta, ktorá bola spísaná 7. januára 1343 vo Vyšehrade, kde sa udáva, že keďže Viliam, palatín Uhorska, zomrel bez dediča, všetky jeho majetky a vlastnícke práva pripadajú kráľovskej korune. Preto kráľ rozkázal predložiť pred zhromaždenie prelátov a magnátov Uhorska vlastnícke listiny k šetreniu týchto majetkov.⁸⁸

O blízkom vzťahu kráľovskej rodiny a Drugetovcov svedčí aj fakt, že onedlho po nastúpení Ludovíta I. na trón rozhodla sa jeho matka Alžbeta navštíviť mesto Rím. Chcela dať do poriadku isté

politické veci, a zároveň sledovala aj náboženský cieľ: púť do Ríma. Na tejto ceste ju sprevádzala Mária Folíková, vdova po Viliamovi I. Drugetovi.⁸⁹

Ludovít Veľký vládol štyridsať rokov. Zomrel v Trnave 10. septembra 1382 na príznaky malomocenstva. S jeho smrťou sa začal strácať aj lesk drugetovskej rodiny. Dôvodom bolo to, že Žigmund mal proti sebe silnú stranu neapolských prívržencov, ktorí sa usilovali na uhorský trón dostať Ladislava Neapolského. K tejto strane patrili aj Drugetovci – synovia a vnuci Mikuláša I. a Jána II.⁹⁰ Žigmund však nebol obľúbený v Uhorsku. Postoj k nemu sa ešte viac zhoršil, keď mu v roku 1395 zomrela jeho manželka Mária, vďaka ktorej získal uhorský trón. Veľmoži a šľachta sa proti nemu sprisahali a detronizovali ho. Následne sa usilovali dosadiť na trón neapolského kráľa Ladislava. Pokus sa nepodaril. Neúspech poučil Drugetovcov, takže v budúcnosti sa usilovali angažovať len tam, kde mali možnosť presadiť svoje záujmy a výhody vo svoj prospech. Ako príklad môžeme uviesť situáciu, keď Uhorsko napadli husiti a Turci. Južná časť sa bránila proti Turkom a severná časť bojovala proti husitom. Do boja sa zapojili aj samotní Drugetovci. Nie preto, aby bránili svoju vlasť, ale preto, aby zachránili svoje obrovské majetky. Predovšetkým v 15. storočí sa Drugetovci veľmi usilovali čo najviac rozšíriť svoje majetky. A preto aj tú malú dôveru, ktorú ešte mali od panovníka, začali postupne strácať. V čase panovania Žigmunda sa postupne začali vytrácať z politického života. Významné politické postave-

⁸² FEJÉR: *CDH VIII*, 3, s. 506–511.

⁸³ *Magyar életrajzi lexikon 1*, s. 400. RÉVAI: *Lexikona 5*, s. 769–770.

⁸⁴ *Palatini Regni Hungariae*, s. 67–68.

⁸⁵ ULIČNÝ: *Dejiny osídlenia Šariša*, s. 311.

⁸⁶ *Palatini Regni Hungariae*, s. 67–68.

⁸⁷ K. MAGYARI: Regesták Alsófehérvármegyve levéltáraból, in: *Történelmi tár a magyar történelmi társulat*. Budapest 1907, s. 85. HOFFMAN a STANKOVSKÝ: *Z dejín Sníny*, s. 16. Za vlády Karola Róberta (1308–1342) vyšlo nariadenie, ktoré sa týkalo majetkov šľachticov: „Potvrďujeme, že ľudia šľachtického pôvodu, ktorí nezanechali po svojej smrti potomkov, môžu darovať, predať, alebo iným pôsobom obsadiť svoje majetky.“ Pozri PERFECTIJ: Sociálno-hospodárske pomery Podkarpatské Rusi, s. 34–44.

⁸⁸ Po tomto šetrení sa zistilo: „Mikuláš I., hlavný pohárnik, a Ján II. Druget, synovia Jána I., kedysi palatína, a zároveň bratia nebohého Viliama I., syna Jána II., nemajú žiadne právo na majetky, ktoré Viliam I. zdedil. A preto vlastnícke práva Viliama I. prechádzajú do kráľových rúk. Ale keďže kráľ Ludovít, berúc zásluhy Filipa I., Jána I. a Viliama I., palatínov, a takisto Mikuláša I., spomínaného Jána I., palatína, najprv keď verne slúžili jeho otcovi v rôznych výpravách, hoci padli ich verní sluhovia, ako o tom súhlasne hovorili uhorskí magnáti a mnohé listiny, a potom keď zomrel otec kráľa Ludovíta, jemu samému, Viliam palatín a Mikuláš I. a Ján II., jeho bratia, na svojich miestach a vo svojom čase, konkrétne v čase korunovácie poskytli svoje služby a udatnosť. Kráľ Ludovít nechcel pre tieto ich zásluhy nechať ich potomkov bez majetkov, preto hrad Nevické v Užskej župe, potom slobodnú dedinu Zemplín, blízko mesta Potok v Zemplínskej župe, spolu s daňou a so všetkým čo k tomu patrí, tiež dva hrady Brekov a Jasenov v Zemplínskej župe, ktoré predtým odňal kráľ Karol Petrovi, synovi Pečeňa, preto všetky spomenuté hrady, so všetkým čo k nim patrí, daroval Mikulášovi I. a Jánovi II., synom palatína Jána I. a ich dedičom. Bez toho, aby tým niekomu ublížil, alebo poškodil práva niekoho.“ G. MOLNÁR: *Levelek a Homonnai Drugethek család – és jószág történetéhez (1342–1551)*, časť 1, in: *Adalékok Zemplén. Sátoralja-Újhely 1911*, s. 135–136.

Z pozície kráľa išlo o „novú donáciu“ (*novae donationis*), lebo je to udelenie vlastníckych práv, ktoré dovtedy síce boli v platnosti, ale nanovo sa dávajú. Z pohľadu príbuzných je to vlastne potvrdenie predošlého darovania. Pozri S. HUSZTY: *Jurisprudentia practica seu commentarius novus in Jus Hungaricum compositus*. Agriae 1778, s. 93.

⁸⁹ RÉZ: *A Drugetek*, s. 36–37.

⁹⁰ *Tamže*, s. 38.

nie v 15. storočí si udržal len Štefan I. Druget, ktorý bol v čase vlády kráľa Mateja Korvína (1458–1490) hlavným županom Užskej župy.⁹¹

Najväčšie osídlenie severnej časti Zemplína začalo na konci 14. a začiatkom 15. storočia. Toto osídlenie sa konalo v rámci kolonizácie na valašskom práve. Zároveň touto kolonizáciou vznikali dediny aj na nemeckom dedinskom práve. Uvedené osídľovanie bolo ukončené koncom 16. storočia. Podstatnú účasť na osídlení tejto oblasti mali Drugetovci z Humenného.⁹²

Spomenuté majetky Drugetovcov sa naozaj stali len základom ich panstva. Postupne zväčšovali svoje majetky. V roku 1413 do ich zoznamu majetkov pribudla osada Pichne a v roku 1416 Chlmec.⁹³ Vďaka majetkovým záležitostiam v roku 1451, kedy sa Drugetovci medzi sebou chceli deliť o majetky, aj keď sa to neuskutočnilo, dozvedeli sme sa už o ďalších majetkoch. Predmetom delby boli hrady Jasenov a Brekov a osady Humenné, Lackovce, Hažín, Kamenica a Kamienska, Ptičie, Porúbka, Chlmec, Dlhé nad Cirochou, Snina, Belá nad Cirochou, Modra, Ulič, Udavské, Ohradzany, Popina, Žalobín, Lubiša, Slovenská Volová, Kudlovce, Strážske, Brekov, Behanovce, Ondavské Matiašovce, Vítavovce a ďalšie iné majetkové diely v osadách stredného Zemplína.⁹⁴ V ďalších osadách Strážske a Matiašovce vlastnili Drugetovci len čiastkové majetky.

O ďalšom zväčšení drugetovských majetkov svedčí aj urbár z roku 1453, v ktorom sa uvádza už 71 obcí. Okrem už vyššie spomenutých boli k nim pridané aj: Jankovce, Turcovce, Baškovce, Karná, Kochanovce, Hankovce, Koškovce, Dedačov, Humenský Rokytov, Adidovce, Maškovce, Vyšný Hrušov, Rovné a ďalšie v počte ešte 20 osád.⁹⁵

Drugetovci, ktorí si svojou vernosťou ku kráľovi získali jeho dôveru, v 14. storočí vlastnili až 13 hradov a s nimi spojené ďalšie majetky. Do ich majetkového zoznamu patrili:

Spišský hrad (Žehra). Získal ho Filip I. Druget po rozhanovskej bitke. Tým sa stal majiteľom takmer celého majetku Abovcov na celom východ-

nom Slovensku, teda i na Spiši. Zároveň sa stal aj hlavným županom Spiša so sídlom na Spišskom hrade. Po Filipovej smrti hrad získal Viliam I. Druget, ktorý ho vlastnil až do svojej smrti (+1342).⁹⁶

Podľa mienky Jozefa Houdeka mohol byť v Humennom akýsi hrad na prelome 13.–14. storočia. Podľa názoru historika a archeológa Bela Pollu sa dá predpokladať, že v Humennom už v 14. storočí na mieste dnešného kaštieľa stála fortifikačná architektúra, prípadne aj stredoveký hrad, na ktorého existenciu poukazuje aj ním objavené staršie murivo a tiež aj vodná priekopa, ktorá sa zachovala až dodnes.⁹⁷ Len u historika Antona Szirmaya, ktorý veľmi dobre poznal dejiny Zemplínskej stolice, sa dozvedáme, že v Humennom už v roku 1449 stál kaštieľ (*castello*).⁹⁸ Podľa zistenia E. Fügediho je treba chápať výraz *castellum* ako vidiecky dom – kúriu, ktorá bola opevnená v štýle *fortalitia*, podobne ako hrad.⁹⁹ Spoľahlivo existenciu hradu alebo kaštieľa v Humennom v 14. storočí potvrdzuje historik Ján Beňko.¹⁰⁰

Hrad Brekov získali Drugetovci za svoju vernosť kráľovi Karolovi Róbertovi. Pred nimi vlastnil tento hrad Peter Pečeň, ale pre odboj voči kráľovi ho stratil. Brekovský hrad vlastnili Drugetovci až do roku 1684 a postarali sa o jeho výstavbu a prestavbu. V rokoch 1486–1488 sa hrad dostal do vlastníctva rodiny Zápoľskovcov, ktorí ho rozšírili a zdokonaľili aj jeho opevnenie. V 16. storočí boli majiteľmi hradu opäť Drugetovci. Anton I. Druget ho daroval svojej dcére Barbore, manželke Františka Kendyho, ktorý sa však postavil proti panovníkovi, a ten dal príkaz hrad zbúrať. Hrad obnovil jeho neskorší majiteľ Mikuláš IV. Druget v roku 1575 podľa nových fortifikačných požiadaviek a pre lepšie využitie novej vojenskej techniky. Roku 1624 Gabriel Betlen obsadil Brekovský a Jasenovský hrad a daroval ich Jurajovi Sécimu. Jeho manželka Mária, rodená Drugetová, ich neskôr vrátila Drugetovcom. Drugetovcov pre vernosť kráľovi v roku 1644 napadol Juraj I. Rákoci (György I. Rákóczi), ktorý sa zmocnil aj Brekovského hradu a dal ho zbúrať.

⁹¹ Tamže, s. 38.

⁹² M. SLIVKA a A. VALLAŠEK: Hospodárske zázemie šľachtických sídiel v oblasti Horného Zemplína, in: *Archaeologia historica*, roč. 7, 1982, s. 292.

⁹³ BEŇKO: *Osídlenie severného Slovenska*, s. 251–252.

⁹⁴ ŠOBA Prešov, Drugeth-Humenné, inv. 99, sign. A–13. Delenie tohto majetku sa malo uskutočniť medzi synmi Eleny Dobyovej, rodenej Drugetovej – Ladislavom a Jurajom na jednej strane a na druhej strane medzi Drugetovcami Štefanom I. a Bartolomejom I.

⁹⁵ ŠOBA Prešov, Drugeth-Humenné, inv. č. 97, nr. 195.

⁹⁶ POLLA: *Hrady a kaštiele*, s. 174–175.

⁹⁷ POLLA: *Hrady a kaštiele*, s. 48. TENŽE: Z najstarších dejín Humenného, s. 30. M. BOVAN: O stavbe kaštieľa a o všeličom inom, in: *Kultúrny mesačník*, roč. 5, 1982, č. 9, s. 14–16.

⁹⁸ SZIRMAY: *Notitia historica*, s. 30: „Dein Anno 1449. Castello Homonnensis expilato...“

⁹⁹ SLIVKA a VALLAŠEK: *Hrady a hrádky*, s. 18.

¹⁰⁰ BEŇKO: *Osídlenie severného Slovenska*, s. 252.

Po roku 1698 sa pristúpilo k oprave obytnej časti hradu. Posledný úder nastal na konci 17. storočia, keď Žigmund II. Druget zradil Imricha Tököliho (Imre Thököly), a ten sa zmocnil celého drugetovského panstva a jeho vojaci hrad zničili v roku 1684.¹⁰¹

Jasenovský hrad dal pravdepodobne postaviť magister Peter, syn Pečeňa z Bačkova, niekedy na konci 13. storočia. V roku 1317 ho získal Filip I. Druget od Karola Róberta spolu s ďalšími majetkami. Gabriel I. Druget tu razil v 16. storočí falošné mince. Hrad Jasenov bol vo vlastníctve tejto rodiny až do roku 1644. V tomto roku ho Juraj I. Rákoci obsadil a zbúral.¹⁰²

Pod hradom Sokol (Podhradová) sa odohrala bitka v roku 1312, ktorá sa nazýva aj rozhanovská bitka. Tým ho vlastníci hradu Omodejovci stratili a získal ho Filip I. Druget a po ňom Viliam I. Druget. V roku 1330 ho vo svojom testamente Viliam I. porúča medziiným panovníkovi. Panovník si hrad ponechal a dal ho do správy svojmu palatínovi. V 14. storočí bol tento hrad veľmi významným kráľovským strediskom.¹⁰³

Hrad Plaveč (okr. Stará Ľubovňa) dal pravdepodobne postaviť asi okolo roku 1294 Ditrich zo Spiša. Z Drugetovcov sa jeho prvým vlastníkom stal Filip I., ktorý ho získal v roku 1323 a v rodinnom vlastníctve bol až do roku 1366. Od tohto roku už patril kráľovi.¹⁰⁴

Hrad Slanec (okr. Košice-vidiek) patril Árpádovcom a po ich vymretí ho dostali od kráľa Drugetovci v roku 1330. Jeho majiteľmi boli celé dve storočia. Neskôr prešiel hrad do majetku rodiny Ladislava Lošonciho.¹⁰⁵

Hrad v Trebišove (Parič) sa dostal do vlastníctva Drugetovcov v roku 1319, a to Filipovi I. Po Filipovej smrti ho kráľ daroval v roku 1327 aj s príslušnými majetkami jeho synovcovi Viliamovi I., ktorý ho v roku 1330 vo svojom testamente zanechal svojmu bratovi Mikulášovi I.¹⁰⁶ V rokoch 1387–1567 sa stal súčasťou panstva pánov z Perína (Períni, Peréni).

Dozvedáme sa to z listiny od uhorskej kráľovnej Márie z roku 1387 (13. júl), keď Trebišovský hrad s jeho majetkami darovala Petrovi z Perína.¹⁰⁷ Keď v roku 1567 zomrel Gabriel z Perína, posledný potomok tejto rodiny, majetok sa vrátil Drugetovcom. V roku 1602 Juraj III. Druget musel odovzdať Trebišovský hrad aj s príslušenstvom kráľovskej komore a po dokázaní jeho neviny mu bol vrátený v roku 1613. Hrad v roku 1620 opäť zmenil svojho majiteľa, pretože ho obsadil Gabriel Betlen a daroval ho Jurajovi Sécimu. No už roku 1625 bol pánom hradu Ján X. Druget, po ktorom hrad zdedila jeho manželka Anna, rodená Jakušičová z Orbovej. Posledným majiteľom bol Žigmund II. Druget.¹⁰⁸

Zemplín (okr. Trebišov), obec aj hrad, získal Filip I. Druget darom od kráľa Karola Róberta v roku 1317.¹⁰⁹ Tento majetok sa dedil v rodine až do roku 1557, keď ho obsadil Gabriel z Perína, ale z hradu ho čoskoro vyhnal veliteľ cisárskeho vojska Imrich Telekeši. Do roku 1666 sa na hrade uskutočňovali všetky stoličné zhromaždenia.¹¹⁰

Po rozhanovskej bitke v roku 1312 dostal Filip I. Druget hrad i mestečko Starú Ľubovňu. Tento majetok získali Drugetovci od Karola Róberta, ktorý ho skonfiškoval Omodejovcom. Neskôr tento majetok zdedili ďalší členovia rodiny Drugetovcov.¹¹¹

Hrad Nedeca dal postaviť magister Kakaš na začiatku 14. storočia. Jeho majiteľmi sú v roku 1325 uvádzaní Kakašovi synovia Ján a Rikolf. Pôvodne sa nazýval „hrad Dunajec“, neskôr dostal pomenovanie Nedeca (Niedieza, dnes Niedzica), ktorý sa nachádza nad riekou Dunajec v poľskom pohraničí. Magister Kakaš sa však dopustil sprenevery majetku, a preto mu kráľ Karol Róbert v roku 1326 zobral jeho majetky hrad Dunajec a dediny Matiašovce, Nedecu a Fridman. Tieto majetky následne daroval spišskému županovi a palatínovi Viliamovi I. Drugetovi. Drevený hrad dal prebudovať na kamennú pevnosť Viliam I. Druget pred rokom 1347, aby slúžil na obranu severných hraníc Uhorska.¹¹²

¹⁰¹ POLLA: *Hrady a kaštiele*, s. 24–25.

¹⁰² SLIVKA a VALLAŠEK: *Hrady a hrádky*, s. 125. D. CSANKI: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*, vol. 1. Budapest 1890, s. 788. M. BOVAN: Príťažlivosť histórie i legendy, in: *Magazín východoslovenských novín*, roč. 15, 1985 z 30. augusta 1985, s. 5. E. FÜGEDI: *Vár és társadalom a 13.–14. századi Magyarországon*. Budapest 1977, s. 145–146.

¹⁰³ POLLA: *Hrady a kaštiele*, s. 83. CDH XI, 1, s. 440.

¹⁰⁴ POLLA: *Hrady a kaštiele*, s. 112.

¹⁰⁵ *Tamže*, s. 136.

¹⁰⁶ SLIVKA a VALLAŠEK: *Hrady a hrádky*, s. 210.

¹⁰⁷ ŠOBA Prešov, Drugeth-Humenné, inv. č. 14, sign. I–14.

¹⁰⁸ J. ZÉKÁNY: Tőke-Terbes város és vára, in: *Adalékok Zemplén*. Sátoralja-Újhely 1899, č. 10, s. 306–308; SZIRMAY: *Notitia historica*, s. 156. TENŽE: *Notitia topographica*, s. 240.

¹⁰⁹ RDSI 2, s. 137.

¹¹⁰ POLLA: *Hrady a kaštiele*, s. 171.

¹¹¹ CDH XI, 1, s. 440. BEŇKO: *Osídlenie severného Slovenska*, s. 171. M. SLIVKA: Stredoveká cestná sieť na východnom Slovensku a jej determinanty, in: *Slovenská numizmatika*, roč. 11, 1990, č. 9, s. 93.

¹¹² BEŇKO: *Osídlenie severného Slovenska*, s. 165.

Nad obcou Nevické v Užskej župe sa nachádza hrad, ktorý údajne už kráľ Ladislav IV. (1272–1290) daroval šľachticovi Omodejovi. Túto donáciu potvrdil aj Ondrej III. v roku 1290. Omodejovci tento majetok stratili po rozhanovskej bitke. Okolo roku 1318 mal tento hrad v rukách šľachtic Peter, syn Pečeňa. Kráľ Karol Róbert mu ho vojensky odňal a bol kráľovským majetkom až do polovice tridsiatych rokov 14. storočia, keď ho získali Drugetovci. V roku 1337 už máme spoľahlivú zmienku o tom, že hrad a panstvo Nevické vlastnil Viliam I. Druget. Dozvedáme sa to z listiny šľachticov z Michaloviec, ktorí sa sťažovali na Viliama I. Drugeta a na jeho kastelána a správcu jeho hradného panstva Nevické, že na majetku Koromli, ktorý patrilo spomínaným šľachticom, usadil valachov. Po smrti Viliama I. Drugeta, ktorý zomrel bezdetný, kráľ Ľudovít I. v roku 1343 ponechal všetky jeho majetky drugetovskej rodine. Panstvo vlastnila rodina nepretržite až do konca 17. storočia. K hradnému panstvu patrili tieto dediny, ktoré boli rozdelené do troch skupín. Do maďarskej skupiny patrili: Čepel, Lekárovice, Pavlove a Solomonove; do skupiny slovenských dedín: Nižné Nemecké, Petrovce, Husák, Domanici, Onokivci, Orichovycia, Nevické, Kamenica, Radvanka, Horiany, Dravci, Koryťňany, Dovhe Pole, Velyki Lazy, Jarok, Antonivka, Strypa, Verchná Solotvyna a k rusínskym dedinám patrilo okolo 50 dedín. Dá sa s veľkou istotou predpokladať, že Užský hrad – komitátny hrad – bol v skutočnosti Nevický hrad.¹¹³

Juhovýchodne od Užhorodu sa nachádza veľmi stará dedina Horiany, ktorú Drugetovci získali v tridsiatych rokoch 14. storočia ako majetkovú súčasť hradného panstva Nevické. V tejto dedine si jedna vetva rodiny Drugetovcov, ktorú založil Mikuláš I., postavila svoju kúriu či kaštieľ. Od tejto dediny si táto vetva odvodzovala aj svoj prídomek z *Horian* (de Geren).¹¹⁴ Posledným Drugetovcom z tejto horianskej vetvy bol Štefan II., ktorý zomrel bez potomstva pred rokom 1437 a ním vymrela horianska vetva po meči.¹¹⁵

Do uvedeného hradného panstva Nevické patrilo aj mestečko Užhorod, ktoré Drugetovci získali v tridsiatych rokoch 14. storočia spolu s doná-

ciou Nevické. V polovici 16. storočia si v ňom táto rodina postavila kaštieľ, ktorý do konca storočia prebudovali na hrad. Užhorod vlastnila táto rodina až do konca 17. storočia.¹¹⁶

Rodina Drugetovcov v druhej polovici 15. storočia strácala svoje niekdajšie pozície vo verejnom živote. Okrem iného svedčí o tom fakt, že už spomínaný Štefan Zápoľský, spišský župan, sa stal majiteľom Brekovského hradu, ktorý patrilo Drugetovcom, a v roku 1488 je známe, že si dával aj titul kastelána tohto hradu – *castellanus castri Barko*.¹¹⁷

Drugetovci začali viac dávať do popredia svoje vlastné výhody a zisky. Neštítali sa ani znížiť k takým skutkom, ako bolo privlastňovanie si cudzích majetkov, razenie falošných peňazí a iných nekalostí. Je zaujímavé napríklad aj to, že svoje rodinné sídlo v Humennom zvlášť nedvíhali a nerozvíjali, okrem založenia farnosti a usadenia františkánov. Za panovania kráľa Žigmunda (1387–1437), ktorý sa opieral vo veľkej miere o silu miest, nevyužili Drugetovci túto možnosť, aby pozdvihli Humenné ako mestečko na dôležitej cestnej línii. V takomto prípade by bolo prešlo mesto do vlastníctva kráľa odškodnením vlastníkov.¹¹⁸

Drugetovská rodina prišla v sprievode s Karolom Róbertom do Uhorska na začiatku 14. storočia. Ich prvým miestom sa stal Spiš (Spišský hrad) a postupne, svojou vernosťou Karolovi Róbertovi a jeho synovi Ľudovítovi, získavali ďalšie majetky na území dnešného východného Slovenska. Štyria z nich (Filip I., Ján I., Mikuláš I. a Viliam I.) sa stali aj palatínmi. Získané hodnosti a majetky svedčia o ich silnom vplyve na život v Uhorsku a ich historickú existenciu v pretváraní silného štátu na území dnešnej Európy.

Drugetovská rodina mala svoj erb, ktorý si jednotliví členovia upravovali podľa jednotlivých vetiev. Jeho podstatný obsah tvorilo sedem drozdov. Ako príklad uvedieme popis erbu Juraja III. Drugeta: Na červenom štíte je zelené brvno a na ňom tri zlaté spony, v hornom poli štítu sú štyri, v dolnom tri čierne drozdy. Klenot tvoria dve orlie krídla (pravé je čierne, ľavé červené), na ktoré je prenesené štítové znamenie. Drozdy v klenote sú zlaté. Prikrývadlá sú zlato-čierne a zlato-zelené.¹¹⁹

¹¹³ ULIČNÝ: *Dejiny osídlenia Užskej župy*, s. 156–158. NAGY: *A nagymihályi és sztárjai*, s. 121. MOLNÁR: Levelek, s. 129–137 a TENŽE: Levelek a Homonnai Drugethek család – és jószágértéketéhez (1342–1551), časť 2, in: Adalékok Zemplén. Sátoralja-Újhely 1911, s. 277–282.

¹¹⁴ ULIČNÝ: *Dejiny osídlenia Užskej župy*, s. 84.

¹¹⁵ SZIRMAJ: *Notitia topographica*, s. 77.

¹¹⁶ ULIČNÝ: *Dejiny osídlenia Užskej župy*, s. 248–249.

¹¹⁷ M. SLIVKA a M. VIZDAL: *Hrad Brekov*, in: *Nové obzory*, roč. 26, Košice 1984, s. 172.

¹¹⁸ POLLA: *Z najstarších dejín Humenného*, s. 18–19.

¹¹⁹ J. NOVÁK: *Rodové erby na Slovensku*, vol. 1. Martin 1980, s. 90.

Die Familie Druget und die Zips

Die Adelsgeschlechter nehmen eine eigenartige Stelle in der Geschichte Ungarns ein, weil sie durch ihre Stellung und ihren Einfluss die Richtung zahlreicher gesellschaftlicher Ereignisse und Aktivitäten bestimmten. Auch die Familie Druget gehörte zweifellos unter die alten und bedeutsamen Adelsgeschlechter des ehemaligen Ungarns.

Die Herkunft dieser Familie entdeckt man in Frankreich. Später ist diese Familie im königlichen Dienst nach Italien und von dort am Anfang des 14. Jahrhunderts im Gefolge von Karl Robert nach Ungarn übergegangen. Während seiner Herrschaft hat sich Ungarn den entwickelten mitteleuropäischen Staaten angeschlossen. Der König musste aber oft seinen Gegnern militärisch trotzen. Deshalb brauchte er in seinen Diensten zuverlässige Menschen zu haben. Unter die treuesten einheimischen Grafenfamilien gehörten die Familie Sečeni, Debreceni, Görgei und die weiteren. Von den ausländischen Familien war das vor allem die Familie Druget. Unter die treuesten gehörten auch die zwei Brüder Philip I. und Johann I. Drugeten, die zu den Begründern des ungarischen Zweiges der Familie Druget wurden. Dieses Geschlecht begann sein Wirken in Ungarn im 14. Jahrhundert in der Zips.

Philip I. Druget war ein erfahrener Soldat. Der König brauchte sich nach seiner Krönung in der Macht zu behaupten. Nicht so sehr gegen die Außenfeinde, als eher gegen die Innengegner. Zur Festigung der königlichen Macht hat erheblich die Schlacht bei Rozhanovce am 15. Juni 1312 beigetragen. An des Königs Seite kämpfte auch Philip I. Der König lohnte ihm den treuen Dienst damit, dass er ihn im Jahre 1315 zum Kastellan der Zipser Burg ernannte. Zu den weiteren Belohnungen von Philip I. gehörte auch das, dass er im Jahre 1316 zum Gespan der Zipser Gespanschaft mit dem Sitz auf der Zipser Burg ernannt wurde, und gleichzeitig war er auch der Gespan der Abover Gespanschaft. Im folgenden Jahre (1317) gewann er vom König die weiteren Güter – die Burgen Zemplin und Jasenov und dazu das Dorf Humenné mit weiteren 20 Dörfern in der Zempliner Gespanschaft. In dieser Zeit erwarb er auch die Burgen in Lubovňa (Lublau), Plaveč, Brekov und in Trebišov. Im Jahre 1319 treffen wir uns mit ihm schon als mit dem Palatin und mit dem Richter der Kumanen. In den Jahren 1322–1324 wurde er zum königlichen Schatzmeister ernannt. In den Jahren 1322–1326 war er auch der Gemerer Gespan. Im Jahre 1324 führt man Philip I. schon mit dem Titel Baron an. Am 9. September 1327 ist Philip I. Druget ohne einen Nachkommen gestorben und sein ganzes Eigentum wurde dem König zurückgegeben. Aus großer Dankbarkeit für seine großen Verdienste schenkte der König alle diese Güter seinem Bruder Johann I.

Der zweite Sohn von Johann I. war Wilhelm I., der sich in die Geschichte des Geschlechtes bedeutend eingeschrieben hat. Zur Frau hatte er Maria Folik aus Italien. Wilhelm I. wurde zum Nachfolger seines Onkels Philip I. im Amt des Gspans und seines Vaters als Palatins (1334–1342). In den Jahren 1327–1342 war er der Zipser und Abover, in den Jahren 1329–1341 der Scharoscher, im Jahre 1339 Hevescher, in den Jahren 1327–1340 Gemerer Gespan und 1329–1330 auch Borschoder Gespan. Nach dem Tode seines Onkels Philip I. im Jahre 1327 erbte er das große Vermögen der Familie Druget. Im Jahre 1328 führte ihn das Erlauer Kapitel (Jágerská kapitula) in das Vermögen der Burgherengüter Lubovňa, Podolíneč (Pudlein), Plaveč, Trebišov, Tokaj, Brekov, Jasenov, in die zu diesen Burgen gehörenden Güter und auch in mehrere Scharoscher Dörfer ein. Im Jahre 1331 begleitete er den König Karl Robert nach Polen. Vor dieser Abreise im Jahre 1330 hinterließ Wilhelm I. ein Testament, in dem er seinem jüngeren Bruder Nikolaus I. seine im Jahre 1327 gewonnenen Burgherengüter vermachte und überdies gab er dazu auch weitere Herrengüter Tokaj, Dunajec, Sokol' und Myslina zu. Nach der Wiederkunft aus Polen wurde er im Jahre 1334 von dem König zum Palatin befördert. Dieses Amt hat er bis zum Jahre 1339 vertreten. Wilhelm I. Druget starb nach dem 21. Juli 1342, kurz nach dem Tode von Karl Robert († am 16. Juli 1342). König Ludwig der Große teilte für die erheblichen Verdienste der Familie Druget dieses Vermögen zwischen die hinterbliebenen Brüder, Nikolaus I. und Johann II. auf.

Die Familie Druget hat sich in der Zips niedergelassen und zu ihrem Dominium wurde die Zipser Burg, später das Städtchen Humenné, von dem sie sich auch ihren Zunamen „de Homonna“ abgeleitet hat. Ihr größter Einfluss war in der heutigen Ostslowakei. Für ihre treuen Dienste dem König hat diese Familie ausgedehnte Güter, gesellschaftliche Stellung und große Gunst gewonnen.

Diskusia

LIPTÁK: Chcem sa opýtať, či by sa dalo ohraničiť pôsobenie rodu Drugetovcov na Slovensku. Zhruba odkedy sú prvé písomné zmienky, kedy posledné?

Štefan LENČIŠ: Ich počiatok sa viaže k rozhanovskej bitke roku 1312. No a posledný z nich Žigmund II. zomrel roku 1684.

Martin HOMZA: Vzhľadom na to, že robíme dejiny Spiša, ako by ste niekoľkými slovami charakterizovali význam Drugetovcov pre Spiš?

Štefan LENČIŠ: Hlavný dôraz by som dal na dvoch bratov Filipa I. a Jána I., ktorí sa stali palatínmi a získali Spišský hrad. V mnohých listinách potom tu na Spiši vidieť, že

v kolkých mnohých súdnych sporoch vystupujú vlastne ako spišskí župani.

Ryszard GRZESIK: Ako viete Šimon z Kézy napísal do svojej kroniky akýsi apendix De nobilibus advenis, ktorý je vlastne zoznamom všetkých aristokratov alebo šľachticov cudzieho pôvodu v Uhorsku. Ako ste povedali, Drugetovci pochádzali z Talianska. Nie sú predsa u tohto kronikára zmienení?

Štefan LENČIŠ: Nie. Šimon z Kézy o tom nepíše nič.

Michal SLIVKA: Jeden Druget je pochovaný, ako najnovšie publikoval v zozname tých hrobov, to záhadné len z toho dôvodu, že my sme to chceli nejako že aj odkryť, ona je živá tá kaplnka

Štefan LENČIŠ: Počujem o tom po prvý raz a som vám vďačný za túto informáciu.

Michal SLIVKA: V maďarskom Turule viem, že bola genealógia publikovaná, a Pál Levey, ten ktorý robí náhrobníky, vydal zase všetky uhorské, ktoré sú, tzn. že aj Drugetovcov bolo by treba pozrieť...

Miloš MAREK: Zrejme nie je náhodné, že práve na Spiš sa dostali kráľovi najvernejší, Drugetovci. Všimnime si jeden údaj. Spiš mal kedysi v držbe ešte pred Drugetovcami spišský župan Bald, ktorý zhodou okolností tiež pochádzal z Talianska. No ďalej sa pritom spomína, že bol kráľovi neverný, že hrad daroval oponentom Anjouvcom, českým Přemyslovcom – Václavovi, kandidátovi na uhorský trón. Karol teda určite nedal náhodou práve Spiš Drugetovcom, jeho najvernejším prívržencom.

Svätá Kunigunda a Spiš

Saint Cunigunde and Scepusia

As one of the key characters in the history of Poland and Hungary (or Little Poland and the Hungarian Kingdom to be more precise) in the second half of the 13th century, Saint Cunigunde had a significant influence on the history of Scepusia during three historical periods: 1239–1256, 1256–1280 and 1280–1292. Her Scepusian-related activities culminated after 1280, that is, upon founding the Poor Clares Sisters monastery in Stary Sącz.

Jedinečnosť svätej Kunigundy (*1234–†1292), dcéry uhorského kráľa Bela IV., krakovskej a sandomierskej kňažnej, panej a kňažnej Sandecka, vzbudzovala pozornosť už u dobových súčasníkov. Záujem o jej osobu pretrvával i po jej smrti. Takto prirodzene historická postava kňažnej ustupovala tradičným schémam mýtotorby (*dobrá pani*), no a na druhej strane formulám typickým pre nábožensko-literárny žánr *vita*, teda život (*panna, manželka, vdova,*

mníška, svätica). Pokus o vyzdvihnutie jej ostatkov na oltár začal bezprostredne po jej smrti, pokračoval dielom J. Dlugoša, ďalej sa rozvíjal v 17. storočí.¹ Úsilie o jej kanonizáciu neprestávali ani potom. Nakoniec sa úspešne naplnili na samom konci rokov deväťdesiatych minulého storočia.² V tejto práci sa sústredíme na *vita activa* kňažnej. Kunigunda nás bude zaujímať ako politička a organizátorka na medzinárodnom fóre i miestnej úrovni.

* Doc. Martin HOMZA, Dr. Prednáša na Katedre slovenských dejín FiF UK Bratislava. Zaoberá sa vzájomnými vzťahmi stredovekého Uhorska (najmä so zreteľom na Slovensko a Spiš) a Poľska. Okrem toho ženskou panovníckou hagiografiou v stredo-východnej Európe.

¹ Tento prameň je v mnohom kľúčový pre našu štúdiu. Snažili sme sa mu preto venovať náležitú pozornosť. Okrem iného i zhaňaním doteraz existujúcich kópií. Podľa všeobecne prijatého záveru vznikol *Život svätej Kunigundy* v druhom decéniu 14. storočia. Najhlbšie v jeho bádání nateraz pokročil Wojciech Kętrzyński, ktorý tiež do tlače pripravil jeho kritickú edíciu, hoci poplatnú kritériám edície konca 19. storočia. Pozri – *Vita et miracula sanctae Kingae ducissae Cracoviensis*, ed. W. Kętrzyński, in: *Monumenta Poloniae Historica* (ďalej MPH), vol. 4, ed. A. Bielowski. Lwów 1884, s. 662–744. Keďže sa nezachoval originál textu, na vydanie použil jeho vydavateľ neskoršie odpisy. Prvý a najstarší pochádza z 15. storočia a nachádza sa v Národnej knižnici vo Varšave. Podrobne ho popísal W. Kętrzyński vo svojej edícii *Života svätej Kunigundy*, s. 663–666. Ďalší variant pochádza zo 16. storočia a nachádza sa v oddelení rukopisov Jagelovskej knižnice pod signatúrou I. 3301, s. 135–191 a začína slovami: „Incipit prologus“. Chýba v ňom časť venovaná zázrakom svätej Kunigundy. Tretí, ktorého kópiu máme taktiež k dispozícii, sa stal východiskovým v beatifikačnom procese svätej Kingy a pochádza zo 17. storočia. Momentálne sa nachádza v archíve sestier klarisiek pri Kostole svätého Andreja na Grodскеj ulici v Krakove. Tento rukopis, ako najkvalitnejší, použil Kętrzyński pri svojej edícii „Vita et miracula“ (pozri s. 682). Ján Dlugoš na konci 15. storočia spísal vlastný variant *Života svätej Kunigundy*: J. DŁUGOSZ: *Vita b. Kunegundis*, in: *Joannis Dlugosii senioris canonici Cracoviensis opera*, vol. 1, ed. I. Polkowski a P. Żegota. Cracoviae 1887, s. 183–342. Poľský preklad J. DŁUGOSZ: *Święta Matka Kinga : Żywot świętej Kingi według Długosza*, trans. A. Żurek, ed. R. Banach. Tarnów 1999, 127 s. M. J. Frankowic spracoval začiatkom 18. storočia vlastný variant života svätej Kunigundy, ktorý vyšiel tlačou pod titulom – M. J. FRANKOWIC: *Wizerunek świętej doskonałości przez łaskę boską cudownie, przez znakomitość świętobliwego życia jawnie, przez śmierć, którą schodzą z świata sprawiedliwi, oczywiście w wielkiej studze boskiej w błogostawionej Kunegundzie, pannie, królowie węgierskiej xiężnie polskiej, zakonu ś. Klary, klasztoru starosąddeckiego fundatorce jaśniejący, z procesu kanonizacji tej świętej, w Polsce wywiezionego y do stolice ś. apostolskiej odesłanego y approbowanego z wielu authorów poważnych y historyków polskich osobliwie z pism starych Stanisława theologa Franciszkana y Jana Długosza nominata lwowskiego, kanonika krakowskiego zebrany z przydatkiem cudów aż do naszego wieku wypisany*. Kraków 1718. Zaujímavosťou tohto textu je, že vyšiel v latinšom preklade v Trnave v roku 1744. Pozri našu poznámku číslo 4. D. A. KULASÓWNA: Kult i legenda o Kindze, in: *Z dziejów średniowiecznej Europy Środkowowschodniej*, ed. J. Tyszkiewicz. Warszawa 1998, s. 59–70. uvádza ďalšie edície *Života svätej Kunigundy* v Acta Sanctorum (s. 61–62, poznámka 16–17). V zbierke Acta Sanctorum publikovanom v internetovej podobe sa pod 5. júlom nachádza Dlugošov variant *Života svätej Kunigundy*. Pozri J. LONGINI (vulgo DŁUGOS): De B. Kinga, seu Cunegunde V., Poloniae ducissa, ordinis s. Clarae apud Antiquam Sandec, in Palatinatu Cracoviensi Ex antiquo manuscripti archivi cathedralis ecclesiae Cracoviensis. Caput I. B. Cunegundis genus & nativitas, in: *Acta Sanctorum*. V súvislosti so svätorečením Kunigundy roku 1998 bolo vydaných aj niekoľko poľských prekladov jej života: *Średniowieczne życiorysy bł. Kingi i bł. Salomei*, trans. J. A. Wojtczak. Warszawa 1999, s. 125–204. Druhý s prepisom latinškej edície W. Kętrzyńskiego ako: *Żywot świętej Kingi księżnej Krakowskiej*, ed. a trans. B. Przybyszewski. Tarnów 1997, 203 s.

² Vymenúvame len práce, ktoré sa dotýkajú našej témy. K. POLEK: Małopolska i Węgry w czasach Kingy, in: *Tarnowskie studia teologiczne*, roč. 18, 1999, s. 169–190. Ten istý text pod iným názvom vydal autor ešte raz. TENŻE: Wiek trzynasty w dziejach Polski i Węgier, in: *Pani Sąddecka : Aktualność świętej Kingi*, ed. J. Żimny. Sandomierz 2000, s. 15–39. Obsah práce nezodpovedá ani jednému z titulov. V jadre ide skôr o dejiny Małopolska v 13. storočí v medzinárodnom kontexte. Práca dostatočne nevyužíva pramennú základňu k danej téme. Kvalitnejšie F. KIRYK: Sąddecka pani, in: *Pani Sąddecka*, s. 71–89.

Serióznym výskum historickej postavy kňažnej Kunigundy (Kingy) má dlhú tradíciu najmä v poľskej historiografii.³ Už podstatne menej pozornosti jej venovala uhorská,⁴ maďarská⁵ i slovenská historická spisba.⁶ Je to o to pozoruhodnejšie, že v istom období svojho života, päťdesiate–sedemdesiate roky 13. storočia,⁷ to bola práve ona, kto z úzadia pomáhal otcovi Belovi IV. i jeho synovi Štefanovi V. formovať severnú a východnú politiku uhorského štátu. Mohla tak konať nielen ako krakovská kňažná a *mulier sudans* (presvedčajúca žena) krakovského kniežata Boleslava V. Hanblivého, ale i ako vlastníčka Sandecka, nie nevýznamného územia Malopoľska

na hraniciach s Uhorskom. Aktivity Kunigundy neskončili smrťou manžela na konci rokov sedemdesiatych 13. storočia. Ako *domina et princeps de Zandec* (1257–1289), teda ako predstaviteľka polosamostatného politického subjektu na pomedzí Poľska a Uhorska, ďalej ovplyvňovala významné udalosti, ktoré v rokoch osemdesiatych i na počiatku rokov deväťdesiatych 13. storočia výrazne menili tvár vtedajšieho Malopoľska, poľažne Poľska, Uhorska i celej strednej Európy. Je len pochopiteľné, že jej vplyv sa prejavil i na pohraničnom území Spiša, resp. Šariša.⁸

Pôsobenie „politicky“ Kunigundy smerom do Uhorska, ale i na Spiš možno rozdeliť do troch

No uhorské vzťahy kňažnej mapuje len všeobecne. Svätou Kunigundou ako organizátorkou hospodárskeho a politického života v Sandecku sa zaoberá práca M. CABALSKA: *Działalność gospodarza księżnej Kingi*, in: *Historia Starego Sącza : Od czasów najdawniejszych do 1939 roku*, ed. H. Barycz. Kraków 1979, s. 35–38. Pozoruhodný je tiež príspevok, ktorý spísal M. BARAŃSKI: *Dominium Sądeckie : Od księżęcego okręgu grodowego do majątku klasztoru klarysek sądeckich*. Warszawa 1992, 331 s. Bohužiaľ, taktiež ignoruje uhorské súvislosti. Hospodárskym rozmerom aktivít svätej Kunigundy v Sandecku sa zaoberá tiež kapitola o svätej Kunigunde zahrnutá do práce Cz. DEPTUŁA: *Czorsztyń czyli Wronin : Studium z najstarszych dziejów osadnictwa na pograniczu polsko-węgierskim w rejonie Pienin*. Lublin 1992, s. 81–109. S niektorými teóriami autora možno len ťažko súhlasiť. Pozri poznámku 108 a 126. Ďalšia novšia literatúra *Encyklopedia katolicka*, vol. 8, ed. kol. Lublin 2000, stĺpec (ďalej st.) 1450–1453.

³ Výraznou mierou s výskumom Kunigundy ako svätice pohla H. WITKOWSKA (OSU): Kinga, Kunegunda, in: *Hagiografia Polska : Słownik bio-bibliograficzny*, vol. 1, ed. R. Gustaw. Poznań; Warszawa a Lublin 1971, s. 757–779 (s rozsiahlou staršou literatúrou). TÁŽE: *Vita sanctae Kyngae ducissae Cracoviensis jako źródło hagiograficzne*, in: *Roczniki Humanistyczne : Prace z Historii*, roč. 10, 1961, z. 2, s. 41–166. L. KOWALSKI a S. FISCHER: *Żywot bł. Kingi i dzieje jej kultu*. Tarnów 1992, 309 s.

⁴ Proces svätorečenia blahoslavennej Kunigundy vyvolal živý ohlas najmä uprostred uhorských jezuitov, ktorých prirodzeným centrom bola Trnava. Preto nečudo, že ešte v polovici 18. storočia tu vyšli až dve fundamentálne spracovania jej života: 1) Kunigundis, seu Kinga Belae IV. Hungariae Regis filia, in: *Acta sanctorum Hungariae, ex Joannis Bollandi, S.J. theologi, continuatoribus, aliisque scriptoribus excerpta, & Prolegomenis, ac Notis illustrata*, vol. 2. Tyrnaviae 1744, s. 73–114. Edícia je postavená na Dluhošovom spracovaní *Života svätej Kunigundy*; 2) Martino FRANKOWICZ: *Vita beatae Cunegundis Regiae Hungariae Principis, ac deinde Reginae Poloniae, et Patronae*, ed. a trans. Franciscus Petrykovski. Tyrnaviae 1744, 162 s. Ide skôr o spracovanie dovtedajších životov s odkazmi na použitú literatúru na okraji textu s rozsiahlym úvodom a venovaním Márii Terézii.

⁵ Svätá Kunigunda oproti svojej neteri, českej kráľovnej Kunigunde-Kunhute, nemá heslo ani v novšej encyklopédii stredovekých uhorských dejín *Korai Magyar történeti lexikon (9.–14. század)*, ed. G. Kristó. Budapest 1994, s. 383. Celkom okrajovo si ju všima inak veľmi významná kniha J. SZÜCS: *Az utolsó Árpádok*. Budapest 1993, 398 s., hoci (na s. 60) uznáva, že práve Kunigunda bola hlavnou tvorkyňou spojenectva Uhorska s Poľskom. Výraznú zmenu v bádani svätice Kunigundy v Maďarsku môže priniesť komentovaný preklad jej života od R. Grzesika z Poznane, ktorý vyšiel len nedávno. Pozri Szent Kinga krakkói hercegnő Élete és Csodái (Nevtelen ferencs szerző), A bevezetőt írta Ryszard Grzesik, fordította L. Veszprémy és K. Boross, in: *Legendák és csodák (13.–16. század) : Szentek a magyar Középkorból*, 2. köt., ed. E. Madas és G. Klaniczay, Budapest 2001, s. 118–180.

⁶ Výnimku tvorí magisterská diplomová práca K. A. CIĄGWA: *Uhorské fragmenty v „Živote a Záznakoch svätej Kunigundy”, krakovskej kňažnej*. Bratislava : Katedra slovenských dejín a archívnictva : Filozofická fakulta Univerzity komenského, 1998, 89 s.

⁷ Pozri M. HOMZA: K niektorým vzťahom stredovekého Spiša a Malopoľska v rokoch 1241–1270, in: *K stredovekým dejinám Spiša*, ed. M. Števík. Stará Ľubovňa 2003, s. 67.

⁸ Spiša, a tým aj Uhorska sa týka tento listinný materiál: 1) listina datovaná rokom 1244 (falzum) pre Podolíneč. Naposledy vydaná R. MARSINA (ed.): *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae* (ďalej CDSI), vol. 2. Bratislavae 1987, s. 99–100. 2) Listina datovaná rokom 1250, resp. 1269 (a 1270). Posledná edícia podľa autografu so všetkými staršími čítaniami V. RÁBIK: *Spišské falzum k roku 1250: Ku kritike a interpretácii najstarších prameňov o Marcelovom hrade pri Hrabušiciach*, in: *SA*, roč. 36, 2001, č. 2, s. 42–44, č. 1⁺⁺. 3) Listina datovaná rokom 1275, v ktorej sa spomína intervencia Kunigundy v prospech rytiera Rolanda: G. FEJÉR (ed.): *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis* (ďalej CDH), vol. I–XI. Budae 1829–1844. Tu: *CDH V*, 2, s. 240. M. SCHMAUK (ed.): *Supplementum analectorum terrae Scepusiensis*, vol. 2 (ďalej *Supplementum 2*). Szepesváraljae 1889, č. IX, s. 12–14. 4) Listina z roku 1286 týkajúca sa familiárov Kunigundy Petra a Mstivoja, ktorí predávajú škultétstvo v Hniezdnom: J. BÁRDOSY: *Supplementum analectorum terrae Scepusiensis* (ďalej *Supplementum*). Leutschoviae 1802, s. 253–256. *CDH V*, 3, s. 334–336. *Kodeks dyplomatyczny Malopolski* (ďalej KDM), vol. 2, ed: F. Piekosiński. Kraków 1886, s. 165–166. 5) Listina z roku 1286 cisterckitského opáta zo Spišského Štiavnika, v ktorej nazýva Blažejá servientom krakovskej kňažnej Kunigundy. *CDH V*, 3, s. 331. 6) Listina z roku 1288, ktorou dostáva od Kunigundy Henrich, škultét z Podolíneča, les medzi Podolíncom a Hniezdnym: C. WAGNER: *Analecta Scepusii sacri et profani* (ďalej *Analecta Scepusii*), vol. 1–4. Viennae, Posonii et Cassoviae 1773–1778. Tu WAGNER: *Analecta Scepusii 1*, s. 195. BÁRDOSY: *Supplementum*, s. 285. *CDH V*, 3, s. 425–427. *KDM 2*, s. 171–172. 7) Listina z roku 1289 pre Henricha z Podolíneča J. BÁRDOSY: *Supplementum*, s. 302. G. FEJÉR: *CDH V*, 3, s. 463–465. *KDM 2*, s. 173–174 a L. JUCK (ed.): *Výsady miest a mestečiek na Slovensku (1235–1350)*, vol. 1. Bratislava 1984, s. 71–72.

etáp, z ktorých každá má svoju vlastnú vnútornú dynamiku i charakter: prvá (1239–1257), druhá (1257–1279) a konečne tretia (1279–1292).

Dolný medzník prvej etapy je daný časom príchodu budúcej svätice do Poľska. Vieme o ňom len veľmi málo, aj to z jediného prameňa – *Vita et miracula sanctae Kyngae...*, ktorý bol spísaný v najbližších desaťročiach po smrti hrdinky. Či už z dôvodov čisto hagiografických, alebo skoro storočného oneskorenia oproti času, ktorý opisuje v príhode o príchode dieťaťa-princeznej, o skutočných okolnostiach jej príchodu do Maloľska vieme len veľmi málo. Aj to zväčša v podobe legendárnej anekdoty. Zaujímavé je to, že sprostredkovateľom v zásunbách a následnom sobáši mala byť Salomea, iná budúca blahoslavená, manželka Kolomana Haličského, brata Bela IV. O Kolomanovi* sa dozvedáme z neskoršej listiny (z roku 1279) kráľovnej Alžbety, vdovy po Štefanovi V.: „kým žil, vlastnil Spišskú krajinu.“⁹ Pred rokom 1241 ešte žil. Na Spiši pôsobil len okrajovo. Mal tu svojich ľudí. Takto po štvrtstoročí od Kolomanovho sobáša so Salomeou ďalšie dynastické prepojenie Arpádovcov a Piastovcov bolo sprostredkované nielen politickými elitami jednotlivých dvorov (Salomea, krakovský biskup Vislav a dvorania Boleslava V.¹⁰), ale aj elitami, ktorých záujmy takýto sobáš reprezentoval na bezprostrednom pohraničí.

Z prameňov a na základe analýz starších (i našich) prác si dovoľujeme tvrdiť, že spišská šľachta sa často a rada (pochopiteľne i za odmenu) angažovala v koordinácii i zahraničnej politiky svojich patrónov. Akokoľvek teoreticky znie táto úvaha, z inej situácie, ktorá sa udiala v lete roku 1245 (neúspešné dobýjanie Haličska vojskami

Bela IV., Boleslava V. a Rastislava Černigovského pre posledne spomenutého,¹¹ manžela ďalšej z dcér Bela IV.), dokážeme čiastočne rekonštruovať priebeh udalostí na Spiši a praktickú úlohu Spišiakov v nej. V lete uvedeného roku sa Belo IV. hneď dvakrát zdržiaval na Spiši (Hrhov), odkiaľ najprv vyrazil so svojimi vojskami cez Branisko smerom na hrad Šariš, kde pravdepodobne zotrval, kým jeho vojsko pokračovalo v ťažení na Haličsko. Po neúspešnej operácii, pri ktorej obaja jeho zaťkovia boli porazení haličským kniežaťom Danielom pri Jaroslave, vrátil sa zasa do Hrhova.¹² Z *Haličsko-volynského letopisu* ďalej vieme, že pri tejto výprave sa Belo IV. opieral aj o pomoc svojho zaťa a jeho malopoľského vojska. Koordináciu pohybov spojeneckých vojsk musela zabezpečovať sieť dôveryhodných poslov. A ako je ďalej známe (od listiny z roku 1256), za služby pánov z Hrhova, ktoré mali práve diplomatický charakter, uhorský kráľ sa vedel pánom z Hrhova štedro odmeniť.¹³ Uvedené ale platí aj pre iných väčších i menších šľachticov zo Spiša,¹⁴ ktorí za podobné služby a vojenské nasadenie v boji o babenbergovské dedičstvo boli na Spiši (ale nielen) v nasledujúcich dvoch-troch desaťročiach kráľom viac alebo menej veľkoryso odmenení.¹⁵ Z toho vyplýva, že spišská šľachta mohla mať svoj podiel na vzniku prajnej atmosféry medzi Krakovskom-Sandomierskom a Uhorskom, ktorá sa odzrkadlila v uzatvorení nového dynastického zväzku arpádovskej princeznej a piastovského kňažica. Tu niekde tiež musíme hľadať počiatky dobrých vzťahov medzi Kunigundou a pánmí z Hrhova.

Výsledky bádania M. Baraňského, urobené na základe analýz dostupných malopoľských

* Pozri príspevok Nataše Procházkovej.

⁹ CDH V, 2, s. 582.

¹⁰ V listine z roku 1257, ktorou Boleslav V. daroval Sandeckú zem, sa spomína, že si Kunigundu vzal na radu „ctihodného otca v Kristu Vislava“, krakovského biskupa a svojich najlepších ľudí a barónov. Pozri KDM 2, s. 106.

¹¹ Rastislav bol v roku 1242 porazený navráťivšími sa Mongolmi. Utiekol do Uhorska, kde sa na konci roku 1242 oženil s Annou, trefou dcérou Bela IV. Pozri Letopis Galickája i Volynskája (ďalej LGV), in: *Polnoje sobranie Russkich letopisej* (ďalej PSRL), vol. 2. Sanktpterbura 1843, s. 180. Pozri tiež lepšie vydanie *Ipaťevskaja letopis*, ed: Aleksandr A. Šachmatov, in: PSRL, vol. 2. Sanktpterbura 1908, reprint Moskva 1962 (ďalej ako PSRL 2), st. 794. Porovnaj V. T. Pašuto: *Vnešnjaia politika Drevnej Rusi*. Moskva 1968, s. 299. Podrobne k Rastislavovi Černigovskému a jeho účinkovaniu v Uhorsku pozri Gusztáv WENZEL: *Rostizlav galicizai herczeg, IV. Béla magyar királynek veje*. (Olvastattot a M. T. Akadémia II. osztálynek 1887. máj 9-iki ülésén). Budapest 1887, 20 s.

¹² PSRL 2, st. 800–805 podrobne opisuje Rastislavovu výpravu do západného Haličska v auguste roku 1245 a to vrátane účasti Leška (správne Boleslava V., švagra Rastislava) a neúspešného obliehania Jaroslavi. V našej predchádzajúcej práci (HOMZA: K niektorým vzťahom, *passim*) sme sa dostatočne nevenovali problému osobnej účasti Bela IV. na tejto výprave. LGV sa o ňom v Haličsku osobitne nezmiňuje. Z toho usudzujeme, že hoci bol iniciátorom výpravy, sám hranice neprekročil, ale zotrval na Šarišskom hrade, kde vyčkal na výsledok výpravy. K Danielovi ho predsa len pútali staršie priateľské väzby. Pozri napríklad významnú účasť Daniela pri korunovácii Bela IV. v roku 1235, ktorú spomína i *Život svätej Kunigundy* a i. (КЕТРИЗЫНСКИ: *Vita et miracula sanctae Kingae*, s. 684).

¹³ Uvedené väzby sú predmetom našej nedávnej práce HOMZA: K niektorým vzťahom, *passim*.

¹⁴ Jedinečnými svedectvami intenzity vzájomných kontaktov sú príklady obdarovania šľachty za posolstvá do Poľska a na Kyjevskú Rus. V roku 1253 Belo IV. na žiadosť svojho zaťa vladimírského kniežaťa Leva darúva Vitkovi les po oboch stranách Hornádu, neďaleko obce Kurtues, teda dnešné Vitkovce, vedľa Chraste nad Hornádom. Pozri CDSI 2, s. 299.

¹⁵ Pozri k tomu HOMZA: K niektorým vzťahom, s. 70–77.

listín, ukázali, že uprostred známych familiárov kňažnej Kunigundy takmer nefigurovala uhorská šľachta.¹⁶ Oproti tomu uhorské listiny (ale aj jedna poľská) z neskoršieho obdobia dokazujú inú realitu. Uhorská princezná, krakovská a sandecká kňažná, sa v nich alebo prihovára u otca Bela IV., brata Štefana V., synovca Ladislava IV., za svojich ľudí (1270 za Marcela a Blažeja,¹⁷ 1275 za Rolanda¹⁸), alebo iným šľachticom z Uhorska za spoľahlivé služby priamo (ako zvrchovaná pani) udeľuje rôzne privilégia na svojom území (po roku 1272, znovu 1288 a 1289 šoltýs Henrich z Podolínca,¹⁹ po roku 1272 rodina rytiera Miroslava z Hniezdneho,²⁰ v roku 1276 Henrich Scik a Henrich od Svätého Ladislava, teda zo Spišského Štvrtka²¹). O tom však ešte nižšie.

K charakteru prvej etapy vzťahov môžeme dodať, že mali zväčša zahraničnopolitickú motiváciu. Napríklad Kunigunda musí cestovať cez Spiš (alebo Šariš) k svojmu otcovi či bratovi pri príležitosti vzájomných návštev. Otec a dcéra využívajú vo svojej politike tiež diplomatické služby svojich kuriérov, a to jednak vo veci vyššie spomenutého zápasu o babenbergovské dedičstvo, ako aj pri svätorečení krakovského biskupa Stanislava,²² či koordinácii jednotnej východnej politiky. Hlavné ťažisko jej záujmu sa teda v danom čase ešte spája so samotným Krakovskom a Sandomierskom. Vzhľadom na svoj ešte stále nízky vek, okolo dvadsať rokov, možno predpokladať, že bola viac pasívnym vykonávateľom ako aktívnym nositeľom dejinnej *dynamis* v tomto prostredí.

Dolným medzníkom prvej etapy sledovaného obdobia aktivít kňažnej Kunigundy na Spiši je rok 1257, v ktorom od svojho manžela Bolesla-

va V. dostáva do vlastníctva Sandecko.²³ Budúca svätica sa ním stala oficiálnou paňou *terra Zandec* (*Sandec*). Jej vplyv v malopoľskej (môžeme povedať i celopoľskej) politike tak získal viditeľnú oporu v čitateľnom územnom vyjadrení.²⁴ Jednoducho povedané, dcéra uhorského kráľa pôsobiaci na malopoľskom dvore získala takto právo vystupovať ako do značnej miery nezávislá sila od malopoľských vládcov (manžel Boleslav V., no najmä neskôr jeho nástupca Leško Čierny a jeho nástupcovia).

Uvažujme najprv o motivácii tohto aktu (o jeho dôsledkoch sa zmienime nižšie). Čo viedlo krakovského kniežata k tomu, aby svojej manželke daroval jednu časť svojej krajiny? V európskej tradícii sa vo vládnucich rodoch pravidelne objavuje dar za svadobnú noc – *Morgengabe*, ktorým si manžel zaväzuje svoju manželku a zároveň jej umožňuje istú formu samostatnosti v prípade svojho úmrtia etc.²⁵ O „venných majetkoch“ kráľovien v Uhorsku sme informovaní od čias svätého Štefana.²⁶ Vieme tiež, že podobná prax existovala i na českom panovníckom dvore. Príklad nápadne pripomínajúci Kunigundu je česká kráľovná Konštancia, manželka Přemysla Otakara I., ktorá od svojho otca Bela III. získava ako veno územie na hraniciach Slovenska a Moravy a od svojho manžela zasa konfínium na moravskej strane.²⁷ Nateraz ešte nie sme celkom schopní vyhodnotiť zaužívanú poľskú právnu normu. Dokážeme však sformulovať otázky: Existoval v poľskom prostredí okolo polovice 13. storočia právny precedens k takémuto aktu? Konalo krakovské kniežata z vlastného podnetu? Kto stál za touto iniciatívou? Nech už je odpoveď na prvú

¹⁶ BARAŃSKI: *Dominium Sąddeckie, passim*.

¹⁷ To, že Blažej bol servientom Kunigundy, ďalej potvrdzuje ešte príklad z roku 1286. Vtedy ho Ján, opát cistercitov zo Spišského Štiavniku nazýva: „vir Balassey, seruiens quondam Kunge, Ducise Cracouiensis“. Pozri *CDH V*, 3, s. 331.

¹⁸ SCHMAUK: *Supplementum 2*, s. 12–14. *CDH V*, 2, s. 240.

¹⁹ Pozri poznámku 8.

²⁰ *KDM 2*, s. 165–166. *CDH V*, 3, s. 334–336. K rodu rytiera Miroslava pozri prehľadne BARAŃSKI: *Dominium Sąddeckie*, s. 37–40. Autor ponúka hypotézu, že Hniezdne mohlo vzniknúť vďaka aktivitám kňažnej a jej ľudí. Tu rytiera Miroslava a jeho bratov. O genealógiu rodu sa pokúsil už S. S. ZACHOROWSKI: *Węgierskie i polskie osadnictwo Spiżu do połowy XIV wieku*, in: *Rozprawy Akademii Umiejętności : Wydział Historyczno-filologiczny*, vol. 27. Kraków 1909, s. 254–256.

²¹ *KDM 2*, s. 138–139.

²² KĘTRZYŃSKI: *Vita et miracula sanctae Kingae*, s. 710–711. Taktiež S. KUZMOVÁ: *Kult svätého Stanislava a Uhorsko*, in: *Medea*, roč. 3, 1999, s. 58.

²³ *KDM 2*, s. 106–108. Staršia edícia BÁRDOSY: *Supplementum*, s. 86–89. So zaujímavými komentármi, zväčša dopĺňajúcimi, či opakujúcimi staršie názory tohto autora, že vlastne celé staré Sandecko a Novotársko patrilo pôvodne k Uhorsku.

²⁴ Len pre porovnanie niektoré z dobových piastovských kniežat by boli bývali spokojné i s takýmto územím. Pozri mapy rozdelenia Poľska na jednotlivé údelý počas 13. storočia. S. SZCZUR: *Historia Polski : Średniowiecze*. Kraków 2002, s. 265, 276, 296, 315, 321.

²⁵ Pozri heslo *Morgengabe*. W. OGRIS: *Morgengabe*, in: *Lexikon des Mittelalters*, vol. 6, ed. kol. München 1992, st. 837–838.

²⁶ Gy. GYÖRFFY: *King Saint Stephen of Hungary*, trans. P. Doherty. New York 1994, s. 140, chápe Bezrim (Veszprém) ako hrad kráľovnej Gizely.

²⁷ B. VARSÍK: *Zo slovenského stredoveku : Výber historických štúdií a článkov z rokov 1946–1968*. Bratislava 1972, s. 212, 249, 264–265, 268–273, atď.

z nich akákoľvek, dnes už môžeme bližšie rozumiť tomuto dokumentu v zmysle istej formy kompenzácie, ktorou chcel Boleslav V. manželke vynahradiť všetko, čo po roku 1241 jej otec Belo IV. investoval do toho, aby sa Boleslav stal Boleslavom V., krakovským a sandomierskym kniežaťom (vojenská i finančná pomoc, slávne veno svätej Kunigundy).²⁸ Prečo práve Sandecko? Prichodí nám zvažiť aj možnosť, že Belo IV. si takýmto spôsobom chcel od svojho zaťa poistiť vernosť, ktorá, mimochodom, bola neustále spochybňovaná aktívnou zahraničnou politikou Přemysla Otakara II., jeho hlavného soka v boji o babenberské dedičstvo²⁹

V súvislosti so Spišom je tiež zaujímavé uvažovať o nie celkom jasnom územnom vymedzení Sandeckej zeme v darovacej listine. Čo vlastne daroval Boleslav svojej manželke? Odpoveď čiastočne sformuloval M. Barański. Na jednej strane je to jedna z najhustejšie osídlených kotlín vtedajšieho Malopoľska. No na strane druhej zo samotného geografického charakteru Sandeckej kotliny, ako aj z kontextu listiny samotnej je jasné, že toto územie bolo od ostatného Malopoľska izolované pohoriami pokrytými lesnými porastmi. V tejto do seba uzavretej geopolitickej jednotke ťažko predpokladať exteritoriálny príviesok v podobe osady Podolínek. Hranice Sandecka smerom na juh „ad metas Ungariae“ tvoril hustý les (pozoruhodné najmä vzhľadom na neskoršie! stále viac a viac upresňované hranice kláštora klarisiek v Starom Sączy, ako ich nachádzame v ďalšom listinnom materiáli, ale o tom nižšie).

Čo knieža darovalo svojej kňažnej? Jeho vlastníctvo, a tým aj Kunigundy, sa tu krylo s tým, čím disponoval správca pôvodného piastovského hradu – Podegrodzia, reprezentant moci kniežaťa na tomto území. Tým malo byť 12 osád, ktorými od roku 1268 kňažná aj skutočne disponovala.³⁰ Nebolo teda absolútne. Podolínek medzi nimi v roku 1268 absentuje. Na druhej strane je Podolínek zmienený pri vymedzení majetku komesa Jordana, syna komesa Arnolda, zakladateľov

rodu pánov z Hrhova. V roku 1256 mu Belo IV. daruje pozemky „inter indagines regni nostri et confinia Polonie“.³¹ Časová následnosť oboch donácií i ich teritoriálna kontinuita nás vedie k tomu, aby sme vyslovili tézu, že za nimi stojí génus a vôľa uhorského kráľa, ktorý si takto vybudoval cestu priamo do centra malopoľskej, a tým i poľskej štátnosti. Pripomeňme už len, že Jordan, Arnoldov syn, získal dané územie za diplomatické misie v Poľsku a na Kyjevskej Rusi.

Ako sme na základe výskumov M. Barańského naznačili, prvých desať rokov sa nová pani vo svojom panstve prakticky neangažovala.³² Oproti tomu jej osobné aktivity tu majú vzostupný charakter v čase po smrti blahoslavenej Salomey (10. novembra 1268)³³ a podľa všetkého súvisia s odkazom tejto prvej poľskej klarisky. Týmto bolo čo najviac rozšíriť duchovnosť svätého Františka a Kláry v Poľsku. V praktickej rovine, ktorej budúca svätica dobre rozumela, to znamenalo založenie ďalšieho kláštora klarisiek v Malopoľsku. Adeptke na svätosť bol už iste aj skôr jasný cieľ jej aktivít. Jasné však vôbec nebolo (ani po stránke právnej, ani po stránke materiálnej), ako ho realizovať. Pomocnú ruku jej v tom mohla podať len malopoľská cirkev, ktorá, ako sme spomenuli, najmenej od čias biskupa Vislava razila prouhorskuú politiku.³⁴ Donácia Sandecka v roku 1257 bola v každom prípade dobrým východiskom. Na druhej strane máme ešte jednu chýlostivú komplikáciu – na takéto aktivity bolo lepšie byť vdovou.

Kým knieža Boleslav Hanblivý opustil tento svet, prešlo ďalších 22 rokov. Kunigunda ich vyplnila, ako inak, neobyčajnou aktivitou, ktorá sa na zahraničnopolitickom poli niesla v znamení kontinuity predchádzajúcich stereotypov. Predovšetkým je vernou vykonávatelkou vôle svojho oslnivého otca, vďaka čomu Boleslav V. zostáva oddaným spojencom uhorského kráľa.³⁵ Od polovice šesťdesiatych rokov ďalej úzko spolupracuje aj s bratom, mladším kráľom Štefanom V., ktorý v ďalšom desaťročí preberá iniciatívu v tvorbe severnej a východnej politiky Arpádovcov. Prak-

²⁸ Pozri naše staršie práce M. HOMZA a S. SROKA: *Štúdie z dejín stredovekého Spiša*. Krakov 1998, s. 90.

²⁹ J. ŽEMLIČKA: *Století posledních Přemyslovců*. Praha 1986, s. 111–152.

³⁰ BARAŃSKI: *Dominium Sądeckie*, s. 77–85.

³¹ *CDSI 2*, s. 382–383.

³² Pozri argumentáciu M. Barańského, ktorý si všimol, že prvé vážnejšieho privilégium týkajúce sa tohto územia pochádza až z roku 1268. BARAŃSKI: *Dominium Sądeckie*, s. 80. Prihovárime sa za takúto logiku interpretácie aktivít svätej Kunigundy na juhu Malopoľska. Staršie súvislosti ako pred roku 1270 nezaznamenávame ani na Spiši.

³³ C. NIEZGODA (OFMConv.): *Biogostowiona Salomea Piastówna*. Kraków 1996, s. 131.

³⁴ *KDM 2*, s. 106. A to i napriek tomu, že práve aktuálny krakovský biskup Prandota, osobne prítomný pri donačnom akte Sandecka Kunigunde, prinajmenšom vo veci zaslania ostatkov svätého Stanislava do Prahy (roku 1253) na istý čas „podľahol“ čaru českej politiky.

³⁵ Písali sme o tom na inom mieste. Pozri HOMZA: K niektorým vzťahom, *passim*.

tickým dôsledkom tejto aktivity je výstavba Šarišského hradu, novej kráľovskej rezidencie na severovýchodnom pomedzí štátu.³⁶ (Nemôžeme tu vylúčiť vplyv staršej Kolomanovej skúsenosti s budovaním kráľovskej rezidencie na Spišskom hrade). Užšiu koordináciu severnej politiky Bela IV. ďalej dokladá skutočnosť, že v roku 1266 sa na uhorskom dvore zišli jeho dcéry Kunigunda, Jolanta a Konštancia a ich manželia.³⁷ Roku 1268 Štefan V. navštevuje svoju sestru a Boleslava V. v Krakove, kde, okrem iného, prejavuje záujem o relikvie svätého Stanislava, ako to nakoniec máme zachované v krakovských *Františkánskych análoch*.³⁸ Keďže podobný záujem o relikvie svätého Stanislava preukázal pár rokov pred ním aj Přemysl Otakar II., môžeme to kvalifikovať aj ako pokus o užšie vzájomné ideové, a tým i politické prepojenie, či oživenie starého spojenectva. Je známe, že Štefan V. sa nikdy nezmieril s porážkami, ktoré Arpádovcom uštedril Přemysl Otakar II. Rovnako sa nikdy nezmieril s kompromisnou politikou svojho otca voči tomuto panovníkovi (manželstvo Belovej vnučky Kunigundy-Kunhuty s Přemyslom Otakarom II.). V roku 1270 zomiera Belo IV. a zdá sa, že ambicióznemu synovi už nestojí nič v ceste realizovať „skromný cieľ“, eliminovať svojho príbuzného z veľkej politiky.³⁹ Skôr ako sa projekt naplno rozbehol, uhorský kráľ Štefan V. dňa 6. augusta roku 1272 umiera. Na uhorský trón nastupuje nedospelý Ladislav IV., ktorý neskôr získa nelichotivý titul Kumánsky. Uhorská krajina zažíva vnútorný otras. Na prvý pohľad by sa mohlo zdať, že nič nebude stáť Přemyslovi Otakarovi II. v ceste dovrieť úspechy. Vystrašení ríšski elektori však uprednostnia voľbu Rudolfa Habsburského. „Kráľ železný a zlatý“ oproti tomu definitívne rozbíja jednotu severných spojencov Uhorska, keď do svojho tábora roku 1273

na osobnom stretnutí v Opave získava Boleslava V. a s ním celé Malopoľsko.⁴⁰

Krakovskému a sandomierskemu kniežatstvu sa tridsať rokov prouhorskej politiky hádam zdalo aj dosť. Podmienky na zmenu kurzu boli priaznivé. Kontakty s uhorským kráľovským dvorom po smrti dvoch uhorských kráľov boli celkom prirodzene narušené. V Uhorsku samotnom vznikla navyše neprehľadná situácia boja o moc vzájomne súperiacich oligarchických gangov, v ktorej sa bolo viac ako ťažko zorientovať. No Boleslav nepatril k šťastným hráčom veľkej politiky. Pomocné oddiely, ktoré pravdepodobne vyslal na Moravské pole, Přemyslovi Otakarovi nepomohli.⁴¹ Výsledok bitky bol fatálny – český kráľ zahynul a jeho krajina sa prepadla do nestability a vnútorného chaosu. Bolo potrebné počkať ďalšie desaťročie, aby politika tohto veľkého panovníka priniesla nové ovocie v podaní Václava II. Ten sa stal, okrem iného i vďaka politike sandeckej pani Kunigundy a jej následníčky v úrade Grifiny (od roku 1289⁴²), dokonca i poľským kráľom. Oproti tomu od roku 1278 víťazný uhorský kráľ Ladislav IV. krok po kroku privádzal Uhorsko k vnútornému kolapsu. Malá, ale zrada Boleslava V. musela hlbšie narušiť jeho vzťah s tetou Kunigundou (pochopiteľne, ak vôbec voľajaký stihol vzniknúť). Mladosť, neschopnosť, ale aj prirodzená komplikovanosť severnej politiky uhorského štátu, znásobená množstvom potenciálnych subjektov, ktoré do nej vstupovali (vyššia šľachta, Nemci, Mongoli, katolícka i pravoslávna cirkev atď.), viedla k tomu, že pokračovateľ severovýchodnej politiky uhorského štátu sa najlepšie neorientoval v sieti spojenectiev, ktoré vytvorili jeho otec a starý otec. Nakoniec mal aj iné starosti. Veď od samého počiatku ani on, ani ľudia, ktorí zastupovali jeho autoritu počas neplnoletosti, nemohli mať pocit

³⁶ M. SLIVKA a A. VALLÁŠEK: *Hrady a hrádky na východnom Slovensku*. Košice 1991, s. 223.

³⁷ B. WŁODARSKI: *Polska i Ruś 1194–1340*. Warszawa 1966, s. 152.

³⁸ Rocznik franciszkański krakowski 1202–1288, ed. A. Bielowski, in: *MPH 4*, s. 49. Štefan V. a Boleslav V. si tu nad Svätým Krížom prisľúbili mier a priateľstvo. Azda práve pri tejto príležitosti, ktorá nepochybne znamenala ešte hlbšie utuženie vzťahov medzi súrodencami a strategickými spojencami, bola pod hradom Veľký Šariš započatá stavba väčšieho kostola zasväteného svätej Kunigunde (Bavorskej), patrónke budúcej arpádovskej svätece. Dnes sa z neho zachovalo len nedokončené presbytérium (najsťôr skorá smrť Štefana V. zabránila dokončeniu tohto objektu), ktoré slúži ako kaplnka na miestnom cintoríne. V. MENCL: Šariš v dejinách gotickej architektúry, in: *Vlastivedný časopis*, roč. 1, 1967, s. 13. Autor jeho vznik nesprávne datuje do druhej štvrtiny 13. storočia.

³⁹ Štefan V. skutočne veľmi umne nadviazal na otcovu politiku, keď dokázal pokračovať v jeho koncepte silného severného spojenca Uhorska vo vojne proti Čechom i Tatárom (Mongolom). Pozri J. DĄBROWSKI: *Z czasów Łokietka : Studya nad stosunkami polsko-węgierskimi w XIV w., część 1*, Kraków 1916, s. 4.

⁴⁰ SZCZUR: *Historia Polski*, s. 267. Oproti tomu iný názor prezentuje DĄBROWSKI: *Z czasów Łokietka*, s. 5, domnieva sa, že prouhorsky orientovaná koalícia poľských kniežat na čele s Boleslavom Hanblivým zostala ešte v roku 1273 Uhorsku lojálna, čo má dokazovať jej spoločný postup proti kniežatstvu Vladislavovi Opolskému po potlačení domáceho povstania proti Boleslavovi V.

⁴¹ DĄBROWSKI: *Z czasów Łokietka*, s. 5.

⁴² KIRYK: *Sądecka pani*, s. 84.

bezpečia. Na chrbát mu dýchali ďalší kandidáti na uhorský trón a s nimi ďalšie záujmové skupiny v štáte a ich predstavy o tom, čo je pre Uhorsko dobré. Českú stranu najprv zastupoval Belo, obľúbený vnuk Bela IV., splodený z manželstva jeho dcéry Anny a Rastislava Černigovského. Už roku 1273 ho zavraždil Henrich z Kiseku (Kisecký, Güssing, Kószeg), neskôr slavónsky a chorvátsky bán.⁴³ I napriek snahe Rudolfa Habsburského získať si v Uhorsku jednotného a silného spojenca (vyjednávania s Jáchymom Pektarim a neskoršia ponuka sobáša pre mladšieho brata Ondreja s jeho dcérou Klemenciou) dochádza v krajine k triešteniu síl na dva proti sebe stojace tábory. Na ich čelo stavajú najvýznamnejšie šľachtické rody kráľovstva dvoch kráľovičov – Ladislava a Ondreja. Henrich z Kiseku presadzuje na uhorský trón mladšieho brata Ondreja. Neúspešne oblieha Budín s Ladislavom IV. Stojí ho to život.⁴⁴ Súčasťou protikráľovských komplotov by potom mali byť aj prvé povstania rytiera Rolanda na Spiši z rokov 1274 a 1277. Potom ako z politického kolbišťa záhadne zmizol kráľovič Ondrej,⁴⁵ v apríli roku 1278 sa objavuje nový protikandidát na uhorský trón. Dvanásťročný Ondrej Benátsky sa stáva slavónskym bánom. Dosadili ho tam páni z Kiseku a Baboničovci.⁴⁶ Bitka na Moravskom poli v lete toho istého roku konečne priniesla stabilizovanie vnútropolitckej situácie v Uhorsku. Mladý, hoci aj nehodný, v každom prípade korunovaný kráľ si na ďalšie desaťročie upevnil svoju pozíciu v krajine.

V decembri roku 1279 zomrel Boleslav V. Najvýznamnejším pojivom poľských kniežatstiev s Uhorskom zostala vdova Kunigunda, ktorá zároveň vystupovala ako vládca Sandecka, strategického územia na hraniciach s Uhorskom. Ako spojenec číslo dva sa potom črtá i po „zrade“ Boleslava V. sieradské knieža Leško Čierny,⁴⁷ zhodou okolností nástupca bezdetného Boleslava vo funkcii krakovského a sandomierskeho kniežata, manžel Grifiny, vnučky Bela IV. Ako je zrejmé z vývoja neskorších udalostí, Grifine bola vždy milšia jej sestra, česká kráľovná Kunigunda-Kunhuta ako nepodarený bratranec Ladislav IV. a impotentný manžel. No do hry vstupuje ešte ďalší dôsledok politiky Bela IV., Lev Danielovič, manžel Konštancie, Kunigundinej sestry, inak hlava haličských kniežat,⁴⁸ a Przemysl II. veľkopoľské knieža, dedič politiky strýka Boleslava Pobožného,⁴⁹ manžela ďalšej Kunigundinej sestry Jolanty (Jolany, Heleny).

Z uvedeného vyplýva, že smrť Štefana V. znamenala rozdvojenie severnej uhorskej politiky. Na jednej strane stála zmierlivá pročecká línia starého otca Bela IV. a na druhej konfrontačná antičecká línia jeho syna. Prvú po smrti reprezentovala ženská línia tejto politiky, dcéry a vnučky Bela IV. Podľa všetkého ju od roku 1279, resp. 1280 na vlastnú päť koordinovala Kunigunda. Tvorila ju linka troch sestier Kunigunda–Jolanta–Konštancia, všetky spomenuté princezné (no nielen ony) istú dobu pobudli v kláštore klarišiek v Starom Sączu, ako sme o tom informovaní zo *Života svätej Kunigundy*.⁵⁰ Ich faktický vplyv

⁴³ Podrobnosti pozri Szűcs: *Az utolsó Árpádok*, s. 288. Fr. V. SASINEK: *Dejiny kráľovstva uhorského*, vol. 1. Banská Bystrica 1869, s. 339–340. Gy. KRISTÓ: *Die Arpaden Dynastie : Die Geschichte Ungarns von 895 bis 1301*, trans. I. Hansel. Budapest 1993, s. 241. ŽEMLIČKA: *Století posledních Přemyslovců*, s. 123.

⁴⁴ Pri nepokojoch v krajine, ktoré vypukli v roku 1274, páni z Kiseku a Gutkeledovci vysunuli ako svojho kandidáta na uhorský trón Ondreja, brata Ladislava IV. Szűcs: *Az utolsó Árpádok*, s. 286. SASINEK: *Dejiny kráľovstva uhorského* 1, s. 236 a 342.

⁴⁵ Podľa všetkého bol vyhlásený za mŕtveho. V skutočnosti sa mohol schovávať v Poľsku a tešiť sa tu tichej podpore svojej tety a všetkých s ňou spriaznených síl. Takto SASINEK: *Dejiny kráľovstva uhorského* 1, s. 344–345. Okolnosti okolo Ondrejovho pobytu v Poľsku popisuje *Život svätej Kunigundy* KĘTRZYŃSKI: *Vita et miracula sanctae Kingae*, s. 704–705.

⁴⁶ Pozri Szűcs: *Az utolsó Árpádok*, s. 297.

⁴⁷ DĄBROWSKI: *Z czasów Łokietka*, s. 5, zvažuje, či sa v tábore Přemysla Otakara II. v roku 1278 nenachádzalo tiež toto knieža. Ako možný dôvod uvádza, že v prvých rokoch po smrti Boleslava V. Hanblivého nepočujeme nič o jeho vzťahoch s Ladislavom IV.

⁴⁸ V. T. PAŠUTO: *Očerki po istorii galicko-volymskoj Rusi*. Moskva 1950, *passim*.

⁴⁹ Przemysl II. mal dcéru, ktorá dostala meno Kunigunda, nepochybne podľa Kunigundy krakovskej a starosączskej. Táto sa stala manželkou Boleslava II. Semovitoviča z Plocka, ktorý patril k nádejným kandidátom na krakovský kniežací stolec po smrti Leška Čierneho. Jeho kandidatúru okrem Przemysla II. podporoval aj Lev Danielovič (PAŠUTO: *Očerki po istorii*, s. 301) a krakovský biskup Pavol z Przemankowa (T. NOWAKOWSKI: *Małopolska elita władzy wobec rywalizacji o tron krakowski w latach 1288–1306*. Bydgoszcz 1992, s. 18–19) a Vladislav Lokietok (SZCZUR: *Historia Polski*, s. 319–320).

⁵⁰ O pobytoch sestier a neterí Kunigundy v kláštore pozri KĘTRZYŃSKI: *Vita et miracula sanctae Kingae*, s. 699: sestra Jolanta; s. 716: sestra Konštancia; s. 728: neter Grifina, manželka Leška Čierneho a taktiež pri jej lôžku, keď umierala; s. 709: Anna, dcéra Jolanty a Boleslava Pobožného. No a nakoniec sa uvažuje i o tom, že v kláštore pôsobila i Svätoslava, dcéra Konštancie a Leva Danieloviča. Pozri NIEZGODA: *Błogosławiona Salomea*, s. 223. Zaujímavý je aj vzťah ďalšej Jolantinej dcéry Hedvigny, manželky Vladislava Lokietka, zjednotiteľa Poľska, ktorá v *Živote svätej Kunigundy* vystupuje ako jeden zo svedkov jej panenského života. Pozri KĘTRZYŃSKI: *Vita et miracula sanctae Kingae*, s. 723. Netreba tu však zabúdať na to, že *život* bol napísaný až v dvadsiatych rokoch 14. storočia, ani nato, že prechod Ladislava Lokietka do tábora negatívne nakloneného Kunigunde možno datovať len dva roky pred jej smrťou.

pokrýval značnú časť Malopoľska, Veľkopoľsko a Haličsko. S touto hlavnou líniou viac-menej korešpondovala druhá línia vnučiek Bela IV. tvorená prepojením Kunigunda-Kunhuta a Grifina, dcéry Anny a Rastislava Černigovského; Hedviga a Anna, dcéry Jolanty a Boleslava Pobožného; no a nakoniec podľa všetkého i Svätoslava, dcéra Konštancie a Leva Haličského. Obidve sa spájali v Sandeckom domíniu Kunigundy, alebo ešte presnejšie v jej kláštore klarisiek v Starom Sączy, ktoré sa stalo v rokoch osemdesiatych 13. storočia vážnym interakčným centrom, v ktorom sa rodili zahraničnopolitické koncepty dám z arpádovskej krvi. Na druhej strane potom stála línia právoplatného mladého dediča uhorského trónu Ladislava IV. a jeho ľudí, ktorá sa niesla v konfrontačnom štefanovskom duchu. Z prameňov nie je celkom jasné, v ktorom roku sa naplno dokonalo rozštiepenie uhorskej zahraničnej politiky. Iste, uhorský kráľ, no najmä jeho dospelejšie okolie dvoranov ťažko niesli už opavské stretnutie z roku 1273, v ktorom sa Boleslav V. Hanblivý začal prikláňať na českú stranu. Ešte ťažšie bolo zniesť otvorenú pročeskú politiku Boleslava Pobožného. Do jesene v roku 1277 nebolo ešte rozhodnuté, aká politická orientácia uhorského dvora preváži.⁵¹ Najmä počas prechodnej stabilizácie Uhorska v rokoch 1275 a 1276 azda teta svojho synovca ešte na chvíľu dokázala presvedčiť o tom, že dobre reprezentuje uhorské záujmy za hranicami uhorského štátu. Jednoznačný posun Ladislava do Rudolfovho tábora na jeseň v roku 1277 znamenal definitívne pochovanie nádejí na zmier.

Premeňme si to na drobné. Čo sa dialo na Spiši a v jeho bezprostrednom okolí v desaťročí po smrti Bela IV.? Už 10. augusta 1270 potvrdzuje Štefan V. opatrenie Michala, spišského a zvolenského župana, ktorým vrátil spišskému prepoštovi jedno poplužie lesnatej zeme, ktoré pôvodne daroval Belo IV. na žiadosť svojej dcéry Kunigundy, krakovskej a sandomierskej kňažnej, servientom Blažejovi a Marcelovi.* V ten istý deň na žiadosť svojej sestry Kunigundy daroval ten istý kráľ tým istým servientom dve poplužia zo zeme Pokoj na Spiši s tým, že do držby ich mal uviesť ten istý župan Michal.⁵² Listina potvrdzuje

úzku a jasnú koordináciu politiky súrodencov. Zároveň upozorňuje, že k harmonizácii politických názorov na uhorskom dvore významne prispievajú cirkevné autority.

25. augusta 1271 Štefan V. vstúpil do spišských dejín udelením kolektívneho privilégia pre spišských Sasov.⁵³ Zdá sa, že toto privilégium sa nestretlo s veľkým pochopením u ostatnej privilegovanej pospolitosti Spiša. Staršia prax malých krokov, ktorými sa spišskí Sasi postupne presadzovali v rámci už jestvujúcej politicko-správnej štruktúry starého Spiša, stratila zmysel. Štefan potreboval pre svoju aktívnu zahraničnú politiku oddaných vojakov. Nemci mu ich vedeli nielen ponúknuť (stavali viac vojakov ako tradičná vojenská organizácia Spiša – kopijníci),⁵⁴ ale ich spoľahlivosť bola preverená praxou (privilégium osobitne zdôrazňuje ich vojenské zásluhy). Oproti domácej šľachte, ktorej *Zlatá bula* Ondreja II. umožňovala rozsiahle právomoci (vrátane práva na odpor – *ius resistendi* – proti samotnému panovníkovi), mali sa odteraz uhorskí kráľi na Spiši spoliehať najmä na lojalitu spišských Sasov. Vznikla tak zaujímavá situácia: novou oporou kráľovskej moci na Spiši sa stali spišskí Sasi so svojím grófom. Význam tradičných oficiálnych ustanovizní (župan, podžupan a stoličné zhromaždenie šľachty, kopijníci, systém služobníckych osád) bol spochybnený. Kráľovský úrad Štefana V. navonok zjemňoval vzniknuté napätie. Smrťou kráľa 6. augusta 1272 začalo nepríjemne gradovať.

Štefan V. ešte i inak zamiešal karty dejín Spiša. V roku 1272, ešte pred svojou smrťou, daroval komesovi Polanovi z rodu pánov z Veľkej Lomnice a Brezovice (Berzeviciovci, Berzeviczy) les od hraníc Kežmarku na pravej strane Popradu od vrchu Hoľa (Galeas), ktorý bol hranicou Kežmarku, až po bránu konfínia Poľska na rieke Poprad.⁵⁵ Práve týmto krokom vytvoril konkurečnú atmosféru medzi rodom pánov z Veľkej Lomnice a rodom pánov z Hrhova (Gergejovci, Görgey). Druhý spomenutý rod už v roku 1256 od Bela IV. dostal les „po oboch stranách rieky Poprad a medzi zásekmi nášho kráľovstva a konfíniom Poľska“ („ab utraque parte fluvii Paprad inter indagines regni nostri et confinia Poloniae“).⁵⁶ Táto konku-

⁵¹ Spojenectvo s Rudolfom Habsburským deklaroval Ladislav IV. až po svojom vyhlásení za plnoletého 11. novembra 1277. Pozri Szűcs: *Az utolsó Árpádok*, s. 297.

* Pozri tu príspevok Vladimíra Rábika „Marcelov hrad na Spiši a okolnosti jeho držby v stredoveku“.

⁵² Pozri poznámku č. 8.

⁵³ Juck: *Výsady miest a mestečiek* 1, s. 55–56.

⁵⁴ *Tamže*, s. 55: „...quingenta viris armatis lanceatis“, a to na výpravy tak doma, ako za hranicami kráľovstva.

⁵⁵ I. BORSA a I. SZENTPÉTERY (ed.): *Regesta regum stirpis Arpadianae criticodiplomatica* (ďalej BORSA: RA), vol. 2, 2–3. Budapest 1961, nr. 2154 a 2155.

⁵⁶ *CDSI* 2, s. 382–383.

rencia už skoro, možno už v roku 1274, prerástla do vzájomnej nevráživosti. Oba najvýznamnejšie spišské rody stoja proti sebe počas riešenia územného sporu medzi Mutimírom a Sasmi zo Spišského Podhradia.⁵⁷ Rikolf a Polan (páni z Veľkej Lomnice) stoja na strane prepošta, kým budúci páni z Hrhova na čele s grófom Arnoldom stoja na strane Sasov. Páni z Veľkej Lomnice prinajmenšom v druhom povstaní spišského župana Rolanda z roku 1277 podporujú kráľovskú stranu, čo im prináša ďalšie dobrá na Spiši i v Toryskom dištrikte,⁵⁸ na pomedzí Spiša a Šariša. No najmä rozhodujúce postavenie uprostred spišskej šľachty aj v čase panovania nasledovníkov Ladislava IV. Ondreja III. a Karola Róberta z Anjou. Vráťme sa ale k prvému povstaniu spišského župana Rolanda. Nepokladáme za náhodné, že vypuklo po vyššie spomenutom sneme spišskej šľachty, ktorý mal vyriešiť neustále sa stupňujúce územné nároky spišských Sasov. Za jeho hlavný motív preto pokladáme antinemecké nálady Spišiakov. Druhým, vlastným motívom, ktorý neskôr dokonca priviedol do konfliktu i magistrov Rikolfa a Polana s rytierom-županom Rolandom, musel byť antikráľovský osten, ktorým sa spišský župan priradil k ďalším protiladislavovským povstalcov, ktorí približne v tom istom čase oblahli kráľa v Budíne, ako sme to opísali vyššie.

Po smrti Štefana V., ale určite pred rokom 1280 Kunigunda po prvý raz obdarovala svojho rytiera Henricha škultétstvom v Podolínci.⁵⁹ Niekedy v tomto období pravdepodobne dostáva škol-

tétstvo v Hniezdom na Spiši i ďalší z rytierov Kunigundy Miroslav.⁶⁰ Aktivizovanie sa Kunigundy v uhorskej časti jej domínia naznačuje, že Kunigunda si naplno uvedomila situáciu, v ktorej sa po smrti brata ocitla. Odteraz sa mohla pri svojich domácich aktivitách spoliehať len na seba a na svojich ľudí.

Necelý polrok po smrti otca, dňa 19. decembra 1273, Ladislav IV. dáva románskym Vlachom z „Latina villa de Scepes“ rovnaké privilégia ako jeho otec spišským Sasom. Okrem toho ich vyníma z jurisdikcie spišského prepošta a podriaďuje priamo Ostrihorskému arcibiskupstvu.⁶¹ Príchodzie etniká tak na Spiši získavajú významnejšie postavenie ako domáci politický národ, uhorská šľachta. Zdá sa, že podobný náhľad na veci malo i Spišské prepoštstvo s kapitulou, u ktorých sa s veľkým pochopením nemohla stretnúť cirkevná autonómia spišských Vlachov, ani neustále sa zväčšujúce územné nároky komunity spišských Sasov.⁶²

Reakciou na takýto priebeh udalostí bola snaha o upevnenie pozícií domácej šľachty, ktorá sa azda zrkadlí aj v donácii, ktorou po 15. júni 1274 spišský župan Roland dáva do vlastníctva bratom Dominikovi a Tomášovi, ako aj dvom synom Dominika Kazimírovi a Ladislavovi dve poplužia zeme.⁶³

Neúnosné napätie medzi cirkevnou autoritou Spiša (zastúpenej aj vyššie spomenutými Rikolfom a Polanom) a Sasmi (zastúpenej aj zmienným Arnoldom) sa odzrkadľuje i v tom, že ešte 23. júla 1274 sa začal riešiť územný spor medzi

⁵⁷ BORSÁ: RA, nr. 2518. Takto interpretoval listinu už H. RUCIŇSKI: *Provincia saska na Spiszu do 1412 roku*. Białystok 1983, s. 279.

⁵⁸ Pozri prehľad osídľovacích aktivít rodiny pánov z Brezovice RUCIŇSKI: *Provincia saska*, s. 280. Pozri tiež J. BEŇKO: *Osídlenie severného Slovenska*. Košice 1985, s. 149, 152–153 TENŽE: Dedinská kolonizácia Horného Spiša na nemeckom práve (do polovice 14. storočia), in: *Vlastivedný zborník Spiš*, vol. 3–4. Košice 1973, s. 43. TENŽE: Osídlenie severného Spiša do polovice 14. storočia, in: *Historické štúdie*, roč. 15, 1970, s. 173–174 a 186. B. VARSÍK: *Osídlenie Košickej kotliny*, vol. 3. Bratislava 1977, s. 197 a i. E. PAVLÍK: Poľské vplyvy a Spišská Magura, in: *Vlastivedný zborník Spiš*, vol. 2. Košice 1968, s. 112–113. TENŽE: Zamagurskí zemepáni, in: *Vlastivedný zborník Spiš*, vol. 1. Košice 1967, s. 37–38. Taktiež staršia práca ZACHOROWSKI: Węgierskie i polskie osadnictwo Spizu, s. 218–221.

⁵⁹ S teóriou, že škultét Henrich vstúpil na scénu dejín až v sedemdesiatych rokoch 13. storočia v súvislosti s plánmi kňažnej Kunigundy na uhorskom predpolí Karpát prišiel J. BEŇKO: Problém pravosti podolíneckej listiny z roku 1244, in: SA, roč. 1, 1968, s. 324–326.

⁶⁰ S. Zachorowski vidí v tomto rode počiatok Lubowlitovcov a odvádza ich od Lubovne, načo mu chýba priamy doklad. Pozri ZACHOROWSKI: Węgierskie i polskie osadnictwo Spizu, s. 254–258. BARAŇSKI: *Dominium Sąddeckie*, s. 40 uvažuje, že Hniezdné vzniklo vďaka iniciatíve rodiny rytiera Miroslava v rámci kolonizačnej akcie na malopoľsko-uhorskom pomedzí, ktorá mala začať po roku 1257, keď Kunigunda dostala Sandecko. Takto si ale sám odporuje, lebo inak správne prijíma, že vlastnú politiku v Sandecku začala krakovská kňažná až po roku 1268. Oproti tomu BEŇKO: Problém pravosti, s. 325 sa domnieva, že sa tak stalo až po roku 1272, najskôr v súvislosti s nepokojmi na Spiši a na základe ďalšieho pramenného materiálu dokazuje, že spomínaní familiári Kunigundy boli uhorského pôvodu (s. 325, pozn. 87). Ako sme už niekoľkokrát upozorňovali, náš názor sa približuje k názoru J. Beňka. Na rozdiel od neho si ale dnes nemyslíme, že rozhodujúce pre to, aby Kunigunda ovládla Podolíneč s okolím, bolo vojenské vystúpenie Rolanda v roku 1274, ale situácia, ktorá vznikla tým, že Belo IV. dal svojej dcére ako súčasť jej vena územia na uhorskej strane Karpát. Tak či onak, v plnej miere toto územie začala využívať v súlade s logikou celej jej hospodársko-politickej akcie v Sandecku od konca rokov šesťdesiatych 13. storočia. V danom čase tu však už narazila na aktivity pánov z Hrhova, s ktorými logicky musela nájsť *modus vivendi*.

⁶¹ CDH V, 2, s. 127–129. JUCK: *Výsady miest a mestečiek* 1, s. 58–59, č. 47.

⁶² Genézu i rastúci apetít územných nárokov Sasov na Spiši pozri vo fundamentálnej práci RUCIŇSKI: *Provincia saska, passim*.

⁶³ CDH V, 2, s. 176.

spišským prepoštom Mutimírom a Sasmi zo Spišského Podhradia.⁶⁴ S cieľom vyriešiť ho spišský župan Roland zvoláva na poradu všetkých reprezentantov politickej moci na Spiši. Zdá sa, že práve na tomto sneme spišskej šľachty pretekla posledná kvapka v pohári trpezlivosti. Po ňom časť spišskej šľachty pod vedením Rolanda povstala proti novým poriadkom.

Niekedy po 23. júli roku 1274 začalo povstanie spišského župana, rytiera Rolanda,⁶⁵ ktoré sa obvykle vykladá v súvislosti s prejavmi feudálnej anarchie, či zápasu oligarchov o moc po smrti kráľa.⁶⁶ Podľa všetkého má aj iné príčiny. Ako sme naznačili, rytier Roland sa pri povstaní mal postaviť na stranu Henricha Veľkého z Kiseku, ktorý uprednostňoval na uhorský trón princa Ondreja, brata Ladislava IV.⁶⁷ Ozbrojená aktivita časti Spišiakov mohla mať za cieľ tiež upozorniť kráľa na neúnosnosť novej situácie na Spiši.⁶⁸ Ako každá hraničná situácia i táto rozštiepila verejnú mienku na dva protichodné tábory. Takto ale dala neobyčajnú šancu presadiť sa staronovým (Rikolf a Polan) i novým silám i v rámci spišskej politickej štruktúry: komes Batiz,⁶⁹ spišskí Sasi a spišskí Vlasi. Oproti tomu nič nepočuť pri prvom povstaní Rolanda o pánoch z Hrhova, ktorí si i napriek tomu, že zastupovali záujmy spišských Sasov, k ozbrojenému vystúpeniu zachovávali zdržanlivý, skôr vyčkávací postoj.⁷⁰ Úlohy vyjednávača v konflikte sa chopil spišský prepoš Mutimír (1264–1281) a krakovská a sandomierska kňažná Kunigunda. Spojenie Mutimír, kráľ, Kunigunda už bolo overené predchádzajúcou praxou.⁷¹ Navyše Mutimír bol aj vychovávateľom mladého kráľa.⁷² Takto sa neprijemnú situáciu (obsadenie dvoch hlavných hradov Spiša – Spišského hradu a Marcelovho hradu – povstalcami a lokálne konflikty) v krátkom čase podarilo vyriešiť.

Kto sa proti komu búril na Spiši? Podľa všetkého predstaviteľa nižšej šľachty, ktorí sa cítili byť ohrození nárastom moci Sasov a Vlachov-La-

tinov, ako i vôbec „cudzincov“ v krajine. Vzrast ich moci pociťovali na svoj úkor. Viac informovaní členovia vedenia povstania, rytier-župan Roland začlenili tento boj do kontextu protiladislavovských vystúpení, ktoré sa odohrali v prvej polovici sedemdesiatych rokov 13. storočia po celej krajine. Na charakter povstania poukazuje donačná politika spišského župana Rolanda. Taktiež veľmi pestré zloženie deputátov na stoličný snem, ktoré zastupuje prakticky celé spektrum spišskej nobility. Listina ich menuje v tomto poradí: „abbate Scypusiensi, Rycolpho et Polono nobilibus, Jaan, Zador, Fyoch nobilibus, Wytk, Ponit, Tyburcio, Jordano filiis iobagionum, Arnoldo comite Saxonum, Goblino quondam comite Sclauorum, Arnoldo filio Detrici comitis, Cunch de Gurgev, Hannus villici de Leucha, Heyn, Landwardo civibus de Leucha, Myculith Gallico et aliis Teutonicis et Hungarys...“⁷³ Antagonistické postavenie pánov z Brezovice a Arnolda, komesa spišských Sasov, sme už komentovali. Okrem spišskoštiavnického opáta potom ďalšiu vysokú nobilitu Spiša zastupujú Ján, Zádor a Fioch (Jaan, Zaador a Fyoch), ako i komes Slovákov Goblinus a komes Arnold, syn Detrika. Nižšia šľachta Spiša je zastúpená synmi jobagiónov: Vitk, Ponit a Tiburcius (Witk, Ponit, Tyburcius). K nižšej šľachte pravdepodobne prináležali Kunč (Cunch) z Hrhova a Mikulič z Haličska (Myculith Gallico). Patriciát Levoče zastupujú richtár Hanus, ako i Hajn a Landvard (Hannus, Heyn, Landwardo). Napätie viedlo i po línii etnickej. Dokazuje to, že okrem komesa Sasov a nemeckých mešťanov Levoče majú na sneme zastúpenie komes Slovákov Goblinus a Mikulič z Haličska. Listina stavia jednotlivých zástupcov spišskej spoločnosti proti sebe termínmi „...a iní Nemci a Uhri“ („...et aliis Teutonicis et Hungarys“). Pod termínom Uhri ale rozumieme všetkých tých, ktorí sa pokladali za politický uhorský národ. Samotný charakter problému, ktorý mal byť riešený, spor spišského

⁶⁴ BORSA: RA, nr. 2518.

⁶⁵ J. HRADSKÝ (ed.): *Initia progressus ac praesens status Capituli ad sanctum Martinum E. C. de Monte Scepusio olim collegiati...* (ďalej *Initia*) Szepesváralja 1901, s. 282–283. SCHMAUK: *Supplementum 2*, s. 12. BORSA: RA 2, 2–3, nr. 2596.

⁶⁶ BEŇKO: *Problém pravosti*, s. 325.

⁶⁷ RUCIŇSKI: *Prowincja saska*, s. 279 sa domnieva, že išlo o neskoršieho Ondreja III. Benátskeho. Nároky tohto na uhorský trón začali až po roku 1278.

⁶⁸ S prihliadnutím na celokrajinské súvislosti Szűcs: *Az utolsó Árpádok*, s. 287–288.

⁶⁹ Svedčí o tom až 9 listín, v ktorých kráľ Ladislav IV. tým či oným spôsobom dopomohol tomuto rodu v napätých rokoch sedemdesiatych a osemdesiatych 13. storočia položiť pevné základy ich budúcej domény. Pozri registry B. IVÁNYI: *A Márkusfalvi Máriássy család levéltára : 1243–1803*, in: *Közlemények Szepes vármegye multjából : A szepesmegyei történelmi társulat közlönye*. Lőcse 1917, s. 16–18.

⁷⁰ Páni z Hrhova, a najmä komes Eliáš majú ku kráľovskej moci reprezentovanej Ladislavom IV. veľmi rezervovaný postoj. Nebojovali za jeho záujmy, ale požíčovali mu peniaze a platili z donácií, ktoré od neho dostali, poplatky. Pozri napríklad CDH V, 3, s. 116–117.

⁷¹ Pozri vyššie citovanú listinu pre Blažeja a Marcela z augusta 1270 v pozn. č. 8.

⁷² WAGNER: *Analecta Scepusii 3*, s. 9–12.

⁷³ BORSA: RA, nr. 2518.

prepošta so Sasmi zo Spišského Podhradia, potom napovedá, že šľachtu Spiša skutočne delil na dva proti sebe stojace tábory najmä jej postoj k Nemcom. Zo župana Rolanda, arbitra sporu, sa v povstaní stal obranca „natio Hungarica“ na Spiši. I napriek spomenutému si dovoľujeme tvrdiť, že povstanie z roku 1274 na Spiši skôr pripomínalo manévre ako reálnu hrozbu kráľovstvu. Pravdou asi bude, že niekoľko ľudí padlo, že bol zabratý Spišský i Marcelov hrad, i to, že poriadok na Spiši nakoniec nastolil komes Batiz (Botyz, Bootyz). Nie sme si istí, či sa do potláčania povstania zaangažovali aj páni Rikolf a Polan z Veľkej Lomnice. Istotne bojovali na strane kráľa o tri roky neskôr. V každom prípade sa však s prvým povstaním Rolanda vysporiadali sami Spišiaci.

S cieľom urovnať napätia na Spiši prichádza z poverenia kráľa, či skôr mocných okolo neho, Mojžiš, (Mojs, Moys), taverník Alžbety (Izabely), manželky kráľa, muž blízky politike dvora.⁷⁴ V posledných mesiacoch roku 1274 a v prvých mesiacoch roku 1275 zaujíma post spišského župana. Ako dokazuje listinný materiál, už v apríli roku 1275 na základe príhovoru tohto Mojžiša, spišského župana a kráľovného taverníka, daruje kráľ spomenutému Batizovi, synovi komesa Marka, spišské dediny *Zalouk* a *villa Mathey*, a to za jeho staršie služby, no najmä zato, že zakročil proti Rolandovi búriacemu sa proti kráľovi, obliehal ho na Spišskom hrade, prinútil ku kapitulácii, pričom sám bol zranený. Kompromis, ktorý Mojžiš vybavil, spočíval v tom, že hrad, a tým i úrad spišského župana na príhovor tety Kunigundy, „poľskej kňažnej“, sa mal vrátiť Rolandovi.⁷⁵ Bol to posledný ústupok, ktorý sa Kunigunde u Ladislava podarilo dosiahnuť. Na druhej strane uvedený dokument podčiarkuje jednoznačnú prepojenosť Kunigundy s rytierom-županom Rolandom, synom Marka. Ak sa angažovala v jeho veci, hájil na Spiši aj jej záujmy.

Ani táto operácia sa neobišla bez prostredníkov. 30. marca 1276⁷⁶ „viris discretis duobus

equiuoce nominatis Henrico Scik et Henrico dicto de sancto Ladslao“ dostávajú od Kunigundy v jej Sandecku obec Gołkowice, a to na nemeckom práve. Nepochybne ide o šľachticov z Uhorska, pričom najmenej jeden z nich pochádzal „de sancto Ladislao“, teda z dnešného Spišského Štvrtka. Na otázku, začo ich Kunigunda vlastne odmenila, odpovedá kontext predchádzajúcich udalostí. Za diplomatické služby vo vyššie opísaných udalostiach, resp. pri uhladzovaní jeho následkov.

Od roku 1275 do jesene roku 1277 sa situácia na Spiši prechodne stabilizuje, aby už v auguste roku 1277 prepukla do nového konfliktu. Scenár je identický. Rozbuškou bolo otvorené nepriateľstvo medzi Sasmi a prepozitúrou. Situáciu sa pokúša riešiť opäť spišský župan Roland, keď vymedzuje hranicu medzi vlastníctvom Sasov z Ruskinoviec a predstaviteľmi „Ecclesiae Sancti Martini.“⁷⁷ Otvorené prihlásenie sa Ladislava do pronemeckého tábora Rudolfa Habsburského na jeseň toho istého roku znamená koniec mieru na Spiši. Roland, syn Marka, sa znovu vzbúril. Povstanie tentoraz neskončilo len obsadením Spišského hradu, ale zasiahlo celý Spiš, vrátane strategického Gelnického banského okruhu, ďalej dosiahlo až k Tise a Bihorsku, ktoré ovládal príbuzný Roland Mikuláš z rodu Geregy.⁷⁸ I napriek tomuto prepojeniu sa nepodarilo lepšie koordinovať akcie povstalcov v rámci celého Uhorska (paralelné vystúpenia v Sedmohradsku a Zadunajsku), a tak došlo k fragmentarizácii síl povstalcov a ich postupnej eliminácii. Oslabenie povstalcov priniesol i nástup zimy. Angažovanie sa v potlačení povstania sa tentoraz stalo dejinnou príležitosťou pre rod pánov z Veľkej Lomnice. Ako odmenu im Ladislav IV., okrem iného, dal neskôr osadu Vlková (villa Farkasii), ktorú odobral príbuznému odbojného župana Rolanda a časť zeme Pokoj.⁷⁹ Je tiež pravdepodobné, že už pri potlačení tohto povstania uplatnil svoje schopnosti Juraj zo Solivaru.⁸⁰ Hlavným cieľom povstania, podobne ako v predchádzajúcom,

⁷⁴ CDH V, 2, s. 240. Pozri o ňom A. ZSOLDOS: Vznik Spišského komitátu, in: *K stredovekým dejinám Spiša*, s. 22.

⁷⁵ *Tamže*, s. 238–241, RA č. 2596) vstupoval do dejín Spiša už za života otca. Roku 1264 s jeho vedomím a azda aj z jeho iniciatívy Belo IV. vydáva listinu pre „comesa Botyza“, syna „comesa Marka“. Pozri CDH IV, 3, s. 186. BÁRDOSY: *Supplementum*, s. 98–105. IVÁNYI: A Márkusfalvi Máriássy család levéltára, s. 12–13. Pozri tiež našu poslednú štúdiu HOMZA: K niektorým vzťahom, s. 74–75, kde je ďalší komentár k tejto listine (prvého podľa mena známeho člena dynastie pánov z Batizoviec a Mariášoviec – slávnej rodiny Mariášovcov), ktorou Batiz a jeho rod získava na Spiši územie (les nazývaný Chetene) s rozsiahlymi privilégiami na ňom a povýšenie medzi vyššiu šľachtu kráľovstva. V literatúre sa jeho postup obyčajne charakterizuje ako ukážka kariéry šľachtica pôvodom z kopijníckej šľachty, ktorý za svoje povýšenie vďačil uhorsko-českým vojnám o babenbergovské dedičstvo. Popri pánoch z Brezovice a z Hrhova sa na Spiši vďaka jeho úspešnému postupu objavil ďalší mocenský faktor, ktorého význam sa mal prejaviť hneď v nasledujúcich desaťročiach.

⁷⁶ KDM 2, s. 138–139.

⁷⁷ CDH V, 2, s. 414–415. WAGNER: *Analecta Scopusii* 296, BÁRDOSY: *Supplementum*, s. 117.

⁷⁸ CDH V, 3, s. 274. BORSÁ: RA, nr. 3350 a 3351. Podrobný priebeh povstania pozri Szűcs: *Az utolsó Árpádok*, s. 296–297.

⁷⁹ BÁRDOSY: *Supplementum*, s. 117–119.

⁸⁰ CDH V, 3, s. 274. Pochybuje o tom RUCIŇSKI: *Prowincja saska*, s. 221, pozn. 76.

bolo spoločné vystúpenie spišskej šľachty proti privilegéiam cudzincov v krajine.⁸¹

Potlačenie povstania a celková stabilizácia Ladislavových pozícií na domácom poli mu umožnila už v roku 1278 úspešne sa angažovať na strane Rudolfa Habsburského v bitke na Moravskom poli. Je príznačné, že mladému kráľovi neprišiel na pomoc ani jeden z členov bývalej veľkej „severnej koalície“, ktorú systematicky budovali jeho otec a starý otec.⁸² Medzi dôstojníkmi kráľa podľa všetkého chýbali i páni z Hrhova. Zdá sa, že podobne ako Kunigunda a jej manžel Boleslav V. i oni si po smrti Štefana V. vedenie uhorskej zahraničnej politiky predstavovali inak. Naopak, zúčastnili sa jej na strane Ladislava IV. páni z Veľkej Lomnice Rikolf a Polan, Juraj zo Solivaru a ďalší. Víťazstvo habsburských a uhorských vojsk vo svojom dôsledku výrazne pozmenilo konšteláciu síl v Uhorsku. Kráľ a jeho ľudia si v krajine na istý čas, prinajmenšom na celé ďalšie desaťročie, upevnili pozície.

Neskoré leto a jeseň v roku 1278 tak bolo na Spiši bohaté pre všetkých podporovateľov kráľa. Ladislav IV. Kumánsky odmeňuje napríklad Arnolda, syna Arnolda, Ivana a Andreja, Arnolda a Pavla, synov Petra „de minori villa Thomasi“ (dnes Arnutovce?) z provincie Sclavorum (Slovenskej provincie), na Spiši štyrmi poplužiami zeme za vojenské služby, ktoré oni a ich predkovia poskytli Ladislavovi IV. a jeho starému otcovi Belovi IV. v boji proti českému kráľovi.⁸³ Po 14 rokoch, odkedy Belo IV. udelil privilegium komesovi Batizovi, to bolo na Spiši po prvý raz, keď kráľ odmenil svojich verných z uhorského politického národa. Akiste tým túžil aspoň trochu uvoľniť napätie, ktoré časom tlelo medzi starými a novými elitami Spiša a hrozilo kedykoľvek prepuknúť v ďalší otvorený výbuch.

Podobný charakter má podľa všetkého aj listina v prospech spišského prepošta Mutimíra z roku 1278, v ktorej potvrdzuje staršie privilegium

svojho starého otca Bela IV. na dediny Hejmut a Letanovce pre Spišské prepoštstvo.⁸⁴ Pravdepodobne to nebolo len zo sentimentu, ktorý kráľ mohol prechovávať k svojmu bývalému vychovávateľovi. Aj v tomto prípade šlo o poslednú podporu, ktorej sa tradičná spišská cirkevná ustanovizeň od Ladislava IV. dočkala. Vzhľadom na kontext s predchádzajúcim privilegiom možno predpokladať, že Mutimír zaujal k Ladislavovi kompromisnejšie stanovisko než Ladislavova teta Kunigunda a podľa všetkého pozitívne pôsobil na verejnú mienku Spišiakov. Po Mutimírovej smrti v roku 1281, no najmä po tom, čo bol v roku 1284 do úradu prepošta uvedený Jakub z Vlkovej (villa Farkassii, Farkasfalva), nastúpilo obdobie vzájomnej nevraživosti kapituly, prepoštstva a kráľa, ktoré vyvrcholilo vyplienením Spišskej kapituly Kumánmi Ladislava IV. v roku 1285.⁸⁵

Zaujímavo sa vyvíjala situácia s rodom pánov z Hrhova, ktorý je v danom období reprezentovaný najmä vzťahom Eliáša k Ladislavovi IV. Eliáš sa po prvý raz so svojimi bratmi zmieňuje už v listine z roku 1260,⁸⁶ ktorou Belo IV. konfirmuje a spresňuje donáciu pre ich otca Arnolda z roku 1256. V uvedenom období to bol už zrelý muž a podľa všetkého najvýznamnejšia autorita rodu a spišských Sasov zároveň.⁸⁷ V roku 1278 mu kráľ Ladislav IV. daruje za všetku vynaloženú vernosť voči jeho osobe, no najmä za verné služby jeho otcovi Štefanovi V. Spišský Hrhov. Na listine by nebolo nič zvláštne, keby z dediny Eliáš nemusel kráľovi platiť ročný poplatok v zlate.⁸⁸ Rod, ktorý sa tak veľmi zaslúžil o úspechy severnej a východnej zahraničnej politiky otca a starého otca, takéto počínanie aktuálneho uhorského kráľa musel vnímať prinajmenšom rozpačito. Ešte rozporupnejšie vyznieva táto informácia vo svetle skutočnosti, že danú usadlosť, azda niekdajšiu kráľovskú kúriu už *de facto* tento rod dlhší čas predtým vlastnil.⁸⁹ Bez významu nie je tiež fakt, že v listine nie sú spomínané zásluhy pánov z Hr-

⁸¹ Pritom nie inak tomu bolo i v Sedmohradsku, kde dokonca biskup Peter, ktorý chcel ovládnuť Sibiňské prepoštstvo a po potlačení povstania miestnych Sasov dokonca popravil ich vodcu Alarda. Pozri Szűcs: *Az utolsó Árpádok*, s. 288. Podobné etnicky motivované konflikty vypukli i v samotnom Sandecku a Malopoľsku po smrti Leška Čierneho. Pozri Kętrzyński: *Vita et miracula sanctae Kingae*, s. 717: „Post mortem autem Lesconis Theutonicis terram Sandecensem hostiliter occupantibus...“

⁸² Výnimku azda tvoril len Lev Danielovič. Pozri nižšie.

⁸³ *CDH V*, 2, s. 434–436. BÁRDOSSY: *Supplementum*, s. 122.

⁸⁴ *CDH V*, 2, s. 440–441.

⁸⁵ *CDH V*, 3, s. 306–307.

⁸⁶ *CDSI* 2, s. 457.

⁸⁷ V rokoch 1278–1282 bol grófom spišských Sasov. Pozri ZACHOROWSKI: *Węgierskie i polskie osadnictwo*, s. 228–229.

⁸⁸ *CDH V*, 2, s. 449–450. BÁRDOSSY: *Supplementum*, s. 119. WAGNER: *Analecta Scepusii*, s. 128.

⁸⁹ Len ťažko by sme inak rozumeli skutočnosti, že taký významný šľachtický rod severného Uhorska sa odvodzoval najmenej od roku 1260 od tejto usadlosti: „de Gyrgow“. *CDSI* 2, s. 457. K pobytu uhorského kráľa v Hrhove pozri HOMZA: *K niektorým vzťahom*, s. 71–72. Oproti tomu starší výklad B. VARSÍK: *Boli Tatári roku 1241 na Spiši*,

hova v bitke na Moravskom poli, ba ani pri potlačovaní Rolandovho povstania z roku 1277. Keďže listina nie je datovaná presnejšie, ale len rokom 1278, sú v zásade možné len dve vysvetlenia. Alebo bola listina vystavená ešte pred počiatkom konfliktu s českým kráľom, v tom prípade musela zapôsobiť na jej odberateľov kontraproduktívne; alebo po samotnej bitke. Prikláňame sa k druhej možnosti, podčiarkujúc najmä kompromisný charakter listiny. Takýto výklad zároveň naznačuje, že ak sa vojny proti Přemyslovi Otakarovi II. nezúčastnil gróf spišských Sasov, nezúčastnili sa jej ani samotní spišskí Sasi. Pozoruhodná je aj druhá informácia, ktorá nepriamo vyplýva z listiny. Spišskí Sasi podľa všetkého nevystúpili po potlačení druhého povstania Rolanda s konfrontačnou politikou, a to i napriek tomu, že ako jeden z cieľov povstania akiste figurovalo obmedzenie moci Sasov na Spiši a v Uhorsku. Kľúčom k pochopeniu týchto navonok rozporuplných tvrdení je samotná postava Eliáša, o ktorom však nižšie.

Diametrálne odlišnú dikciu má text kráľovskej listiny pre komesov Polana a Rikolfa, pánov z Veľkej Lomnice. Kráľ im ju daroval už v októbri 1278 za zásluhy v boji proti českému kráľovi a za to, že statočne bojovali za kráľa v boji proti Gergejovi, synovi Pavla a niekdajšiemu spišskému županovi Rolandovi, dediny Vlková a časť zeme Pokoj (Pokaj).⁹⁰ Je evidentné, že druhý najvýznamnejší rod Spiša stál s celou svojou silou počas rokov 1277 a 1278 na pozíciách kráľa Ladislava IV. Odlišný prístup kráľa potvrdzuje rôznosť politiky pánov z Veľkej Lomnice a pánov z Hrhova ku kráľovi.⁹¹

Listina má ešte jeden nie nepodstatný rozmer. Dve poplužia zo zeme Pokoj už osem rokov vlastnili Marcel a Blažej, niekdajší servienti kňažnej Kunigundy. Uvedenou donáciou mu dal kráľ suseda lojálneho kráľovskej autorite. Horšie obišli príbuzní Rolanda vo vlastníctve dediny Vlková, ktorú im zhabal.⁹² Zneprijemňovanie a spochybňovanie pozemkového vlastníctva jednotlivých šľachtických rodov na Spiši pochopiteľne nemohlo zostať bez

následkov. A to i napriek tomu, že kráľ a jeho blízki si viac ako dobre uvedomovali problematickosť svojho postupu, a preto touto delikátnou službou poveril svoju matku Alžbetu, ktorá sa v rokoch 1279–1280 stala nominálnou paňou Spiša.⁹³ Znamenalo to najmä dokončiť nepríjemnú revíziu jednotlivých majetkových fondov významnejších spišských vlastníkov pôdy. Charakteristický je tu výrok jednej z listín „po rôznom pustošení kráľovi neverných“ („post diversas et varias destructiones ... per infideles regni factas“).⁹⁴ Na druhej strane vážnosť autority staršej kráľovnej mohla a azda aj mala vyvažovať autoritu inej ženy v rodine Arpádovcov, Kunigundy. Podčiarknuť musíme ešte skutočnosť, že obe významné dámy sa poznali najmenej od šesťdesiatych rokov 13. storočia. Čo prirodzene ešte nič nehovorí o tom, aký bol ich vzájomný pomer.

Kto boli zmienení *infideles* a v akom vzťahu stáli k budúcej svätici? Na prvom mieste to bol sám Roland, syn Marka. Jeho príbuzní a verní (Gergej, syn Pavla, Dioníz atď.). Z vyššie citovanej listiny z roku 1275 vieme, že za Rolanda sa Kunigunda prihovarila u kráľa. Automaticky to ešte neznamená, že i v roku 1277 stála za druhým povstaním Rolanda. Niečo naznačuje jej domáca (aktívizácia na severnom Spiši) i zahraničná politika (účasť Boleslava V. v antihabsburskom tábore). O niečom hovorí i skutočnosť, že kráľ na príklade darovania časti zeme Pokoj Rikolfovi a Polanovi spochybňuje majetok familiárov Kunigundy.

Taktiež už dokážeme odpovedať na otázku: Kto najviac profitoval z nepokojov na Spiši? Nepochybne rodina pánov z Brezovice. Menovite obaja bratia Polan a Rikolf a ich synovia. Je jasné, že takýto postoj nezostal bez odozvy u druhej hlavnej rodiny Spiša, u pánov z Hrhova, ktorá hľadá oporu pre svoju politiku v kontexte aktívít ich bezprostrednej susedky, sandeckej pani Kunigundy. Obom išlo o viac ako veľa. Podľa toho, ako sa správali páni z Hrhova, správali sa spišskí Sasi, ktorých hovorcami a grófmi bývali

in: *Spišské mestá v stredoveku*, ed. R. Marsina, Košice 1974, s. 28, predpokladá, že ide o kráľovskú kúriu v Hrhove (maď. *Gergő*) v Turnianskom komitáte. Rozvoj domínia pánov z Hrhova sleduje aj staršia práca S. ZACHOROWSKI: *Węgierskie i polskie osadnictwo*, s. 228–231.

⁹⁰ *CDH V*, 2, s. 468–470. BÁRDOSY: *Supplementum*, s. 233–234. O vzniku a rozvoji domény pánov z Brezovice tiež ZACHOROWSKI: *Węgierskie i polskie osadnictwo*, s. 218–227.

⁹¹ Priebeh vzájomnej nevráživosti oboch rodov vyvrcholil v akte vraždy, ktorú vykonal magister Kokoš Gallus, Gawel z rodu pánov z Brezovice, na Chyderikovi (Thydrik, Friderik), synovi komesa Arnolda. Pozri H. RUCIŃSKI: U dramatycznych początków Czerwonego Klasztoru, in: *Prace Pienińskie*, 1995, tom 7, s. 17–21.

⁹² BEŇKO: *Osidlenie severného Slovenska*, s. 152. Z tejto dediny nakoniec pochádzal i neskorší spišský biskup Jakub, o ktorého sympatiách k Ladislavovi IV. nemožno hovoriť. Otázka je, či nie práve zhabanie majetku jeho príbuzným ho odcudzilo kráľovi?

⁹³ Citovaná listina *CDH V*, 2, s. 582. Pozri najnovšie komentáre ZSOLDOS: *Vznik Spišského komitátu*, s. 22. Staršie A. FEKETE NAGY: *A Szepesség területi és társadalmi kialakulása*. Budapest 1934, s. 304.

⁹⁴ *CDH V*, 2, s. 581.

mužskí členovia tejto dynastie viac ako často. V protipovstaleckom tábore sa ďalej ocitlo banské, a teda strategické mesto Gelnica. Vyplýva to jednak z dikcie listín, ktoré popisujú povstanie samé, jednak z neustále obnovovaných privilégií, ktoré tomuto mestu potvrdzuje Ladislav IV. osobne.⁹⁵ Zo Spiša ďalej kráľ povoláva šľachtu z vedľajších stolíc, najmä Šarišskej a Turdskej (Juraj zo Solivaru,⁹⁶ Tomáš „dictus Tholpa“,⁹⁷ magister Mikuláš, syn komesa Petra, syna Samsona z rodu Gerend).⁹⁸ To tiež znamená, že s postojmi Rolanda súhlasila väčšina spišskej šľachty – „populi de Scepes“, ako to terminologicky našlo svoje vyjadrenie v listinnom materiáli daného obdobia.⁹⁹ „Populi“ Spiša, až na výnimku pánov z Brezovice a pánov z Markušoviec, mohli byť ak už nie spojencami, tak určite sympatizantami Kunigundy. Takéto tvrdenie nakoniec potvrdzuje i skutočnosť, že Spišiaci proti kráľovi znovu povstali koncom osemdesiatych rokov 13. storočia, znova a po tretí raz obsadili Spišský hrad.¹⁰⁰ V každom prípade obdobie harmonických vzťahov kráľ, kňažná, spišský prepoš, vysoká a nízka šľachta na Spiši, ako ho nepriamo popisujú listiny spreď roku 1270, bolo nenávratne preč. Politika Ladislava IV. rozdelila na dva tábory nielen Spiš, ale prakticky celé Uhorsko. Do čela opozičných síl po celom Uhorsku povstávali ľudia z kráľovskej krvi. V prípade severného Uhorska sama Kunigunda.

Skúsme ešte raz, inak, popísať „frontovú“ líniu na Spiši. Župan Roland a jeho povstalci zastupovali tradície starého Uhorska, Uhorska kráľovského, patrimonialnej monarchie, jej inštitúcií a slobôd. Noví ľudia (okrem pánov z Brezovice) stáli na strane dynamických síl kráľovstva. Víťazstvo dynamických síl bolo zákonité. Nezaobišlo sa bez rôznych vrutov, akou bola napríklad politika pánov z Hrhova k Rolandovi (svoju úlohu tu mohla zohrať skúsenosť s radikálnym antisaským postupom uhorskej šľachty v Sedmohradsku). Nepochybne ho urýchlila nejasná vnútorná (zápas

o následníctvo po smrti Štefana V.) i zahranično-politická situácia (záverečná fáza zápasu o babenberské dedičstvo). Veľmi paradoxne do tohto zápasu vstupuje kňažná Kunigunda, ktorá v mene vlastných ekonomických a politických záujmov na hraniciach Uhorska a Malopoľska (vytvoríť materiálne podmienky pre založenie kláštora klarisiek) sa spočiatku stavia na stranu konzervatívnejších síl Uhorska, ktoré reprezentuje rytier Roland a jeho ľudia. Pritom doma, vo svojom Sandecku, sa sama stavia za sily progresívne. Jazyčkom na váhach je tu postoj rodu pánov z Hrhova, ktorých s krakovskou kňažnou spájali staré väzby z čias v diplomatických službách Bela IV. a Štefana V., ako i bezprostredné teritoriálne susedstvo.

Pokúsme sa teraz na základe daných informácií rekonštruovať motívy jednotlivých strán, ktoré viedli k vzniku aktuálnej situácie na Spiši, a rolu budúcej svätice v nich. Rokom 1268 začína Kunigunda samostatnú vnútornú politiku, ktorej hlavným cieľom je vybudovanie kláštora klarisiek v Sandecku. Prostriedky naň má poskytnúť rozsiahla hospodársko-politická akcia v tomto jej domíniu.¹⁰¹ Rok po smrti brata Štefana V., keď padli všetky nádeje na ďalšiu materiálnu pomoc z Uhorska, už celkom otvorene pracuje na posilnení svojej pozície na hraniciach medzi Malopoľskom a Uhorskom. Prejavuje sa to najmä v hospodárskom posilňovaní postavenia nového centra jej panstva – Starého Sączu,¹⁰² ktorý jej zásluhou získava niekedy okolo roku 1273 mestské privilégiá na základe magdeburského práva.¹⁰³ Na druhej strane práve začiatkom sedemdesiatych rokov 13. storočia sledujeme začiatok hlbšieho záujmu o jej („dedičné“ – pozri argumentáciu nižšie) majetky na uhorskej strane Karpát. Jej záujmy na severnom Spiši sú ekonomického charakteru a súvisia s posilnením a hospodárskym povznesením jej vlastného domínia, ktoré sa zasa malo stať akousi ekonomickou bázou pre zabezpečenie existencie

⁹⁵ V roku 1282 a 1290 Ladislav obnovuje a potvrdzuje Gelnici staršie privilégiá, ktoré dostala od jeho starého otca Bela IV. a otca Štefana V. *CDH V*, 3, s. 125–126 a 490–492.

⁹⁶ *CDH V*, 3, s. 274, 384, a i.

⁹⁷ *Tamže*, s. 409–412.

⁹⁸ *Tamže*, s. 457–460.

⁹⁹ *Tamže*, s. 458.

¹⁰⁰ *Tamže*, s. 457–460. V bojoch na kráľovskej strane sa tentokrát vyznamenal Magister Mikuláš z rodu Gerend, ktorého Ladislav IV. štedro citovanou listinou odmenil.

¹⁰¹ BARAŃSKI: *Dominium Sądeckie*, s. 233. Autor na základe dobrej znalosti poľských prameňov analyzuje proces a etapy rozvoja Sandeckého hradného okruhu až po „napoly samostatný štát Kunigundy a Grifiny“. Hospodársky rozkvet Sandecku počas vlády Kunigundy dokumentuje aj H. BARYCZ: *Historia Starego Sączu od czasów najdawniejszych do roku 1939*. Kraków 1979, s. 46–51.

¹⁰² BARAŃSKI: *Dominium Sądeckie*, s. 99.

¹⁰³ KIRYK: *Sądecka pani*, s. 80. Podrobnejšie BARYCZ: *Historia Starego Sączu*, s. 47–48. Podľa tohto autora už v roku 1278 starosandecké meštianstvo vstúpilo na trhy pozdĺž línie riek Dunajec a Visla na poľskom území.

kláštora klarisiiek. Smrť Štefana V. zároveň znamená, že kráľovská dcéra a krakovská kňažná musí začať robiť i aktívnu zahraničnú politiku. Využíva v nej staré dynastické väzby. Čez svoje sestry a netere sa kontaktuje s Veľkopoľskom, Českom, Haličskom, Chorvátskom a Slavónskom a Sieradským kniežatstvom. Otvorenou zostáva otázka jej vplyvu na okruh ľudí okolo mladšieho kráľoviča Ondreja (Roland sa mal nominálne búriť v jeho mene) v polovici rokov sedemdesiatych. Ďalej sa opiera o vyššiu šľachtu (spišský župan rytier Roland, prepošti Mutimír a Jakub). Zaujímavá je úloha jej familiárov (rytier Henrich škultét z Podolínce, Henrich zo Spišského Štvrtka, prípadne rytier Miroslav), ktorí sa nachádzali niekde uprostred spoločenského rebríčka. Posledná spomenutá skupina ľudí pritom ako odmenu za verné služby dostáva (ako precedens tu pôsobí udelenie pôdy Blažejovi a Marcelovi Belom IV. a neskôr jej znovupridelenie Štefanom V.) od krakovskej kňažnej majetky, a to po oboch stranách hranice. Ani v jednom dokumente nie je spomenuté, za aké služby svojich ľudí kňažná odmeňuje. Domnievame sa, že pôsobili ako jej osobní poslovnia pri koordinovaní jej diplomacie („viris discretis“). Čoraz viac upevňuje väzby s jedným z najvýznamnejších rodov Spiša, pánmí z Hrhova (pozri nižšie). Za pomoc v tomto programe získava Henrich Podolínce a Miroslav pravdepodobne Hniezdne. Takto sa dostávame k zásadnej otázke: Pokiaľ panstvo a vplyv uhorskej princeznej a krakovskej kňažnej v Uhorsku a na Spiši siahalo? Ak v polovici rokov sedemdesiatych ovplyvňovala až konanie pánov z Kiseku, tak veľmi ďaleko.

Skôr ako prejdeme k podrobnejšej odpovedi na otázku, opíšeme kľúčovú udalosť osobných dejín sandeckej paney. V decembri roku 1279 umiera jej manžel Boleslav V. Hanblivý. V tom istom roku zomiera aj Boleslav Pobožný, manžel Kunigundinej sestry Jolanty. Niekoľko dní na to si sandecká pani a jej sestra obliekajú mníšsky habit a stávajú sa klariskami. Zhruba o pol roka na to, 6. júla roku 1280, Kunigunda ako „domina et princeps de Sandech“¹⁰⁴ zakladá kláštor klarisiiek v Starom Sączy.¹⁰⁵ Dokument z tejto udalosti je v mnohom kľúčový pre pochopenie spôsobu, akým Kunigunda vstupovala do dejín uhorsko (slovensko)-malopoľ-

ského pohraničia. Kunigunda dáva sestrám, „aby vždy vynikali v duchovných veciach“ a „netreli núdzu v časných veciach“, do večného vlastníctva príjem z cla z mýtnice v Starom Sączy; plus „tieto dediny a naše dedičstvo“ („has villas et hereditates nostras“). Za touto priradovacou väzbou nasleduje menný zoznam dedín, medzi ktorými sa nachádza aj Podolínce. Je to zároveň prvý dokument, v ktorom sa Podolínce spomína podľa mena ako súčasť Kunigundinho majetku. Táto informácia býva často i dnes v poľskej historiografii chápaná ako nezvratný dôkaz, že Podolínce a s ním aj celé jeho okolie patrili najmenej v druhej polovici 13. storočia do Poľska,¹⁰⁶ resp. Krakovsko-sandomierskeho kniežatstva, poľahky do Krakovského biskupstva.¹⁰⁷ Vráťme veci jej historickú logiku.

Ako sme vo svojich prácach už niekoľkokrát naznačili, listina z roku 1235, ktorá zachytáva spor o desiatky z Kostola Panny Márie v Podolínci medzi krakovským biskupom a ostrihomským arcibiskupom, je nezvratným dôkazom, že v tomto roku, prinajmenšom niekoľko rokov predtým a po tomto roku (až do zmienenej dátumu v polovici roku 1280), desiatky z Podolínce plynú Spišskému prepoštstvu, teda Ostrihomskému arcibiskupstvu, ergo Uhorsku. Takto, celkom oprávnené, musíme predpokladať, že kostol, tým i Podolínce a celé jeho okolie nemohli patriť Poľsku. Pripomeňme a podčiarknime – sťažuje sa krakovský biskup Vislav, ktorý by desiatky chcel vyberať, ale nevyberá ich.

Nesťažuje sa však poľský štát ani jeho panovníci. Formuláciu, že Podolínce by mal patriť do Poľska pred rokom 1412, nenájdeme v žiadnej dobovej listine ani v inom autentickom texte. Poľská štátnosť od Boleslava III. Krivoústeho po Vladislava Lokietka je navyše viac idea ako skutočnosť. Realitou je množstvo navzájom súperiacich údelníkov z rodu Piastovcov o čestný úrad krakovského veľkokniežata. Rovnako Podolínce sa ani v jednom prípade nezmieňuje ako súčasť Krakovsko-sandomierskeho kniežatstva, len Sandecka, domínia kňažnej Kunigundy, resp. ňou protežovaných klarisiiek zo Starého Sącza. Je to „terra nostra“ kňažnej Kunigundy. Domínium, ktoré síce formálne zostáva súčasťou Malopoľska, prakticky si v ňom ale sandecká pani presadzuje najprv v súlade s vôľou svojho manžela a neskôr

¹⁰⁴ Na skutočnosť, že dovtedajšia „domina“ – pani, si doplnila svoj titul o „princeps“ – kňažná „de Sandech“ – Sandecka upozornil BARAŃSKI: *Dominium Sądeckie*, s. 102. Táto zmena mala nepochybne zvýrazniť zvrchovanosť Kunigundy nad územím, ktoré spravovala.

¹⁰⁵ *KDM* 2, s. 145–147. *CDH* V, 3, s. 43–47.

¹⁰⁶ Pozri napríklad Cz. DEPTUŁA: Geneza zamku czorsztyńskiego i jego roli w regionie Pienin – legendy, domysły i fakty, in: *Prace Pienińskie*, 1995, tom 7, s. 10.

¹⁰⁷ T. MODELSKI: *Spory o południowe granice diecezji krakowskiej od strony Spisza (w. XIII–XVIII)*. Zakopane 1928, *passim*.

už i bez nej, ba dokonca i proti vôli aktuálneho malopoľského vládcu vlastnú politiku. Preto len dedič jej domínia, Václav II., český kráľ a aktuálne krakovsko-sandomierske knieža, neskoršie i poľský kráľ (aj vďaka Grifine, sestre jeho matky, neteri Kunigundy a druhej sandeckej pani), môže potvrdiť¹⁰⁸ výsady Podolínce. Aj to až po smrti Kunigundy, a to na priamu žiadosť školéta Henricha z Podolínce, Kunigundinho familiára.¹⁰⁹ Jediná konkrétna zmienka o „terra Sandec“, ktorá sa má rozprestierať i na druhej strane Karpát, tak pochádza z obdobia vlády Václava II. v Malopoľsku a Poľsku. Písal sa rok 1301 a „Jordan de Gargow“, komes Sasov, dostáva od neho Hniezdne a Lubovňu ako „duas uillas nostras in terra Sandecensi sitas.“¹¹⁰ „Naše dve dediny v Sandeckej zemi“ znamená presne to, čo je v listine napísané. Boli to dediny konkrétnej osoby Václava II., zhodou okolností v tej chvíli aj poľského kráľa, tu dediča Sandecky. Sandecky takého, ako ho vytvorila alebo túžila vytvoriť Kunigunda. Sandecky takého, aké Václavovi zverila jeho sesternica Grifina, nástupníčka Kunigundy v úrade sandeckej panej. Žiaden z iných poľských panovníkov, ani predtým, ani potom, svoj nárok na Podolínce, Hniezdne a Lubovňu a ich okolie nemal o čo právne podoprieť, a preto sa o to ani nepokúsil. Priateľstvo s uhorským kráľom stálo vždy viac. Kunigundina idea zeme „Sandec“ pod správou klarisiek zo Starého Sącza, ktorá sa mala rozprestierať po oboch stranách Karpát, smrťou Václava II. (poťažne smrťou jeho syna Václava III. v roku 1306) prestala fakticky existovať. Podolínce a jeho okolie sa vrátili do svojich prirodzených geografických hraníc. Dodajme už len, že v uvedenej listine sa „naše dve dediny“ dávajú nie poľskému, ale uhorskému šľachtickému rodu, ktorý si v bezprostrednej blízkosti malopoľskej hranice buduje od polovice 13. storočia

vlastnú sústavu pozemkového vlastníctva a ktorý od sedemdesiatych rokov 13. storočia nadväzuje s Kunigundou priaznivé a vzájomne výhodné kontakty. V zásade práve okraj jeho domény sa stáva uhorskou štátnou hranicou.

Iná vec, ktorá sa často zamieňa a splyva s predchádzajúcou, je cirkevný nárok krakovského biskupa na desiatky z Podolínce.¹¹¹ Ako sme povedali, počiatkom je tu nejasný rok 1235. Spor dlho bol a navždy zostal sporom čisto teoretickým, keďže silou skutočnosti podolíncecké desiatky až do leta roku 1280 patrili Ostrihomskému arcibiskupstvu (prostredníctvom autority spišského prepošta). I v argumentácii na túto tému niektorí autori zamieňajú želania za históriu a dôsledky za východiská. Menovite ako dôkaz, že krakovský biskup spravoval územie okolo Podolínce v 13. storočí, uvádza sa opis hranice Krakovského biskupstva v *Libri beneficiorum* Jána Dluhoša z posledných decénií 15. storočia.¹¹² V skutočnosti, ako sme už kedysi uviedli, sú tieto vymedzenia hranice „jemne pozmenenými“ štylizáciami výsadnej listiny pre kláštor klarisiek v Starom Sączi, ktorú si sformulovala a darovala Kunigunda sama. Až jej oficiálny *Život* v dvadsiatych rokoch 14. storočia zamieňa pôvodný text a od hranice, ktorá je obsiahnutá v listine (hranice jednotlivých sídel), prechádza k formulácii po Dunajec a Poprad.¹¹³ Isteže každý môže namietnuť, že Kunigunda len posunula hranicu svojho domínia, a tým aj neskoršieho kláštora na juh podľa logiky cirkevného sporu, ktorý sa mal tiahnuť od roku 1235. Proti tomu však stojí uhorská prax. Desiatky tu vyberali v mene spišského prepošta. Formulácia pre južnú hranicu kláštora klarisiek v Starom Sączi sa cez transformáciu Podolínce, osada, t.j. bod, za riekou Poprad a Dunajec, t.j. línia, v *Živote svätej Kunigundy* zamieňa za teritoriálno-lineárne vymedzenie hranice celého

¹⁰⁸ Len ťažko tu možno prijať myšlienku, Cz. Deptuła, že Václav II. vstúpil ozbrojenou mocou do Sandecky (DEPTUŁA: *Czorsztyń czyli Wronin*, s. 104), keďže idea podpory práve tohto kandidáta na krakovský stolec pochádzala najskôr od samotnej Kunigundy a podporovali ju všetky významné nástroje jej politiky, počínajúc krakovským biskupom Pavlom z Przemankowa (Pozri NOWAKOWSKI: *Małopolska elita władzy*, s. 38 a i.) a končiac švagrom Levom Haličským. Pozri nižšie. Oproti tomu bližšie je pravde A. SEMKOWICZ: *Walka o monarchię 1288–1294 (ustęp z dziejów piastowskich)*, in: *KH*, t. 5, 1891, s. 738, ktorý v udalostiach po smrti Leška Čierneho vidí ohlas aktivít zaujatia Malopoľska sliezskym kniežaťom Henrichom IV.

¹⁰⁹ *KDM* 2, s. 188. JUCK: *Výsady miest a mestečiek* 1, s. 77–78. Ani táto väzba s klariskami v Starom Sączi nemala trvalý, ale len prechodný charakter a ako uznáva aj samotná poľská historiografia: „podolínceckí šoltýsi prestali dosť rýchlo uznávať nadvládu klarisiek“. Pozri DEPTUŁA: *Geneza zamku czorsztyńskiego*, s. 12.

¹¹⁰ *KDM* 2, s. 207.

¹¹¹ Je to najmä vďaka knihe, ktorú ešte pred prvou svetovou vojnou napísal MODELSKI: *Spory o południowe granice, passim*. Chytlavá argumentácia publikácie natoľko utkvela vo vedomí poľskej historiografie, že sa s jej závermi nedokážu rozlúčiť ani inak kritickí historici ako S. A. SROKA: *Cirkevný konflikt na Spiši v prvej polovici 14. storočia*, in: M. Homza a S. A. Sroka: *Štúdie z dejín stredovekého Spiša*, s. 101–107.

¹¹² J. DŁUGOSZ: *Libri beneficiorum*, vol. 1, in: *Joannis Dlugosii senioris canonici Cracoviensis opera omnia*, vol. 7, ed. A. Przezdecki. Cracoviae 1863, s. 2: „...omnes Alpes polonicas habens in sua diocesi, ad oppidum Podolyniec et quicquid fluvii Poprod et Dunayecz terrarum ambiunt, continuat.“

¹¹³ Túto zámenu si všimla už WITKOWSKA: *Vita sanctae Kyngae*, s. 97.

krakovského biskupstva. Tým prezrádza územné ambície Krakovského biskupstva na začiatku 14. storočia. Vtedy i dlho potom takéto hranice zostali pre krakovských biskupov želaním.

Ako sa Podolínec dostal do pôvodnej listiny? Ako východisko si zvolíme vyššie spomenutú formuláciu „tieto dediny a naše dedičstvo“, za ktorou sa nachádza výpočet dedín, ktoré ďalej mali patriť klariskám zo Starého Sącza. Zapisovateľ listiny si mohol vystačiť so štylizáciou „tieto dediny“. Priradením „a naše dedičstvo“ chcel povedať niečo navyše. Nie je tajomstvom, že Kunigunda nepochádzala z Poľska. Nemohla tu mať preto žiadne dedičstvo. Žiadne dedičstvo tu nemohla mať tiež preto, že v dobovej poľskej právnej praxi jednoducho neexistovalo dedenie v ženskej línii.¹¹⁴ Formulácia o dedičstve sa nenachádza ani v listine z roku 1257, ktorou Boleslav V. daruje svojej manželke Sandecko až k „hraniciam Uhorska“. Svoje „dedičstvo“ mohla Kunigunda darovať kláštoru iba z druhej, teda uhorskej strany hranice. Podolínec, ktorý leží na uhorskej strane Karpát, musel Kunigunde darovať jej otec Belo IV.¹¹⁵ Pravdepodobne ako ďalšiu časť jej vena, a to v súlade so staršou uhorskou praxou, s ktorou bol dobre oboznámený. Veď od svojej tety, českej kráľovnej Konštancie, kúpil tesne pred jej smrťou Trnavu ležiacu na uhorskej strane uhorsko-českého konfína neďaleko Malých Karpát. Ako sme spomenuli, časť uhorského konfína dostala Konštancia ako veno ešte v roku 1199, a to pri príležitosti sobáša s českým kráľom Přemyslom Otakarom I. Český kráľ následne ako „Morgengabe“ daroval svojej manželke prilahlé moravské pohraničie. Takto sa česká kráľovná Konštancia stala paňou jednej časti spoločného konfína, a to tak na strane moravskej ako slovenskej.¹¹⁶ Identicky tomu bolo aj v prípade Kunigundy. Na dôvažok poznáme aj praktický príklad podobnej politiky z poľských dejín. Prze-

mysl I. v roku 1255 navrhol manželstvo svojej dcéry Konštancie s Konrádom, synom brandenburského markgrófa. Sobáš realizoval až jeho brat Boleslav Pobožný, a to po smrti Przemysla. Ako veno daroval svojej neteri Santockú kastelániu na veľkopoľsko-brandenburskom pomedzí.¹¹⁷

Pozrime sa hlbšie na ďalšie súvislosti darovacieho aktu. Najpozoruhodnejším faktom totiž je, že listinu pre kláštor v Starom Sączi si Kunigunda vydala sama pre seba a potvrdila ju vlastnou pečaťou. Aktuálny malopoľský vládca Leško Čierny zostal v úlohe potvrdzovateľa jej rozhodnutia, keď listinu opatril pečaťou. Proti vydaniu takejto listiny nič nenamietal, ba naopak, svojím svedectvom ju tiež potvrdil prítomný brat Štefan, ostrihomský gvardián a dekan zo Spišskej kapituly.¹¹⁸ Ešte pozoruhodnejšie je, že proti darovaniu Podolínce neprotestovali ani páni z Hrhova, ktorí sa donáciou mohli cítiť azda najviac ohrození, keďže bezprostredne hraničila s ich majetkami na severnom Spiši. Uvedené skutočnosti len dokazujú, že vydanie listiny bolo zavŕšením dlhodobejšej a dosť komplikovanej politiky malopoľskej kňažnej Kunigundy. Prinajmenšom samotné darovanie Podolínce i napriek tomu, že tu východiskom bolo jeho chápanie ako dedičstva, museli odobrať prinajmenšom dve ďalšie uhorské authority – Ostrihomská arcidiecéza a páni z Hrhova.

Účasť ostrihomskeho gvardiána medzi svedkami donačného aktu preto možno vykladať ako súhlas Ostrihomskej arcidiecézy s politikou Kunigundy na uhorskej strane Karpát (Podolínec a okolie). Predpokladáme, že autorita Kunigundy v Spišskom prepoštvstve i Ostrihomskom arcibiskupstve musela byť skutočne veľká. Ako inak vysvetliť motív, pre ktorý Ladislav IV. v roku 1285 nechal vyplieniť Spišskú kapitolu a ostrihomskému arcibiskupovi Vladimírovi odobral na niekoľko rokov desiatky zo Spiša.¹¹⁹ Ako hlavný dôvod

¹¹⁴ Podrobne v tomto zmysle analyzuje poľskú právnu normu SEMKOWICZ: Walka o monarchię, s. 759–760. Manželkám zostávalo po smrti manželov len ich veno, ktoré si priniesli.

¹¹⁵ Iný názor má M. Števík. Podolínec vidí ako súčasť Sandecka už pred rokom 1257 argumentujúc, že donácia v prospech pánov z Hrhova z roku 1260 rešpektuje hranice Kunigundy na Spiši z roku 1257. Pozri M. Števík: K počiatkom Lubovnianskeho hradu, in: M. Števík a kol. *Lubovniansky hrad*. Stará Lubovňa 2002, s. 49–54 a TENŽE: Najstaršie názvy a písomné doloženie, polohy a vývoj (zaniknutých) osád severovýchodného Spiša v neskorom stredoveku (1250–1526), in: *K stredovekým dejinám Spiša*, ed: M. Števík. Stará Lubovňa 2003, s. 84–85. Pokračovanie cirkevného sporu o Podolínec i v roku 1247 však jednoznačne dokazuje príslušnosť Podolínce k Uhorsku. Sťažujúcim sa je nástupca Vislava na krakovskom biskupskom stolci Prandota. Pozri SROKA: Cirkevný konflikt, s. 102. Boleslav Hanblivý ho teda nemohol dať Kunigunde. Podolínec sa stal súčasťou Kunigundinho majetku vďaka zahraničnopolitickým konceptom jej otca Bela IV., v ktorých Boleslav V. zohrával kľúčovú úlohu.

¹¹⁶ VARSÍK: *Zo slovenského stredoveku*, s. 268.

¹¹⁷ SZCZUR: *Historia Polski*, s. 277.

¹¹⁸ M. PAJDUŠÁK: Spory o Spiš, in: *Kulúra*, roč. 3, 1931, č. 2, s. 128.

¹¹⁹ Pred rokom 1288 Ladislav IV. odoprel desiatky zo Spiša ostrihomskému arcibiskupovi Vladimírovi, aby mu ich v tomto roku znovu vrátil a potvrdil ich príjem, CDH V, 3, s. 445–446. WAGNER: *Analecta Scepusii* 1, s. 25. BÁRDOSSY: *Supplementum*, s. 195. Vyostrenie sporu bolo tiež dôsledkom prísnej pápežskej politiky Honoría IV. proti Ladislavovi IV. Pozri J. LUKAČKA: Rímska kúria a poslední Arpádovci, in: *Historica : Zborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského*, roč. 63, 1996, s. 177–178.

náklonnosti arcibiskupa i prepošta ku Kunigunde zapôsobila skutočnosť, že kláštor klarisiek v Starom Sączu sa stal strediskom kultu uhorských kráľovských svätcov Štefana, Ladislava a Alžbety.¹²⁰

S páňmi z Hrhova, ktorí sa tešili neobyčajnej podpore Bela IV., udržiavala Kunigunda dlhodobu priateľské vzťahy. Potenciálnemu konfliktu s jeho územnými záujmami na uhorskej strane Karpát¹²¹ zbehlá diplomatka predišla jednoduchým a osvedčeným spôsobom. Svojho človeka rytiera Henricha oženila s dcérou Jána, syna komesa Jordana (brata vyššie spomenutého Eliáša) z Hrhova.¹²² Ako sme uviedli, predpokladáme, že Kunigunda cez Henricha ovládla spišské predpolie Karpát už niekedy v sedemdesiatych rokoch 13. storočia. Iba takáto politika vysvetľuje dlhodobú neutralitu páňov z Hrhova v oboch vzburách rytiera Rolanda (1274 a 1277) i chladný postoj tejto rodiny k vojenským aktivitám kráľa Ladislava IV. Je to zároveň kľúč,

ktorý nám pomáha porozumieť do detailov konkrétneho priebehu hranice medzi doménou Kunigundy (resp. kláštora klarisiek v Starom Sączu) a doménou páňov z Hrhova. Počas života Kunigundy jedna hranica v danom čase rešpektuje druhú.¹²³ Ide o hranicu, ktorá vznikla vzájomnou dohodou a kompromisom, a to medzi dvoma priateľsky naklonenými stranami v konkrétnom historickom čase sedemdesiatych–osemdesiatych rokov 13. storočia (!).¹²⁴ Nakoniec to potvrdzuje i skutočnosť, že pokračovateľ a dedič politiky Kunigundy Václav II. už roku 1301 daroval Hniezdne a Lubovňu saskému grófovi Jordanovi, z rodu páňov z Hrhova.¹²⁵ Podobne ako Podolínec obe usadlosti už v sedemdesiatych rokoch 13. storočia, vďaka objektívnym danostiam (veno, dedičstvo), ale i šikovnej vlastnej politike (dohoda s cirkevnou hierarchiou a najmocnejším rodom uhorsko-poľského pohraničia), stali sa súčasťou domínia svätej Kunigundy.¹²⁶

¹²⁰ Pozri napríklad listinu *KDM 2*, s. 163. Neistota okolo cirkevnoprávneho (ale aj politickoprávneho) postavenia kláštora sa ďalej prejavila i v tom, že Kunigunda si svoju donáciu nechala potvrdiť dokonca u pápeža Martina IV. Pozri *KDM 2*, s. 153–154. O niečo neskôr ju potvrdil i gniezdniarsky arcibiskup Jakub. Pozri *KDM 2*, s. 163. Arcibiskup nebol ani zďaleka jediným poľským hierarchom, ktorý otvorene podporoval Kunigundu. Ešte viac pochopenia obyčajne nachádzala u krakovského biskupa Pavla z Przemankowa, no a celkom pochopiteľne aj medzi poľskými františkánmi a klariskami.

¹²¹ Páni z Hrhova v roku 1260 dostávajú rozsiahle územie, les medzi Popradom a Dunajcom na hraniciach Uhorska a Poľska. Pozri *CDSI 2*, s. 461.

¹²² A. KÖRMENDY: *Melioratio terrae: Vergleichende Untersuchungen über die Siedlungsbewegung im östlichen Mitteleuropa im 13.–14. Jahrhundert*. Poznań 1995, s. 187. Tento zväzok si všimol RUCIŃSKI: *Provincia saska*, s. 337, neprikladal mu ale význam a datoval ho až k roku 1294. Musel byť staršieho dáta a pravdepodobne súvisel už s prvou donáciou Podolínce (niekedy v rokoch sedemdesiatych 13. storočia) v prospech tohto významného familiára Kunigundy. Ako uznáva na základe rozboru ďalších listín ZACHOROWSKI: *Węgierskie i polskie osadnictwo*, s. 228: „(Ján okolo roku 1297) musi więc już być człowiekiem starszym”.

¹²³ Pozri podrobnejšie argumentáciu ŠTEVÍK: K počiatkom Lubovnianskeho hradu, s. 49–54.

¹²⁴ Úplne inou záležitosťou je potom spor o desiatky z Kostola Panny Márie v Podolínci medzi ostrihomským arcibiskupom a krakovským biskupom, ktorý mal počiatok v roku 1235. Ako sme povedali, uhorská strana tento spor v podstate ignorovala. Otázne je tiež, kam plynuli desiatky z Podolínce a okolia v čase, keď toto územie patrilo do Sandeckého domínia svätej Kunigundy (1272?–1292), resp. bezprostrednému dedičovi tohto domínia Václavovi II. (1292–1304). Už darovanie Hniezdného a Lubovne Jordanovi z rodu páňov z Hrhova v roku 1301 (*KDM 2*, s. 207) dokazuje, že desiatky znovu (?) pripadli Spišskému prepoštvu. Z doteraz dostupných prameňov jednoznačne vyplýva len príslušnosť Podolínce a okolia k Sandecku Kunigundy a Václava II. To ale automaticky neznamená aj cirkevnú zvrchovanosť Krakovského biskupstva nad týmto územím. Spochybňuje to len predchádzajúci a nasledujúci logický vývoj v tejto oblasti. Informácie o hranici Krakovského biskupstva na rieke Poprad (tu už nie osada, či mestečko Podolínec ako v donačnej listine z roku 1280, ale teritoriálna hranica rovno na riekach Poprad a Dunajec) sa nachádza až v *Živote svätej Kunigundy*. Pozri KĘTRZYŃSKI: *Vita et miracula sanctae Kingae*, s. 700–701. Pozri poznámku 113). Lineárny priebeh hranice Krakovského biskupstva na riekach Poprad a Dunajec v poľskom historickom vedomí potom v 15. storočí natrvalo zafixoval Ján Długosz. Pozri J. DŁUGOSZ: *Roczniki czyli kroniki sławnego Królestwa Polskiego*, vol. 3–4. (ďalej *RKKP 3–4.*), trans. J. Mrukówna. Warszawa 1969, s. 290. Kritiku Długosozovho spôsobu výkladu poľských dejín pozri LABUDA: *Zaginiona kronika*, s. 13–14. Rozdiel medzi donačnou listinou z roku 1280 pre kláštor klarisiek v Starom Sączu, ktorá vymenovaním dedín presne určuje, čo kláštoru patrí a nejasnou informáciou v *živote* odráža evolúciu názorov na hranicu Krakovského biskupstva, ktorá so vzrastom významu Krakova ako centra znovu zjednoteného poľského kráľovstva začiatkom 14. storočia vzrástla.

¹²⁵ *KDM 2*, s. 207.

¹²⁶ Takýto výklad udalostí vyvracia ďalšiu zo zaužívaných schém poľskej historiografie a síce chápanie svätej Kunigundy ako „aktivistiky“ obraňujúcej územnú integritu poľskej štátnosti, ako sily, ktorá sa konečne dokázala vzoprieť dobre premyslenej mierovej (ale o to nebezpečnejšej!) územnej expanzii uhorskej štátnosti do Poľska. Pozri napríklad DEPTUŁA: *Czorsztyń czyli Wronin*, s. 85: „Akcja klasztoru starsądeckiego stanowić miała przeciwwagę akcji królów i magnatów węgierskich.” V skutočnosti, ako vidíme z podrobnej analýzy dochovaných prameňov, Kunigunda a jej mníšky pracujú v súlade a v dohode s uhorským šľachtickým rodom páňov z Hrhova. Ich spoločnými protivníkmi sú spojenci kráľa Ladislava IV. a Leška Čierneho páni z Brezovice, ktorí získavajú svoje privilégia na uhorsko-poľskom pomedzí na úkor páňov z Hrhova, čím pochopiteľne ohrozujú aj pozície Sandeckého domínia Kunigundy. Ku komplexnosti obrazu svätej Kunigundy však patrí spomenúť, že časťou uhorskej historiografie bola Kunigunda chápaná rovnako tendenčne, ale práve v opačnom zmysle. A síce ako zástanca uhorských záujmov v Malopoľsku. „Leges in historia Divae CUNEGUNDIS historiam vitae TUE, ...”, píše Márii Terézii v roku 1743 v rozsiahlom úvode František Petrykovski, prekladateľ

Uhorské cirkevné kruhy a časť vysokej šľachty zostali spojencami Kunigundy zo Starého Sączu. Protivníkom Kunigundy bol Leško Čierny,¹²⁷ a to i napriek želaniu zakotvenému v darovacej listine, aby medzi ním a Kunigundou panovala vzájomná „concordia“, teda „svornosť“. Toto nepriateľstvo ešte umocňovala skutočnosť, že Leško Čierny dokázal nadviazať účinné spojenectvo s jej synovcom, uhorským kráľom Ladislavom IV. Kumánskym. Takto priebeh tretej, sandeckej fázy pôsobenia svätej Kunigundy na hranici medzi Uhorskom a Poľskom v rokoch 1280–1292 ukazuje, že starosączská mníška a sandecká pani, či dokonca kňazná „terra Sandec“ nemôže úplne opustiť „vita activa“, a to i napriek tomu, že 24. apríla 1289 definitívne vstupuje i do klauzúry svojho kláštora a formálne sa podriada pod jeho regulu i opátka.¹²⁸

Už na počiatku roku 1280 Malopoľsko Leška Čierneho úspešne čelil útoku Leva Danieloviča a Tatárov.¹²⁹ Zaujímavé je, že jedna časť jeho oddielov prekročila i hranice Uhorska a vyplienila Ugočský komitát.¹³⁰ I táto výprava podľa všeobecného názoru neskončila pre Leva úspechom.¹³¹ Mala však dopadnúť úspešne? Uhol pohľadu na túto udalosť, ako i jej vlastný výsledok do istej miery koriguje otázka, prečo vôbec Lev v roku 1280 útočil a aké boli jeho strategické ciele. Staršia slovenská historiografia ústami Fr. V. Sasinka sa domnievala, že dôvodom vpádu Leva Danieloviča do Uhorska bolo, že Ladislav IV. uznal kandidatúru Leška Čierneho na úrad krakovského kniežaťa.¹³² Podľa *Haličko-volyňského letopisu* Lev Danielovič svojou výpravou do Malopoľska sledoval územné požiadavky voči bývalému územiu Leška Čierneho

ho a kvôli tomu sa dokonca spojil s chánom Nogajom.¹³³ Bol to jediný dôvod tohto útoku? Alebo Lev konal aj z iných príčin, ktoré letopis obchádza mlčaním? Na otázky podobného typu, ak nie rovno odpoveď, tak aspoň smer výskumu zvykne ponúkať otázka: Komu takáto aktivita Leva Danieloviča mohla priniesť najväčší osoh?

Vráťme sa teraz k charakteru donačnej listiny pre opátstvo klarisiek v Starom Sączu, ktoré Leško Čierny potvrdzuje svojou pečaťou. To, že Leško nekonal celkom slobodne, ale skôr pod tlakom, je isté z jeho neskoršieho správania sa voči Kunigunde. Isteže za vzťahnutie ruky na cirkevný majetok hrozil ktorémukoľvek človeku v stredoveku ťažký hriech exkomunikácie, ako však ukázali následné udalosti, toto ani zďaleka nemohla byť hrozba, ktorej by sa Leško Čierny zľakol. Keď napríklad v roku 1282 proti Leškovi Čiernemu otvorene vystúpil aj krakovský biskup Pavol z Przemankowa, Leško ho jednoducho uväznil.¹³⁴ Kunigunda musela mať v zálohe mocnejšiu páku. A tu sa priamo nasúva možnosť, že ňou bola hrozba ďalšej haličsko-tatárskej agresie. Isteže je to problematické riešenie. Ale pripomeňme, že hosťom v jej kláštore v Starom Sączu bývala nielen sestra Konštancia, mimochodom Levova manželka, ale, podľa všetkého, aj ich dcéra Svätoslava. Len ťažko možno predpokladať, že hlavným zmyslom pôsobenia Konštancie v sestriňom kláštore bolo naučiť spievať bratov františkánov, ako to uvádza *život*.¹³⁵ Záujmy Kunigundy a Leva boli jednoducho súbežné, ak už nie priamo identické.¹³⁶ Nežiaducim efektom Levovej výpravy do Uhorska, ako aj podobnej manifestačnej výpravy do Poľska na začiatku

do latinčiny poľského *Života svätej Kunigundy* od Martina Frankoviča. Význam týchto slov sa mal začať naplňovať v roku 1769, keď Mária Terézia vojensky zabrala trinásť Poľsku zálohovaných spišských miest a začala sa akcia pričleňovania okresov Nový Targ a Nový Sącz k Uhorsku, inak známa ako Törökova akcia. Pozri podrobne O. BALZER: O Morskie Oko : Wywód praw polskich przed sądem polubowym w Hradcu, in: *Przewodnik naukowy i literacki*, roč. 32, 1904 a roč. 33, 1905, s. 45–57 a 145–154. Najrozsiahlejšiu historickú argumentáciu, prečo by dané okresy mali byť pričlenené k Uhorsku, potom obsahuje práca J. BÁRDOSY: *Moldavensis vel Szepiensis decimae indagatio est proxima terrae Scepusiensis, et huic innexarum, sacro-profanum, jurisdictionum evolutio*. Possonii 1802, s. 4–25.

¹²⁷ O spôsobe, akým ubližoval Leško Kunigunde, informuje opäť autor *Života svätej Kunigundy*. Pozri KĘTRZYŃSKI: Vita et miracula sanctae Kingae, s. 717. Podrobný opis konfliktu pozri M. BARAŃSKI: *Dominium Sądeckie*, s. 102–105. Taktiež DEPTUŁA: *Czorsztyn czyli Wronin*, s. 83 a staršia práca A. SEMKOWICZ: *Walka o monarchię*, s. 763–764 a i.

¹²⁸ DEPTUŁA: *Czorsztyn czyli Wronin*, s. 83.

¹²⁹ LGV, s. 208. Rovnako PSRL 2, st. 881–882. Lev Danielovič tu vystupuje ako jeden z potenciálnych dedičov malopoľských krajín. Pozri tiež SZCZUR: *Historia Polski*, s. 268. PAŠUTO: *Očerki po istorii*, s. 299.

¹³⁰ CDH V, 3, s. 88.

¹³¹ SASINEK: *Dejiny kráľovstva uhorského* 1, s. 242.

¹³² *Tamže*

¹³³ LGV, s. 208–209. Rovnako PSRL 2, st. 881–882.

¹³⁴ KĘTRZYŃSKI: Vita et miracula sanctae Kingae, s. 708. Počas väzenia biskup ťažko ochorel a jeho uzdravenie nie náhodou autor *Života* pripísal k zázraku svätej Kunigundy.

¹³⁵ *Tamže*, s. 728.

¹³⁶ PAŠUTO: *Očerki po istorii, passim*. Jedinou výnimkou je možná účasť Leva na strane Ladislava IV. v roku 1278. Nie sme jediní, ktorí o tom pochybujeme. WŁODARSKI: *Polska i Ruś*, s. 157, dokonca uvádza možnosť, že Lev bojoval na strane českého kráľa. Na žiadnu z týchto hypotéz nateraz nemáme spoľahlivejšie dôkazy. V roku 1289 už pevne stojí na strane českého kráľa Václava II. a podporuje jeho kandidatúru na krakovský trón. Politiku vo vzťahu k Čechom prehodnocuje až po smrti Kunigundy.

roku 1280 z hľadiska záujmov Kunigundy bolo hlbšie zblíženie sa Leška Čierneho a Ladislava IV. Obaja vládcovia si vzájomne osvedčili pomoc, ktorá neskôr prerástla do vzájomnej podpory, ba až osobného priateľstva (v listine z roku 1287 Leško nazýva Ladislava „amicus noster“¹³⁷ v listine z roku 1288 Ladislav IV. volá Leška Čierneho „nostrum carissimum“¹³⁸ v inej listine z toho istého roku zase „affinis nostri Karisimi“¹³⁹). Väčšina historikov, nie bez zjednodušenia, uvažuje o tom, že príčinou napätých vzťahov medzi Kunigundou a Leškom Čiernym boli práve chute Leška Čierneho na Sandeckú zem. Nie doména Kunigundy v Malopoľsku, ale Kunigunda sama bola hlavným problémom Leška. Jej kráľovský rod, autorita v malopoľskej spoločnosti, v celej poľskej i uhorskej cirkvi, no najmä jej zahraničnopolitické konexie hrozili malopoľského vládcu pripraviť o jeho čestný post prvého medzi Piastovcami. Konflikt Leška Čierneho a jeho dvojnásobnej príbuznej sa mal zmierniť v roku 1284, keď Kunigunda zo svojho kniežacieho majetku vydela na jeho úkor Bieczskú a Korczyńskú kastelániu.¹⁴⁰ V skutočnosti medzi nimi nielenže nedošlo k zmieru, ale k ďalšej kulminácii napätia. Všetko vyvrcholilo v tragických udalostiach na prelome rokov 1287 a 1288. Zmienime sa o nich podrobnejšie neskôr.¹⁴¹ Medzičasom malopoľský vládca svojím počínaním

proti sebe popudil prakticky celú poľskú cirkevnú hierarchiu a veľkú časť malopoľskej šľachty.

Ani prvé, ani ďalšie vojenské víťazstvá Leška Čierneho (najmä proti Litovcom) neprinášali toľko vládcovi pokojný život.¹⁴² V roku 1282 podľa *Haličsko-volyňského letopisu*, v skutočnosti v roku 1285, mal Lev Haličský s Nogajom, chánom donských Tatárov, a Telebugom, chánom Veľkej Horďy, podniknúť ďalšiu výpravu proti Malopoľsku a Uhorsku.¹⁴³ Časť tatárskej výpravy vedená Nogajom tiahla na Brašov v dnešnom Rumunsku (alebo Prešov na Slovensku?) a oddiely pod vedením Telebuga sa mali vydať inou cestou cez Karpaty, ktorá mala trvať tri dni. Avšak blúdili v Karpatoch tridsať dní a minuli sa im zásoby. V dôsledku hladu sa toto ťaženie skončilo katastrofou.¹⁴⁴ Iná časť tatárskych vojsk si mala počínať o niečo úspešnejšie. No nakoniec bola tiež pod Budínom porazená.¹⁴⁵ Lev sa výpravy nezúčastnil,¹⁴⁶ keďže či už reálne, alebo aj fiktívne jeho krajinu mal napadnúť Boleslav Plocký.¹⁴⁷ Podľa všetkého vojská Leva Danielloviča zaútočili len na Leška Čierneho, proti ktorému zároveň vystúpila v otvorenej vzbure malopoľská šľachta žiadajúca na krakovský stolec dosadiť Konráda Czerského.¹⁴⁸ Pozícia vládcu Krakovska a Sandomierska sa otriasala. Je len pochopiteľné, že v takomto rozpoležení hľadal pomoc u svojho priateľa Ladislava IV., ku ktorému utiekol. Ten mu

¹³⁷ CDH V, 3, s. 384.

¹³⁸ *Tamže*, s. 394.

¹³⁹ *Tamže*, s. 411.

¹⁴⁰ DEPTUŁA: *Czorsztyń czyli Wronin*, s. 83.

¹⁴¹ SASINEK: *Dejiny kráľovstva uhorského* 1, s. 242 a 345. Tento vzťah vytrval asi až do smrti Leška Čierneho, hoci *Život svätej Kunigundy* nám predkladá variant zmierenia medzi Leškom Čiernym a Kunigundou, ku ktorému, podľa nášho názoru, malo dôjsť až tri štvrté roka pred smrťou Leška Čierneho, počas vpádu Tatárov v roku 1287. POZRI KĘTRZYŃSKI: *Vita et miracula sanctae Kingae*, s. 715. Skoršie zmierenie vylučuje udelenie donácie pre Juraja zo Solivaru zo Wielogłowach (KDM vol. 1, ed. F. Piekosiński. Kraków 1876, s. 133) Leškom Čiernym, v samom susedstve mnišok zo Starého Sącza.

¹⁴² Krajiny malopoľského vládcu boli prakticky počas celej jeho vlády atakované alebo spojenými vojskami Tatárov spojených s západokyjevsokorskými vládcami (najhorší vpád na začiatku roku 1287), alebo Litovcami, ktorí boli zároveň aj spojencami jeho potenciálneho nástupcu na krakovskom veľkokniežacom stolci – Konrádovi II. Czerskému. POZRI LGV, s. 210–213. SZCZUR: *Historia Polski*, s. 269.

¹⁴³ Výprava nedopadla dobre ani pre Leva, keď vojska Tatárov poplienili i jeho krajinu. PSRL 2, st. 888–890, 893–894. POZRI PAŠUTO: *Očerki po istorii*, s. 112.

¹⁴⁴ LGV, s. 210–211. Rovnako PSRL 2, st. 890–891.

¹⁴⁵ CDH V, 3, s. 327. K tomu tiež CHRONICI Hungarici compositio saeculi XIV, ed. A. Domanovszky, in: *Scriptores rerum Hungaricarum* (ďalej *SSrerHung*), vol. 1, ed. E. Szentpétery, Budapestini 1938 s. 472. Pozri tiež CDH V, 3, s. 384. (Tá istá listina, v ktorej komes Juraj dostáva osadu Wielogłowy v Sandecku KDM 1, s. 133) Pozri ešte CDH V, 3, s. 394–397. Magister Juraj, syn Šimona, dostáva za výnimočné služby v boji proti Přemyslovi Otakarovi a proti Tatárom dve kráľovské dediny v Šariši „Sowar et Sopotok“. Inak listina je zaujímavá aj tým, že dosť podrobne opisuje priebeh jednotlivých tatárskych vpádov do Uhorska a Malopoľska, ako aj úspešnú obranu krajiny proti nim. Iná listina CDH V, 3, s. 409–412 popisuje úlohu ďalšieho z ľudí verných Ladislavovi. Menovite magistra Tomáša, „dictus Tholpos“ zo Šariša, ktorý sa taktiež preslávil v zápase proti Tatárom, no najmä jeho oddiely pomáhali Leškovi Čiernemu proti jeho protivníkovi, ktorý usiloval o krakovský stolec Konrádovi II. Czerskému. Magister Tomáš zato dostáva zem „Vesveres et Varhegy“ v Šariši. Ďalšia listina CDH VII, 2, s. 110, popisuje porážku Tatárov pri Budíne. POZRI aj SASINEK: *Dejiny kráľovstva uhorského* 1, s. 243.

¹⁴⁶ PAŠUTO: *Očerki po istorii*, s. 297.

¹⁴⁷ DĄBROWSKI: *Z czasów Łokietka*, s. 6–7.

¹⁴⁸ SZCZUR: *Historia Polski*, s. 269–270. Na vzájomné previazanie vojenských vystúpení Tatárov a malopoľskej šľachty upozornil DĄBROWSKI: *Z czasów Łokietka*, s. 6–8.

ju skutočne po odrazení Tatárov, na jar roku 1285 aj poskytol v podobe oddielov Juraja zo Solivaru a Tomáša „dictus Tholpa“. Podčiarkujeme, pomoc neprišla zo Spiša, ale zo Šariša. Nasledujúci rok Leško aj s manželkou Grifinou pred útokom spojených vojsk Tatárov a haličských kniežat, ktorý bol nasmerovaný na Krakov, znovu uteká do Uhorska.¹⁴⁹ Legendista *Života svätej Kunigundy* domýšľa, že práve vtedy došlo k definitívnemu zmieru oboch malopoľských vládcov¹⁵⁰ a zmene politiky krakovského kniežaťa. Po pravde i potom ich pozície zostávajú nezmieriteľné, o čom svedčí dokument z roku 1287, v ktorom Leško Čierny daruje dedinu Wielogłowy v Sandecku komesovi Jurajovi za jeho vernosť a pomoc pri záchrane života a cti atď.¹⁵¹ So všetkou pravdepodobnosťou ide o komesa Juraja zo Solivaru. Darovanie dediny v Sandecku, položenej len pár kilometrov od kláštora v Starom Sączy, jednému z potenciálnych a vplyvných nepriateľov Kunigundy muselo byť Kunigundou chápané ako nepochybná provokácia. Leško Čierny pritom musel predpokladať, že Juraj zo Solivaru si túto dedinu mohol vydobýť len silou, ktorou v danom čase disponoval. Či to nakoniec urobil, nevieme.

Tok udalostí sa rozbehol príliš prudko. Na prelome rokov 1287 a 1288 prišla v krátkom čase tretia výprava Tatárov a západoruských kniežat.¹⁵² Jedným z jej cieľov bolo územie kňaznej Kunigundy. Až počas tejto výpravy, ktorá podľa *Života svätej Kunigundy* dorazila do Sandecka na svätého Mikuláša v roku 1287, sa Kunigunda so svojimi mníškami schovala v Pieninskom hrade.¹⁵³ Leško Čierny nedokázal vzdorovať presile a opäť utiekol do Uhorska. Až počas tohto útoku prišlo k zmierneniu s Kunigundou, ale o tom nižšie. Časť tatárskej výpravy neskôr prenikla až k Podolíncu a vyplienila ho. Za doteraz nie celkom jasných okolností ich tu nakoniec porazil Juraj zo Solivaru.¹⁵⁴

Ako sme naznačili, Juraj zo Solivaru patril k jednej z opôr Ladislava IV. v severovýchodnom Uhorsku. No a ako je známe, horší vzťah ako k Leškovi Čiernemu mala budúca svätica už len so synovcom Ladislavom. Nebolo tomu tak od počiatku. Isté je, že nejaký čas sa všetci usilovali tváriť prinajmenšom neutrálne. Svojím spôsobom išlo o rodinný konflikt.¹⁵⁵ Veď Kunigunda i Ladislav hrali hru, ktorej pravidla kedysi určil Belo IV. Tak napríklad podmienky mieru, ktoré dohodol v roku 1260 s Přemyslom Otakarom II., v sebe evidentne obsahovali zárodok budúceho sporu, ak nie vojny.¹⁵⁶ Podobný charakter muselo mať i manželstvo vnučky Grifiny s Leškom Čiernym. Posledný z veľkých arpádovských kráľov asi netušil, že Grifina bude vždy bližšie k svojej kráľovskej sestre Kunigunde-Kunhute ako k manželovi. To Grifinu zasa celkom pochopiteľne názorovo približovalo k tete Kunigunde. Je ťažké datovať, kedy sa obe strany definitívne sformovali do navzájom nepriateľských táborov. Isté je, že potom, ako sa sformovali, vzájomná nevraživosť sformulovaná do zahraničnopolitických konceptov pretrvala životy jej aktérov. Pokračovateľmi politiky Ladislava IV. boli tak Ondrej III., ako i jeho nástupca v úrade Karol Róbert. Oheň vzájomnej antipatie začal vzťah k Rudolfovi Habsburskému v pamätnom roku 1278. Olej do plameňa dolievala česká politika Václava II. a jeho syna.

Keď sa Ladislav IV. aktuálne vyhlásený za dospelého definitívne v roku 1277 osvedčil za Habsburga, rovnako definitívne sa rozišiel so svojou tetou Kunigundou. Táto sa od smrti brata Štefana V. v roku 1272 vyjadrovala za jasnejší pročešský kurz. Paradoxom tejto situácie je, že s podporou takejto politiky sa uhorská princezná sama ocitla v tábore svojho bývalého protivníka. Druhým, rovnako znepokojujúcim faktorom bola nie celkom jasná politika Leva Danieloviča a jeho spojencov Tatárov.¹⁵⁷ Lev mal tiež bližšie k svojej

¹⁴⁹ CDH V, 3, s. 395. Potvrzuje to tiež Gustinskaja letopis, in: PSRL 2, s. 347. Priebeh vpádu analyzuje Pašuro: *Očerki po istorii*, s. 297.

¹⁵⁰ KĘTRZYŃSKI: *Vita et miracula sanctae Kingae*, s. 715.

¹⁵¹ KDM 1, s. 133. CDH V, 3, s. 384. Túto dedinu mal predtým vlastníť sandomiersky palatín Oto, inak jeden z vodcov povstania proti Leškovi. Dedina Wielogłowy sa nachádza v bezprostrednej blízkosti Starého Sącza. Neskôr ju vlastnil rod Staržovcov. Pozri DĄBROWSKI: *Z czasów Łokietka*, s. 9–10.

¹⁵² LGV, s. 213–214. Rovnako PSRL 2, st. 897–900. Výpravy sa zúčastnilo veľa kyjevskoruských kniežat, keďže, ako píše letopisec, „všetky ruské kniežatá boli vtedy pokorené tatárskej vôli“ aj Lev Danielovič a jeho syn Juraj Levovič. Viedol ju chán Telebug s chánom Algujom. Účasť oboch haličských kniežat nakoniec skomplikovala situácia okolo následníckych práv na Vladimírsko, kde umieralo knieža Vladimír Vasilkovič. Pozri Pašuro: *Očerki po istorii*, s. 297–298. *Život svätej Kunigundy* haličko-vladimírskoe kniežatá po boku Tatárov v zimnej výprave 1287/1288 nespomína.

¹⁵³ KĘTRZYŃSKI: *Vita et miracula sanctae Kingae*, s. 715.

¹⁵⁴ CDH V, 3, s. 395.

¹⁵⁵ Ako sme spomenuli, v roku 1275 vďaka intervencii Kunigundy Ladislav IV. znovu uviedol do úradu spišského župana rytiera Rolanda. No už v roku 1277 sa mu táto „ústretovosť“ vypomstila.

¹⁵⁶ Mier medzi oboma panovníkmi mal utvrdiť okrem iného sobáš jeho vnučky Kunigundy-Kunhuty s Přemyslom Otakarom II.

¹⁵⁷ Lev Danielovič bol síce formálne vazalom Zlatej Hordy, v skutočnosti sám Tatárov často používal na vlastné ciele. Pozri Pašuro: *Očerki po istorii*, s. 299 a i.

švagrinej, ako k Ladislavovi.¹⁵⁸ Tretím znejasňujúcim faktorom je výbušná vnútorná situácia rovnako v Uhorsku, ako v Malopoľsku.

Obzvlášť očividne sa to prejavilo najmä na pohraničí oboch štátov. Smrťou deprimovaného Leška Čierneho 31. septembra 1288 sa znovu rozpútal nemilosrdný boj o jeho úrad.¹⁵⁹ Samotné Sandecko zachvátili vnútorné nepokoje, ktoré vyprovokovali Nemci Henricha IV.¹⁶⁰ Proti hrozivému spojenectvu Ladislava IV. s Henrichom IV.¹⁶¹ mníška z kláštora klarisiek v Starom Sączu aktualizuje plán detronizácie Ladislava IV. Jeho nositeľom mal byť kráľov brat Ondrej, po roku 1278 vyhlásený za mŕtveho.¹⁶² Uprázdnenie veľkokniežacieho stolca v Krakove sandeckej panej uvoľnilo ruky na posledný pokus o stabilizáciu územnej domény kláštora v Starom Sączu. Stačilo málo – mať v Krakove svojho človeka. Previazanosť záujmov Kunigundy a krakovského biskupa Pavla z Przemankowa naznačuje, že to musel byť človek, ktorý bol zároveň blízky jemu, rozumej malopoľskej cirkvi. Zároveň to nemohol byť muž, o ktorom vieme, že proti nemu bojoval Lev Danielovič. No a treťou nevyslovenou podmienkou bolo, že to musel byť kandidát, ktorého by akceptoval Przemysl II. Takýmto kandidátom sa nakoniec ukázal Boleslav Plocký (Semovitovič, ako ho nazývajú západoruské pramene).¹⁶³ Jeho pokus o zaujatie Krakova nevyšiel. Rovnako ako neprešiel druhý kandidát, ktorým sa stal Vladislav Lokietok. Vývoj sa pre Kunigundu začal uberať nežiaducim smerom, keď sa Krakova zmocnil Henrich IV. Sliezsky. Do zápasu proti nemu bol nasadený okrem kujavských kniežat aj Lev Danielovič. Spolu s kujavskými kniežatami Konrádom Czerským, Boleslavom Plockým a Vladislavom Lokietkom obľahli Krakov. O niečo neskôr Lev vyplienil Sliezsko.¹⁶⁴ Našťastie pre všetkých vládla Henricha IV. v Krakove nemala dlhšie trvanie. Po jeho nečakanej smrti 24. júna 1290 na uprázdnený trón

nastupuje Przemysl II., ktorý si delí Malopoľsko s Vladislavom Lokietkom. Skutočnosť, že Ladislav IV. sa nakoniec priklonil na stranu Vladislava Lokietka, nevlastného brata svojho bývalého spojenca, neskoršieho úspešného obnoviteľa poľského kráľovstva, nie je nijako máta. Nemožno predsa zatajiť, že istý čas po tomto kandidátovi „poškulovala“ i samotná Kunigunda. Vážnu rolu tu zohrali dve skutočnosti. Poznala ho od útleho detstva a za manželku mal Hedvigu,¹⁶⁵ dcéru Jolanty-Heleny a veľkopoľského kniežaťa Boleslava Pobožného. Pozornosť Kunigundy sa ale čoraz viac upierala k ďalšiemu príbuznému, Przemyslovi II. Veľkopoľskému.¹⁶⁶ Jeho situácia nebola nijako jednoduchá. V druhej polovici roku 1290 už v Malopoľsku proti sebe stáli Przemysl II. ako krakovské knieža a Vladislav Lokietok ako knieža sandomierske. Kľúčom k zjednoteniu nielen Malopoľska, ale aj celého Poľska sa zasa raz stala uhorská politika. Przemysl azda vsadil na úsudok svojej príbuznej Kunigundy a pustil sa do riskantného podniku podpory nárokov Ondreja, údajného či skutočného brata Ladislava IV. a zároveň chránenca Kunigundy, ktorý sa mal pokúsiť získať uhorský trón pre seba. Podľa všetkého Ondrej za neznámych okolností ušiel z Uhorska, aby u svojej tety našiel azyl a ochranu pred Ladislavom, ako o tom píše jej *Život*.¹⁶⁷ Túto „zbraň“ nakoniec Kunigunda v plnej miere nestihla (nechcela?, nedokázala?) využiť. Pokus Ondreja bol paralyzovaný už v zárodku.¹⁶⁸ Iniciatívu prevzala južná klika uhorských oligarchov, ktorá od roku 1278 podporovala nároky Ondreja Benátskeho. Už 10. júla 1290 bol zavraždený Ladislav IV. Kumánsky. Na konci toho istého mesiaca, toho istého roku bol Ondrej Benátsky korunovaný ako Ondrej III. Následne Przemysl II. vycúval z malopoľskej politiky. Za svojho nástupcu označil Václava II., ktorému sa dokonca ponúkol pomocou proti Lokietkovi.¹⁶⁹ Lokietko nadviazal kontakty

¹⁵⁸ Uvedné platí s určitostí po roku 1278. V bitke na Moravskom poli mal Lev Danielovič bojovať na strane Ladislava IV. Pozri PAŠUTO: *Očerki po istorii*, s. 300–301. Ako sme písali vyššie, nie sme o tom celkom presvedčení.

¹⁵⁹ DĄBROWSKI: *Z czasów Łokietka*, s. 10–20.

¹⁶⁰ KĘTRZYŃSKI: *Vita et miracula sanctae Kingae*, s. 717.

¹⁶¹ SEMKOWICZ: *Walka o monarchię*, s. 747. Potvrďuje to aj DĄBROWSKI: *Z czasów Łokietka*, s. 10.

¹⁶² O tom, že by uhorskí kráľovič opustil tento svet v roku 1278, niet v prameňoch relevantnej zmienky. Nesúhlasíme teda s názorom DĄBROWSKI: *Z czasów Łokietka*, s. 14, že v roku 1290 sa Kunigunda a Przemysl II. zaangažovali vo veci podvodníka „oszustą“.

¹⁶³ Lev mal proti nemu vojensky vystúpiť v roku 1285. Domnievame sa, že skôr šlo o odpútavací manéver, ktorý mal zabrániť jeho účasti na výprave do Uhorska, ktorú organizovali Tatári.

¹⁶⁴ LGV, s. 226. Rovnako PSRL 2. st. 935–936.

¹⁶⁵ KĘTRZYŃSKI: *Vita et miracula sanctae Kingae*, s. 736.

¹⁶⁶ NOWAKOWSKI: *Małopolska elita władzy*, s. 24.

¹⁶⁷ KĘTRZYŃSKI: *Vita et miracula sanctae Kingae*, s. 704–705.

¹⁶⁸ Zatiaľ najpodrobnejšie udalosť analyzuje DĄBROWSKI: *Z czasów Łokietka*, s. 13–14.

¹⁶⁹ Podrobnosti zápasu pozri SZCZUR: *Historia Polski*, s. 322–323. NOWAKOWSKI: *Małopolska elita władzy*, s. 22–23 a 38. SEMKOWICZ: *Walka o monarchię*, s. 767–770 a i.

s Ondrejom III. To pravdepodobne stálo život druhého Ondreja. „Tajná zbraň“ Kunigundy, či už údajný, alebo aj ozajstný brat Ladislava IV., zostal bez reálnej šance uplatniť svoje následnícke práva. V novembri roku 1290 ho neznámi najatí vrahovia utopili v rieke Nide.¹⁷⁰ V takomto rozpoležení síl budúca svätica volila posledné možné východisko v podpore ďalšieho príbuzného, českého kráľa Václava II.¹⁷¹ Takéto riešenie privítala aj následníčka na poste sandeckej panej kňažná Grifina (od roku 1289), vdova po Leškovi Čiernom, sestra matky českého kráľa. Zodpovedá tomu celý rad udalostí. Predovšetkým už roku 1289 Lev Danielovič v Opave navštevuje českého kráľa Václava II. a potvrdzuje s ním „mier do konca života.“¹⁷² Koncom roku 1290 aj Przemysł II. prenáša svoju kandidatúru na Václava II. No a v lete roku 1291 cestuje do Prahy aj krakovský biskup Pavol.¹⁷³ Konečne, keď sa Václav II. zaviazal stať sa pokračovateľom politiky Kunigundy i na miestnej úrovni, čo dokazuje jeho podpora klariskám zo Starého Sączu, podpora Henricha, škultéta v Podolínci, ako i pánov z Hrhova,¹⁷⁴ jeho nástupu do krakovského kniežacieho úradu zostane v ceste „len“ Vladislav Lokietok. V každom prípade nástup silného panovníka Václava II. na krakovský trón garantuje existenciu kláštora klarisiek v Starom Sączu. Kunigunda mohla byť spokojná.

Podobne na Spiši sú roky osemdesiate 13. storočia nepokojným obdobím. Nie je tajomstvom, že ani tu Ladislav IV. nebol obľúbeným panovníkom. Bol si toho vedomý. Azda preto, ako za nemenovanú spišskú pani, v protiváhe ku Kunigunde, po bitke na Moravskom poli určil svoju matku Alžbetu. Ako sme povedali, v roku 1279–1281 prichádza na Spiš robiť poriadky. Okrem vyššie spomenutých „reštitúcií“ v prospech verných

jej syna hlavným úmyslom kráľovnej bolo tmiť spory na Spiši. Okrem nej s podobným programom prichádzajú aj pápežský legát Filip, biskup z Fermo, a ostrihomský arcibiskup Vladimír (Lodomerius).¹⁷⁵ Kráľovná matka teda nie náhodou nariaďuje, aby Sasi a Vlasi zo Spiša platili desiatky ako Maďari a Slováci zo Spiša. Dozrieť mal nato pápežský legát Konrád z rádu augustiniánov.¹⁷⁶ Listinu potvrdil Eliáš, komes Sasov z rodu pánov z Hrhova.¹⁷⁷ Zvýrazniť treba, že tu nešlo o nijaký malý ústupok zo strany Sasov. Iným závažným krokom smerujúcim k zmiereniu národov a stavov na Spiši bolo, že ten istý Eliáš, komes Sasov, dáva Slovákom zo svojho Hrhova a za prostredníctva Spišskej kapituly privilégia Nemcov.¹⁷⁸ Konečne sme sa dopracovali ku komesovi spišských Sasov Eliášovi, ktorý sa po všetkých stránkach ukazuje ako ústredná postava dejín Spiša na počiatku osemdesiatych rokov 13. storočia. Na jeho ramenách spočinulo riešenie dvoch najbolestivejších protikladov Spiša (kapitula a Sasi, stará šľachta a Sasi). Jeho zásluha je tiež podľa všetkého v plnom a harmonickom rozvoji vyššie načrtnutých vzťahov s Kunigundou.

Na druhej strane zdatný diplomat Eliáš, syn Jordana, si celkom nechcel zavrieť ani dvere ku kráľovi Ladislavovi. Preto mu požičal značnú sumu peňazí. Dostal za ne od kráľa Dravce. Ďalej sa kráľovi zaviazal platiť ešte pol hrivny zlata ročne ako iní „auridatores de Scepus.“¹⁷⁹ Podobne ako z vyššie citovaného privilégia pre Hrhov je z dikcie listiny jasné, že ani z jednej, ani z druhej strany nešlo o nezištný podnik. Ladislav si cez Eliáša otváral dvere k spišským Sasom. Eliáš svojmu rodu i komunite Sasov kompromisom zachovával možnosť aktívne pôsobiť pri budúcom vývoji v Uhorsku. Aktivity i kompromisná pozícia pánov

¹⁷⁰ Citové puto kňažnej Kunigundy a kráľoviča Ondreja dokazuje skutočnosť, že kňažná si nechala priniesť mŕtve telo kráľoviča do kláštora, kde sa jej ho už už darilo oživiť. Keď si však uvedomila dôsledky svojho činu, najmä pokračovanie občianskej vojny v Uhorsku i Malopoľsku, uprednostnila jeho smrť. KĘTRZYŃSKI: *Vita et miracula sanctae Kingae*, s. 704–705.

¹⁷¹ Podmienkou bolo odobrenie donácie pre kláštor v Starom Sączu, ako to dokazuje listina z 9. novembra 1292, ktorou Václav II. na prosby svojej „najdrahšej tety“ (Grifiny) osvedčuje donáciu zosnulej osvietenej kňažnej Kunigundy. Pozri *KDM 2*, s. 187–188. Václavov nástup na poľský trón sleduje ŽEMLIČKA: *Století posledních Přemyslovců*, s. 173–188. Takisto vyššie citovaní autori A. Semkowicz, J. Dąbrowski, T. Nowakowski a S. Szczur.

¹⁷² LGV, s. 226. Rovnako *PSRL 2*, st. 936. Lev Danielovič sa mal osvedčiť za Václava II. v súvislosti s ťažením proti Henrichovi IV. Sliezske mu. Porovnaj V. T. PAŠUTO: *Očerki po istorii*, s. 301.

¹⁷³ SEMKOWICZ: *Walka o monarchię*, s. 768–769.

¹⁷⁴ *KDM 2*, s. 187–189, 203 a 207.

¹⁷⁵ V roku 1281 Vladimír navštevuje Spiš a okrem iného potvrdzuje kapitule a prepoštvu vlastníctvo Letanoviec a Hejmutu. *CDH V*, 3, s. 71–72 a 105. Následne, ešte v tom istom roku, sa spišský prepoš Mutimír dohodol so Spišskou kapitulou o spôsobe delenia príjmov z Letanoviec a Hejmutu. Zaujímavé je, že medzi svedkami dohody figuruje aj Ján z Hrhova, príbuzný a azda aj predĺžená ruka komesa Eliáša. Pozri *CDH V*, 3, s. 103.

¹⁷⁶ WAGNER: *Analecta Scepusii 1* s. 273. *CDH V*, 3, s. 41–42.

¹⁷⁷ *Tamže*, s. 264. *CDH V*, 3, s. 47–48. Pozri komentár RUCIŃSKI: *Prowincja saska*, s. 176–177 a pozn. 99 a 100 na s. 224.

¹⁷⁸ *CDH V*, 3, s. 54–55.

¹⁷⁹ *Tamže*, s. 116–117. Pozri komentár RUCIŃSKI: *Prowincja saska*, s. 281–282. O niečo skôr si od kráľa Eliáš vyprosil (!) polovicu poplužia zeme v Domanovciach pri Levoči.

z Hrhova celkom prirodzene iritovali Ladislava IV. i mužov okolo neho. Bolo v jeho osobnom záujme túto pozíciu, ako sa len dalo, oslabovať. Výborným nástrojom sa tu ukázalo najmä ďalšie privilegovanie rodiny pánov z Veľkej Lomnice.

Ako sme vyššie spomenuli, kľúčom ku konfliktnnej situácii s páni z Hrhova, ale aj s Kunigundou bola už donácia v ich prospech z roku 1272, v ktorej dostali územie od hraníc Kežmarku a vrchu Hoľa ku krajinskej bráne na rieke Poprad a konfiniu s Poľskom. Táto donácia urobila z oboch rodov susedov. Zo susedov, ako to už u susedov niekedy býva, sa stali rýchlo nepriatelia. Navyše nie bezdôvodne, ak uvážime, že nový sused si svoj dom začína stavať pod vašimi oknami. A to dom nie hocaký, ale rovno hrad. Hrad Nedeca (Dunajec, Niedzica). I komes Rikolf sa inak ukazuje ako zdatný diplomat a obchodník. Podľa listiny spísanej v apríli roku 1288 mu niekedy po roku 1275, ale určite koncom leta, najneskôr začiatkom jesene v roku 1277 akýsi komes Arnold predal zem Tarcha v Toryskom dištrikte, na pomedzí severného Spiša a Šariša. Podľa dikcie tej istej listiny rytier Roland mu na začiatku povstania v roku 1277 listinu o kúpe tejto zeme odcudzil, keď počas návštevy na Spišskom hrade Rikolfa a jeho bratov zajal a uväznil.¹⁸⁰ Ak bol Rikolf u Rolanda na hrade, malo by byť isté, že Roland a Rikolf neboli pred týmto dátumom nepriateľmi. To znamená, že v povstaní z roku 1274 sa páni z Veľkej Lomnice nijako zvlášť nestavali proti Rolandovi, čomu by zasa nasvedčovala dikcia listiny z júla roku 1274 o spore prepošta Mutimíra so Sasmi zo Spišského Podhradia. Pozoruhodná je historika o odcudzení novej vlastníckej listiny (kto by so sebou nosil listinu v časoch takých nepokojov, aké otriasali Uhorskom v danej chvíli?), a to i napriek tomu, že Ladislav IV., ktorý v roku 1288 konfirmoval listinu, sa tu odvoláva na svedectvá spišskej šľachty a spišských Sasov. Práve odkaz na spišských Sasov upozorňuje na možnosť, že predajcom zeme mohol byť Arnold, komes spišských Sasov zmieneny v listine z roku júla 1274, syn komesa spišských Sasov Detrika z rodu pánov z Hr-

hova, bratranec Eliáša.¹⁸¹ Znie to príliš fantasticky. Meno Arnold bolo navyše v danom období na Spiši viac ako časté. V každom prípade, či už skutočná, alebo len plánovaná kúpa majetku Tarcha sa niekomu veľmi nepáčila. Z pánov zo spišskej Veľkej Lomnice sa týmto aktom stávajú páni zo šarišskej Brezovice. Na druhej strane obsadením strategického Toryského dištriktu dochádza k prepojeniu šarišských spojencov Ladislava so spišskými. Páni z Hrhova sa ocitajú v obklúčení pánov z Brezovice.¹⁸² A to i bez vojny. Ich ďalšia územná expanzia je obmedzená v dvoch podstatných smeroch. Obrazne povedané, ostáva im len otvorená náruč kňažnej Kunigundy. Keď rytier Roland zoberie do zajatia Rikolfa a jeho bratov a odoberie mu spísomnenie dohody o predaji Torysy (ak veríme dikcii listiny), nejedná ani on samoučelne. Trojuholník Roland, páni z Hrhova a Kunigunda sa uzatvára. Pokiaľ ide o oficiálnu podporu vzbúreného Rolanda, je to zložitejšie. Podporovať protikráľovských povstalcov sa jednoducho v takých význačných rodinách stále nepatrilo. A mohlo to byť aj veľmi riskantné.

Cieľavedomé oslabovanie pozícií pánov z Hrhova na úkor pánov z Brezovice na Spiši ďalej dokazuje dokument z roku 1290, ktorým Ondrej, syn Polana, dostáva kus lesa nad riekou Lomnica.¹⁸³ Už S. Zachorowski podotkol, že spochybňuje pánov z Hrhova a ich práva na lesy na pravom brehu Popradu.¹⁸⁴

Úroveň rizika, ktoré na seba zobral človek či inštitúcia nesúhlasiaci s politikou kráľa, dokazuje zasa vyplienenie Spišskej kapituly v roku 1285 Ladislavom Kumánskym, jeho Kumánmi a Neuhrami.¹⁸⁵ O spojenectve uhorských i poľských cirkevných autorít s malopoľskou a sandeckou kňažnou sme písali vyššie. Jedným z motívov tohto v dejinách Uhorska nevídaného aktu mohlo byť práve ono.

Tiež sme už naznačili, že v tábore spišských spojencov Ladislava IV. sa po povstaní z roku 1277 ocitlo strategické a bohaté banské mesto Gelnica, ktorej počas rokov osemdesiatych 13. storočia kráľ niekoľkokrát potvrdil a rozšíril privilégiá.¹⁸⁶ Ba kráľ ho ešte i tesne pred svojou

¹⁸⁰ V apríli roku 1288 Ladislav IV. znovu daruje komesovi Rikolfovi zem „Tarcha“, okrem iného za služby v povstaní proti Rolandovi. Pozri *Tamže*, s. 401–402.

¹⁸¹ Vzájomné príbuzenské väzby pozri ZACHOROWSKI: *Węgierskie i polskie osadnictwo Spiżu*, s. 228.

¹⁸² Pozri rozsah tejto domény VARSÍK: *Osídlenie Košickej kotliny 3*, s. 329–330.

¹⁸³ *CDH VI*, 1, s. 45. Listinu síce vydal ešte Ladislav, potvrdil ju už Ondrej III. v druhej polovici roku 1290. Príznačné je tu najmä plynulé nadväzovanie severnej politiky Ondreja na Ladislava.

¹⁸⁴ ZACHOROWSKI: *Węgierskie i polskie osadnictwo Spiżu*, s. 231.

¹⁸⁵ *CDH V*, 3, s. 306–307 a *CDH VI*, 1, s. 54–55.

¹⁸⁶ V roku 1282: *CDH V*, 3, s. 125–126. 16. sept. 1287: E. JUCK: *Výsady miest a mestečiek 1*, s. 67–68. V roku 1290: Ladislav IV. obnovuje a potvrdzuje mestské práva Gelnici, starostovi, prísazným a všetkým občanom, jedným slovom „fideles nostri“. *CDH V*, 3, s. 490–492. V roku 1284 Ladislav IV. daruje Hekkulovi (Jakulovi, Jaklovi), občanovi Gelnice, pustý les na starej ceste do Jasova, kde kedysi žili pustovníci okolo rieky Kochensaiffen, čo je počiatok obce Jaklovce i rodu pánov z Jakloviec (Jakkelfalusy). *Tamže*, s. 246–247.

smrťou poctil aj osobitnou návštevou a vydal tu jednu zo svojich posledných listín.¹⁸⁷

Najvýznamnejšou vojenskou oporou Ladislava IV. v severovýchodnom Uhorsku bola šarišská šľachta, ktorá pomáhala kráľovi tak v potlačení Rolandovho povstania, ako aj v bitke na Moravskom poli. V nej, ako sme sa opäť už zmienili, najvýznamnejšou postavou bol Juraj zo Solivaru. Práve on, ako kráľov spojenec, sa tiež významne angažoval v potlačení povstania, ktoré proti krakovskému vládcovi osnovala antileškovská koalícia v roku 1285. Takto sa celkom pochopiteľne práve on stáva i novým prostredníkom v kontaktoch medzi uhorským a malopoľským dvorom. Nemusíme ani podotýkať, že z tejto funkcie vytláča práve rod pánov z Hrhova. Tak či onak si túto pozíciu podržal i po smrti oboch aktuálnych vládcov Malopoľska a Uhorska, keď jeho služby plynulo začali využívať i Vladislav Lokietok a Ondrej III., poťažne dokonca ešte Karol Róbert.¹⁸⁸ Upozornili sme už, že Juraj zo Solivaru sa preslávil aj ako niekoľkonásobný víťaz nad Tatármi. Najpozoruhodnejšie je jeho posledné víťazstvo v Sandecku a pri Podolínci v roku 1287. Už iní pred nami upozornili na možnosť, že túto tatársku výpravu, ktorá poplienila Sandecko a pravdepodobne rozumila i Podolínec, si vyžiadal sám Ladislav IV.¹⁸⁹ Celá akcia i slávne víťazstvo Juraja zo Solivaru i následné štedré kráľovské donácie¹⁹⁰ by boli súčasťou veľkej kamufláže Ladislava IV. Zároveň treba priznať, že podčiarkujú jeho diplomatickú zbehlosť. Na druhej strane, ak prijmeme túto možnosť, potom jendým z cieľov tatárskej výpravy bola samotná doména kňažnej Kunigundy, ktorá sa so svojimi mníškami zachránila na Pieninskom hrade, ktorý práve na takýto účel prezieravo nechala vybudovať. Zázrak ich záchranu, ktorý popisuje Život svätej Kunigundy, bude treba pripísať samotnému Ladislavovi IV. Pravdepodobne si neželal, a preto neobjednal a nezapltil fyzickú likvidáciu svojej vplyvnej tety, ale v rámci vydieračských metód, ktoré neraz používal, mu stačilo drahej príbuz-

nej demonštrovať svoj vplyv a moc. Druhotným cieľom výpravy mohlo byť paralyzovať sandecko-haličsko-tatárske spojenectvo, ktoré pre zmenu znepríjemňovalo život Ladislavovi a jeho vernému spojencovi Leškovi Čiernemu. Na Leška, ako sa zdá, mal vpád opačný účinok, ako Ladislav predpokladal. Desať rokov neustáleho stresu malopoľského vládcu priviedlo na pokraj fyzického i psychického vyčerpania, a tak, aby zabezpečil svojej duši večný odpočinok, pred skorou smrťou, ktorá ho našla už v septembri roku 1289, hľadal radšej zmierenie s Kunigundou. Drahú tetu touto akciou nepodarený synovec nezlomil. Naopak, vyprovokoval ju k novej aktivite, ktorej konečným cieľom malo byť zosadenie Ladislava, ako sme to načrtli vyššie. Nezlomná vôľa Kunigundy sa v jej domíniu, ktoré sa poprepletalo so záujmami jej kláštora v Starom Sączy, prejavila už 20. decembra 1288 obnovením privilégii pre Henricha škultéta z Podolíncu a jeho mesto. „Fidelis nostri Henrici sculteti de Podolin“ pritom dostáva les medzi Podolíncom a Hniezdnym.¹⁹¹ V nasledujúcom roku Kunigunda potvrdzuje Henrichovi škultétstvo na Podolínec, keďže jeho pôvodná listina zhorela pri vpáde Tatárov v roku 1287.¹⁹² Možno tiež predpokladať, že prostredníctvom svojich ľudí na Spiši¹⁹³ Kunigunda už v roku 1289 vyvoláva novú protiladislavovskú revoltu, v ktorej povstalci i bez Rolanda znovu zaujali Spišský hrad.¹⁹⁴ Následnou plánovanou akciou Kunigundy malo byť nahradenie Ladislava IV. jeho bratom Ondrejom. Bohužiaľ, koordinácia akcií stroskotala. Przemysl II. sa presadil na krakovský stolec s oneskorením, ktoré znamenalo opätovnú likvidáciu povstania na Spiši. Skôr, ako Ondrej podnikol svoju akciu s cieľom uchopiť uhorskú korunu s podporou aktuálneho krakovského vládcu Przemysla II., bol Ladislav IV. odstránený stúpcami Ondreja Benátskeho. Takémuto čítaniu priebehu dejín na Spiši zodpovedá aj následné nastolenie tvrdej ruky župana Balda (Balduis, Balduin), ktorý v tejto funkcii vystupuje už od augusta 1291. O Baldovi

¹⁸⁷ CDH VI, 1, s. 46.

¹⁸⁸ DĄBROWSKI: *Z czasów Lokietka*, s. 13–14 a 36.

¹⁸⁹ Pozri listinu Ostrihomského arcibiskupa Vladimíra pápežovi Mikulášovi IV., v ktorej arcibiskup u pápeža obviňuje svojho kráľa z toho, že do krajiny povolal Tatárov. Pozri listinu i komentár k nej J. KARÁCSONYI: *A mérges vipera és az antimonialis*, in: *Századok*, roč. 44, 1910, č. 3, s. 1–24. Za informáciu ďakujem Gabrielovi Ballovi.

¹⁹⁰ Ešte v roku 1288 Ladislav IV. daruje Jurajovi zo Solivaru za verné služby ďalšie donácie. Dokument je zaujímavý okrem toho, že popisuje hrdinstvá tohto verného vazala Ladislava IV. (vynecháva podiel Juraja pri potlačení povstania Rolanda roku 1277!) najmä popisom udalostí okolo pomoci Juraja zo Solivaru Leškovi Čiernemu. Obsahuje tiež podrobný opisom zápasu proti Tatárom v roku 1287 pri Starom Sączy a na hraniciach „nášho kráľovstva oproti Spišu“. Pozri CDH V, 3, s. 393–397.

¹⁹¹ KDM 2, s. 171–172.

¹⁹² JUCK: *Výsady miest a mestečiek* 1, s. 71–72. KDM 2, s. 173–174 a CDH V, 3, s. 463–465.

¹⁹³ Napríklad listina vydaná Spiškoštiavnickým opátstvom v roku 1286 menovite spomína Blažēja, niekedy servient kňažnej Kunigundy, ktorý predáva časť svojej zeme zemanovi Danovi, CDH V, 3, s. 331.

¹⁹⁴ *Tamže*, s. 457–460.

a jeho príbuzných sa v listinách píše, že pomáhali Ondrejovi ešte v Taliansku a podporovali ho aj po príchode do Uhorska a zabezpečení uhorskej koruny. Ondrej III. dokonca poveril Balda, aby na Spiši revidoval všetky donácie a práva tunajšej šľachty a ale aj spišských Sasov. Teda robil poriadky po predchádzajúcej anarchii a rozkolísaných pomeroch za Ladislava IV. Bald a bol skutočne nekompromisný. Výsledok sa dostavil rýchlo. Spiš sa stal verným spojencom Ondreja III. i Anjouovcov (porovnaj účasť spišských Sasov v bitke pri Rozhanovciach).¹⁹⁵ Kunigunde sa tak opätovne nepodarilo v Uhorsku prevziať strategickú iniciatívu, ba naopak. Ako píše jej oficiálny život v novembri roku 1290 radšej neoživila svojho synovca kráľoviča Ondreja, ktorého neznámi útočníci utopili v rieke Nida. Do tábora Ondreja Benátskeho hŕfne prebehli všetci podstatní spojenci Ladislava IV., čím sa Ondrej III. stal praktickým pokračovateľom severnej politiky svojho neslávného predchodcu. Kunigunde nezostávalo nič iné než hľadať poslednú oporu v pročeskej politike, ktorej zástancom podľa všetkého bola i jej neter Grifina, nová sandecká pani a sestra matky českého kráľa. Prostredníctvom svojej netere ešte Kunigunda dosiahla od českého kráľa záväzok potvrdenia najpodstatnejších výdobytkov svojho celoživotného diela, ktorým bolo znovupotvrdenie majetkovej bázy kláštora v Starom Sączu, ďalej privilégií jej verného rytiera Henricha z Podolínca a pokračovanie spišskej i uhorskej politiky prostredníctvom rodu pánov z Hrhova.

Smrťou Václava II. a jeho následníka Václava III. v roku 1306 však definitívne končí jedno obdobie česko-poľsko-uhorskej politiky. Pripomeňme ešte raz, že jeho tvorcom bol pred takmer polstoročím veľký uhorský panovník Belo IV., ktorý po bitke pri Kresenbrünne nechal svoju vnučku Kunigundu-Kunhútu zosobašiť s českým vládcom Přemyslom Otakarom II. Týmto aktom prakticky rozdvajil svoju dovedy jednotnú severnú politiku na dva tábory: pročešský a protičešský. Toto rozštiepenie sa naplno prejavilo až po smrti Štefana V. v roku 1272 a pretrvalo ďalších vyše tridsať rokov. Na konci tohto obdobia stála časť severného pomedzia Uhorska (i Spiš) na českej strane. Vymretím Přemyslovcov a nástupom Karola Róberta na uhorský trón sa však situácia na Spiši stabilizuje, pričom neobyčajne posilnený vychádza z tohto zápasu rod pánov z Brezovice, a to i napriek tomu, že i páni z Hrhova rýchlo po smrti posledného Přemyslovca prehodnocujú svoju dovedajšiu politiku. Nie inak sa zachovala i ďalšia opora Kunigundy na Spiši, rytier Henrich, školtét z Podolínca, ktorý taktiež prechádza do tábora Karola Róberta. V praktickej rovine to znamená tiež návrat podkarpatskej časti bývalej domény kňažnej Kunigundy do Uhorska. Kunigundin pokus vytvoriť a udržať si nadštátny politický útvar opretý najmä o vplyv cirkvi stroskotal. Nakoniec nie inak ako iný, starší pokus jej tety Konštancie. Zákonitosť tejto zmeny rešpektovali všetky zainteresované strany, okrem jedinej – Krakovského biskupstva.

Die heilige Kunigunde und die Zips

Die Persönlichkeit der heiligen Kunigunde von Ungarn aus der Familie des ungarischen Königs Bela IV. (aus dieser Familie stammt auch die heilige Elisabeth von Thüringen, die Tante der heiligen Kunigunde und die heilige Margarita von Ungarn, die ihre Schwester war, sowie auch die selige Schwester Jolanthe) ist zweifellos die Schlüsselgestalt der ungarisch-polnischen (beziehungsweise der ungarisch-kleinpolnischen) Kontakte in der zweiten Hälfte des 13. Jahrhunderts. Es ist bemerkenswert, dass diesem Fakt die Widerspiegelung der Verarbeitung ihrer Persönlichkeit in der ungarischen, polnischen und slowakischen Historiographie nicht entspricht. Bis jetzt haben ihr nur die polnischen Geschichtsforscher größere Aufmerksamkeit gewidmet. Dabei orientierten sie sich meistens auf die Analyse ihres heiligen Lebens. Als Krakauer Herrscherin und im wirtschaftlichen und politischen Leben Südostpolens aktive Frau wird sie in Polen erst in letzter Zeit erforscht.

Die Arbeit konzentriert sich auf ihre ungarischen, beziehungsweise Zipser Aktivitäten. Sie teilt diese Aktivitäten in drei Perioden ein. In der ersten verfolgten Periode (1239–1256) ist die Heilige noch ein Kind, in ihrer zweiten Hälfte engagiert sie sich bereits in der Außenpolitik Ungarns und des Krakauer Gebietes und zwar auf die Weise, dass sie in der Regel die Funktion einer verlängerten Hand ihres Vaters erfüllt. Im Jahre 1257 schenkt ihr der Ehemann als Kompensation für ihre Mitgift das Sandecer Land (Terra Sandec) zu ihrem persönlichen Besitz. Als Sandecer Herrin beginnt sie in der folgenden zweiten Periode (besonders aber nach dem Jahre 1268 bis zum Jahre 1280) eine selbstständige aktive Innen- sowie Außenpolitik zu führen. Während ihre Innenpolitik auf das Schaffen von Bedingungen für die Entstehung des Klarissenklosters in Sary Sącz gerichtet wird (das hat sich nach dem Tode ihres Ehemannes im Jahre 1280 geändert), setzt ihre Außenpolitik die Unterstützung der ungarischen Vorteile in Mitteleuropa fort. In der zweiten Hälfte der sechziger Jahre des 13. Jahrhunderts arbeitet sie außerdem

¹⁹⁵ Posledný údaj o ňom pochádza z 11. decembra 1309 (teda akceptovali ho aj Anjouovci). Bol aj komesom kráľovskej komory. Za tieto informácie vďačím doktorovi Valdimírovi Rábikovi z Trnavskej univerzity. Pôsobenie komesa Balda si teda na Spiši vyžaduje osobitné spracovanie, ktoré nateraz presahuje rámec našej práce.

koordiniert mit dem Vater und immer offensichtlicher auch mit ihrem Bruder, dem jüngeren König Stephan V. zusammen. Nach dem Tode von Bela IV. (1270) und Stephan V. (1272) wird sie praktisch zur obersten moralischen und damit auch politischen Autorität in der Region. Zum ersten Mal zeigte sich das bereits beim Aufstand des Ritters und Zipsers Gespans Roland (Lorandus) im Jahre 1274, in vollem Maße aber erst in den achtziger Jahren, als das Gebiet, über das sie aus dem Kloster herrschte, zum Gebiet der Ruhe und Prosperität in den zerrütteten Verhältnissen Polens, aber besonders Ungarns wurde. Ihre Wirtschaftsmacht beeinflusst dabei auch die Zips (Privilegien für Podolínec/Pudlein), die politische Autorität beeinflusst jedoch ganz Polen und Ungarn, was zum letzten Mal bei der Unterstützung des Pseudo-Andreas (des angeblichen Bruders von Ladislaus IV. dem Kummanischen) in seinen Aspirationen auf den ungarischen Thron im Jahre 1290 zum Ausdruck kam. Nach diesem erfolglosen Versuch zieht sie sich ins Kloster zurück, wo sie im Jahre 1292 im Ruf der Heiligkeit stirbt.

Diskusia

Ryszard GRZESIK: Kinga była aktywna już przed otrzymaniem Sądecczyzny, to znaczy, że już na początku lat pięćdziesiątych założyła kopalnię soli w Bochni i Wieliczce. Dlaczego dostała Sącz? Według *Vita świętej Kingi* za swój posag, za 40 tysięcy grzywien...

Martin HOMZA: Nepovedal som, že nebola aktívna. Ona bola samozrejme aktívna, ale nebola aktívna v tom Sandecku. Tu sa angažuje až od konca rokov šesťdesiatych. Pričom jej aktivita tu má vzostupnú tendenciu, čo naozaj Baraňského práca dokazuje veľmi precízne. Kľúčom k pochopeniu, prečo to robila, je idea založenia kláštora. Ona s tým žila veľmi dlhý čas a aby si to zabezpečila, tak vlastne celé to Sandecko zorganizovala. No a ešte jedna myšlienka. Musíme zobrať do úvahy situáciu v Malopoľsku, keď zomrel Boleslav V., nastúpil Leško Čierny. No Leško Čierny nemal pozitívny vzťah ku Kunigunde. Líšili sa v pohľade na domácu i zahraničnú politiku. Bol to tichý konflikt. V roku 1285 začalo otvorené povstanie proti Leškovi. Kunigunda nevstupovala do zápasu. Niektorí však bojovali i za jej záujmy. No a potom prišlo k tomu, že prehrali. Leškovi dala čo požadoval a kompenzovala si to na juhu. Tam, kde Leško nemohol namietat, teda v Podolínci. Preto znovu práva, znovu šoltýs Henrik... práva podolínecké sú také veľké, ten zámysel bol taký, čo najviac ekonomicky získať pre Sandecko, pre kláštor, ktorý sa stal posledným dvorom uhorskej princeznej a krakovskej kňažnej. To je kľúč k celej záležitosti a k celej veľkorysosti voči Podolíncu. Treba však rozlišovať, nešlo o poľský záujem, ale o záujem uhorskej Kunigundy v Malopoľsku. Až Václav II. z toho urobil trochu poľskú politiku, v zásade len nadväzoval na všetko, čo tu začala svätica Kunigunda. A nemožno sa ani čudovať, veď Kunigundina nástupníčka v úrade predstavenej kláštora v Starom Sączy bola Grifina, sestra matky Václava II.

Ryszard GRZESIK: Po zdradzieckim zamordowaniu Leszka Białego na zjeździe w Gąsawie w 1227 r. jego syn, Bolesław Wstydlivy, był jeszcze niemowlakiem (miał rok, gdy zadźgano mu ojca), więc regentem został Henryk Brodaty. Tutaj przypominam o jego świadomej polityce odbudowy jedności Polski. Gdyby nie jego śmierć w 1238 r., a następnie śmierć jego syna z rąk Tatarów na polu bitwy legnickiej, to kto wie, czy nie doszłoby do wcześniejszego odnowienia królestwa. Przypominam w każdym razie, że Henryk już miał zachodnią Wielkopolskę, łącznie z terytorium obecnego centrum Poznania, który oczywiście wtedy jeszcze jako miasto lokacyjne nie istniał. Ówczesny Poznań pozostał po stronie Władysława Odonica, ale już tereny, gdzie dzisiaj leży centrum Poznania, były w monarchii Henryków. Dlaczego o tym mówię? Gdy doktor Homza twierdzi, że wtedy Podolínec ostatecznie objeli

władzą Węgrzy, początkowo to bardzo mi się spodobało. Ale teraz sobie pomyślałem, że Henryk Brodaty był jednak silnym władcą. Oto pytanie, czy on rzeczywiście by sobie dał go odebrać. Być może tak. W sumie pamiętajmy, że jeśli Podolínec należał do Polski, podkreślam: jeśli, to były to peryferie, w dodatku oddzielone puszciami granicznymi i tak jak mówiłem już za panem magistrem Števíkem, bardzo głęboko wchodzące na geograficzny teren Spiszu. Być może Henryk w ogóle nie interesował się nimi. W tej chwili puszczam wodze fantazji...

I jeszcze krótko o Pseudo-Andrzeju. O ile wiem, to w tej chwili w Krakowie trwa przygotowywanie pracy doktorskiej pani magister Dagmary Wójcik. Przynajmniej tak mnie poinformowała, gdy ją rok czy dwa lata temu spotkałem w Bibliotece Uniwersytetu Jagiellońskiego.

Henryk Ruciński: Chcę ustosunkować się tutaj do dwóch zagadnień. Pierwsze – Henryk Brodaty. Otóż Henryk Brodaty, kiedy został księciem krakowskim, był tym, który zwrócił uwagę na rubież południowe ziemi krakowskiej. To on Teodorowi Cedro Gryfście przekazał tereny nad górnym Dunajcem, dzisiejsze Podhale, okolice Nowego Targu. I rozpoczyna się akcja kolonizacyjna. Z jednej strony Henryk Brodaty miał doświadczenia śląskie, bo to on przy pomocy Niemców kolonizował Podgórze Sudeckie, a z drugiej strony zaś interesuje się Podhalem i tam jest wyraźnie w dokumencie podane, że osadnicy mają się rządzić takim prawem, jakim rządzą się Niemcy śląscy. Trzeba zatem wskazać na jego zainteresowanie tymi terenami. Tam jest kwestia zameczku w Szaflarach. Kiedy on powstał? To są rzeczy do wyjaśnienia. I drugi zamek – lubowelski. I tu bym zapytał archeologów o jego genezę. Bo Podolínec ostatecznie został miastem i jako miasto warowne występuje dopiero za czasów Andegawenów. Ale sam hrad Lubovníanský? Jaka jest jego geneza? Kiedy on powstaje? Z czyjej inicjatywy? Czy tu można na ten temat coś powiedzieć? Bo tak by się ta sprawa też rozwiązała. Ponieważ Stara Lubowla (gród lubowelski) była centrum władzy nad tym terytorium, dominium lubowelskim. Później, po zastawie, tam mieści się siedziba starostów polskich. Tak że ów gród odgrywa tutaj, przynajmniej od czasów Omodejów, dużą rolę, potem pozostaje w rękach Filipa Drugetha... Lecz jak powiedziałem, to chyba archeolodzy mają tutaj też coś do powiedzenia.

Martin HOMZA: Kým dáme archeológom slovo, predsa len dve poznámky. Keby som si mal vybrať zo všetkých doterajších teórií ohľadne genézy problému Podolínce z roku 1235, zdá sa mi Henrikovská najpriateľnejšia. Zostáva však hlbšie preskúmať roky 1227–1235. Keď, teoreticky vzaté, mohol byť Podolínec založený z poľskej strany. Ako som povedal, v roku 1235 je už v Uhorsku. Možno sa začíname bližšie k pravde. Kto vie?

Druhá poznámka k vzniku Lubovnianskeho hradu. Nie som archeológ. Myslím si však, podľa tých znalostí, ktoré máme dnes, že systém hradov na uhorsko-poľskej hranici vznikol až ako dôsledok zlého politického vzťahu Přemyslovcov na jednej strane a na druhej strane Arpádovcov a potom Karola Róberta z Anjou, teda na konci 13. storočia, začiatkom 14. storočia. Dovtedy je medzi Malopoľskom a Uhorskom mier. Preto nevidím dôvod stavať hrady z nejakého strachu s jednou výnimkou, mongolské nebezpečenstvo, ale o tom sme hovorili včera. Archeológ? Miroslav Števík je bližšie, nech sa páči.

Miroslav ŠTEVÍK: Števík je bližšie, ale je tu aj pán docent Michal Slivka, ktorý realizoval archeologický výskum na Lubovnianskom hrade. Treba povedať, že sa rozchádzame s archeológmi, čo sa týka otázky počiatkov Lubovnianskeho hradu. Archeológovia sú presvedčení o tom, že hrad bol postavený v druhej polovici 13. storočia. Niektorí historici, ja sa k nim prikláňam, kladieme počiatky Lubovnianskeho hradu na začiatok 14. storočia. Dôvod je jednoduchý, v závere 13. a potom na začiatku 14. storočia máme z tejto oblasti pomerne dosť dokumentov. Lubovniansky hrad sa v nich nikde nespomína. Niet o ňom zmienky. Máme rôzne metácie, donácie... Lubovniansky hrad, ak by naozaj stál, čo teda úplne nevyklúčujeme, musel by byť zmienený... No je to stále otvorená otázka. Archeológovia budú mať na vec asi iný názor...

Michal SLIVKA: K archeologickému výskumu. Bol na Lubovnianskom hrade realizovaný v sedemdesiatom roku. Neviedol som ho, lebo som bol vtedy iba študent, ale podieľal som sa na ňom. Bol to dvojmesačný výskum, ktorý realizovalo Košické múzeum. Vedúci bol Dušan Čaplovič. Zachytili sme vtedy na mieste dnešného renesančného paláca horizont, to nás viedlo k tomu, že je tam horizont, žiaľ len v keramike, z 13. storočia. Z toho sme dedukovali, že tam, na mieste renesančného paláca, že tam mohlo stáť niečo staršie. Pretože jeho trakt z južnej strany, pokiaľ to mám teraz dobre v predstave, bol prebúraný v renesancii, keď robili ten veľký palác. Bohužiaľ iné na datovanie

použiteľné materiály, napríklad v architektúre, sa nám nepodarilo doložiť. Z toho vyplýva, že v druhej polovici 13. storočia, možno, že nie v kameni, ale už tam stála nejaká drevená veža, ktorá túto cestu, keď nič iné, stráži. Nebol to veľký výskum, ako to býva na hradoch. Boli tam veľké závaly, viem, že sondy sme mali až do hĺbky 3 metrov. Takže neviem, keramika je tam z 13. storočia. Preto sme si dovolili taký úsudok. No tiež viem, že historici, to som ešte s nebohým Beňkom hovoril tiež, že nevedia doložiť nič staršie, ako je ten začiatok 14. storočia. To isté nie priamo je aj s Plavčom. Hoci pri poslednom výskume, ktorý robili vaši, som tam nebol. No viem, že na akropole musí byť staršia veža. Zachytil ju ešte Miškovský. No jeho pôdorys nie je publikovaný. Je to len škica, ktorá je v Archíve v Pamiatkovom ústave v Budapešti. No ja som celý jeho originálny denník mal v rukách. A túto škicu som si nechal odfotohovať, pretože vtedy ešte xeroxy neboli. Je na nej jasná, štvorcová, pomerne masívna veža, ktorú, keď nič iné, tak aspoň do 13. storočia možno položiť. A tu už je problém tiež našich hraničných bodov, Halaga kontra Varsik... Viaz sa Plaveč k Polovcom, alebo sú tam tí, ktorí splavovali drevo?

Vladimír RÁBIK: Treba si uvedomiť, že v 13. storočí a približne až do prvej štvrtiny 14. storočia výstavba hradu nebola náhodná záležitosť, ale že často, veľmi často sa opierala o akúsi tradíciu, či už refugiálnu alebo nejakú staršiu strážnu funkciu. Máme to doložené vo viacerých prípadoch, aj na tom včera diskutovanom Marcelovom hrade sme to videli. Hoci sme kládli počiatky výstavby toho kráľovského hradu po tatárskom vpáde, ukazuje sa ako nepochybné, že tam musela existovať staršia tradícia, aj hradištná a podľa všetkého asi aj veľkomoravská... Docent Slivka tam objavil zopár črepov...

Miroslav ŠTEVÍK: Chcel som to len odľahčiť. Lebo ono to tak vyzerá, druhá polovica 13. storočia, začiatok 14. storočia, v poslednom decéniu 13. storočia, v prvom decéniu 14. storočia... Chceme len povedať, že tie naše názorové rozdiely sú minimálne. Asi sa zhodneme na tom, že Lubovniansky hrad vznikol až na prelome 13.–14. storočia.

Spoločensko-hospodárska štruktúra Kežmarku v stredoveku

Social and Economy Structure of Medieval Kežmarok

This article offers a historical analysis of the preserved written material, medieval documents, and tax and accounting books of the town of Kežmarok. Based on these sources, the author presents information on the mayors and other municipal administration members, facts on the jurisdiction operation, the population structure and the craft activities in the town. It also focuses on the relations of Kežmarok with other towns, their trade within the Hungarian Kingdom, pays attention to the Polish context, and within the framework of large-scale trade activities.

Vo svojej štúdií sa zaoberám historickým rozborom pramenného materiálu, stredovekých listín a tiež daňových a účtovných kníh mesta Kežmarku, ktoré sa zachovali od roku 1434 do roku 1526 v úctyhodnom množstve 21 kusov. Medzi nimi je aj tridsiatkový register z rokov 1480–1498 a účtovná kniha Bratstva Navštívenia Panny Márie z rokov 1453–1525.¹ Tieto pramene sú dôležitým zdrojom informácií o spoločenskej a hospodárskej situácii v meste. Sú o to vzácnejšie, že napríklad v Levoči sa mestské knihy zo staršieho obdobia nezachovali. Boli zničené pri stredovekom požiari.

Kežmarok prešiel v 13. storočí podobným vývojom ako iné spišské mestá. K dvom osadám s pôvodným obyvateľstvom pribudla po mongolskom (tatárskom) vpáde tretia osada nemeckých kolonistov. V okolí Kostola svätého Kríža a Starého trhu existovala trhová osada so slovenským obyvateľstvom. Nad dnešnou železničnou stanicou na Michalskom vršku sídlili kráľovskí strážcovia hraníc v osade s Kostolom svätého Michala Archanjela. Na okraji slovenskej osady na Starom trhu sa usadilo nemecké obyvateľstvo a vybudovalo si kostol zasvätený svätej Alžbete. Bol situovaný v areáli dnešného Kežmarského hradu. Existoval ešte v 15. storočí a záznamy v najstaršej daňovej a účtovnej knihe túto skutočnosť dokladajú. Stretli sa tu v susedstve dve osady, stará slovenská a nová nemecká. Postupný

vývoj v druhej polovici 13. storočia vyústil v ich splynutie a k vzniku mesta Kežmarok.²

Najstaršia písomná zmienka o Kežmarku je v listine Bela IV. z roku 1251, ktorou obdaroval turčianskych premonštrátov okrem iných majetkov aj kežmarskou osadou Nemcov pri Kostole svätej Alžbety.³ Výsadnú listinu – privilégium určené kežmarským hosťom vydal kráľ Belo IV. v roku 1269.⁴ Aj keď toto privilégium nebolo veľmi rozsiahle, udelil Kežmarčanom okrem iných výsad právo slobodnej voľby predstaveného mestskej obce – richtára. Znamenalo to, že slobodne zvolený richtár bol prvostupňovým sudcom, mohol súdiť obyvateľov vo všetkých záležitostiach okrem krádeže, desiatkov, vraždy a falšovania mincí. Toto prináležalo kráľovskému sudcovi. Avšak ďalší vývoj smeroval k rozšíreniu súdnych právomocí kežmarského richtára. Keď Štefan V. v roku 1271 vydal kolektívne privilégium pre spišských Sasov, ktoré obsahovalo rozsiahle výsady aj v oblasti súdnictva, a najmä po jeho potvrdení a rozšírení v roku 1317 používal Kežmarok v praxi tak ako ostatné spišské mestá, úplné súdnictvo. A kým podľa predchádzajúcej výsadnej listiny z roku 1269 musel richtár odvádzať príjmy zo súdnictva kráľovmu sudcovi v pomere 1:2, neskôr prináležia richtárovi už dve tretiny všetkých finančných pokút a poplatkov z vykonávania súdnictva.⁵ Tento vývoj bol v 14. storočí zavŕšený dosiahnutím postavenia slobodného kráľovského mesta.

* PhDr. Virginia MISLOVIČOVÁ. Štátny archív v Levoči. Zaoberá sa stredovekými dejinami spišských miest.

¹ Štátny okresný archív v Poprade, Magistrát mesta Kežmarku citované (ďalej ŠOKA-P, MM-K), IB-13 až IB-27, IB-33, IG-188, bez sign.

² I. CHALUPECKÝ: Začiatky Kežmarku a privilégium z roku 1269, in: *Z minulosti Spiša*, ed. I. Chalupický, roč. 2, 1994, s. 21–25.

³ *Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica*, (ďalej RA) vol. 1, ed. I. Szentpétery. Budapest 1923, č. 948.

⁴ L. JUCK (ed.): *Výsady miest a mestečiek na Slovensku*, vol. 1. Bratislava 1984, č. 37. RA 1, č. 1636. CHALUPECKÝ: Začiatky Kežmarku, s. 21, pozn. 4. ŠOKA-P, MM-K, perg. 11.

⁵ CHALUPECKÝ: Začiatky Kežmarku, s. 23–24.

Na základe panovníkom udelených výsad pracovala v meste mestská samospráva na čelo so slobodne voleným richtárom, ktorý bol na území mesta aj prvostupňovou súdnou inšinciou. Pri spravovaní mestských záležitostí mu pomáhal volený zbor prisažných, ktorí boli zároveň prísediacimi mestského súdu. Ich počet bol dvanásť, podobne ako v Levoči. Obe spišské mestá boli územne rozčlenené na dvanásť častí, najmä za účelom prehľadnejšieho vyberania daní a každá z nich mala svojho voleného zástupcu. Okrem toho ešte existovala širšia rada, nazývaná volená obec 50 ľudí, ktorej členovia plnili špeciálne úlohy, napríklad boli prizývaní na dôležité rokovania ako svedkovia. Na rozdiel od Levoče, kde širšiu obec tvoril štvornásobok počtu členov užšej rady, nemala v Kežmarku presný počet členov, ale napriek názvu ich počet kolísal a niekedy ich tvorilo len 37 osôb.⁶ Mestská rada bola vrcholným orgánomestskej samosprávy, vydávala rozhodnutia, nariadenia, štatúty, vykonávala súdnu právomoc na území mesta, rozhodovala o daniach a spravovala mestské majetky a financie. O svojej činnosti viedla prostredníctvom mestského notára záznamy v mestských knihách.

Máme doložené, že napríklad v treťom a štvrtom decéniu 15. storočia pracovali v kežmarskej mestskej kancelárii notári Ján, Juraj a Egídius, nazývaní aj *literatus*. Notár Ján bol aj pisárom spišského župana Jána z Perína.⁷ V roku 1520 sa zastretávame s notármi Mikulášom a Martinom.⁸

Pred mestskou radou sa v prevažnej miere riešili vážnejšie majetkové záležitosti obyvateľov mesta ako zápovede majetku pri vymáhaní dlžôb, dedičské záležitosti, splnomocnenia pre disponovanie s majetkom, dohody a zmluvy, ale aj rôzne delikty, priestupky, výtržnosti, krádeže a i. Pre väčšiu istotu a dôveryhodnosť sa jednotlivé kauzy zapisovali do mestských kníh s uvedením prítomnosti richtára, mestskej rady, konzulov, či svedkov. Niekedy členovia mestskej rady vystupovali ako zástupcovia (Mikuláš, náš mestský notár ako zástupca váženého Šebastiána Krupeka). Každý mešťan mal právo slobodného scudzovania hnu-

teľného a nehnuteľného majetku, mohol s ním voľne disponovať. Predávať, kupovať, testamente odkazovať, dediť. Mesto malo právo disponovať mestským majetkom a tiež s opustenými domami a majetkami, o ktoré sa majitelia alebo dedičia nestarali a nehlásili sa k nim.

Mestská rada dávala zapisovať do mestských kníh aj svedecké výpovede, pri ktorých sama vystupovala ako svedok.⁹ Napríklad v spore kežmarského obchodníka Martina Parambu¹⁰ s Mikulášom z Tvarožnej o jeden sud haringov v roku 1489 alebo výpovede z roku 1492,¹¹ týkajúce sa sporu Benedikta Clugela, známeho kežmarského obchodníka, ktorý bol aj niekoľkokrát v Kežmarku richtárom, s vdovou po obchodníkovi Schramkovi, keď svedkovia vypovedali pod prísahou.

Okrem týchto sporov kežmarských obchodníkov existuje v mestských knihách aj zmienka o Bratstve obchodníkov v Kežmarku, keď v roku 1519 urobili seniori Bratstva obchodníkov zápoved' na majetok mäsiara Šimona. Tieto informácie a fakty dopĺňajú naše vedomosti o kežmarských obchodníkoch, ktoré sú zachytené v tridsiatkovom registri, v obchodnom štatúte mesta a v iných prameňoch.

Súdne spory riešené pred mestskou radou neobišli ani remeselníkov a cechy.

V nedeľu na sviatok svätého Kiliana (8. júla) 1520 sa riešila kauza „magistrov Spoločenstva umenia obuvníckeho“ mesta Kežmarku a Spišskej Soboty proti obuvníkovi Františkovi, pôvodom zo Zhořelca, ktorý sa previnil spáchaním výtržnosti a násilia na verejnom priestranstve. Spor sa vyriešil tak, že obuvníci zo Spišskej Soboty vyslali dvoch zástupcov, magistra Jána a Andreja, ktorí sa pod prísahou zaručili, že pri opakovanej výtržnosti previnilca potrestajú na tele i na majetku.¹²

V Kežmarku v 15. a prvej polovici 16. storočia bolo okolo tridsať remeselných odvetví, pričom v Prešove ich bolo 31–33, v Bardejove asi 40. Najviac obyvateľov sa zaoberalo kovospracujúcimi remeslami, ďalej výrobou ošatenia a obuvi a početné sú aj textilné odvetvia, napríklad výroba súkna.¹³ V najstaršej daňovej a účtovnej

⁶ M. SUCHÝ: Orgány mestskej samosprávy v Levoči v 16. a 17. storočí, in: *Spiš: Vlastivedný zborník*, ed. K. Král, M. Badík, E. Pavlík. Košice 1968, roč. 2, s. 130–131.

⁷ ŠOKA-P, MM-K, IB-13, f. 54a, 177b.

⁸ ŠOKA-P, MM-K, IB-26, f. 42a.

⁹ ŠOKA-P, MM-K, bez sign. 1481–1495, f. 319 a 323. Rok 1492 sme určili nepriamo, nebol uvedený v texte záznamu.

¹⁰ V. ROZLOŽNÍKOVÁ: Tridsiatkový register mesta Kežmarku z rokov 1480–1498: K slovensko-poľským obchodným stykom, in: *SA*, roč. 12, 1977, č. 2, s. 81.

¹¹ ŠOKA-P, MM-K, IB-26, f. 42a.

¹² ŠOKA-P, MM-K, IB-26, f. 42a.

¹³ A. GÁCSOVÁ: Spoločenská štruktúra Kežmarku v 15. a v prvej polovici 16. storočia, in: *HČ*, roč. 19, 1971, č. 3, s. 373, 375–376.

knihe z rokov 1434–1444 sme sa stretli s mlynármi, mäsiarmi, krajčírmi, obuvníkmi, tkáčmi, zámočníkmi, remenármi, sedlármi, zlatníkmi, pivovárnikmi, kožušníkmi, garbiarmi, kováčmi, puškármi, pekármi, rybármi, murármi, kamenármi, vápenníkmi, mediarmi, debnármi, brusičmi, kolármi, holičmi, kúpeľníkmi, ihlármi, tesármi, hodinármi, obchodníkmi a i.¹⁴

Podľa výskumov a na základe výpočtov A.Gácsovej mal Kežmarok v období 1434–1542 asi 1800–2200 obyvateľov, pričom Prešov a Bardejov mali 3000–3500 obyvateľov. Kežmarok je porovnateľný s mestom Louny v Čechách, ale mal menej remeselných odvetví. V skúmanom období predstavovali remeselníci v moravských mestách asi dve tretiny obyvateľov, v Kežmarku 30–40%, v Prešove 23% všetkých daňovníkov – majiteľov domov. Na prvom mieste sú remeslá textilné, potravinárske a kovopracujúce. Takáto štruktúra je aj v iných moravských i západných mestách, ako napríklad Frankfurt nad Mohanom.

V Kežmarku prekvapuje veľký počet výrobcov súkna, obuvníkov a krajčírov, pričom kežmarskí remeselníci boli bohatší ako bardejovskí, prešovskí, aj ako remeselníci v moravských mestách. Prevládajú medzi nimi stredné majetkové kategórie.¹⁵

Pred mestskou radou sa riešili aj rôzne delikty, priestupky, výtržnosti, krádeže a pod. Avšak len zlomok z nich sa dostal na stránky mestských kníh, pretože radní z pochopiteľných dôvodov nemali záujem o zvečnenie takýchto skutočností. Niekoľko takýchto záznamov sa však zachovalo, napríklad, keď išlo o cudzinca alebo cezpoľného, ako v prípade vyššie spomínaného obuvníka, tiež pri opakovanej krádeži. V roku 1519 urobili zápis o uväznení zlatníka Štefana.¹⁶ Nevieme, čím sa previnil, ale spolumešťania sa pod prísahou zaňho zaručili a sľúbili, že si ho opäť predvolajú na súd, ak sa znovu previní. Za zápisom nasledujú mená svedkov, mestského notára Martina, mená troch remeselníkov a ďalších, spolu siedmich osôb.

Obsiahlejší je záznam o rozsudku nad zlodejom, ktorého prípad prejednávali v roku 1519. Syn Pavla Lucasa Gilg bol uväznený pre krádež a mestská rada rozhodla, že previnilec musí

všetky škody, malé i veľké, nahradiť. Radní zdôraznili, že proti tomuto rozsudku niet odvolania. Okrem toho musel uhradiť všetky výdavky, súdne trovy a väzenie. Nasledujú mená desiatich svedkov, medzi ktorými sa nachádzajú okrem Kežmarčanov aj zástupcovia z Ľubice, Strážok a poddanskej obce Rakúsy.¹⁷

V rozpätí len niekoľkých dní sa na rokovanie dostal ďalší delikt. Dvoch chlapcov pristihli pri krádeži a uväznili. Nebola to prvá krádež, pri ktorej ich prichytili. Pravdepodobne preto, lebo sa jednalo o opakovaný zločin alebo krádež bola mimoriadne závažná, priviedli rodičia na súd veľký počet svedkov – ručiteľov, ktorí mali spolu s nimi ručiť za to, že všetky spáchané škody budú riadne uhradené. Namiesto mien previnilcov pisár uviedol len „N – Mikulášov syn“ a „N – vápeničkin syn“ (*Kalgrunnerin zon*). Na konci zapísali mená až pätnástich ručiteľov.¹⁸

Mestská rada riešila aj rôzne občianske priestupky a previnenia a vydávala všeobecné nariadenia pre mešťanov. V roku 1520 po hádke dvoch mešťanov nariadila, aby každý, kto by druhého urážal slovom alebo činmi, či inak obťažoval, musel bezpodmienečne zaplatiť pokutu vo výške 10 zlatých.¹⁹

Dôležitou úlohou mestskej rady bolo aj vyberanie daní. V Kežmarku sa daň vyberala podobne ako v Levoči až trikrát do roka, na svätého Jána Krstiteľa, na svätého Martina a v polovičke pôstu. Daň sa platila za dom a pôdu, prípadne za remeselnícke dielne a jej výšku určovala mestská rada na čele s richtárom.²⁰ Záznamy o vyberaní daní sa zachovali v daňových knihách a v najstaršej z nich sa nachádza aj súpis *nájomníkov-inquilínov* z roku 1442, ktorý je jediný svojho druhu z celého 15. storočia. Zachovalo sa tiež nariadenie o vyberaní daní. Radní páni ho vydali 3. augusta 1518.²¹ Hovorilo sa v ňom o tom, že dane sa majú vyberať trikrát do roka, vždy osem dní pred termínom. Potom bolo potrebné sedem dní vyčkať a v prípade, že niekto dovtedy nezaplatí, pripočítať mu k dani aj dlh, ktorý vznikol. V nariadení uviedli, že daň sa má zaplatiť z domu, z dvora a daň z vína. Dane sa vyberali podľa jednotlivých mestských častí, dvanásť, prostredníctvom volených zástupcov.

¹⁴ ŠOKA-P, MM-K, IB-13. V. Rozložníková: Najstaršia daňová a účtovná kniha mesta Kežmarku 1434–1444, in: SA, roč. 34, 1999, č. 2, s. 32.

¹⁵ Gácsová: Spoločenská štruktúra Kežmarku, s. 373–378.

¹⁶ ŠOKA-P, MM-K, IB-27, f. 84a.

¹⁷ ŠOKA-P, MM-K, IB-25, f. 63a.

¹⁸ ŠOKA-P, MM-K, IB-25, f. 63b.

¹⁹ ŠOKA-P, MM-K, IB-26, f. 42b.

²⁰ Gácsová: Spoločenská štruktúra Kežmarku, s. 358.

²¹ ŠOKA-P, MM-K, IB-27, f. 71b.

V stredovekých mestách bolo zaužívané prenájom desiatku alebo časti výnosu z neho mestu, pričom farár dostával od mesta riadny plat. Zoznamy desiatku podávajú spoľahlivé informácie o majiteľoch pôdy, okrem mien majiteľov domov a pôdy uvádzajú aj výmeru zdanenej pôdy v *erdtachoch*.²² Za každý *erdtach* pôdy platili jej majitelia určitý počet denárov, čo znamená, že vyberanie desiatku tu bolo na vyššej úrovni ako v Bardejove a na dedinách, kde desiatok predstavovalo určité množstvo obilnín z úrody, bol vyberaný v naturáliách. Desiatok sa vyberal na deň svätej Uršuly (21. október) a na deň svätej Doroty (6. február).

V snahe posilniť svoje ekonomické postavenie usiloval sa Kežmarok o získanie hospodárskych výsad. V roku 1435 mu bolo udelené dôležité privilégiu o práve skladu. V predchádzajúcich rokoch bola jeho snaha o hospodárske posilnenie mesta sprevádzaná v roku 1412 získaním oslobodenia od platenia mýta a v roku 1419 právom konať dva jarmoky (na svätého Petra a Pavla a 2. februára na sviatok Očisťovania Panny Márie). Spomeňme ďalej oslobodenie kežmarských kupcov od platenia všetkých mýt na celom území Poľska udelené kráľom Vladislavom Kežmarku v roku 1440.²³ Na žiadosť Imricha Zápoľského dostali Kežmarčania v roku 1464 oslobodenie od platenia tridsiatkového cla v Uhorsku.²⁴ V archívnom materiáli mesta sa zachovali aj odpisy trhových a colných privilégií z roku 1491, ďalej listina, ktorou Štefan Zápoľský oznamuje stoliciam Liptov a Turiec, že Kežmarčania sú oslobodení od platenia cla,²⁵ a Vladislavova listina o oslobodení Kežmarčanov od platenia cla za dovážaný tovar z roku 1491.²⁶

Dôležitým dokumentom z hľadiska vývoja trhov a obchodu Kežmarku je obchodný štatút mesta. Nie je datovaný, ale K. Demkó kladie jeho vznik do počiatku 15. storočia.²⁷ Skutočne všetko nasvedčuje, že ho vydala mestská rada hneď po potvrdení práva skladu Žigmundom v roku 1435. Bol určený pre kupcov, ktorí prichádzali do Kežmarku na jarmok. Pod hrozbou pokuty museli dodržať všetky nariadenia: vyložiť tovar a ponúknuť ho na predaj, pohybovať sa len po verejných cestách, nespoločovať sa s inými cudzincami a nevymieňať s nimi striebro a peniaze, nedávať

nič do zálohu, stravu si kupovať u mešťana, kde sú ubytovaní, do výšky 20 zlatých a tento ich musel oboznámiť so štatútom. Tovar museli prevážať na mestskej váhe a smeli ho predávať len na jarmoku alebo v mieste, kde boli ubytovaní. Žiaden obchodník nesmel predávať tovar v drobnom, t.j. pod jednu zlatku, menej ako tri kolínske šatky, šesť poľských šatiek, tucet nohavíc, dva baly flámskych čipiek, jeden funt šafránu, jeden *kameň* korenín, štvrťku koží alebo kožušín, kramársky tovar pod jednu zlatku.

Na začiatku 15. storočia postihol už značne rozvinuté stredoveké mesto požiar a veľká časť z neho zhorela. Keďže Kežmarok bol dôležitým bodom v obrane uhorského štátu, snažil sa kráľ Žigmund čím skôr obnoviť jeho obranyschopnosť. Odpustil Kežmarčanom v roku 1404 platenie cenzu na dvanásť rokov a poskytol im aj ďalšie výhody. Do tohto obdobia siahajú počiatky dlhého sporu s Levočou o právo skladu. Levoča ho vlastnila od roku 1321 a tam sa sústreďoval obchod s Poľskom. Kežmarok mal výhodnú geografickú polohu, ale chýbalo mu právo skladu. Preto hľadal spôsob, ako by mohlo byť toto právo Levoči odobraté. V roku 1400 obžaloval spolu so Spišskou Novou Vsou, ktorá mala podobné záujmy, Levoču u palatína, že neoprávnene používa právo skladu. Keď neuspeli, začal Kežmarok napriek tomu právo skladu používať, pretože mu z toho plynuli do mestskej pokladnice bohaté príjmy.

Spor s Levočou pokračoval a po vpáde husitov v lete roku 1433, po požari, keď bolo mesto značne spustošené a vyhorel aj archív s listinami, dali si Kežmarčania zastúpení Matejom Škultétom a notárom Jurajom potvrdiť staré privilégiá a spolu s nimi sa im podarilo získať od Žigmunda v roku 1435 aj právo skladu.²⁸ Dodajme, že išlo o čiastkové právo skladu, ktoré sa vzťahovalo na tovar, ktorý sa vozil na ľahkých a obyčajných vozoch. Toto sa vzťahovalo aj na olovo, železo, meď a oceľ. Takto sa obchod s týmito kovmi dostal do rúk Kežmarku.

Domáci obchodníci boli väčšinou drobnými obchodníkmi, kramármi, ktorí obchodovali v malom s rôznymi drobnými tovarmi. Obchodníci so soľou a chlebom platili za prenájom stánkov.

²² GÁCSOVÁ: Spoločenská štruktúra Kežmarku, s. 359. M. SUCHÝ: Pozemková miera „erdtach“ na Spiši a jej vzťah k levočskému gbelu a bratislavskej merici v 17. storočí, in: *Historické štúdie*, roč. 14, 1969, s. 165.

²³ ŠOKA-P, MM-K, perg. 48.

²⁴ ŠOKA-P, MM-K, perg. 62.

²⁵ ŠOKA-P, MM-K, pap. 857.

²⁶ ŠOKA-P, MM-K, perg. 80.

²⁷ K. DEMKÓ: Kézsmárk város kereskedelmi szabalyazata a XV-ik század elejéről, in: *Történelmi Tár*, roč. 9, 1886, s. 137–140.

ŠOKA-P, MM-K, bez sign.

²⁸ C. WAGNER: *Analecta Scopusii sacri et profani*, vol. 1. Viennae 1773, s. 55–57.

Cudzí obchodníci, ktorí prechádzali mestom, sa museli riadiť právom skladu a obchodným štatútom. Niektorí z nich mohli mať v meste svoje miesto na obchodovanie a boli spoplatňovaní.²⁹ Iní zas, napríklad Peter Lutifigulus a Vavrinec Körschner z Levoče, vlastnili v Kežmarku dom a platili dane.³⁰ Určite aj ďalší, najmä bohatí levočskí mešťania, vlastnili v Kežmarku nehnuteľnosti a boli tam zdaňovaní. Vlastníctvo domu malo najmä pre obchodníkov a ich aktivity značné výhody. Aj niektorí cudzinci požiadali pravdepodobne o prijatie za mešťana, ako napríklad istý Sneyder z Poľska,* ktorý zaplatil 125 denárov za mestské právo.³¹

Zistili sme, že niektorí z kežmarských obchodníkov mali obchodné kontakty najmä so susedným Poľskom a boli pravdepodobne zapojení aj do diaľkového obchodu s takými tovarmi ako meď, železo, oceľ, víno a ryby, pretože práve tie sa prevážali na ľahkých vozoch.³² V roku 1519 máme doložené aj Bratstvo obchodníkov v Kežmarku, ktoré zrejme existovalo už skôr, možno v poslednej tretine 15. storočia.

Skutočnosť, že obchod bol dôležitou súčasťou života v stredovekom Kežmarku a zároveň zdrojom značných príjmov, bola príčinou ďalšieho pokračovania sporu s Levočou, v ktorom nasledovalo ešte niekoľko súdnych procesov. Celý spor sa skončil v roku 1544, keď bolo Kežmarku nariadené večné mlčanie a o štyri roky neskôr mu odobrali aj právo skladu.

V rokoch 1439–1440 v sporoch o uhorský trón sa Kežmarok na rozdiel od Levoče postavil na stranu Vladislava Jagelovského a dokonca ho na jar roku 1440 prijali v meste a s celým sprievodom desať dní hostili. Existujú o tom aj záznamy v najstaršej mestskej knihe ako výdavky pre *barones polonicales*.³³ Výsledkom bolo spomínané privilégium, ktoré oslobodzovalo Kežmarčanov od platenia mýta a iných poplatkov na celom území Poľska.

V rokoch 1441–1462 vládol v meste Jiskrov kapitán Mikuláš Brcal a po ňom Bartoš. Od Jiskrových kapitánov bol Kežmarok vykúpený v roku 1462 za 16 000 zlatých. Povinnosti voči kapitánom sa Kežmarok zbavil, avšak dostal sa do rúk Imricha a Štefana Zápoľskovcov. Kežmarčanom to prinieslo nielen príchod nového panstva a vybudovanie hradu priamo v meste, ale pod rúškom

ochrany a výhod došlo k prehlbovaniu závislosti na hradných pánoch. Koniec 15. storočia znamenal pre mesto postupnú stratu samostatnosti a postavenia slobodného kráľovského mesta. Napriek tomu možno toto obdobie charakterizovať ako hospodársky úspešné. Svedčí o tom aj to, že mesto udržiavalo v tomto období čulé obchodné i kultúrne kontakty nielen s inými uhorskými mestami, ale aj so susedným Poľskom.

Ako sme sa už zmienili, v roku 1433 obsadili mesto husiti prichádzajúci z Poľska, a aj keď v meste ostali len krátko, 10 dní, ich pobyt sa nezaobišiel bez ničivých následkov. Kežmarok postihol požiar a mnoho budov a častí opevnenia bolo zničených. Pomery sa zlepšili, až keď sa v roku 1441 v meste usadili spomínaní Jiskrovi kapitáni. Nečudo, že tu vládol ustavične čulý stavebný ruch. Budovali sa nové stavby, po roku 1441 sa začala stavať radnica, pracovalo sa na Kostole svätého Kríža (1439), rekonštruovali a vylepšovali sa hradby, opravovali sa budovy, mestské kúpele, nová veža (s veľkou pravdepodobnosťou je tým myslená jedna z bášť, ktoré sú súčasťou hradobného systému) a stavebné práce sa realizovali aj pri stavbe alebo prestavbe Nižnej brány. Mesto vydávalo značné čiastky remeselníkom a robotníkom za vykonanie prác a na rôznych stavebných materiáloch.

Aj keď sa v daňových zoznamoch ulice neuvádzali, len dvanástiny, z mien označujúcich miestnu časť a z výdavkov na rôzne stavby sa dozvedáme, že v Kežmarku existovala napríklad ulica Starý trh a ďalšie. V účtovných záznamoch je aj zápis spomínajúci *Kursner Thor* – Kušnierska brána a nachádza sa medzi nimi aj záznam o tom, že mesto dlhuje Ľubici za cement, použitý na okrúhlu vežu („circa rotundam turrim“).³⁴ Ide o okrúhlu obrannú baštu, ktorá bola súčasťou mestského opevnenia. Starobylé názvy ulíc doložené z prvej polovice 15. storočia, Starý trh a Kušnierska brána, existujú dodnes.

Základným prínosom do mestskej pokladnice boli príjmy z vyberania predpísaných daní od obyvateľov mesta a z príľahlých obcí Rakúsy, Stráne pod Tatrami, Malý Slavkov a Strážky, kde sa nachádzali aj majere a záhrady mešťanov. Druhým veľkým zdrojom príjmov boli príjmy z mestskej váhy, z predaja solí, vína, piva, z poplatkov

²⁹ GÁCISOVÁ: Spoločenská štruktúra Kežmarku, s. 381.

³⁰ ŠOKA-P, MM-K, IB-13, f. 50b, 58a.

* O Poliakoch v Kežmarku pozri článok Nory Baráthovej.

³¹ ŠOKA-P, MM-K, IB-13, f. 102b.

³² ROZLOŽNÍKOVÁ: Tridsiatkový register mesta Kežmarku, s. 67–92.

³³ ŠOKA-P, MM-K, IB-13, f. 59a.

³⁴ ŠOKA-P, MM-K, IB-13. ROZLOŽNÍKOVÁ: Najstaršia daňová a účtovná kniha, s. 31–33.

od mäsiarov, mlynárov (existoval nižný a vyšný mlyn), tkáčov, obuvníkov, kožušníkov, kúpeľníkov (nižné a vyšné kúpele), domácich i cudzích obchodníkov a rôzne ďalšie drobné poplatky. Výdavky tvorili nákupy pre potreby mesta ako ryby, víno, pivo, drevo, uhlie, papier a na reprezentáciu mesta, výdavky spojené s pohostením návštev, výdaje v súvislosti s vybavovaním mestských záležitostí, finančné výdavky na cesty na Spišskú kapitolu a na kráľovský dvor pri vybavovaní mestských listín. Ďalšou stálou súčasťou výdavkov boli platy mestským zamestnancom, pisárom, sluhovi, pastierom, hlásnikom, zbrojárom, mestským dráboom, farárom, mestskému hodinárovi, poslom a mzdy robotníkom a remeselníkom pracujúcim v službách mesta. Tak napríklad na fólii 58b v najstaršej zachovanej mestskej knihe je záznam, že pisár Ján dostal dva zlaté florény za to, aby z titulu svojej funkcie cestoval na koni v záujme mesta do Budína. Ďalej dostal od mesta za svoju funkciu 100 denárov („pro funcio suo“). V roku 1442 dostal za štvrtrok jeden zlatý florén. S najväčšou pravdepodobnosťou dostával okrem fixného platu aj rôzne naturálie, financie na výdavky počas ciest a na mimoriadne výdaje. Zriedkakedy bolo vyšpecifikované, kam sa cestovalo, ale predpokladáme, že väčšinou na kráľovský dvor. Ďalším zamestnancom, ktorý dostával pravidelne od mesta plat bol mestský sluha (*bedellus*). Vykonal najrôznejšie služby a fungoval aj ako posol, chodil s listinami („dedimus bedello, qui nobis literas portavit“).³⁵ Jeho plat činil 50 denárov týždenne. Okrem richtára, notára a mestského sluhu, či poslíčka, ktorí cestovali, najímalo si mesto aj ďalších poslov („dedimus uni cursori ad regiam maiestatem“),³⁶ ktorí chodili v záležitostiach mesta alebo pre mesto niečo prevážali (*furmanky*), napríklad veľmi často do Levoče, do Bardejova, do Prešova, do Košíc, do Podolíncu, na Liptov, do Ružomberka a i. Početné boli cesty do Richnavy, ktorá sa stala v období pobytu husitských a Jiskrových vojsk na Spiši, tak ako aj Kežmarok, ich základňou.

Ďalší mestský zamestnanec – hlásnik na veži dostával zvyčajne 100 denárov týždenne, strážcovia veží a hradieb 50–100 denárov a naturálie. Hodinár, ktorý mal na starosti chod a opravu

mestských hodín, dostával plat 100 denárov. Mesto pravidelne vydávalo peniaze na plat pre majstra zbrojára a s tým spojené výdavky a pre členov mestskej stráže – na potraviny a ďalšie potreby pre nich (chlieb, ryby, víno, pivo, pušný prach, zbrane – pušky, kone, smolu – zrejme na pochodne, ošatenie a i.). Plat majstra zbrojára činil okolo 500 denárov. Pravidelné boli výdavky zbrojárovi na meď v súvislosti s inováciou zbraní.³⁷ Okrem toho mesto dávalo plat a naturálie aj mestským dráboom („den Drabanten“).³⁸

V stredovekých mestách existovali spoločenstvá ľudí združených na rôznych základoch, náboženských, profesijných, hospodárskych alebo spoločenských, nazývané bratstvami. Najmä 14. a 15. storočie bolo obdobím ich rozmachu a v niektorých mestách ich vzniklo aj niekoľko. Aj Kežmarok mal svoje bratstvá. Spomínali sme už Bratstvo obchodníkov a ďalším z nich bolo Bratstvo Navštívenia Panny Márie. Je pravdepodobné, že stredovekých bratstiev existovalo v Kežmarku viac. Zachovala sa účtovná kniha Bratstva Navštívenia Panny Márie z rokov 1453–1525.³⁹ Na základe podrobného rozboru najstaršej daňovej a účtovnej knihy môžeme jeho existenciu doložiť už v roku 1439, kde je v zozname cenzu z tohto roku zapísaný aj špitál (*hospitalia pauperum*).⁴⁰ Aj neskôr, napríklad v roku 1444, je záznam o výdavku 600 denárov, ktoré boli určené bratstvu – „in dy Bruderschenschaft (...) dedimus 600 d“.⁴¹ Aj keď zachovaná účtovná kniha bratstva je z neskoršieho obdobia, môžeme predpokladať, že Bratstvo Navštívenia Panny Márie v Kežmarku vzniklo minimálne v prvej polovici 15. storočia. Sformovalo sa okolo mestského špitála a malo charitatívnu náplň činnosti. Spočívala v starostlivosti o špitál, o jeho prevádzku a údržbu a o osoby zdržujúce sa v špitáli. Ďalej to bola pomoc členom bratstva, ktorí sa nachádzali v ťažkých životných situáciách a ich zaopatrenie po smrti. Na čele bratstva stáli 2–4 starejší a rada. Členská základňa bratstva bola veľmi rozmanitá. Boli to príslušníci bohatej i strednej vrstvy, remeselníci a obchodníci, ale aj menej majetná skupina obyvateľov mesta i príľahlých obcí, vzdelaní i bez vzdelania i veľmi bohaté a vzdelané rodiny Clugelovcov, Elendeovcov, Niclinmertenovcov,

³⁵ ŠOKA-P, MM-K, IB-13, f. 65a.

³⁶ ŠOKA-P, MM-K, IB-13, f. 67a.

³⁷ ŠOKA-P, MM-K, IB-13, f. 53a.

³⁸ ŠOKA-P, MM-K, IB-13, f. 87b, 83b.

³⁹ ŠOKA-P, MM-K, IG-188. V. Rozložníková: Eine mittelalterliche Bruderschaft in Käsmark, in: *Städtisches Alltagsleben in Mitteleuropa vom Mittelalter bis zum Ende des 19. Jahrhunderts*, ed. V. Čičaj, O. Pickl. Bratislava 1998, s. 63–72.

⁴⁰ ŠOKA-P, MM-K, IB-13, f. 8b.

⁴¹ ŠOKA-P, MM-K, IB-13, f. 87b.

ktorých synovia mali vyššie vzdelanie a nachádzame ich ako poslucháčov krakovskej univerzity v rokoch 1453 a 1461.⁴²

Špitál spravoval *provisor* – správca, ktorého nazývali aj *vater* – otec špitála. Niektorí provizori ostávali vo funkcii len jeden rok, ďalší aj dva-tri roky. Známe sú aj ich mená.⁴³ Bratia, ktorých počet sa pohyboval od 30–90, schádzali sa na výročných schôdkach spojených s pohostením, kde prejednali všetky záležitosti bratstva a posúdili výročné vyúčtovanie hospodárenia, ktoré predkladal provizor. Bratstvo podporovali finančne aj hmotne jeho členovia, mesto i hradní páni Imrich a Štefan Zápoľskovci. Financie patriace spoločenstvu bratov spravovali niekoľkí jeho členovia, ktorým boli zverené do opatery. Títo nimi disponovali a mohli ich použiť, či už vo sfére obchodnej, čoho dôkazom sú bratia, ktorí boli s úspechom činní v obchode Kežmarku s Poľskom. Keďže bratstvo disponovalo finančnou hotovosťou a nehnuteľnosťami, mohlo tieto predávať, prenajímať a poskytovať tiež úvery, z ktorých sa platili úroky. Takto bratia rozmnožovali pôvodný finančný kapitál, no zároveň si vzájomne poskytovali pomoc, podporovali chudobných a vykonávali ďalšie činnosti spojené s členstvom v bratstve.

V priebehu 15. storočia sa v Kežmarku darilo remeslám, obchodu, ďalej sa rozvíjalo školstvo i kultúrna úroveň obyvateľov. O farskej škole máme správy už na konci 14. a začiatkom 15. storočia.⁴⁴ Môžeme predpokladať, že medzi obyvateľmi mesta sa našli aj ľudia s úplným alebo čiastočným univerzitným vzdelaním. Mnoho študentov zo Spiša nachádzame na krakovskej univerzite, čo je zaiste podmienené geografickou polohou, ale aj na viedenskej univerzite majú po študentoch zo západného Slovenska významné zastúpenie Spišiaci. Do roku 1450 študovalo na tejto univerzite sedem Kežmarčanov, ich počet potom poklesol na dvoch, no nachádzame medzi nimi Sindrama z Kežmarku, ktorý po dosiahnutí príslušných vedeckých hodností bol aj členom profesorského zboru viedenskej univerzity.⁴⁵

Čulé kontakty malo mesto už tradične s Poľskom. Okrem dobrých obchodných stykov to boli vzťahy kultúrne, známe poľské univerzity, najmä

krakovská, boli často cieľom nádejných kežmarských vzdelancov.

Medzi poslucháčmi z rôznych miest z oblasti Spiša, ktorí študovali v 15. a v prvej polovici 16. storočia na univerzite v Krakove, vyskytujú sa aj mnohí študenti z Kežmarku (v druhej polovici 15. storočia – 15, v prvej polovici 16. storočia – 12 poslucháčov).⁴⁶ V roku 1453 je medzi študentmi tejto univerzity zapísaný aj Benedictus Clegil,⁴⁷ ktorý je s najväčšou pravdepodobnosťou totožný s Benediktom Clugelom, známym obchodníkom, ktorý bol aj viackrát zvolený za richtára. Na základe zoznamov cenzu z rokov 1476 a 1479–1489 môžeme tohto muža zaradiť medzi najbohatších daňovníkov, aj keď sa neskôr priblížil k stredným majetkovým vrstvám. V roku 1495 vlastnil aj majer. V zoznamoch desiatku nachádzame v roku 1447 a 1453 Jána Clugela, ktorý je majiteľom 26 erdtachov pôdy, potom vlastní 38 erdtachov. Zdá sa, že ide o Benediktovho otca, ktorý mal dosť prostriedkov na to, aby mohol poslať syna na štúdiá do Krakova. Nevieme, ako dlho poslucháč *Benedictus* na univerzite zotrval, fakty zachované v dobových prameňoch Kežmarku dokazujú, že Benedikt Clugel, ktorému majetkové pomery a rodinné zázemie pomohli získať vzdelanie, stal sa v druhej polovici 15. storočia v Kežmarku bohatým a vplyvným mešťanom. Niekoľkokrát zastával úrad richtára (1474, 1480, 1481, 1494, 1495), bol úspešným obchodníkom a vyvíjal aj dobročinnosť. Keďže sa v zoznamoch členov bratstva nepretržite uvádza na prvom mieste po farárovi, patril zrejme k jeho čelným predstaviteľom – starejším.

Ďalším študentom krakovskej univerzity z Kežmarku, ktorého sa nám podarilo nájsť v súvislosti s členmi bratstva, je *Valentinus Pauli Helende*, ktorý bol poslucháčom tejto školy v roku 1461. Ide zrejme o syna jedného z členov Bratstva Navštívenia Panny Márie, ktorým bol *Paulus Elende*. V roku 1465 bol na krakovskej univerzite zapísaný aj *Jacobus Niclinmerten* a v roku 1479 *Matheus Anthony Glacz*.⁴⁸ Mohli byť v určitom príbuzenskom pomere k členom bratstva Niclinmerteni a Vavrincovi Glatzovi.

Skúmaním pramenného materiálu sme sa pokúsili načrtnúť obraz o hospodársko-spoločenskej

⁴² ROZLOŽNÍKOVÁ: Eine mitteralterliche Bruderschaft, s. 69–70.

⁴³ *Tamže*, pozri pripojený zoznam.

⁴⁴ J. LIPTÁK: *Geschichte des evang. Distriktual – Lyzeums A.B. in Kesmark*. Kežmarok 1933, s. 4–5.

⁴⁵ M. KUČERA: Študenti zo Slovenska na viedenskej univerzite do roku 1530, in: *Humanizmus a renesancia na Slovensku*, ed. L. Holotík. Bratislava 1967, s. 173–188.

⁴⁶ P. HORVÁTH: Študenti zo Slovenska na krakovskej univerzite v 15. a v 1. polovici 16. storočia, in: *Humanizmus a renesancia na Slovensku*, s. 165, 167.

⁴⁷ A. DIVÉKY: Szepesség tanuló a krakkói egyetemen (1400–1500), in: *Közlemények vármegye múltjából*, roč. 1, 1909, č. 1, s. 91.

⁴⁸ *Tamže*, s. 92–93.

situácii v Kežmarku v stredoveku; o výsadách a privilégiách, o právomoci mestskej rady, o remesle a cechoch, obchode, štruktúre obyvateľstva, ako aj o úrovni vzdelanosti a spoločenských pomeroch v meste. Napriek tomu, že jednotlivé ulice mesta neboli ešte označené, vieme si urobiť obraz ako mesto vyzeralo, ba dokonca poznáme aj názvy niektorých jeho častí. V blízkosti Starého trhu, kde sa konali výročné trhy, ktoré boli aj po finančnej stránke podporované mestom („pro pulsa annuali foro“),⁴⁹ existoval Kostol svätého Kríža, Kostol svätej Alžbety v areáli dnešného

hradu, mestské opevnenie s baštami, ktoré sa neustále opravovali a vylepšovali, Vyšná brána, Nižná brána, Kušníerska brána, Nová veža, radnica, vyšné a nižné kúpele, špitál pre chudobných, tri mlyny a mlyn farára, priestory pre mestský výsek mäsa, výčap piva, vína, stánky na predaj soli a chlebové stánky.

Na základe dochovaných správ možno si utvoriť obraz mesta v stredoveku, ktoré malo bohaté styky s blízkym i ďalekým svetom, s cirkevnou i svetskou hierarchiou a bezprostredne sa ho dotýkali udalosti uhorského i celoeurópskeho významu.

Die gesellschaftlich-wirtschaftliche Struktur von Kežmarok im Mittelalter

Die Autorin beschäftigt sich in ihrer Studie mit der historischen Analyse des erhaltenen Quellenmaterials, den mittelalterlichen Urkunden, wie auch den Steuer- und Rechnungsbüchern der Stadt Kežmarok (Käsmark). Auf ihrer Grundlage werden hier Erkenntnisse über die Schultheiße und weitere Mitglieder der städtischen Selbstverwaltung, über die Schreiber und städtische Angestellten angeführt. Ferner wird hier die Ausübung der Gerichtsbarkeit und der öffentlich-rechtlichen Tätigkeit durch die städtische Selbstverwaltung belegt und die Aufmerksamkeit auf die Frage der Steuern, die Bevölkerungsstruktur, die Vermögensdifferenzierung und die Handwerkszweige gerichtet, die mit anderen Städten hinsichtlich ihrer Bevölkerungsanzahl, Struktur, Typ und Stadtcharakter verglichen werden. Im Zusammenhang mit den politischen Ereignissen untersucht die Autorin das alltägliche Leben in der mittelalterlichen Stadt Kežmarok, das Bildungsniveau und die Kontakte zu anderen Städten, und sie widmet sich dem Verhältnis der Kirchenbruderschaft und der Stadt. Sie analysiert auch die Handelsbeziehungen der Stadt im Zusammenhang mit den ungarisch-polnischen Geschäftsbeziehungen und mit der Eingliederung in den Fernhandel.

Diskusia

Ryszard GRZESIK: Veľmi vám ďakujem za vašu prednášku. Bolo to majstrovstvo sveta možno povedať. Pretože v Poľsku tento spôsob bádania je tiež populárny medzi medievistmi. Myslím teraz o bádaniach pána profesora Jacka Wiesiołowskiego z Poznania. Možno poznáte jeho knižku *Socjotopografia miasta Poznania*. Práve on začal v Poľsku, v poľskej medievistike takéto skúmanie. No a pred nedávnom som si kúpil *Socjotopografiu Krakowa*. Takže v Poľsku sa to rozvíja a veľmi rád počujem, že u vás je tiež taká sociotopografická prednáška. S veľkým záujmom som tiež počúval o kežmarských študentoch, ktorí študovali na krakovskej univerzite. Práve sa zúčastňujem grantu na identifikáciu študentov krakovskej univerzity v 15. storočí. Je to strašná práca. Uhorských študentov už identifikujem viac ako rok a budem asi až po hrobovú dosku. Asi to nie je také zlé, ale aj tak veľmi rád počujem, že tí ľudia sú známi. Takže v indexe sa nájde ich identifikácia. Sú Kežmarčania. Teraz ešte jedna otázka. V Poľsku sa rozlišujú rôzne druhy mestských kníh. Podľa toho, kto ich vystavil. Takže boli radničné knihy – po poľsky *księgi radzieckie*, lavnicke knihy – *księgi ławnicze (libri scabinari)* atď. atď. Je na Slovensku tiež také rozlíšenie mestských kníh?

Virginia MISLOVIČOVÁ: Ďakujem za uznanie. Skutočne mestské knihy sú studnicou, najmä teda účtovné knihy, sú studnicou bohatých informácií o živote v stredovekom meste a práve toto ma veľmi zaujíma a je to taká moja

srdcová záležitosť. Preto sa v tých mestských knihách prehrabávam. Skutočne sa mi, ako mozaika, skladá obraz mesta a jeho života. Ohľadne typológie mestských kníh, tak v Kežmarku najstaršia mestská súdna kniha sa zachovala až neskôr, až z roku 1533. Do toho roku sa zachovali len daňové a účtovné knihy. Čo je v Kežmarku zaujímavé, že vlastne sú spojené do jedného. Nie sú zvlášť daňové registre a účtovné knihy, ale v účtovných knihách sú vlastne aj daňové zoznamy a záznamy o vyberaní daní. Zároveň je tam aj mestské hospodárenie, príjmy, výdavky mesta a všetko čo sa týka sociálneho postavenia, majetkovej štruktúry. Niektoré mená sú vlastne všade. Všade ich nachádzam, či otvorím takú knihu, alebo onakú knihu, tak tí kežmarčania tam vystupujú. Samozrejme som si pozrela tie zoznamy krakovských študentov z dostupnej literatúry. Niečo publikoval Kučera... Niekde to tu mám odcitované. Áno i ja som hľadala tie mená a snažila som sa ich identifikovať. Niečo som možno doplnila. V poslednom období som sa venovala aj skúmaniu diplomatickej produkcie mesta Kežmarok. Okrajovo som zabúdla aj do pečatí a začalo ma to zaujímať. Čo bolo pred vydaním erbovej listiny z roku 1463 pre Kežmarok? Čo bolo na kežmarskej pečati, aký motív? Podarilo sa mi potvrdiť starší v literatúre vyslovený názor, že tam mohla byť v tom 14. storočí, Svätá Alžbeta. Zdá sa, že práve dnes sa mi potvrdilo. Pečať spred roku 1463, videla som listinu z roku 1451, na ktorej mám doloženú pečať. Je na nej postava a zrejme je to svätá Alžbeta. Takže som veľmi šťastná, že som to našla.

⁴⁹ ŠOKA-P, MM-K, IB-13, f. 186.

Vladimír RÁBIK: Mňa zaujala, už ste trochu aj okrajovo na to odpovedali, informácia, ani nie tak okolo tej pečate, ako okolo tej listiny z roku 1301, ktorú ste spomínali. Hovoril ste aj o tom, že je tam údaj o notárovi, mestskom notárovi, ktorý ju vlastnoručne zostavil. To poukazuje na mimoriadne vyvinutý spôsob spisomňovania a vôbec vlastne mestskej kancelárie v Kežmarku. Je to výnimočne skorý doklad. Takúto prax nepoznáme v tomto období skoro nikde. Koriguje to naše predstavy o vývoji mestských kancelárií. Niektoré tie heraldické a sfragistické výskumy dokazujú, že staršie názory, ktoré hovorili o tom, že mestská kancelária je záležitosť až mladšieho obdobia, nie sú úplne správne, ale, že už v 13. storočí, minimálne koncom 13. storočia, významné mestá u nás úplne bravúrne zhotovovali listiny vydávané vo vlastnej produkcii. Vystupovali teda ako už ustálené vydavateľské inštitúcie.

Ale aby som aj sformoval otázku. Zaujímam by ma obsah tej listiny a jej trochu bližší popis.

Virginia MISLOVIČOVÁ: Môžem vám ju dať pochopiteľne k dispozícii. Je tam úžasná arenga a proste záležitosti, ktoré by charakterizovali rozvinutú mestskú kanceláriu. Skutočne dávam vám za pravdu, je výnimočné, že sa taká listina našla. Ešte aj pani docentka Lehotská vo všetkých svojich prácach o diplomatike uvádza, že na tom východnom Slovensku neboli také významné mestá a že ten Kežmarok, ak aj bol medzi tými významnejšími, ale tak na samom konci. Táto listina dokazuje, že vlastne nebol až taký nevýznamný. Skutočne bolo tam rozvinuté spisomňovanie.

Michal BADA: Kežmarok sa riadil magdeburským právom. No a v jednom z ustanovení magdeburského práva sa hovorí, že keď príde cudzinec do mesta a je súdny spor má právo vypovedať vo vlastnom jazyku. Ako to

bolo ošetrené v Kežmarku konkrétne? Náhodou ste s tým neprišli do kontaktu?

Virginia MISLOVIČOVÁ: Vlastne som sa s tým nikde nestretla. Skúmala som právomoc richtára a rady. Skúmala som súdne záznamy. To bolo tiež zaujímavé, že boli súčasťou účtovných kníh, no pod nadpisom *Acta civilia*. Boli tam zaznamenané jednotlivé kauzy. Lebo vlastne súdna kniha samotná, tá právna kniha, sa zachovala až neskôr. Šla som len po rok 1526. Toto je moja oblasť záujmu. A otázku jazykovú? Nevieam, no hádam, môžeme vychádzať z toho, že tie záznamy boli v nemčine, ale boli aj v latinčine. Striedalo sa to, tak ako bol bežný úzus v tom období v mestských knihách. Nevieam. Konkrétny dôkaz nemám, žeby vypovedali v inom jazyku.

Henryk RUCIŃSKI: Badałem kiedyś w Nowym Targu zachowana *Księgę ławniczą* z XVII w. Prawie cały wiek XVII. Są w niej bardzo ciekawe wiadomości o kontaktach ze Spiszem, i to właśnie z Kieżmarkiem. Tam było najdogodniej jeździć. Nowy Targ miał prawo składu na wino. Żeby ułatwić kontakty, nowotarżanie wprowadzili takie innowacje. W Nowym Targu był spiski gbel, a nie krakowski korzec. I złoty szesny. Złoty polski miał 30 groszy, a złoty szesny 32 grosze i odpowiadał walucie spiskiej.

Virginia MISLOVIČOVÁ: Podrobne som sa tiež zaoberala rozborom tridsiatkového registra z konca 15. storočia. Sú tam krásne doložené vzťahy s Poľskom. Počínajúc od obchodných ciest, cez jednotlivých obchodníkov, po tovary. Vyrobila som tabuľky, štatistiku. Koľko to bolo. Mám sociálnu diferenciaciu obchodníkov. Vyšla mi o tom štúdia. Skutočne kontakty Kežmarku s poľskými mestami boli intenzívne.

Sídlisková a cirkevná štruktúra Spiša vo včasno až vrcholnostredovekom období

Settlement Network and Ecclesiastical Structure of Scepusia in the Middle Ages

The paper puts stress on the sacral tradition of Scepusia as an old cultural country. Furthermore, it deals with the beginning of Christianisation in the region under scrutiny and gives an overview of various burial rituals detectable there. The main focus is laid on the oldest patronages in Scepusia and their interpretation as well as the origins of sacral architecture. An integral part of the study is a meticulous analysis of the foundation of Scepusian ecclesiastical organisation and the system of particular parishes.

Spiš predstavuje geograficky uzavretý krajinný celok, v ktorom dva hlavné riečne toky Hornádu a Popradu s postrannou riečnou sieťou umožňovali už od neolitu ich poľnohospodárske využívanie a osídlenie. Obraz sídliskovej štruktúry v tom-ktorom období mal premenlivý charakter, ktorý ovplyvňovali geografické danosti, t.j. predovšetkým pôda ako živiteľka (vrátane pasienkov a lesov), klimatické pomery, zriedkavo i rôzne pohromy. V skladbe pôdneho reliéfu Spiša dominujúce sú hlinité, či ílovito, alebo piesočnohlinité pôdy (tzv. hnedozeme) radiace sa do kategórie stredne úrodných pôd. V horských oblastiach na zvetralinách flyšových pásiem sú to zasa málo úrodné pôdy. Na terasách riek sa nachádzajú ostrovčeky i veľmi úrodných pôd, ktoré človek od nepamäti využíval pre svoju biologickú potrebu, i keď v jeho snahe bolo vždy zvyšovať úrodnosť už skultúrnených pôd. Druhým surovinovým zdrojom, ktorý charakterizuje túto oblasť, sú bohaté rudné ložiská. Využívané boli prospektormi rovnako v praveku, ako i v stredoveku. S ich spracovaním súvisí i drevohospodárska činnosť a všetky práce s tým spojené.

Druhý fenomén, ktorý tento región charakterizuje, bola jeho multietnická koexistencia vo vrcholnostredovekom a novovekom období. Tá do značnej miery ovplyvnila nielen hospodársky život, ale i jeho kultúrne napredovanie, predovšetkým v náboženskom výraze (bohatstvo cirkevných pamiatok). To sa nakoniec odrazilo i v záujme o poznávanie vlastných dejín, ktorého počiatky možno

hľadať už v 16. storočí (prehľadné štúdie V. Jankoviča 1974 a 1986)¹ a naplno rozvinutej v tzv. storočí dejepisu (19. storočie).² Vtedajšia historiografia najprv nadchnutá romantickým fantastickým neskôr prešla k typicky pozitivistickému výkladu „kultu udalosti“, v ktorom hľadala vlastný kultúrny vklad, výrazne zastúpený v historických prehľadných dielach minulého storočia (predovšetkým v diele maďarského historika Antala Feketeho Nagy (1900–1969)).³ I keď spišská historiografia dnes vykazuje rad samostatných a hodnotných prác, ktorými sa historici snažili vypátrať pravú skutočnosť historických faktov, často im uniká logika fungovania spoločnosti, ktorú treba skúmať vo všetkých dimenziách: materiálnej, sociálnej, ideologickej a v náboženskej. Samozrejme, žiadna historická práca nie je a ani nikdy nebude uzavretá. Každá generácia bude k výkladu minulosti pristupovať ináč. Škála modelov a metód je vždy otvorená. Navyše písomné pramene vždy ponúkajú veľa- vravnú výpoveď, nehovoriac o stále pribúdajúcich archeologických prameňoch. Dôležité je, ako a čo sa dá z nich vyčítať. Najmä o tom, ako videli vtedajší svet ľudí, ktorí v ňom žili. Keby sme sa pokúsili o akýsi syntetický pohľad do komplikovanej oblasti duchovného života, náš rýdzo archeologický bádateľský priestor bude natoľko zúžený, že nepostihne, či lepšie povedané neprenikne do zložitej oblasti, v ktorej sa prejavovala celá duchovná kultúra. Sám výraz evokuje postihnúť prejavy zmýšľania a konania vo zvolenom časovom priemete, čo ale zároveň núti komplexne uchopiť všetky druhy prameňov.

* Doc. PhDr. Michal SLIVKA, CSc. Pôsobí na Katedre archeológie FiF UK Bratislava. Zaoberá sa stredovekými hradmi a výskumom stredovekých kláštorov a ich materiálnej i duchovnej kultúry. Je duchovným otcom organizácie Kláštorisko, n.o.

¹ V. JANKOVIČ: Spišská historiografia, in: *Spišské mestá v stredoveku*, ed. R. Marsina. Košice 1974, s. 159–172. TENŽE: Spišská regionálna historiografia za posledných sto rokov 1883–1983, in: *Nové obzory* (ďalej NO), roč. 28, 1986, s. 99–114.

² I. CHALUPECKÝ: Spiš v zrkadle historiografie, in: *Spiš v kontinuite času: Zborník z konferencie*, ed. P. Švorc. Prešov. Bratislava a Wien 1995, s. 12–19.

³ A. FEKETE NAGY: *A Szepesség területi és társadalmi kialakulása*. Budapest 1934.

Obr. 1. Smižany – Spišské Tomášovce. Pohľad na slovanské hradisko od východu (letecký záber). Konštrukcia opevnenia slovanského hradiska. (Foto: M. Slivka a F. Javorský)

I.

V stanovenej téme v prvom rade nás bude zaujímať sídliskový obraz Spiša na konci doby rímskej a v nasledujúcich storočiach, keď sa v Karpatskej kotline objavujú naši predkovia – Slovania.⁴ Súčasné poznatky o tomto vývoji na Spiši sú takmer nulové, nakoľko nám chýbajú archeologické doklady pre nasledujúce dve storočia (6.–7. storočie). Prázdnu mapu osídlenia môže zmeniť len ďalší výskum, i keď logicky – a to aj v rámci istého vysídlenia, či útlmu osídlenia v širšom severokarpatskom priestore – život sa počas vyše dvoch storočí nezastavil. Oblasť Povislia v Malopoľsku bola Slovanmi osídlená už v dobe okolo polovice 5. storočia a v nasledujúcich storočiach počet ich sídlisk neustále narastá.⁵ Možno tak iba predpokladať postupné prenikanie nového etnika i do podtatranskej oblasti, najbližšie stojacej a komunikačne otvorenej do malopoľskej oblasti. Diskrepantný sídliskový vývoj je preto sčasti pripísaný i na konto nedostatočného výskumu, ako i problému našej vlastnej disciplíny. Keď pred vyše štyridsiatimi rokmi B. Polla publikoval prvé „hradištné nálezy“ zo Smižian⁶ a po ňom V. Budinský-Krička ďalšie

slovanské poľnohospodárske nástroje,⁷ dalo sa len očakávať, že slovanská aglomerácia v oblasti Čingova (na rozhraní katastrov dnešných obcí Smižany a Spišské Tomášovce) priniesie želateľný výsledok. Niekoľkoročné výskumy, predovšetkým v polohe Hradisko I (nad Tomášovským potokom v areáli dnešného hotela Flóra) a na prilahlom opevnenom kopci (Hradisko II), vypínajúcom sa nad riekou Hornád, priniesli rukolapnejšie archeologické doklady o sídelnej kontinuite od 8. až do 13. storočia. Na výskumnej kampani sa podieľali viacerí archeológovia (F. Javorský, J. Béreš, P. Mačala, P. Šalkovský, D. Staššíková-Štukovská). No sumarizujúce výsledky neboli zatiaľ súborne publikované. Z parciálnych referenčných správ dnes už nebohého Františka Javorského vyplýva, že už v predveľkomoravskom období tu existovalo dôležité mocensko-rezidenčné centrum Spiša v opevnenom areáli Hradiska I.⁸ Fortifikačnému systému bola pri výskume venovaná náležitá pozornosť, a to predovšetkým v jeho prístupovej (severnej) časti vykazujúcej komorovú konštrukciu (v základni širokej 330 cm, komory široké 210 cm s čelným 120 cm hrubým nasucho stavaným murivom – obr. 1). Na úbočí kopca Hradiska II, a to na

⁴ Z množstva literatúry uvádzam len najnovšie sumarizujúce práce: M. PARCZEWSKI: *Die Anfänge der frühslawischen Kultur in Polen*. Wien 1993. TENŽE: U źródeł Słowiańszczyzny, in: *Słowianie w Europie wcześniejszego średniowiecza*. Warszawa 1998, s. 33–51. G. FUSEK: *Slovensko vo včasnოსlovanskom období*. Nitra 1994. TENŽE: Pôvodné alebo prisťahované obyvateľstvo? Príspevok k vypovedacím možnostiam archeologických prameňov o počiatkoch slovanského osídlenia Slovenska, in: *Historická Olomouc*, roč. 12, 2001, s. 71–89.

⁵ PARCZEWSKI: *Die Anfänge*, s. 95–108, 139. TENŽE: Nowe materiały wczesnosłowiańskie z Polski południowo-wschodniej, in: *Archaeoslavica*, roč. 3, 1998, s. 133–145.

⁶ B. POLLA: Hradištné nálezy zo Smižian, in: *Archeologické rozhledy* (ďalej AR), roč. 10, 1958, s. 580–581.

⁷ V. BUDINSKÝ-KRIČKA: Nález poľnohospodárskych nástrojov na slovanskom sídlisku v Smižanoch, in: *Študijné zvesti Archeologického ústavu Slovenskej akadémie vied* (ďalej ŠZ AÚ SAV), roč. 11, 1963, s. 143–152.

⁸ F. JAVORSKÝ: Výsledky archeologického výskumu v Slovenskom raji, in: *Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku* (ďalej AVANS) v roku 1976, Nitra 1977, s. 153–166. TENŽE: Záchraný výskum na hradisku I v Smižanoch, in: *AVANS v roku 1978*, Nitra 1980, s. 123–131. J. BÉREŠ a P. ŠALKOVSKÝ: Výskum slovanského hradiska v Spišských Tomášovciach, in: *AVANS v roku 1977*, Nitra 1978, s. 36–38. J. BÉREŠ a D. ŠTUKOVSKÁ: Výskum slovanského hradiska v Spišských Tomášovciach, in: *AVANS v roku 1978*, Nitra 1980, s. 42–46.

úrovni dnešnej prístupovej cesty, bola odkrytá „tunelovitá“ brána, lemovaná 750 cm dlhými múrikmi.⁹ Výskum priniesol početné nálezy, predovšetkým keramické, ktoré rámcovo možno datovať do 8.–10. storočia. K časovému spresneniu prispeli dve bronzové opaskové kovania, pochádzajúce zo sídliskového objektu č. 28/76 (obr. 2:1 a 3:4). Liate nákončie opasku so štylizovanými zvieracími hlavičkami možno datovať do horizontu druhej polovice 8., resp. na prelom 8. a 9. storočia.¹⁰ Nález železnej ostrohy s krátkym členeným bodcom a s ramenami ukončenými platničkami s dvoma dierkami na pripevnenie (obj. 14/76) dovoľuje podľa klasifikácie D. Bialekovej (typ VB) datovať ho až do druhej polovice 9. storočia.¹¹ Do tohto obdobia – vzhľadom i na uzavretý nálezový celok – sa hlásia i niektoré typy hrotov, šípov (obr. 3:3), ale aj iných predmetov dennej potreby. Akropola hradiska (Hradisko II), patriaca už do katastra Smižian, mala tú istú konštrukciu opevnenia, v základe širokom 330 cm. Materiál zo záchranného výskumu v roku 1997–1998 vykazuje okrem pravekých nálezov horizont veľkomoravský. Pritom dominantná poloha bola využitá i v 12.–13. storočí.¹² Nie je úlohou tohto príspevku podrobne analyzovať publikovaný materiál, avšak spomenuté nálezy svojím statusovým charakterom svedčia o nadriadenej spoločenskej zložke obyvateľstva, t.j. o istom kniežacom postavení náleziska. No každé takéto rezidenčné centrum bolo ekonomicky závislé od svojho sídliskového zázemia. Náhodne zistené nálezy, predovšetkým z bohatšej prieskumnej činnosti F. Javorského, vykazujú relatívne celú sieť otvorených osád, rozložených na terasách Hornádu a prilahlých potokov (Spišské Tomášovce, Smižany, Spišský Štiavnik, Vydrník, Letanovce, Spišský Štvrtok, Spišská Nová Ves (viaceré polohy), Odorín, Jamník, Domaňovce). Druhá enkláva s výrazne slovanským osídlením je doložená v okolí výrazného travertínového masívu severojužného smeru, na ktorom z jednej strany sa vypína Spišský hrad a na jeho

Obr. 2. Spišské Tomášovce – Čingov: 1 – bronzové kovanie, 2, 3 – hrnce, 4 – ostroha z 9. stor.

protiľahlom (južnom) okraji zvanom Dreveník slovanské hradisko. Predstavujú ich náleziská: Spišské Vlasy (Nad Vyšným mlynom, Roveň, Bojan), Spišské Podhradie (Rybničiek), Studenec (Za Kapustnice a Kapustnice), Žehra (SV od obce pri sútoku potokov Žehra a Žehrica), Oľšavka (Nivky)¹³ a Nemešany (Zalužany).¹⁴ Staršie i novšie výskumy v areáli opevnenej plochy Dreveníka priniesli sprievodné nálezy z neskorej doby kamennej (bádenská kultúra), potom zo staršej a strednej doby bronzovej a početné keramické fragmenty zaradené do širšieho časového rámca od konca 9. až do 11. storočia,

⁹ F. JAVORSKÝ: Z nepísaných dejín Smižian, in: *Smižany*, ed. F. Žifčák. Košice a Levoča 1993, s. 14–29.

¹⁰ Pozri i N. PROFANTOVÁ: Awarische Funde aus den Gebieten nördlich der awarischen Siedlungsgrenzen, in: *Awarenforschungen*, Bd. 2, Hrsg. F. Daim, Wien 1992, s. 652–657, 699, tab. 47 a 48.

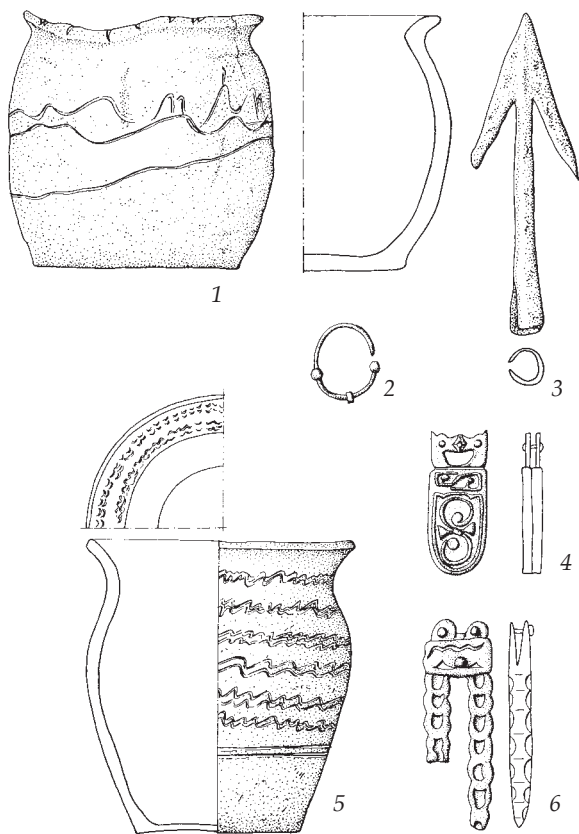
¹¹ D. BIALEKOVÁ: Sporen von slawischen Fundplätzen in Pobedim (Typologie und Datierung), in: *Slovenská archeológia* (ďalej *Slov. Archeol.*), roč. 25, 1977, s. 106 a 138. Pozri J. VLADÁR: *Umenie dávnovekého Spiša*. Bratislava 1978, s. 81–87, 94–95, obr. 60–66.

¹² F. JAVORSKÝ: Overovací výskum na slovanskom Hradisku II v Smižanoch, in: *AVANS v roku 1998*, Nitra 2000, s. 97–98, obr. 60.

¹³ F. Javorský každoročne zverejšoval svoje výskumy a prieskumy výskumnej expedície Spiš. A to v: *AVANS v roku 1976*, s. 142, 145–148. *AVANS v roku 1977*, s. 106–107, obr. 54 : 6–8. *AVANS v roku 1980*, s. 110–117, obr. 52. *AVANS v roku 1981*, s. 111–117. *AVANS v roku 1982*, s. 105, obr. 63 : 12, 64 : 1–4. *AVANS v roku 1983*, s. 100, 102. *AVANS v roku 1984*, s. 115.

M. SOJÁK: Terénny prieskum na Spiši, in: *AVANS v roku 2000*, Nitra 2001, s. 182. TENŽE: Pokračovanie prieskumu chotára Domaňoviec, in: *AVANS v roku 2000*, s. 187, obr. 112 : 6, 7.

¹⁴ B. POLLA: *Stredoveká zaniknutá osada na Spiši (Zalužany)*. Bratislava 1962, s. 105–107, obr. 90, tab. I : 1–9, 12.

Obr. 3. 1 – Smižany – Štrkovisko (slovanské hrnce z rozrušeného hrobu z 9. stor.); 2 – 6 Spišské Tomášovce – slovanské hradisko na Čingove (nálezy z 8. – 9. stor.).

resp. i do nasledujúceho storočia.¹⁵ V najširšej časti vrchu Dreveník je približne 50 m dlhý val zachovanej výšky 80–100 cm (obr. 4), ktorý sa na obidvoch koncoch stáča ku skalným zrázom. Archeologickým výskumom v roku 1980 sa zistilo, že jadro valu tvorí hlinitá konštrukcia spevňovaná kameňmi. Stopy po drevenej konštrukcii sa nezistili. Autor výskumu V. Furmánek tak usúdil, že „val bol súčasťou opevnenia ľudu s kanelovanou keramikou a že priamo súvisel s opevnenou osadou na južnom ostrohu.“¹⁶ Ne-

skôr F. Javorský v narušenej časti valu – pri jeho vnútornom okraji – našiel črepy z 9.–10. storočia a úlomky mazanice.¹⁷ Doterajšie archeologické doklady z opevnenej polohy Dreveník preto nedávajú presvedčivý dôkaz o akomsi regionálnom politicko-správnom centre, ale skôr o strategicky dôležitom strážnom mieste. V ľudovej etymológii Dreveník nesie názov dreveného hradu, i keď v metácii z roku 1262 sa uvádza ako „Durnuk“,¹⁸ t.j. Turnuk, slovenský Trnovec, Trnie. Na Slovensku a rovnako i na Spiši máme niekoľko osadných názvov tohto typu. Napríklad už v *Zoborskej listine* z roku 1113 „villa Durmuz, Dormuz (Tormuch), dnes Trnovec nad Váhom“¹⁹ (odvodených od slovenského trň (trŕn6)).²⁰ Logický výklad od kerovitých drevín, ktoré v obrannom zariadení predstavovali prirodzenú prekážku (istý druh „záseku“; v nemeckej adjektívnej forme „dornig“ = trnistý kopec, Dorn = trň). Porovnateľné sú názvy Turník, Sedelník, Železník, Zlatník, Smolník, Lipovník, Vydrník atď., ktoré v prameňoch vystupujú s maďarskou koncovkou *-uk, -ok*. Dôležité je aj zistenie starších keramických fragmentov na Spišskom hrade, rámcovo datovaných do 10.–11. storočia, teda z obdobia pred kamennou zástavbou vrcholovej plošiny.

Podobná situácia sa javí v okolí ďalšej opevnenej polohy nazvanej Hradisko (kóta 554), nachádzajúcej sa SZ od dnešnej obce Spišský Hrhov. Valový systém je viditeľný na jeho severnej a severozápadnej strane, kde sme pri prieskume našli nevýrazné črepy púchovskej kultúry a jeden slovanský črep.²¹ V polohe Pod hradiskom (po južnej strane) zistil F. Javorský rozsiahlejšie osídlenie púchovskej kultúry s doložitelným keramickým materiálom z 9. storočia. Rovnako i v polohe Nad Rybníčkom nachádzajúcej sa južne od obce, kde osídlenie následne pokračovalo i v nasledujúcich storočiach.²² Po južnom úpätí Hradiska prechá-

¹⁵ Nálezy slovanských pamiatok z výskumu J. Neustupného z roku 1932 predstavuje iba deväť črepov deponovaných v Národnom múzeu v Prahe (i. č. 37809–37817). V. BUDINSKÝ-KRÍČKA: Slovanské osídlenie na severovýchodnom Slovensku, in: *Slov. Archeol.*, roč. 9, 1961, s. 349–350, obr. 2–4, tab. I : 1–16, 18, 20. R. M. KOVALČÍK a B. NOVOTNÝ: *Katalóg archeologických pamiatok Spiša*, vol. 1. Vlastivedná miestnosť Spišské Podhradie. Bratislava 1969, s. 9, 17, 25, 29, tab. XIV : 631, 847. M. NOVOTNÁ a B. NOVOTNÝ: *Katalóg archeologickej zbierky Spišského múzea v Levoči*. Bratislava 1971, s. 22, tab. XIX : 131–134.

¹⁶ V. FURMÁNEK: Záchraný archeologický výskum na Dreveníku, in: *AVANS v roku 1980*, Nitra 1981, s. 64–67 (s. 66).

¹⁷ F. JAVORSKÝ: Výskumy a prieskumy výskumnej expedície Spiš, in: *AVANS v roku 1982*, Nitra 1983, s. 110.

¹⁸ G. WENZEL (ed.): *Codex diplomaticus Arpadianus continuatus* (ďalej CDA), vol. I–XII. Pest 1867–1874, tu: vol. VIII, 27.

I. SZENTPÉTERY (ed.): *Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica* (ďalej RA), vol. I/1–3 a II/1. Budapest 1923–1930 a 1942. Tu: RA, vol. I, č.1297.

¹⁹ R. MARSINA (ed.): *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae* (ďalej CDS1), vol. 1. Bratislava 1971, s. 65.

²⁰ V. CHALOUPECKÝ: *Staré Slovensko*. Bratislava 1923, s. 155, 256, 258–262, 281. B. VARSÍK: *Z osídlenia západného a stredného Slovenska v stredoveku*. Bratislava 1984, s. 55–59.

²¹ Prieskum autora príspevku v roku 1974, správa v dokumentačnom oddelení Archeologického ústavu SAV Nitra, č.7039/74.

²² F. JAVORSKÝ: Výskumy a prieskumy, in: *AVANS v roku 1980* (1981), s. 118, obr. 58 : 3, 4. TENŽE: *AVANS v roku 1982* (1983), s. 111, obr. 66 : 9–12.

dzala „Stará harhovská cesta“, povedľa ktorej bola rovnako nájdená slovanská keramika, a to v polohe „Pod svätým Dzurom“.²³ Sám chotárny názov indikuje sakrálnu stavbu dedikovanú rytierskemu svätcovi Jurajovi, ktorého väzba na opevnené miesto je typická v geograficky širšom slovanskom priestore.²⁴ V písomných prameňoch z 13. storočia sa striktne spomína pôvodné slovenské obyvateľstvo (1278: „terra sclavorum de villa Gargov“²⁵; 1280: „universi populi de Gargou, villa Sclavonicali“²⁶), avšak kráľovskou donáciou v roku 1278 ju získal komes Eliáš, syn spišského župana Jordana, ktorý bol sám nemeckého pôvodu. V listine sa uvádza, že komes Jordan nechal tam vystavať kostol ku cti Panny Márie („fundata per Jordanum comitem in honore virginis Gloriose“).²⁷ Názov Hrhova jazykovedci odvodzujú od slovanského Grgov, t.j. od osobného mena Gregor, i keď sa ponúka možnosť aj iného výkladu: zo staronemeckej formy mena Garg, Gurg, t. j. od Georg = Juraj (so sufixom -ev, -ov – Gurgew, Gargov)²⁸. V takomto výklade názov tejto sídliskovej jednotky mohol byť odvodený od patrocínia staršieho, zaiste predkolonizačného kostola (spomenutá poloha „Pod svätým Dzurom“). V okolí Spišského Hrhova boli zistené slovanské sídliská v Doľanoch – Pod Brusníkom, v Nemešanoch-Zalužanoch, v Buglovciach – Pod Križikom, v Domaňovciach-Lány a ďalej na západ v okolí Levoče (Stará Levoča, Fitfrit), Dlhé Stráže – Pod Kráľovcom, Kurimany – Pod Rehbergom, Dravce – Pod Skalicou, a na viacerých polohách v okolí Spišského Štvrtka.²⁹ V tomto mikroregióne je

Obr. 4. Spišské Podhradie – Dreveník. Valové opevnenie hradiska.

viacero polôh pomenovaných na základe fortifikácií (Hradisko, Zámčisko), alebo stavby slúžiacей tomuto účelu (Tureň, Turnisko).³⁰ Obhliadky jednotlivých polôh neprinesli vždy očakávané výsledky (napríklad Spišský Hrhov – Turnisko, Doľany – Hradisko, Vyšné Repaše – Hradisko, Pavľany – Hradisko, Úložka-Šance³¹). Keďže však nejde o náhodné názvy, bude tu potrebný ešte ďalší výskum. Na druhej strane väčšina týchto polôh (aj s názvom Zámčisko, napríklad Poprad-Kvetnica) či Tureň (napríklad Olcnavá) môže byť už pravekého pôvodu. Verifikovali ich archeologické výskumy nielen na Spiši, ale i na širšom

²³ F. JAVORSKÝ: Výskumy a prieskumy, in: *AVANS v roku 1977* (1978), s. 115, obr. 56 : 7.

²⁴ J. SWASTEK: Przedtrydencki kult liturgiczny św. Jerzego w diecezji krakowskiej, in: *Roczniki Teologiczno-Kanoniczne*, roč. 17, 1970, z. 4, s. 5–37. J. SLÁMA: Svatojiříské kostely na raně středověkých hradištích v Čechách, in: *AR*, roč. 29, 1977, s. 269–280. M. SLIVKA: Príspevok k problematike vzťahu stredovekých sakrálnych objektov a feudálnych sídiel na Slovensku, in: *Archaeologia historica* (ďalej *AH*), roč. 11, 1986, s. 368 a obr. 4 (mapa rozloženia svätajurského patrocínia na Slovensku).

²⁵ *CDA VI*, s. 237–238.

²⁶ G. FEJÉR (ed.): *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis* (ďalej *CDH*), vol. I–XI. Budae 1829–1844. Tu: *CDH V*, 3, s. 54–55.

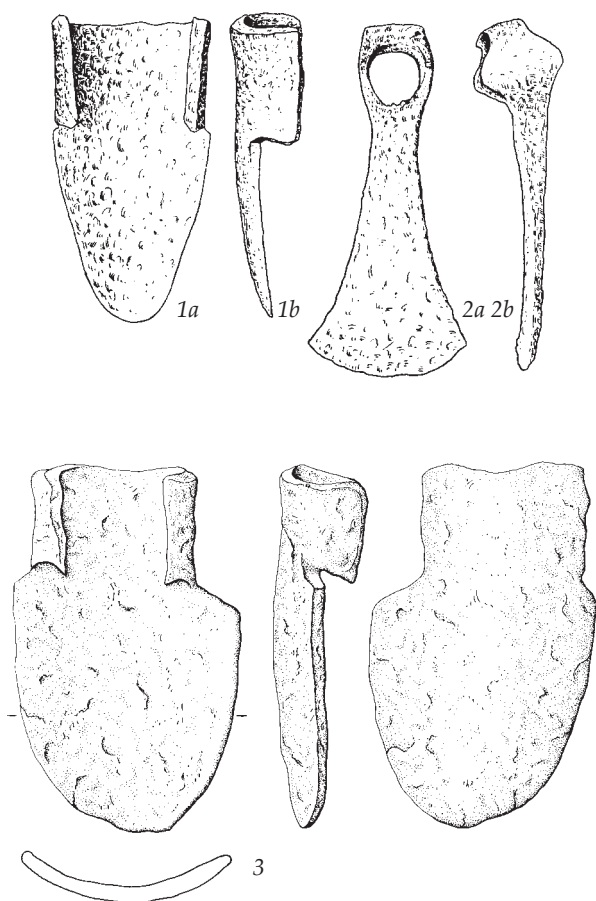
²⁷ *CDA VI*, s. 237–238. Pozri B. VARSÍK: Pôvodné slovanské osídlenie Spiša a korene spišských miest, in: *Spišské mestá v stredoveku*, s. 13–14. I. CHALUPECKÝ: Najstaršia šľachta na Spiši, in: *Najstaršie rody na Slovensku : Zborník príspevkov zo sympózia*. Martin 1994, s. 79. J. BEŇKO: *Osídlenie severného Slovenska*. Košice 1985, s. 148–149.

²⁸ Hornonemecké „g“ ako „j“ používali saskí prisťahovalci, napríklad Gahr = Jahr, Gunge = Junge, Gans = Jans. Na Spiši je to doložené pri názve Gánoviec (k roku 1317 „villa Gean“, „Villa Gaan... vero Basilis filius Gaan). V. SEDLÁK (ed.): *Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae* (ďalej *RDSL*), vol. 2. Bratislava 1987, č. 211, s. 108 a č. 261, s. 129–130, neskôr „villa Johannis“ (k roku 1545) alebo „villa Johannis alias Gánfalva dicta“ (k roku 1551). J. TROCHTA: *Stredoveké farnosti na Slovensku. XIII : Spišská stolica*, Rukopis 1969, s. 33–34. Maďarský jazykovedec Géza Bárczi vysvetľuje valónsky pôvod názvu Gánovce – Gean=Jehan=Ján (G. BÁRCZI: A magyar nyelv francia jö revényszavai, in: *A magyar nyelv múltja és jelene* (súbor príspevkov). Budapest 1980, s. 159 n. (tiež pre osadu Mečedelovce pri Spišskom Štvrtku (k roku 1255 Mytscheleth), pozri *CDSL*, vol. 2. Bratislavae 1987, zv., s. 342 – od Michelet = Michal). V Spišských Vlachoch sa v roku 1331 spomína Eugenius, syn Gyanka („filio Gyank de villa Latina“), čo maďarský historik Gy. Székely rovnako považuje za osobné meno valónske (VARSÍK: *Z osídlenia západného a stredného Slovenska*, s. 158). Pozri tiež G. BÁRCZI: A középkori vallón-magyar érintkezésekhöz, in: *Századok*, roč. 71, 1937, s. 399–416.

²⁹ BUDINSKÝ-KRIČKA: Slovanské osídlenie, s. 350, tab. II. NOVOTNÁ. a NOVOTNÝ: *Katalóg*, s. 16, tab. XVIII–XIX. JAVORSKÝ: *AVANS v roku 1976*, s. 148, obr. 69 : 6–8. TENŽE: *AVANS v roku 1982*, s. 104–108, 111–1112, obr. 63 a 67. TENŽE: Po stopách pravekých a stredovekých obyvateľov v Kurimanoch, in: *Kurimany* (monografia). Levoča 1998, s. 11.

³⁰ I. CHALUPECKÝ: K niektorým problémom najstarších dejín spišských miest, in: *Spišské mestá v stredoveku*, s. 23.

³¹ M. SLIVKA a A. VALLÁŠEK: *Hradý a hrádky na východnom Slovensku*. Košice 1991, s. 41. JAVORSKÝ: *AVANS v roku 1976*, s. 141 a 149.

Obr. 5. 1, 2 – Spišské Tomašovce – Čingov (nález radlice a kľúčovnice zo slovanského hradiska z 9. stor.); 3 – Podproč – radlica z 12. – 13. stor.

geografickom území. Niektoré zo sledovanej sústavy názvov predstavujú vrcholnostredoveké stavby a súvisia s bratríckymi operáciami, pričom nesú pomenovanie buď Zámčisko (Poprad-Kvetnica, Spišská Nová Ves – Okruhovec, kóta 709,4), ale predovšetkým Tábor, či Táborisko (Hrabušice-Zelená hora,³² Markušovce-Čepanovce, Bystrany, Gelnica, Richnava, Nedeca, Plavnica).

Pri zmapovaní slovanských sídlisk nemožno opomenúť i severnú oblasť regiónu Spiša – Popradskú kotlinu, komunikačne napojenú na susedné Poľsko. Slovanské obyvateľstvo i v tomto prostredí sa usídľovalo v blízkosti vodných tokov (Spišská Sobota, Poprad-Stráže, Veľký Slavkov, Veľká Lomnica, Kežmarok, Spišská Belá, Tvarožná, Vlková, Jánovce, Hôrka – v častiach Primovce (Kapustnica) a Kišovce (Na Borovské)).³³ Väčšina nálezov je dnes známa len z terénnych prieskumov, či viac-menej náhodne zistených nálezoch pri stavebných prácach. K takýmto patrí i vzácny nález železnej sekerovitej hrivny, objavenej P. Novákom v roku 1967 na poli medzi Matejovcami a Veľkou Lomnicou.³⁴ Svojím tvarom sa jednoznačne zaraďuje do okruhu známych veľkomoravských hrivien.³⁵ Pri terajšom stave poznania sa v tejto oblasti nateraz nedá spoľahlivo doložiť fortifikácia slovanského pôvodu. Na známom tzv. Jeruzalemskom vrchu nad Kežmarkom boli už v minulosti získané pamiatky pravekého charakteru (eneolit, neskorá doba bronzová, predpúchovský horizont*), no výrazný je tu sídliskový horizont z prelomu letopočtov, kedy najpravdepodobnejšie bol opevnený.³⁶ Starší nález „slovanskej nádoby“, o ktorej sa zmieňuje I. Spättil,³⁷ sa už dnes nedá overiť. Z tejto polohy sa v odbornej literatúre uvádzajú i keramické zlomky z 13. storočia.³⁸ Keramické fragmenty nájdene na „Burgu“ nad Vrbovom (prieskum Z. Pivovarovovej z roku 1963) pochádzajú zo staršej doby bronzovej a staršej doby rímskej (púchovská kultúra).³⁹ Budúci výskum zaiste spresní naše predpoklady, opreté o dlhodobejšie pozorovania. Každá, už v minulosti strategicky dôležitá poloha, bola využívaná vo viacerých historických obdobiach, resp. žila v pamäti ľudu ako „hrad“. Dokladá to i metácia kráľovskej listiny z roku 1256, v ktorej Belo IV. z kopijnického Hozelca vydal Filovmu

³² Podľa nápisu v predsieni farského Kostola svätého Jakuba v Levoči z roku 1453 – B. POLLA: Zisťovací historicko-archeologický výskum na bratríckom tábore na Zelenej hure v Hrabušiciach, in: *Slov. Archeol.*, roč. 10, 1962, s. 253, obr. 1.

³³ BUDINSKÝ-KRÍČKA: Slovanské osídlenie, s. 350–351., tab. I : 17,19. B. POLLA: Kežmarok : Výsledky historicko-archeologického výskumu. Bratislava 1971, s. 68–69, obr. 76–78, tab. XXXII : 10, 11. R. M. KOVALČÍK; M. NOVOTNÁ A B. NOVOTNÝ: Popradská kotlina v dávnej minulosti. Košice 1991, s. 48–52. F. JAVORSKÝ: Prínos archeologického výskumu Kostola svätého Michala pre štúdium urbanistického vývoja mesta Kežmarok, in: *Z minulosti Spiša 2*, ed. I. Chalupecký. Levoča 1994, s. 6–20.

³⁴ R. M. KOVALČÍK: Nový slovanský nález v Popradskej kotline (veľkomoravská železná hrivna), in: *Ozveny histórie. Vlastivedná príloha Podtatranských novín* 1975, č. 1–2. KOVALČÍK; NOVOTNÁ A NOVOTNÝ: Popradská kotlina, s. 48, obr. 57.

³⁵ E. ZAITZ: Frühmittelalterliche Axtförmige Eisenbarren aus Klempol, in: *Slov. Archeol.*, roč. 36, 1988, s. 261–276. D. BIALEKOVÁ: Sekerovité hrivny a ich väzba na ekonomické a sociálne prostredie Slovanov, in: *Staroměstská výročí*, ed. L. Galuška, Uherské Hradiště 1990, s. 99–120. P. ŠALKOVSKÝ: Sekerovité hrivny a ďalšie včasnostredoveké nálezy z hradiska v Bojne, in: *ŠZ AÚ SAV*, roč. 34, 2002, s. 171–188.

* Pozri príspevky M. Sojáka a K. Pietu.

³⁶ M. GIERTLOVÁ A E. MIHOK: Prieskum na lokalite Kežmarok – Jeruzalemský vrch, in: *AVANS v roku 2000*, Nitra 2001, s. 75–76, obr. 50.

³⁷ I. SPÄTTL: Der Jerusalem bei Kesmark, in: *Zipsler Bote*, 1884, č. 12.

³⁸ BUDINSKÝ-KRÍČKA: Slovanské osídlenie, s. 351.

³⁹ Archív Archeologického ústavu SAV stredisko Košice č. 219/63, 278/63 a 303/63.

synovi tri poplužia zeme tak, že „hranica začínala od lúky, prechádzajúci Spišskou Sobotou (*de Foro Sabati*), poľnou cestou ide cez vrch hradu (*per montem castrí*), prechádzajúci potokom Seunek (Štiavnik), vystupuje na vrch až k ceste, odkiaľ prechádza na druhý hradný vrch (*aliud montem castrí*), zostupujúci do potoka Melpotok, odtiaľ ide oproti popradským Sasom (*transit versus Saxones de Poprad*) k lúke a ...“⁴⁰ Hranica vymedzeného územia (tri poplužia predstavujúce výmeru pôdy okolo 200 ha) prechádzala až dvoma „hradnými vrchmi“ (*mons castrí*), ktoré J. Beňko „považuje za staršie slovanské hrádky.“⁴¹ V skutočnosti ide o „Hrádok“ v Gánovciach (v susedstve osady Filice!) a Poprad-Kvetnica (Zámčisko), teda „hradné kopce“ pravekého charakteru.⁴²

Obraz slovanského Spiša potvrdzujú aj vodopisné, miestne a chotárne názvy, ktoré Nemci alebo Maďari od 12. storočia postupne preberali. Doterajšie historicko-jazykovedné analýzy pramenného materiálu z 13.–14. storočia, predovšetkým v mnohých hybridných názvoch to naplno potvrdili.⁴³ Priam eklatantným príkladom sú miestne a chotárne názvy typu Sedlec, Sedlice, Sedliská – rozšírené po celom slovanskom území. Názov pochádza od slova „sedieť“ (sedieť). Vo východo a južnoslovanských nárečiach je to „selo.“⁴⁴ Tak na území Spišského Hrušova dostal v roku 1280 istý Filip časť majetku *Zedlyska vocatam*,⁴⁵ ktorá dnes patrí do susedného katastra Odorína („Sedliská“). Na Spiši je viacero chotárnych názvov tohto pomenovania (napríklad Spišský Štiavnik, Spišské Tomášovce, Letanovce), na ktorých (a v každom prípade) sa pri terénnych prieskumoch zistilo osídlenie v časovom rozmedzí 9.–13. storočia.⁴⁶ O ich roľníckom charaktere (sedliak akoby „sedel“ na svojom grunte) svedčí i nález poľnohospodárskeho náradia – symetrickej radlice, nájdenej na pravom brehu potoka Margeciana, ktorý sa v listinách z roku 1264 a 1314 (me-

tácia Olšavice) spomína ako *Zedelnik, Zedelnyk*,⁴⁷ eda Sedleník. Radlica (dĺ. 19,7 cm, š. 11,8 cm – obr. 5:3) bola nájdená za pomoci detektora kovov asi 150 m od Podpročského križa spolu so železným dlátom (dĺ. 20 cm) a klincom s profilovanou hlavou, pochádzajúceho z okutia dverí.⁴⁸ Poniže tohto nálezu, na oráči SZ od obce Ordzovany, našiel F. Javorský keramické zlomky z 13.–14. storočia.⁴⁹ Radlica je o niečo väčšia než podobný nález (z roku 1961) veľkomoravskej radlice z Čingova (dĺ. 15,7 cm)⁵⁰ a iný typ z tohto náleziska (dĺ. 21,5 cm).⁵¹ Zo sídliskovej jamy 9/80 objavenej

Obr. 6. Spišské Tomášovce. Poľnohospodárske náradie zo slovanského hradiska na Čingove (nožnice, klčovníca, radlica, kosák).

pri záchranom výskume na námestí v Spišskej Novej Vsi pochádza oveľa väčšia radlica (dĺ. 28 cm, š. 15,5 cm) spolu s masívnym krojidlom o dĺžke až 70 cm v sprievode keramických fragmentov datovaných do 9. storočia.⁵² Z doposiaľ známeho slovanského náradia (z Čingova pochádza i klčovníca, ovčiarke nožnice a kosáky – obr. 5:1,2 a obr. 6) je chronologická preukaznosť obtiažna a zaiste nález radlice z Podproča je azda až neskoršia stredoveká záležitosť (12.–13. storočie).

⁴⁰ CDSI 2, s. 362.

⁴¹ BEŇKO: *Osídlenie severného Slovenska*, s. 147.

⁴² POZÍ V. ŠMILAUER: *Vodopis starého Slovenska*. Praha a Bratislava 1932, obr. 44 (mapa) na s. 191.

⁴³ ŠMILAUER: *Vodopis*, s. 190–208, 275–286. TENŽE: Osídlení a národnosti Spiše, in: *Bratislava* 9, 1935, s. 154–173. VARSÍK: Pôvodné slovanské osídlenie Spiša, s. 11–22. TENŽE: *Osídlenie Košickej kotliny*, vol. 3. Bratislava 1977, s. 187–218. TENŽE: *Slovanské (slovanské) názvy riek na Slovensku a ich prevzatie Maďarmi v 10.–12. storočí*. Bratislava 1990, s. 123–131, 138–139. K. RYMUŤ a M. MAJTÁN: *Gewässernamen im Flußgebiet des Dunajec (Nazwy wodne dorzecza Dunajca)*. Stuttgart 1998, s. 374–376.

⁴⁴ ŠMILAUER: *Vodopis*, s. 199, 497. VARSÍK: *Osídlenie Košickej kotliny* 3, s. 273–274

⁴⁵ VARSÍK: Pôvodné slovanské osídlenie Spiša, s. 15.

⁴⁶ JAVORSKÝ: *AVANS v roku 1976*, s. 147. M. SOJÁK: Terénny prieskum na Spiši, in: *AVANS v roku 2000*. Nira 2001, s. 179, obr. 109 : 13.

⁴⁷ V. SEDLÁK (ed.): *RDSI*, vol. 1, Bratislava 1980, s. 497–498, č. 1167–1169. VARSÍK: *Osídlenie Košickej kotliny* 3, s. 193.

⁴⁸ Vyzdvihol Mgr. Miroslav Bujňák so svojim bratom dňa 25. októbra 1998 a dnes sú ako konfiškát deponované v Krajskom múzeu v Prešove. Dr. B. Tomášovej aj touto cestou ďakujem za možnosť publikovania nález radlice.

⁴⁹ JAVORSKÝ: *AVANS v roku 1982*, s. 108.

⁵⁰ BUDINSKÝ-KRIČKA: *Nález poľnohospodárskych nástrojov*, s. 146. obr. 4 : 1a,b.

⁵¹ VLADÁR: *Umenie dávneho Spiša*, s. 94, obr. 62.

⁵² JAVORSKÝ: *AVANS v roku 1980*, s. 113, obr. 54 : 3, 4.

Obr. 7. Spišské Tomášovce – Čingov. Hrob č. 1777 odkrytý na slovanskom hradisku z 9. stor.

Roľnícke usadlosti vykazujú typické zahĺbené obydlia štvoruholníkového pôdorysu s pieckami v ich nároží. O urbanizme týchto osád vieme len veľmi málo. Častým nálezom býva hutnícka alebo kováčska troska, čo v tomto metalurgickom regióne ani neprekvapuje. V mnohokultúrnom sídliskovom prostredí sú ich doklady jednoznačne zaraditeľné do sledovaného obdobia, avšak pri výskyte trosky na miestach hlavne s osídlením z včasnej doby dejinnej (púchovská kultúra) spôsobuje isté ťažkosti. Zasluhou F. Javorského boli zistené i prvé doklady o výrobe železa redukciou zo železných limonitových rúd v malých šachtových peciach (Spišská Nová ves, Spišský Hrušov, Spišské Vlchy a Stráže pri Poprade).⁵³

II.

K počtu dosiaľ známych sídlisk pozorujeme úplnú absenciu pohrebísk. V oblasti východného Sloven-

ska bol pre obdobie 8.–10. storočia typický mohylový žiarový rítus,⁵⁴ ktorý v počiatkovej fáze nemožno vylúčiť ani na území Spiša (ploché žiarové pohrebiská s chudobnými urnovými a jamkovými hrobmi sú v teréne ťažko postihnuteľné). Prekvapujúcim bol prvý náhodný nález pravdepodobne kostrového hrobu s „primitívnou“ slovanskou nádobou (obr. 3:1), na ktorý sa prišlo v roku 1967 pri ťažbe štrku v Smižanoch.⁵⁵ O desať rokov neskôr sa na tomto území prišlo na ďalšie kostrové hroby, a to pri výskume hradiska na Čingove (Hradisko I). V jeho areáli boli odkryté dva detské hroby s milodarmi obsahujúcimi dva železné nožičky, nožnice, sekeru – bradaticu a okované vedierko (obr. 7); v ďalšom tiež vedierko a strieborné hrozienkovité náušnice so zdobeným spodným oblúkom (obr. 8).⁵⁶ Hrob dospelého jedinca bol odkrytý asi 2 m od vnútornej steny opevnenia hradiska. Mŕtvi ležali na chrbte s rukami vedľa tela s orientáciou západ–východ, resp. ZSZ–VJV, s pomerne plytkým uložením (20–30 cm), čo nepriamo napovedá k mohylovému spôsobu pochovávania.⁵⁷ V bezprostrednej blízkosti hradiska – v polohe Sedlo (v katastri Smižian) – bolo pri záchrannom výskume F. Javorského zistené ďalšie pohrebisko inhumačného pochovávania.⁵⁸ Spomenuté hroby neboli doposiaľ v kompletnosti publikované a radia sa do druhej polovice 9. storočia. V inhumačnom spôsobe pochovávania vidí F. Javorský vplyv kresťanstva, ba navyše nevylučuje na veľkomoravskom hradisku na Čingove existenciu kostola zasväteného svätému Vincentovi (Cseng-Cheng = Čingov).⁵⁹ K vysvetleniu prechodu od kremácie k inhumácii telesných pozostatkov výlučne pod vplyvom kresťanstva sa v odbornej literatúre nedospelo k jednoznačným záverom. Doterajšie výskumy v západnej a strednej Európe ukazujú, že inhumačný rítus sa uplatnil ešte pred prijatím kresťanstva.⁶⁰ Ani orientácia Z–V nemá pevné kresťanské kritériá. Na druhej strane obsah vybavených hrobov na slovanskej aglomerácii na Čingove svedčí o typicky pohanskom ríte (keramika, vedierka, nožičky), čo umocňuje

⁵³ P. CENĚL, F. JAVORSKÝ a L. MIHOK: Rozbory slovanskej metalurgie železa na Spiši, in: *Historica Carpatica* roč. 27–28, 1997, s. 7–34.

⁵⁴ Najnovší prehľad podal M. HANULIAK: K problematike včasnostredovekého mohylového rítu na území Slovenska, in: *Slov. Archeol.*, roč. 49, 2001, s. 277–299.

⁵⁵ M. BAĎÍK a R. M. KOVALČÍK: Nález slovanského hrobu z doby hradištnej na Spiši, in: *Spiš : Vlastivedný zborník*, vol. 2, 1968, s. 235–238.

⁵⁶ BÉREŠ a ŠALKOVSKÝ: Výskum slovanského hradiska, s. 36–38. P. ŠALKOVSKÝ: K počiatkom slovanského kostrového pohrebného rítu na severovýchodnom Slovensku, in: *Metodologické problémy československej archeologie*. Praha 1982, s. 134–136.

⁵⁷ JAVORSKÝ: Z nepísaných dejín Smižian, s. 25 (uvádza, že mohyla bola vytvorená z kameňa a hliny).

⁵⁸ TENŽE: *AVANS v roku 1976*, s. 154.

⁵⁹ TENŽE: Z nepísaných dejín Smižian, s. 27–28. Autor zinicioval osadenie kamenného pamätníka na hradisku v Čingove hlásajúceho stopy prvých kresťanov, ktorý bol slávnostne odhalený v roku kresťanskej kultúry, dňa 21. augusta 1999.

⁶⁰ L. PADBERG, E.V.: *Mission und Christianisierung: Formen und Folgen bei Angelsachsen und Franken im 7. und 8. Jahrhundert*. Stuttgart 1995, s. 306. M. LUTOVSKÝ: Brandbesattungsritus im frühmittelalterlichen Böhmen: drei Überlegungen, in: *Život v archeologii středověku*, ed. J. Kubková – J. Klápště – M. Ježek – P. Meduna. Praha 1997, s. 436–437.

i mohylové navŕšenie hrobov. Ba ani v najbližšom sídliskovom zázemí tohto, nepochybne dôležitého rezidenčného centra Spiša sakrálna architektúra nejaví stopy staršieho dáta než je 13. storočie (Smižany, Spišské Tomášovce, Letanovce). V ľudských dejinách každý proces ideovej povahy je javom dlhodobým, časovo často neohraničeným, nakoľko postihuje ľudské myslenie, cítenie a predstavy, čo nazývame duchovnou kultúrou.

III.

Doterajší výskumami získaný sídliskový obraz Spiša vykazuje relatívne hustú osídľovaciu sieť slovienskej populácie, ktorá v nasledujúcich storočiach narastala. Nečudo, že v písomných prameňoch 13. storočia sa v etnicky už značne zmiešanom obyvateľstve dôrazne rozlišuje pôvodné slovenské etnikum so svojím právom a zvyklosťami od ostatných prisťahovaných etník.⁶¹ Eklatantne to vystupuje v kráľovskej listine z roku 1278 adresovanej Arnoldovmu synovi „de minori villa Thomasi“ (dnes Spišské Tomášovce),⁶² teda v oblasti bývalého politicko-administratívneho centra Spiša (ba v druhej polovici 13. storočia je v rámci istej stavovskej inštitúcie doložený i bývalý „comes Slavorum“⁶³). Oblasť Spiša v nových štátno-politických uhorských podmienkach sa stáva pohraničnou oblasťou. Proces formácie každej politicko-mocenskej organizovanej spoločnosti je dlhodobý a vždy ho charakterizuje pevné ohraňovanie ovládaného územia, jeho právna ochrana a kontrola, teda pacifikovaná legitimita vzájomného uznania a rešpektu moci vo vymedzenom priestore. I keď stredovek pojem štát nepoužíval, jeho stabilnosť (porovnaj nemecky *Staats* = štát, *stehen* = stáť, *Stetigkeit* = stálosť, stabilnosť) charakterizuje vždy útvar, ktorý v čase pevne stojí so svojimi rezistentnými mechanizmami. Na troskách veľkomoravského štátneho útvaru sa formujú samostatné územné jednotky s obnovou verejnej moci, ktorú obyvateľstvo, i keď ako heterogénne, uznáva ako držiteľa legitímneho donucovacieho práva. Vznikajúce štáty Uhorska, Poľska a Čiech s Moravou sa stabilizujú až na prelome 12. a 13. storočia. Jednou z najbežnejších ciest

Obr. 8. Spišské Tomášovce – Čingov. Slovenské náušnice z 2. polovice 9. stor.

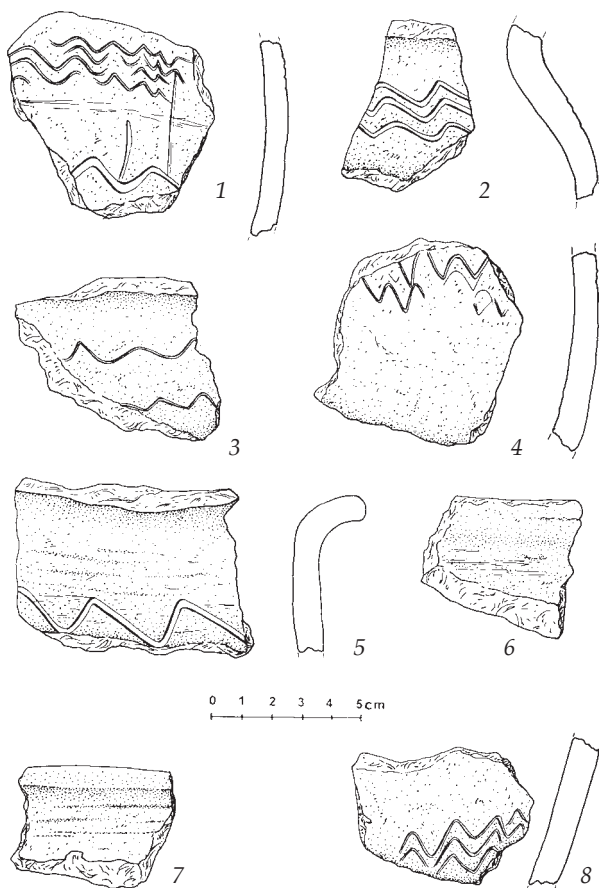
získania legitimity je primknutie sa k náboženstvu, čo český historik D. Třeštík charakterizoval pre slovenské krajiny názorom, že „christianizácia šla ruka v ruku so vznikom štátu.“⁶⁴ Aby sa novovzniknuté útvary stabilizovali, panovníci boli nútení delegovať svoju dispozičnú moc nad jednotlivými oblasťami vazalom, pričom atomizácia spoločnosti a jej vlády sa zákonite odráža v cirkevnej štruktúre a organizačnej skladbe. Nastáva tak horizontálna a vertikálna spleť moci svetskej a cirkevnej, pričom náuka kresťanského monoteizmu s recepciou noriem a pravidiel kultúry západného typu predstavovala najúčinnnejšiu integrujúcu oporu štátu. Tak už Bálint Hóman v prehľadných uhorských dejinách upozornil na identitu organizácie cirkevnej a svetskej správy, pričom konštatoval, že v „počiatočnom období každý komitát mal

⁶¹ VARSÍK: *Osídlenie Košickej kotliny*, vol. 3, s. 193–194.

⁶² I. NAGY (ed.): *Codex diplomaticus patrius* (ďalej CDP), vol. I–VIII, Jaurini et Budapestini 1865–1891. Tu: vol. VI, s. 230–231. I. BORSA a I. SZENTPÉTERY (ed.): *Regesta regum stirpis Arpadianae criticodiplomatica* (ďalej RA), vol. 2, 2–3. Budapest 1961, č. 2897, s. 218.

⁶³ RA, 2, 2–3, č. 2518. K roku 1274: „Goblinus quondam comes Sclavorum“. H. Ruciński konštatoval, že meno Goblinus nemusí predstavovať národnosť (H. Ruciński: *Prowincja saska na Spiszu do 1412 roku*. Białystok 1983, s. 84), i keď meno svojim základom od Go- sa radí do skupiny nemeckých kresťanských mien, napríklad Gotschalk (= Boží sluha), Gothart (= Boh silný, odvážny), Gotfrid (= Boží pokoj). Pozri M. MALEC: *Imiona chrześcijańskie w średniowiecznej Polsce*. Kraków 1994, s. 227–228.

⁶⁴ D. TŘEŠTÍK: Křest českých knížat roku 845 a christianizace Slovanů, in: *Český časopis historický*, roč. 92, 1994, s. 423–459.

Obr. 9. Hrabušice – Zelená hora. Keramické fragmenty (9.? – 12. stor.).

archidiakonát.⁶⁵ Spišský komitát sa administratívne utváral až v poslednej štvrtine 12. storočia,⁶⁶

i keď vyčleňovací proces dodnes nie je náležite objasnený.⁶⁷ Uhorský anonymný kronikár vo svojich *Gesta Hungarorum* (napísaných okolo roku 1200) uvádza, že územie patrilo pod Boršod (hrad nachádzajúci sa nad Bodvou, južne od Miškovca) a že hranica siahala po Tatry, kde „confinia regni” je „versus terram Polonorum.”⁶⁸

Každá rekonštrukcia hraničného regiónu vychádza z oblasti dejín osídlenia, i keď prírodné danosti terénu (lesy, vodný režim, močiare, rašeliniská a pod.) spolu s umelými prekážkami – zátarasmi typu názvov odvodených od zásekov, priesekov či osekov (nemecky termín *Verhau* = záruha, zátarasa)⁶⁹ a Zavada⁷⁰ až po rozmiestnenie špeciálne na ne upriamených skupín obyvateľstva vykazujúcich strážnu a pozorovaciu činnosť zohrávali v počiatočnom štádiu významnú rolu. Týka sa to predovšetkým plošne myslenej hraničnej zóny, či pásma. S rozšírením jednotlivých sídelných oblastí v období prechodu z vrcholného do neskorého stredoveku stráca sa ich pôvodný význam a tento jav redukcie hraničných pásiem na hraničné línie sprevádzajú aj cirkevné štruktúry s ich ustanovizňami (napríklad kláštory).⁷¹ Hranice medzi jednotlivými domínami sú tiež hranicami medzi ľuďmi, ale nielen medzi ľuďmi, nakoľko sa k tomu pripája celá komplexná sféra sociálnych hraníc. Tak ich poníma Walter Pohl, ktorý hranicu definuje „ako vyjadrenie a východiskový bod rozdielov sociálnych systémov a ich prostredia.”⁷² Výskumy v susedných krajinách (Nemecko, Poľsko, Čechy) do istej miery v osíd-

⁶⁵ B. HÓMAN a Gy. SZEKFÜ: *Magyar történet*, vol. 1. Budapest 1935, s. 211–212.

⁶⁶ Gy. KRISTÓ: *A vármegyék kialakulása Magyarországon*. Budapest 1988, s. 389–393. VARSÍK: *Osídlenie Košickej kotliny*, vol. 3, s. 187n.

⁶⁷ Názory historikov na tento vyčleňovací proces sú v diskutabilnej polohe. P. RATKOŠ vyslovil názor, že komitát Turňa (z ktorého bol vyčlenený Spiš) je starší ako Boršod (P. RATKOŠ: *Privilegium Spišských Vlách z roku 1243 a turnianske prédium*, in: *SA*, roč. 14, 1979, č. 1, s. 76–77). M. HOMZA uvažuje o „veľžupe” so sídlom na Spišskom hrade, ktorého dominantná veža – tureň – dala názov Turnianskemu komitátu (M. HOMZA: *Pokus o rekonštrukciu najstarších politických dejín Spiša (koniec 8.–13. storočie)*, in: *Z minulosti Spiša V–VI*, ed. I. Chalupický, Levoča 1997/1998, s. 25). Pokiaľ sa týka názvov a základných funkcií komitátneho systému, väčšina historikov sa v tom zhoduje, avšak nezhody sú v názoroch na pôvod tohto systému a ich centier – hradov. V turnianskej oblasti nám chýba staršie hradisko, teda drevo-zemné ako základný predpoklad županovho sídla. Hoci v kráľovských lesoch županovým sídlom nemuselo byť hradisko, ale kráľovská kúria, ako napríklad v Turnianskom komitáte Hrhov. Pozri E. FÜGEDI: *Castle and Society in Medieval Hungary (1000–1437)*. Budapest 1986, s. 15–49 a 55.

⁶⁸ *Kronika anonymného notára kráľa Bela Gesta Hungarorum*, ed a trans. V. Múcska. Budmerice 2000, s. 79.

⁶⁹ H. J. KARP: *Grenzen in Ostmitteleuropa während des Mittelalters: Ein Beitrag zur Entstehungsgeschichte der Grenzlinie aus dem Grenzraum*. Köln und Wien 1972, s. 166: slovanský názov „granica” bol prevzatý i do nemčiny (*Grenzel-n*). J. LEŚNY: *Zasieki*, in: *Słownik starożytności Słowiańskich* (ďalej SSS), tom VII, Cz. 1. Wrocław; Warszawa; Kraków a Gdańsk 1982, s. 76–82. J. JANKOWSKI: *Polskie terytoria plemienne w świetle toponimów obronnych*. Wrocław 1988. S. KALUSKI: *Rzeki a granice polityczne*, in: *Rzeki – kultura – cywilizacja – historia*, tom 3. Katowice 1994, s. 67–83.

⁷⁰ E. KOWALCZYK: „Nazwy obronne” *Stup, Samborza i Zawada a zagadnienie obrony stałej ziem polskich w średniowieczu*. Warszawa 1992, s. 182n. V. UHLÁR: *Závady, Lehoty, Vole, Závadky* (Akou rečou hovoria miestne názvy), in: *Kultúra slova*, roč. 3, 1969, s. 16–21 – autor odmieta názov spájať s obranným zariadením a spája ho s významom záväzku, dlhu (zo slovesa vyvodíť v profajšku „zavadiť”).

⁷¹ T. MANTEUFFEL: *Metoda oznaczania granic w geografii historycznej*, in: *Księga pamiątkowa dla prof. Marceliego Handelsmana*. Warszawa 1929, s. 221–228 (225). G. MYŚLIWSKI: *Człowiek średniowiecza wobec czasu i przestrzeni*. Warszawa 1999, s. 23–67.

⁷² W. POHL: *Soziale Grenzen und Spielräume der Macht*, in: *Grenze und Differenz im frühen Mittelalter*, hrsg. W. Pohl a H. Reimitz. Wien 2000, s. 11–18.

Obr. 10. Letanovce – Čertova sihoľ. Refugiálna pevnosť a kartuziánsky kláštor.

lovacom procese hraničných oblastí vykazujú istú procesuálnu zhodu, pričom najdôležitejším aspektom ranostredovekých panovníkov bol pohyb a kontrola ľudí a majetku ovplyvňované politikou, ideológiou a v nemalej miere i mentalitou ľudí žijúcich v týchto oblastiach. Na Spiši pramene 13. storočia vykazujú pomerne pestrú skladbu cudzieho obyvateľstva, a to jednak románskeho (skôr valónskeho) pôvodu, potom najpočetnejšiu skupinu nemeckých prisťahovalcov a rovnako Maďarov a malé strážne skupiny Polovcov-Plavcov,⁷³ Rusov,⁷⁴ resp. rytierov českého pôvodu (napríklad Bohumír).⁷⁵ Každé cudzie obyvateľstvo regrutované buď z vojnových zajatcov, prisťahovalcov, alebo pútnikov usadených pri cestách poslúžilo za strážcov krajinských brán, brodov a iných dôležitých komunikačných uzlov.⁷⁶ Na druhej strane tí, ktorí sa zúčastňujú

bojových akcií po kráľovom boku, postupne získavajú donácie na majetky. Takým bol i Batyz z rodu Máriašiovcov (Mariássy), ktorý za zásluhy v bojoch proti českému kráľovi na Moravskom poli⁷⁷ dostal roku 1264 les „Chetenye“ pod Tatrami, kde následne založil obec Batizovce.⁷⁸ Batyz pochádzal z Markušoviec, ktorých názov nesie po jeho otcovi Markovi (villa Marci). Pôvodný, listinne doložený názov „villa s. Michaelis“ svedčí, že predkovia spomenutého rodu sa sem dostali ako strážcovia hraníc, a to najskôr z Gemera.⁷⁹ O inštitúcii strážcov z Gemera (maď.) Gumurewr – ide o označenie kopijnickej dediny Hozelec (Zeek, Szék),⁸⁰ v dohode z roku 1256 ako autonómne územie „Sceek“,⁸¹ čo napovedá zásekovej prekážke (porovnaj napríklad Kysak – Kewzeg v zmysle Kamenný zásek). Maďarské slovo „szék“ je aj vo význame stolica – sedes,

⁷³ Týka sa to Plavča v doline Popradu. F. ULIČNÝ: *Dejiny osídlenia Šariša*. Košice 1990, s. 239.

⁷⁴ F. ULIČNÝ: Podiel Rusov, Rusínov na doosídľovaní Slovenska v stredoveku, in: *Slavica Slovaca*, roč. 28, 1993, s. 26, pozn. 29.

⁷⁵ Z. ÁCS: *Nemzetiségek a történelmi Magyarországon*. Budapest 1984, s. 7n. E. FÜGEDI: Das mittelalterliche Königreich Ungarn als Gastland, in: *Die deutschen Ostsiedlung des Mittelalters als Problem der europäischen Geschichte: Vorträge und Forschungen*, roč. 18, 1975, s. 471–507. A. KUBINYI: Ethnische Minderheiten in den ungarischen Städten des Mittelalters, in: *Städtische Randgruppen und Minderheiten*, Sigmaringen 1986, s. 183–199.

⁷⁶ H. GÖCKENJAN: *Hilfsvölker und Grenzwächter im mittelalterlichen Ungarn*. Wiesbaden 1972, s. 16–17. D. DENECKE: Straße und Weg in Mittelalter als Lebensraum und Vermittler zwischen entferten Orten, in: *Mensch und Umwelt in Mittelalter*, hrsg. B. Herrmann. Stuttgart 1993, s. 207–223.

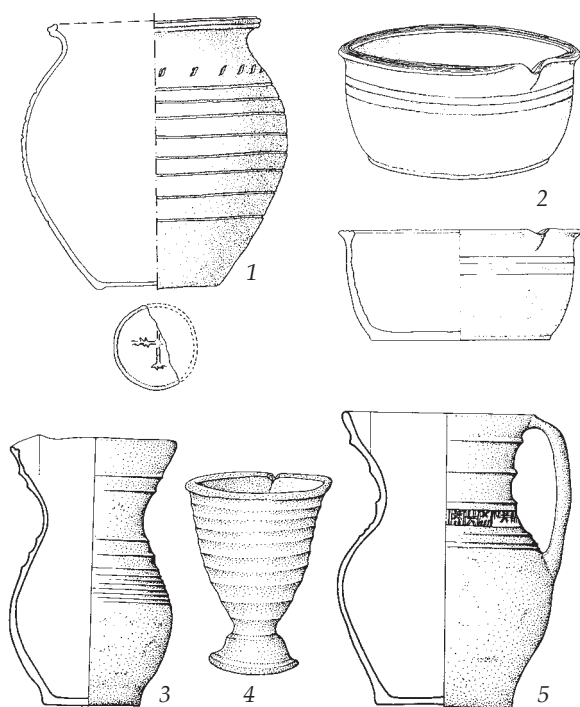
⁷⁷ RA 2, 2–3, č. 2773, s. 181–182.

⁷⁸ J. BEŇKO: *Osídlenie severného Slovenska*, s. 150 (v roku 1286 Batyzfolva = Batyzova dedina). A. KÖRMENDY: *Melioratio terrae: Vergleichende Untersuchungen über die Siedlungsbewegung im östlichen Mitteleuropa im 13.–14. Jahrhundert*. Poznań 1995, s. 45.

⁷⁹ CHALUPECKÝ: Najstaršia šľachta na Spiši, s. 78. Ešte v roku 1352 sa uvádza „Zentmyhal, que alio nomine villa Marci nuncupatur“ – B. IVÁNYI: *A Márkusfalvi Máriaassy család levéltára (1243–1803)*. Levoča 1917, s. 32 (č.72).

⁸⁰ FEKETE NAGY: *A Szepesség*, s. 70–71.

⁸¹ CDSI 2, s. 362.

Obr. 11. 1 – Letanovce – Čertová sihoť (hrniec nájdený v strážnej veži 12./13. stor.). 2 – Hrabušice – Zelená Hura (misa z 15. stor.). 3 – Nemešany – Zalužany (zemepánsky dvorec). 4 – Levoča – Mariánska hora (gotický pohár). 5 – Lendak – krčah nájdený v lese pod vývratom v r. 1921 (Ul: PM Poprad, i. č. 4019).

districtus, ako bolo zorganizované i sedmohradské spoločenstvo Sikulov.⁸²

Pôvodnému strážnemu obyvateľstvu na Spiši krátko po odchode Tatárov udelil kráľ Belo IV. 7. júna 1243 významné privilegium, v ktorom tzv. kopijníci sa radia medzi šľachticov (*nobiles*) s dedičným právom.⁸³ Výsady sa týkali slobôd daní a poplatkov, vyňatia spod právomoci spišského župana, ktoré už predtým užívali („quam ab antiquo habuerunt“). Pôvodne do tohto spoločenstva (*Sedes decem lanceatorum*) patrilo okolo 23 obcí

rozmiestnených jednak do stredného Spiša (okolie Spišského Štvrtka až k Popradu) a v okolí Spišského hradu.⁸⁴ Udelenie výsad zapadá do veľkolepého projektu rekonštruovania Belovho kráľovstva v záujme „rastu, ochrany a posilnenia obyvateľstva zdecimovaného tatárskym vpádom.“⁸⁵ Preto povinnosťou spišských kopijníkov bolo v prípade nebezpečia vyslať do kráľovského vojska jedného primerane vyzbrojeného muža („unum mittere debeat decenter armatum“) za každé štyri usadlosti, ktoré majú viac zeme ako 4 poplužia („habent terram octo aratorum sufficiens“).⁸⁶ Diskusie okolo pôvodu kopijníkov považovaných pôvodne za Maďarov⁸⁷ a dnes s prevládajúcim názorom regrutovania sa zo slovanskej šľachty⁸⁸ si vyžadujú ďalší podrobný výskum. Ten nemusí byť zameraný len na otázky etnického charakteru, ale na ich formáciu a vlastný vývoj. V tejto súvislosti sa vynára i základná otázka fungovania stráží, ich organizácie, sociálneho prostredia strážcov až po konkrétne miesta vykonávania tejto činnosti. Inštitúcia *Sedes decem lanceatorum* vychádza z hranično-strážnej uhorskej organizácie tzv. decimálneho systému, zakotveného už v zákonníku kráľa Ladislava („centuriones et decuriones eorum, qui vulgo ewrii (hraničný strážnik) vocantur“).⁸⁹ Keďže už vtedy strážcovia boli sociálne diferencovaní, nakoľko oproti „pauperes custodes confiniorum“ v kráľovskom dekrete stoja „custodes, qui praesunt“ t. j. strážni velitelia („comites confiniorum“).⁹⁰

V povodí Hornádu možno stopovať jednak prirodzené cestné prekážky, výrazne v okolí Hrabušíc (rašelinisko, chotár Trnovec – od tŕnia), kde v stredoveku existovala i samostatná dedinka Trónfalva (doložená v roku 1415 na mieste dnešného Majera⁹¹), kde v najstaršej písomnej zmienke z roku 1264 sa popri „magnum viam“ spomína brod na Teplickom potoku („portu Toplice“) nachádzajú-

⁸² GÖCKENJAN: *Hilfsvölker*, s. 125–126.

⁸³ CDSI 2, s. 88–89.

⁸⁴ I. CHALUPECKÝ: Prehľad vývoja verejnej správy na Spiši, in: *Sborník archivních prací*, roč. 13, 1963, č.1, s. 126–130. J. RADZISZEWSKA: *Studia z dziejów ustroju Spisza*. Katowice 1969, s. 53–63. M. ŠTEVÍK: Sídelná štruktúra kopijníckych osád, cestná sieť, strážne a zásekové miesta na Spiši v stredoveku, in: *Z minulosti Spiša IX–X*, ed. F. Žifčák, Levoča 2001/2002, s. 51–63.

⁸⁵ CDH IV, 2, s. 49. FÜGEDI: *Castle and Society*, s. 50.

⁸⁶ CDSI 2, s. 89.

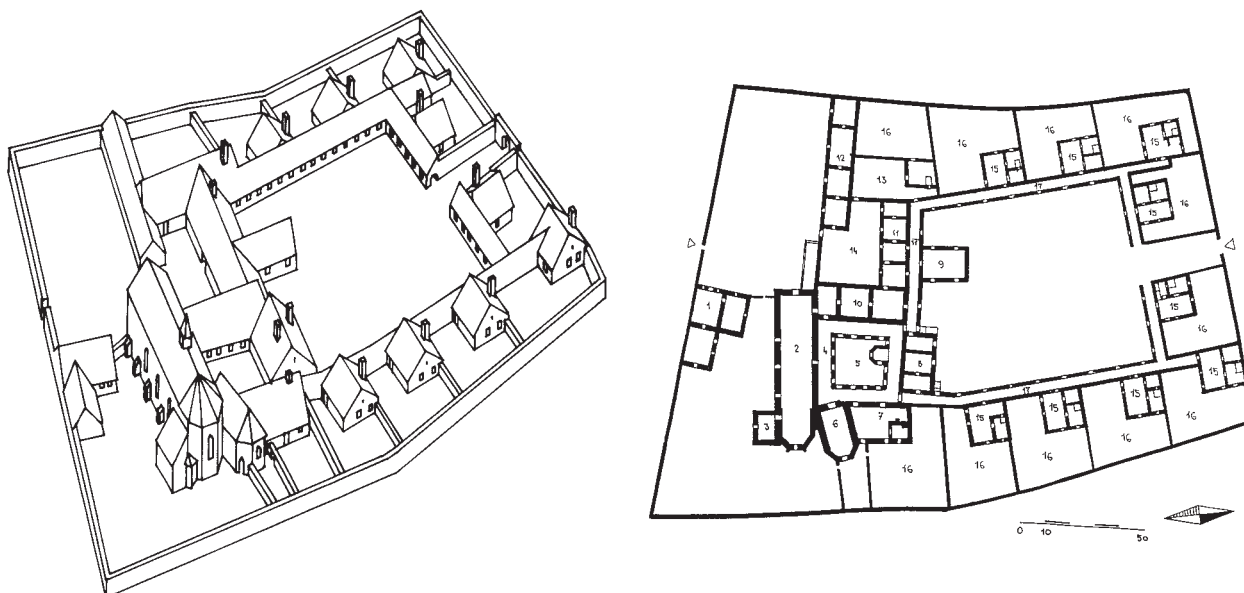
⁸⁷ HRADSKÝ: *A szepesi Tízlándszászok széke vagy a kisoármegye története*. Lőcse 1895. FEKETE NAGY: *A Szepesség*, s. 252–301.

⁸⁸ CHALUPECKÝ: Najstaršia šľachta na Spiši, s. 80.

⁸⁹ L. ZÁVODSZKY: *A szent István, szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai*. Budapest 1904 (reprint 2000), s. 170 a 172.

⁹⁰ *Tamže*, s. 170. GÖCKENJAN: *Hilfsvölker*, s. 134 a 142. k uhorským hraničným strážcom pozri A. BOROSY: Határország és határörök az Árpádok korában, in: *Hadtörténelmi Közlemények (új folyam)*, roč. 24, 1977, s. 543–548. K strážnikom Ch. LÜBKE: *Arbeit und Wirtschaft im östlichen Mitteleuropa*. Stuttgart 1991, s. 28–29 (v Malopolsku je k roku 1275 doklad: „domino custodie, qui dicitur wlgariter pan stroze vel stroznj). V Šmilauer zdôraznil tiež sociálnu stránku hraničných strážcov, ktorí boli poddanými. Pozri ŠMILAUER: Osídlení, s. 165.

⁹¹ FEKETE NAGY: *A Szepesség*, s. 73.

Obr. 12. Letanovce – kláštorisko. Pôdorys kartuziánskeho kláštora s jeho rekonštrukciou.

júci sa povyššie mosta dediny „Harabisa“.⁹² Názor A. Fekete Nagy, že názov dediny Harabisa je od osobného mena,⁹³ azda ťažko možno akceptovať. V metácii Štiavnického opátstva z roku 1260 sa spomína územie Sasov dediny „Capost“, neskôr villa Compositi (1279), Capusdorf (1284), Kabuzdorf (137), Koboz (1318), teda dnešnej obce Hrabušice (pôvodný názov sa znova začal používať až od roku 1773). Nevedno, či pôvodne ide o samostatné sídliskové jednotky, ktoré neskôr splynuli, avšak výklad ich názvu poukazuje na akúsi „bránu“ zabezpečenú istými zariadeniami. „Kapus“ v maďarčine znamená vrátnika, teda strážcu brány (*Kapu* = brána, vráta), pri ktorej sa vyberalo mýto (dodnes pri moste cez Hornád sa miesto nazýva Mýto).⁹⁴ Obidve sídliskové jednotky – Harabisa a Capost (Kapus) – si k vysvetleniu pôvodu zaslúžia náležitý jazykovo-historický výskum.⁹⁵ Juhovýchodne

od dnešnej obce – v polohe zvannej Želena – hura bolo archeologickým výskumom okrem pravekého osídlenia zistené i osídlenie z 9.–12. storočia (obr. 9). Na vrcholovej plošine sa v 13. storočí započalo s výstavbou tzv. Marcelovho hradu, využitého v bratrických operáciách 15. storočia.⁹⁶ Hrad mal strážiť brod a most na dôležitej „veľkej ceste“ s príslušným územím. V zakladajúcej listine kartuziánskeho kláštora z roku 1299 na Letanovskej skale (po pravej strane Hornádu nad Želenou hurou) sa toto miesto nazýva „Lapis refugii, seu speculationis“.⁹⁷ Niekoľkoročný výskum kláštora (obr. 12), ale hlavne tamojšieho refúgia (obr. 10) odkryl voľne stojacu pozorovaciu vežu, v interiéri ktorej boli dva (zrekonštruované) hrnce a zlomok podkopy z prelomu 12. a 13. storočia⁹⁸ (obr. 11:1).

V ďalšom úseku Hornádskej kotliny sú kopijnícke osady doložené v oblasti Čingova, dnes

⁹² CDA VIII, č. 61.

⁹³ FEKETE NAGY: *A Szepesség*, s. 73. ŠMILAUER: Osídlení, s. 166 to tiež pripúšťa ako meno slovanského pôvodu.

⁹⁴ Porovnaj *Kapus* (*Kapws*) v dokladoch 13. a 14. storočia vo Fehérskom komitáte (LÜBKE: *Arbeit*, s. 29) alebo *Kapus*, či *Kapos* v Užskej župe (dnešné Veľké Kapušany – F. ULÍČNÝ: *Dejiny osídlenia Užskej župy*. Prešov 1995, s. 251–256). Výstižný je doklad z roku 1273 z Liptova: „conditionarii qui vulgo kepus (kopus) vocantur de villa Basyn“ (medzi Vrbicou a Okoličným) – Gy. GYÖRFFY: *Az Árpád-kori Magyarországtörténeti földrajza*, vol. 4. Budapešť 1998, s. 79.

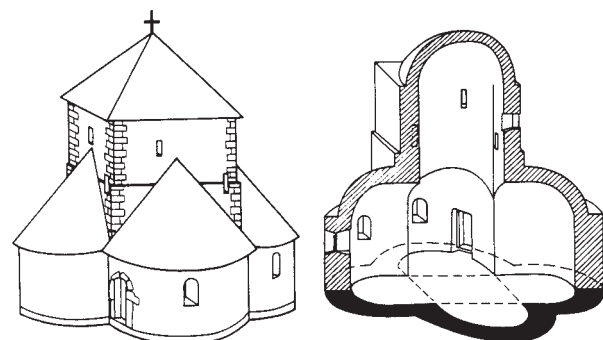
⁹⁵ Hrabušický most sa uvádza ešte i v roku 1425 ako „Hrabussahyda“ (FEKETE NAGY: *A Szepesség*, s. 73), avšak na začiatku 15. storočia sa v priebehu jedného necelého roka uvádza ako „Capstorf“ (18. marca 1407) a v dokumente zo 6. júna 1408 ako „villa Compositi“ (E. MÁLYUSZ (ed.): *Zsigmondkori okleveltár* (ďalej *Zsigm. okl.*), vol. II. Budapešť 1958, č. 5378, s. 26 a č. 6144, s. 141), čo v latinskom preklade znamená ako „usporiadaná či (Nemcami) založená a spravovaná dedina. Lenže v roku 1398, keď pri farskom Kostole svätého Vavrinca sa spomína prístavba Kaplnky svätej Barbory „in villa Comperti“ (E. MÁLYUSZ: *Zsigm. okl.* vol. I. Budapešť 1951, č. 5407) a v roku 1440 zasa „Kaposztafalva“. Názov azda v zmysle metaforického prirovnania „usporiadanosti“ skladby kapusty (maď. *kaposzta*), resp. zo skomoleného zápisu mena dediny??

⁹⁶ POLLA: Zisťovací historicko-archeologický výskum, s. 267–268, obr. 26. Od roku 1999 prebieha výskum Katedry archeológie FiF UK Bratislava pod vedením autora tohto príspevku. Na úpätí Zelenej hury sa pri záchrannom výskume F. Javorského prišlo na stopy osídlenia z 12.–13. storočia so zahĺbenými príbytkami (D. ČAPLOVIČ a F. JAVORSKÝ: Najnovšie poznatky o vývoji stredovekého dedinského domu na Spiši, in: *NO*, roč. 31, 1999, s. 78, obr. 2.

⁹⁷ CDH VI, 2, s. 213.

⁹⁸ M. SLIVKA: Doterajšie výsledky výskumu na Kláštorisku v Slovenskom raji, in: *AH*, roč. 13, 1988, s. 423–426, obr. 1 a 2.

v zaniknutom stave (Matiašovce, Ďurkovec, Urbanovce, Tibovce).⁹⁹ Už sme sa zmienili o tom, že staré slovanské hrady na Čingove boli kontinuálne využívané až do 13. storočia, pričom nálezový fond i z obdobia mladšieho sídelného horizontu tvoria len keramické fragmenty. V Pohornadí ďalšiu komunikačnú bránu tvorilo územie od Markušoviec po Chrasť nad Hornádom (obr. 13), kde v roku 1277 pri vytýčení zeme pre Matúša z markušovskej vetvy Mariášiovcov sa spomínajú vrchy „Lescoch“ a „Stroahorka“, ktoré boli v „starých zásekoch“ („in veteren Gepeu“).¹⁰⁰ Všetky hraničné miesta v tejto kráľovskej listine vystupujú pod slovanskými názvami. Nevedno ale, či pod „mons Stroahorka“ treba rozumieť vrch Strohá hôrka, azda skôr strážny kopček (Stroazhorka), a to medzi dnešnými Matejovcami a Odorínom. Vzhľadom na maďarský použitý termín „gepeu“ (*gyepü*) zodpovedajúci latinskému „indagines“ a slovanskému „presek“¹⁰¹ je náš výklad opodstatnený. Takéto zariadenie existovalo na Uhorskej bráne voči Poľsku (k roku 1272 „portam in confinio Polonie“¹⁰²) na území Stragar (dnes Bušovce) v okolí uzavretých zásekov (doložených v roku 1282: „circa indaginem clausam“¹⁰³). Na južnom okraji dnešnej obce Bušovce existoval nevelký opevnený útvar (s priemerom cca 20 m), ktorý ešte v roku 1941 zdokumentoval V. Budinský-Krička,¹⁰⁴ považujúc ho skôr za „mohylu ako prehistorický alebo včasnodedinný hrádok“. Nepochybne ide o strážny hrádok typu *motte*, nazývaný *Hunnenhügel* (t. j. Hunská, poľahke Maďarská mohyla), či *Burg* s keramickými nálezmi z 12.–13. storočia.¹⁰⁵ Vtedajšou ťažbou tehliarskej hliny bol zlikvidovaný, takže dnes už v teréne neexistujú žiadne stopy. V jeho predpolí boli prirodzené prekážky – rašelinisko v katastri susednej Spišskej Belej a močiar, na ktorom rástla trstina (dochované v chotárnom nemeckom názve „Rohrwiesen“ = Trstené lúky). Už sme poukázali na fakt, že topiká tohto druhu (na Spiši napríklad osada Trsfány) v prameňoch pod maďarským názvom *Nadasd* (patriaca do obce

Obr. 13. Chrasť nad Hornádom – Tetrakoncha zo zač. 13. stor.

Hincovce) označovali hraničné body na cestách z krajiny do krajiny (napríklad Trstená na Orave).¹⁰⁶ V prameňoch spomenuté záseky (*indago*) označujú existenciu umelej prekážky, t. j. v sídelnej oblasti sa cesty urobili neprejazdnými za pomoci zrubaných a do seba zaklínovaných stromov, prerastených vegetáciou s trnám. Tak ich spomína vo svojich *Gestách* uhorský anonymný kronikár: „na hraniciach krajiny zhotovili veľké záseky zo zoťatých stromov.“¹⁰⁷ Tiež varadínsky kanonik Rogerius, ktorý vo svojich *Carmen miserabile* opísal obliehanie Ostrihomu Tatármi v roku 1242: „zajatci, ktorých priviedli so sebou, nanosili toľko haluzia, či chrastia („ramorum porataverunt“), že z neho mohli postaviť vyšší múr než je mestská hradba.“¹⁰⁸ Záseky sú známe

⁹⁹ ŠTEVÍK: Sídelná štruktúra kopijníckych osád, s. 54–55. Autor spresnil lokalizáciu mnohých zaniknutých osád, i keď v prípade Urbanoviec, ktoré dáva do súvisu s „campus Gerlachensis“ a s prekladom „pole kopijníkov“ nemožno súhlasiť. Ide o pole Gerlacha (Gerarda), východne od obce Letanovce, dodnes nazývané ako „Vyšné Garlahovské“. Komes Gerlach (nemeckého pôvodu zo Spišskej Soboty) podľa metácie z roku 1317 mal na tamojšom potoku svoj mlyn (V. SEDLÁK: *RDSI* 2, č. 185, s. 100).

¹⁰⁰ BORSA: *RA* 2, 2–3, č. 2773, s. 181.

¹⁰¹ GÖCKENJAN: *Hilfsvölker*, s. 9. POZRI K. SEVERIN – Z. SVITÁK: Přeseka. in: *AH* 28, 2003, s. 419–429.

¹⁰² *RA* 2, 2–3, č. 2154. KÖRMENDY: *Melioratio terrae*, s. 53.

¹⁰³ *RA* 2, 2–3, č. 3150, s. 291. VARSÍK: *Osídlenie Košickej kotliny*, vol. 3, s. 195–198. Autor vysvetľuje záseky ako súvislé hraničné zariadenie (na s. 478–480) teda líniu, čo však pramene nepotvrďujú.

¹⁰⁴ BUDINSKÝ-KRIČKA: *Slovanské osídlenie*, s. 351, pozn. 2 a obr. 5. SLIVKA a VALLAŠEK: *Hrady a hrádky*, s. 110.

¹⁰⁵ BUDINSKÝ-KRIČKA: *Slovanské osídlenie*, s. 351.

¹⁰⁶ CHALOUPECKÝ: *Staré Slovensko*, s. 75.

¹⁰⁷ *Kronika anonymného notára*, ed. a trans. V. Múcska, s. 69.

¹⁰⁸ FÜGEDI: *Castle and Society*, s. 45 a 49 v pozn. 7.

aj z včasnostredovekých vyobrazení (*Madridská kronika* z roku 1041), ba dnes sú prezentované i v archeologických výskumoch (napríklad v poľskom Jankowie).¹⁰⁹ Medzi Bušovcami a Spišskou Belou v polohe označenej ako „In der Steinkaule“ („Pred jarkom“) bol v roku 1892 nájdený hrot železnej stredovekej kópie (dl. 34,2 cm), dnes uložený v zbierkach Podtatranského múzea v Poprade (inv.č. 4014). Do zbierok tohto múzea sa prostredníctvom miestneho zberateľa Dr. M. Greisigera dostal ďalší pozoruhodný nález bronzového kovania srdcovitého tvaru (inv.č. 1967), ktorý bol nájdený v roku 1893 v polohe „Nohjang“ (Nohgang, dnes Blízke lúky), ležiacej severovýchodne od mesta. Prednedávnom nález publikoval G. Nevizánsky a zaradil ho medzi pamiatky staromaďarského charakteru (10. storočie).¹¹⁰ Kovanie je zaiste mladšieho dáta a môže súvisieť s pohybom etník východného pôvodu (Polovci – Kumáni – Tatári/Mongoli).¹¹¹ Zo sťažnosti uhorského kléru, že nevenuje pozornosť garantovanému právu Kumánov z roku 1279 s ich tradičnou špicatou čipkou a mongolským oblečením a účesom,¹¹² jednoznačne vyplýva známy poznatok o dlhodobom prežívaní zvykov a používania tradičného kroja. V konečnom dôsledku i pri tomto náleze platí stará právna zásada: „Unus testis – nullus testis“.

Každá brána v širšom geografickom prostredí, ale aj v užšom (domovskom ponímaní) nesie v sebe svoju právno-symbolickú náplň s uplatňovaním van Gennepeho „rites de passage“.¹¹³ Brána symbolizuje prechod medzi dvoma svetmi – známym a neznámym, v náboženskom ohľade často z priestoru profánneho do priestoru sakrálneho. Preto v blízkosti brán sa stavali sakrálne objekty alebo len kríže apotropajného významu. Ba možno pozorovať i zaujímavý fenomén, keď do ich blízkosti sa usadzujú pustovníci. Tak už spomenuté pustovne v Mníšku nad Hnilcom a v Mníšku nad Popradom; v oboch s doložitelným kultom svätého Kríža.¹¹⁴ V Hornádskej kotline sa už pri spomenutej metácii (z roku 1277) uvedenia Matúša do majetku v okolí dnešných Matejoviec spomína i usadlosť pustovníka Valatka („sessio Walatk heremite“).¹¹⁵ V Bušovciach sa akási stopa zakonzervovala do chotárneho názvu „Minichs Wiese = Mníchova lúka.“¹¹⁶ Zaiste nie je i ďalšia náhoda, že na miestach strážnikov boli sakrálne stavby dedikované strážcovi a ochrancovi „kľúčov od brány“ – svätému Michalovi Archanjelovi, ktorý vystupuje ako kresťanský rytier¹¹⁷ (napríklad Kežmarok,¹¹⁸ Malý Slavkov (pôvodne „s. Michaelis“ ako „villa speculatorum“), Stráže pod Tatrami, Markušovce a azda i Spišské Tomášovce¹¹⁹).

¹⁰⁹ LEŚNY: Zasięki, s. 80, obr. 65 a 68. TENŻE: Umocnienia połowe zachodniego pogranicza Polski w X–XIII. wieku na tle analogicznych urządzeń obronnych Słowiańszczyzny, in: *Obromność polskiej granicy zachodniej w dobie pierwszych Piastów*. Wrocław 1984, s. 111–124.

¹¹⁰ G. NEVIZÁNSKY: Újabb adatok a mai Szlovákia honfoglalás kori településtörténetéhez, in: *A Magyar honfoglalás korának régészeti emlékei*, ed. M. Wolf a L. Révész. Miskolc 1996, s. 274, Tab. I: 1–2.

¹¹¹ POZRI A. PÁLÓCZI HORVÁTH: *Petschenegen–Kumänen–Jassen: Steppenvölker in mittelalterlichen Ungarn*. Budapest 1989, s. 97n. Na vyobrazeniach tzv. ladislavovských legend (napríklad Bijacovce) takéto kovania zdobili remencové konské ohlávky (*Tamže*, obr. 53).

¹¹² G. NAGY: *A magyar viseletek története*. Budapest 1900, s. 100–109.

¹¹³ A. VAN GENNEP: *Přechodové rituály*, trans. H. Beguivinová (preklad z franc.). Praha 1996, s. 22n. L. CARLEN: Tür und Tor im Recht, in: *Historia prava: Historia kultury: Liber Memorialis V. Meisel dedicatus*, Poznań 1994, s. 115–127. S. KOBIELUS: *Człowiek i ogród rajski w kulturze religijnej średniowiecza*. Warszawa 1997, s. 152–155.

¹¹⁴ M. SLIVKA: K problematike eremitizmu na Slovensku, in: *Dejiny a kultúra rehoľných komunít na Slovensku*, ed. J. Šimončič Trnava 1994, s. 56.

¹¹⁵ RA 2, 2–3, č. 2773, s. 181.

¹¹⁶ Pozemková kniha 1858, KS–L, ŠOBA Levoča.

¹¹⁷ G. ZIMMERMANN: Patrozinienwahl und Frömmigkeitswandel in Mittelalter dargestellt an Beispielen aus dem alten Bistum Würzburg, in: *Würzburger Diözesangeschichtsblätter*, roč. 2, 1959, Nr. 21, s. 50. Samozrejme, že svätý Michal má veľavrstvý význam a často nahrádza či ináč potláča pôvodné pohanské miesta, resp. je vo funkcii psychopompa. Pozri J. BLÁHA: K některým pohanským aspektům kultu sv. Michala ve středověku, in: *Acta Universitatis Palackianae Olomucensis: Historia artium*, roč. 4 (Olomouc) 2002, s. 37–48.

¹¹⁸ M. SLIVKA: Príspevok k lokovaniu mesta Kežmarok, in: *AH*, roč. 14, 1989, s. 181–189.

¹¹⁹ Pôvodné zasvätenie kostola z 13. storočia je neznáme, nakoľko v reformačnom období kostol patrilo evanjelikom. Vo vizitačnom protokole spišského kanonika z roku 1655 (originál v Biskupskom archíve v Spišskej kapitule, xerokópia v ŠOBA Levoča, pag. 106) sa uvádza: „dedicata est Scto Martino“ a aj jeho sviatok sa slávi (odpust). Vizitátor poznamenal, že v posledných rokoch sa určilo, že patrónom bude svätý Michal Archanjel, a že odpust je aj na Najsvätejšiu Trojicu. Hlavný oltár bol zasvätený Trojici a bočné svätej Barbore a svätému Mikulášovi. V neskoršej vizitácii Jána Sigraia z roku 1700 je však znovu uvedený svätý Martin s tromi oltármi. Avšak namiesto svätej Barbory bola už Panna Mária. Pozri J. HRADSKÝ (ed.): *Additamenta ad Initia progressus ac praesens status Capituli Scepusiensis* (ďalej *Additamenta*). Szepesváralja 1903–1904, s. 209. Naposledy sa ustálilo patrocínium svätého Michala (Schematismus spišskej diecézy 1948, s. 66), pričom tzv. malé hodý sa odbávajú na sviatok Najsvätejšej Trojice. Toto patrocínium je v historickej súvislosti s kultom Všetkých Svätých (zasvätenie materského kostola v susedných Letanovciach).

Panovníci svoje krajiny často zverovali pod ochranu Matky Božej.¹²⁰ *Svätoštefanská legenda* hovorí, že prvý uhorský kráľ svätý Štefan svoju krajinu odovzdal pod ochranu Panny Márie,¹²¹ ktorej kult bol frekventovaný práve v pohraničných oblastiach (na Spiši napríklad v Podolínci, v Slatvinej („villa Zeek!“), v Spišskom Podhradí, pôvodne v Kostolnej Vsi (dnes v zaniknutom stave) a v Spišskom Hrhove, kde gróf Jordan nechal postaviť kostol „ku cti vznešenej Panny“ („in honorem virginis Gloriose“).

V personifikácii hraničných znakov najčastejšie vystupujú stromy, a to predovšetkým jablňoň, dub, buk, lipa, ale i orech alebo vŕba. Porasty naberajú istú fabulárnu osobitosť a prechádzajú na osadné názvy.¹²² Názov spišského Jablonova (doloženého v roku 1249¹²³) a ďalšie názvy typu Jablone v pohraničí zaiste neodrážajú dobový stav rozšírenia tejto kultúrnej dreviny, ale skôr vychádzajú z biblickej motivácie a aplikácie v knihe Pieseň Piesní (2,3: „Šta jablňoň medzi plámkami...“, akoby jablňoň medzi lesnými stromami). Už Origenes komentoval tento verš a nazval Syna Božieho Jablňou.¹²⁴ Ešte v nedávnej minulosti boli sme svedkami toho, že do búťlavín týchto stromov sa osadzovali plastiky alebo obrazy Krista a Matky Božej, resp. sa tieto stromy vysádzali povedľa kaplniek. Boli to teda miesta teofánie. V sakrálnej topografii uhorského pohraničia pozorujeme i ďalší dôležitý fenomén, a to výskyt kultu dvoch svätíc: Margity z Antiochie a Kataríny Alexandrijskej. Ochranný charakter kultu, hlavne u svätej Margity v jej rytierskom ponímaní (ikonograficky podobne ako pri svätom Jurajovi – stojacej na drakovi, teda v symbolickom význame jeho porážania, symbolizujúceho silu chaosu v pro-

tičkade usporiadanosti a cez svätcov v ochrane priestoru) možno pozorovať v časovej vrstve 12.–13. storočia.¹²⁵ Potvrdzujúca kráľovská listina na majetok Jablonova pre spišského prepošta z roku 1249 obsahuje v metácii i Vrch blahoslavennej Margity („versus montem beate Margarete“). Teda už v tom čase, ba i skôr (donácia už od kráľa Ondreja II.) tam existoval kostol, ktorý sa potom často spomína v stredovekých prameňoch. Poloha tzv. Margecianky dnes už odbornej verejnosti známa (v zalesnenom teréne v blízkosti Poproča, kóta 805 m) a prvé zberom získané keramické fragmenty z tohto miesta možno zaradiť do obdobia 13. až 15. storočia. Tradícia tento kostol spája s rytierskym rehoľným domom.¹²⁶ Na pôvodnom kráľovskom území vznikli i dnešné Margecany, ktoré sa v prameňoch uvádzajú ako „Szentmargita“, „Zenthmargita“.¹²⁷ Kaplnka svätej Margity patrila pod susednú farnosť dediny Jaklovce. Na strážnom vrchu na Letanovskej skale bola tiež Kaplnka svätej Margity, pri ktorej si kartuziáni postavili svoj kláštor dedikovaný svätému Jánovi Krstiteľovi. Načrtnutý vývoj otvára tak celý rad ďalších otázok, ktoré treba v budúcnosti zodpovedať. Pri absencii písomných prameňov bude mať naďalej svoje miesto archeológia, ktorá už doteraz – hlavne pre poznanie sakrálnej architektúry priniesla rad nových zistení.¹²⁸

IV.

Každý bádateľ pri skúmaní pozvoľného kristianizačného procesu v rôznych oblastiach Európy naráža na viaceré problémy, predovšetkým súvisiace s pramennou bázou, z ktorej jeho rekonštrukcia vychádza. Na jednej strane sú len

¹²⁰ R. KNAPIŃSKI: *Titulus ecclesiae*. Warszawa 1999, s. 275–276, 318–322.

¹²¹ *Legenda maior: Sancti Stepani regis*, ed. E. Bartoniek, in: *Scriptores rerum Hungaricarum* (ďalej *SSrerHung*), vol. 1, ed. E. Szenpetéry, Budapest 1938, s. 390.

¹²² B. VARSÍK: Ešte k otázke miestnych názvov Jablonica, Jablonné, Jablonov a Jablonka na Slovensku, in: *Onomastické práce*, roč. 3 (Praha) 1970, s. 308–313. Sám plod jablone je v biblickom zmysle ovocím pokušenia a prvého hriechu teda je na hranici, kde pôsobia démonické sily (teda *fanum – pro-fanum*). Nie náhodou v latinčine slová jablko a zlo majú súhlasný názov ako „malum“.

¹²³ *CDS I* 2, s. 229. F. ŽIFČÁK: Listina z roku 1249 pre spišského prepošta ako historický prameň, in: *Z minulosti Spiša V–VI*, 1997/98, ed. I. Chalupický. Levoča 1999, s. 81–88.

¹²⁴ S. KOBIELUS: *Krzyż Chrystusa: Od znaku i figury do symbolu i metafory*. Warszawa 2000, s. 102.

¹²⁵ E. MÁLYUSZ: *Egyházi társadalom a középkori Magyarország*. Budapest 1971, s. 114. Á. KURCZ: *Lovagi kultúra Magyarországon a 13–14. században*. Budapest 1988, s. 250. *Legendy stredovekého Slovenska*, ed. a trans. R. Marsina. Budmerice, 1997, s. 231. Zs. JÉKELY: Saint Margaret or Catherine? Iconographical Problems of Transilvanian Wall-paintings from the 14th Century, in: *Kobieta w kulturze średniowiecznej Europy*. Poznań 1995, s. 181–187.

¹²⁶ M. SCHMAUK (ed.): *Supplementum analectorum terrae Scepusiensis* (ďalej *Supplementum*), vol. 2. Szepesváraljae 1889, s. 51.

J. VENCKO: *Z dejín okolia Spišského hradu*. Spišské Podhradie 1941, s. 317: „podľa povestí mali byť tam templári.“

¹²⁷ TROCHTA: *Stredoveké farnosti*, príloha, s. 23.

¹²⁸ F. JAVORSKÝ: Levočské kostoly v kontexte dejín mesta, in: *Z minulosti Spiša V–VI*, s. 33–60. TENŽE: Románska architektúra na Spiši, in: *Pamiatky a múzeá*, roč. 2, 1999, s. 56–60. M. SLIVKA: Výsledky výskumu kostola v Chrašti nad Hornádom, okr. Spišská Nová Ves, in: *AH*, roč. 7, 1982, s. 385–411. M. SLIVKA a F. JAVORSKÝ: Výsledky archeologického výskumu na lokalite Poprad-Stojany: Príspevok k poznaniu centrálnych stavieb na Spiši, in: *AH*, roč. 9, 1984, s. 193–214. Nové poznatky prinášajú práce historikov umenia, napríklad J. ŽÁRY: *Dvojrodové kostoly na Spiši*. Bratislava 1986. B. POMFYOVÁ: Vývoj kresťanskej sakrálnej architektúry na Spiši do konca 13. storočia: Diplomová práca. FiFUK. Bratislava 1997. *Pozri príspevok tejto autorky v tomto zborníku*.

Obr. 14. Dve dominanty Spiša: Spišská Kapitula a Spišský hrad.

torzovito zachované s ich rovnakou fragmentálnou výpoveďou, na strane druhej zámer zacielfuje na oblasť dobového myslenia a predstáv, teda oblasť duchovnej kultúry, ktorá je zložitejšia než dejiny politické alebo hospodárske. Totiž jednotlivci a spoločenstvá museli preniknúť do novoprijatej náboženskej viery, prijať tak novú ideológiu s akceptovaním jej predpísaných doktrín (najnovšie a metodologicky podnetné práce).¹²⁹ Tento proces sa najlepšie realizoval cez misijnú mníšsku činnosť, i keď v previazaní so svetskou mocou. Jej predstavitelia ako prví prijímali kresťanskú

viery cez akt poučenia o nej a následne i v akte pokrstenia. Dramatický úsek zápasu starého pohanského náboženstva s pozvoľne sa šíriacim kresťanstvom odrážajú pramene rôznej povahy: od písomných cez jazykovedné až po archeologické alebo z oblasti umenovednej a či architektúry. Pri koncipovaní štúdia poznávacieho procesu sme nútení kombinovať všetky spomenuté typy prameňov a s istou kritičnosťou porovnávať skúmané javy so zahraničnými, mnohokrát veľmi presnými analógiami. Vo vývojových fázach pokresťančenia jednotlivých krajín Európy možno pozorovať rôznorodé prejavy, pričom pozornosť je vždy obrátená na počiatočnú fázu a na strediská kultovej premeny alebo priameho prejavu, teda na strediská cirkevnoorganizačnej skladby.

Bádateľská pozornosť bola a je sústredená na cirkevno-náboženské centrum Spiša – Spišskú Kapitulú. Jej začiatky nie sú náležito vysvetlené, hlavne v jej časovom horizonte. V doterajšej historiografii boli vytvorené dve základné tézy vzniku tejto cirkevnej inštitúcie, pričom jedna skupina historikov¹³⁰ jej počiatky kladie do preduhorského (priamo veľkomoravského) obdobia, druhá zasa do druhej polovice 12. storočia.¹³¹ Hypotéza o veľkomoravskom pôvode nemá v písomných, ba zatiaľ ani v archeologických prameňoch žiadnej opory, čo rovnako platí pre oblasť skúmanej kresťanskej architektúry v regióne Spiša (výstavbu niektorých stavieb F. Javorský precenil a je potrebné to revidovať). Teóriu J. Kútника¹³² (1970, 1982) o misijnom pôsobení benediktínov – eremitov zo Zoborského opátstva svätého Hypolita nad Nitrou, opretú o geografické názvy a príznačné nimi preferujúce patrocínia nemožno akceptovať,¹³³ i keď v slovenskej historiografii bola po prvýkrát nastolená a niektorými bádateľmi i prijatá. Názvy typu *Remete* – *Heremita* sa najväčšími vyskytujú v šarišskej oblasti a v severných oblastiach Zemplína,¹³⁴ pričom v oblasti Spiša sú

¹²⁹ A. VAUCHEZ: *Duchovość średniowiecza*. Gdańsk 1996. A. ANGENENT: *Geschichte der Religiosität im Mittelalter*. Darmstadt 1997. P. PADBERG: *Die Christianisierung Europas im Mittelalter*. Stuttgart 1998. P. SOMMER: Zum Stand der monastischen Archäologie in Böhmen, in: *Beiträge zur Mittelalterarchäologie in Österreich*, roč. 12, 2001, s. 169–177.

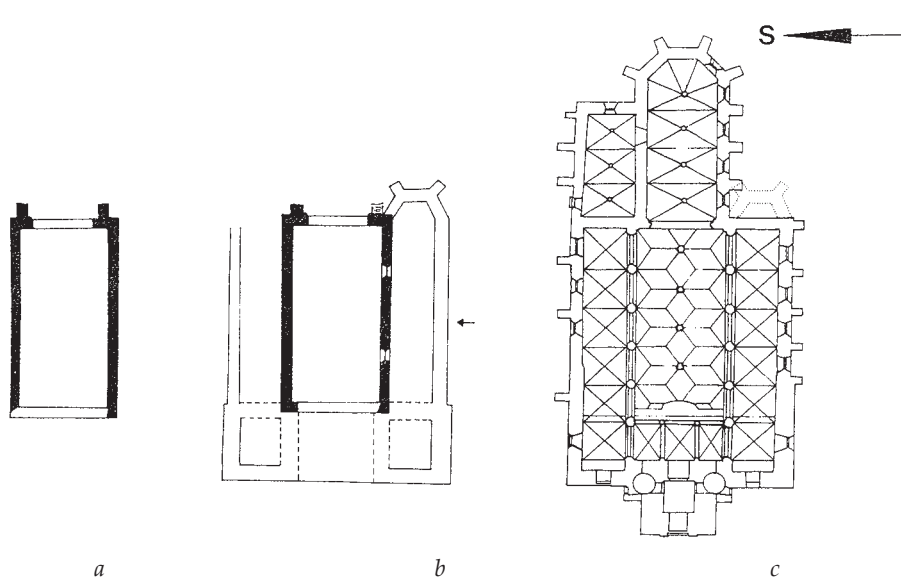
¹³⁰ Takto už F. V. SASINEK: Záhadné dejepisné otázky, in: *Slovenský letopis*, roč. 3, 1879, s. 123. J. KÚTNIK: *Benediktínsko-eremitské tradície v Popradskej a Hornádskej kotline* (rukopis) 1970. TENŽE: Benedictine Missionaries in Slovakia in the 9th–11th Centuries, in: *Slovak Studies*, roč. 22, 1982, s. 103–111. Š. ŠMÁLIK: Stretnutie Východu so Západom v Spišskej Kapitulke, in: *Kalendár gréckokatolíkov na rok 1970*. Trnava 1969, s. 126. P. RATKOŠ: Osudy veľkomoravskej sakrálnej architektúry na Slovensku, in: *Pamiatky a príroda*, roč. 18, 1987, s. 99 a TENŽE: *Slovensko v dobe veľkomoravskej*. Košice 1988, s. 129–130.

¹³¹ M. PIRHALLA: *A szepesi prépostság vázlatos története kezdetől a püspökség felállitásáig*. Lőcse 1899, s. 6. FEKETE NAGY: *A Szepesség*, s. 49. VENCKO: *Z dejín okolia Spišského hradu*, s. 30. 303. J. ŠPIRKO: Začiatky Spišského biskupstva : Snahy v minulosti o jeho utvorenie, in: *Mons sancti Martini*, ed. P. Galan. Ružomberok 1947, s. 22. RUCIŇSKI: *Prowincja saska*, s.154 n.

¹³² Pozri citované práce v poznámke 130.

¹³³ M. SLIVKA: Stredoveké rehoľné komunity na Spiši a ich význam v štruktúre osídlenia, in: *AH*, roč. 18, 1993, s. 53–62. TENŽE: K problematike eremitizmu, c.d.

¹³⁴ E. KROŠLÁKOVÁ: Slová remete, remata v slovenskej toponómii, in: *13. slovenská onomastická konferencia Modra-Piesok 2.–4. X. 1997*, ed. M. Majtán a P. Žigo. Bratislava 1998, s. 91–97.

Obr. 15. Spišské Vlachy. Kostol sv. Jána Krstiteľa (podľa A. Fialu – A. Vallaška, 1970).

doložené písomnými prameňmi z 13.–14. storočia (Mníšek nad Hnilcom, Mníšek nad Popradom, Heremita nad Vyšným Slavkovom a v katastri Oľšavice je pole Remeta) a súvisia s pustovníckym ruchom 12.–13. storočia. Navyše sa viac prejavujú v devótnej než v účelovo-christianizačnej forme. Novšie archeologické bádania to len potvrdzujú, ba vykazujú i mladšiu existenciu pustovní (napríklad Bardejov – Zlaté).

Už bolo spomenuté, že Spišský komitát sa administratívne utváral až v poslednej štvrtine 12. storočia,¹³⁵ čo potvrdzuje aj archeologický výskum najstaršieho jadra hradu Spiš.¹³⁶ Pendantom nesporne kráľovského pohraničného hradu je dnešná Spišská Kapitula, pričom obidve centrá dominujú v tomto geograficky uzavretom priestore (obr. 14/hore: hrad na skalnej výšine vypínajúcej sa cca 200 m od dnešného mestečka Spišské Podhradie (stred okolo 430 m n. m.) a Kapitula okolo 100 m). Vo svojich začiatkoch dva previazané symboly štátnej moci. Staršie slovanské hradisko situované na južný okraj travertínového masívu Dreveníka je podľa predbežných nálezov datované v širokom časovom rozpä-

tí 9.–11. storočia.¹³⁷ Za dnešného stavu jeho výskumu (viac amatérského charakteru) nedá sa bližšie vymedziť jeho funkčná stránka v príslušnom historickom období, a to aj vo vzťahu k odkrytej monastickej stavbe na Vrchu svätého Martina, tým menej k sakrálnemu objektu v Spišských Vlachoch (obr. 15).

Na morfológicky výraznom travertínovom kopci nad Spišskou Kapitulou – na jeho východnom svahu postupne vznikali jednotlivé sakrálné objekty, z ktorých dodnes

dominuje len bazilikálna stavba s dvojvežovým priečelím z 13. storočia (obr. 14 a 16). Z písomných prameňov, predovšetkým v testamente prepošta Mutimíra z roku 1273, sa ešte uvádzajú „capella beate Virginis processionalis“ a „capella sancti Andree“, ktoré boli deštruované v 18. storočí. Novoveké vizitačné protokoly obidve stavby popisujú a situujú na „evanjelijovú stranu katedrálneho kostola“ (Panna Mária) a Kaplnka svätého Ondreja stála „medzi vežou katedrály a biskupskou rezidenciou.“¹³⁸ Túto kaplnku sa v roku 1974 podarilo v torzovitom stave odkryť.¹³⁹ Ide o kruhovú stavbu s vonkajším priemerom okolo 7 m (hrúbka základného muriva je 90 cm.). Pravdepodobne bola postavená súčasne s bazilikou a pôvodne plnila funkciu krstnej kaplnky. Svätoondrejský kult je v tom čase zviazaný s krížovými výpravami a prenesením relikvií z Konštantínopola do Itálie a do nemeckého prostredia (po roku 1208). Rovnako i v uhorskom prostredí sa až v tomto období vo veľkej miere uplatňoval kult Svätého Kríža.¹⁴⁰ Doposiaľ nie je známa Kaplnka Panny Márie, ktorej prívlastok „processionalis“ bližšie špecifikuje jej zasvätenie na sviatok Narodenia Panny Márie

¹³⁵ CHALUPECKÝ: Prehľad vývoja verejnej správy, *passim*. J. ŽUDEL: *Stolice na Slovensku*. Bratislava 1984, s. 110, 151. A. KÖRMENDY: Kształtowanie się organizacji parafialnej na Spiszu w XIII w. a rozwój społeczno-gospodarczy regionu, in: *Kwartalnik Historyczny*, roč. 93, 1986, s. 378. Gy. KRISTÓ: *A vármegyék kialakulása Magyarországon*. Budapest 1988, s. 393. Novšie sa im venoval A. Zsoldos: Vznik Spišského komitátu, in: *K stredovekým dejinám Spiša*, ed. M. Števík. Lubovňa 2003, s. 15–27.

¹³⁶ SLIVKA a VALLAŠEK: *Hrady a hrádky*, s. 80, 234–243.

¹³⁷ BUDINSKÝ-KRIČKA: *Slovanské osídlenie*, s. 349–350, obr. 4, tab. I: 1–16, 18, 20.

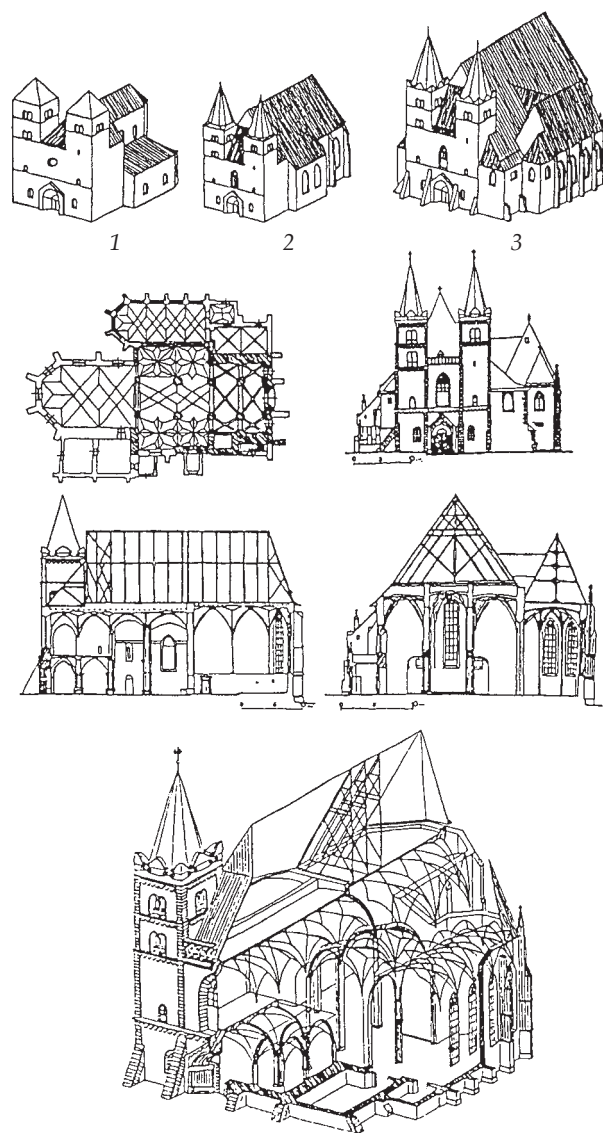
¹³⁸ J. HRADSKÝ (ed.): *Initia progressus ac praesens status Capituli ad sanctum Martinum E. C. de Monte Scepusio olim collegiati* (ďalej *Initia*). Szepesváralja 1901, s. 176–177. KÚTNIK: *Benedictine Missionaries*, s. 105–106. SLIVKA a JAVORSKÝ: Výsledky archeologického výskumu na lokalite Poprad-Stojany, s. 209

¹³⁹ A. FIALA a A. VALLAŠEK: Náčrt stavebného vývoja Spišskej Kapituly do konca stredoveku, in: *Vlastivedný časopis*, roč. 24, 1975, s. 132, obr. na s. 135.

¹⁴⁰ W. SANDERS: *Andreas – Apostel der Ökumene zwischen Ost und West*. Köln 1985, s. 144n.

(8. september). Práve tento mariánsky sviatok bol totiž podľa starej rímskej tradície na konci 7. storočia pápežom vyznamenaný procesiami.¹⁴¹ Doposiaľ, na škodu veci, sa neprikróčilo ku komplexnému výskumu tejto zaniknutej stavby, ktorej význam prepošťa Mutimír „zdôraznil“ tým, že jej farárovi testamentárne odkázal 100 oviec, 50 sviň a 4 kone, zatiaľ čo Kaplnke svätého Ondreja len dve kravy a 7 oviec. Z hľadiska korelatívno-chronologického vzťahu ku kláštornému „monasteriu“ na Pažití, ale aj k spišskopodhradskému kostolu jej verifikácia má dôležitý význam.¹⁴² Tiež k zodpovedaniu otázky desakralizácie pôvodného pohanského kultového miesta (pahorok s vyvierajúcimi kyselkami!).

Výsledky predbežného archeologického výskumu kláštorného objektu na dnešnej Pažití (v roku 1975–1977) sú v informatívnej forme publikované.¹⁴³ Opevnený kláštorný komplex nepravidelného lichobežníkového pôdorysu (94/57 x 86/76 m – obr. 17) s jednotlivými obytnými a prevádzkovými objektmi, ako aj s nevelkým oratóriom nevykazuje znaky typickej benediktínskej pôdorysnej schémy, i keď v pramennom materiáli z roku 1274 vystupuje ako „monasterium beati Martini.“¹⁴⁴ Výskum priniesol poznatky o dvoch výrazných stavebných etapách, pričom prvotnú stavbu A. Vallašek¹⁴⁵ predpokladá v 11. storočí a druhú datoval do 14. storočia. V nálezovom súbore najstarší horizont dokladajú len „dva zlomky hradištnej keramiky“ a pri sakrálnom objekte nájdený kamenný (travertínový) kríž a fragment kruhovej sväteničky (podľa zápisnice zo záverečnej komisie k výskumu, konanej 10.–11. novembra 1977, zapísanej Dr. V. Jankovičom). Časové rozdiely sa prejavili aj v stavebnej technike, kde v staršej fáze bolo kamenné murivo spájané hlinou, mladšie maltovou zmesou. Hrúbka niektorých odkrytých murív u niektorých stavieb svedčí o drevenej (zrubovej) konštrukcii, čo napovedá o nenáročnej stavbe prvého kláštora. Dnes ale už máme početné doklady drevených konventných stavieb (hlavne kostolov) v celej kresťanskej Európe.¹⁴⁶ Okrem písomných zmienok sú na viacerých miestach archeologicky prezentované.¹⁴⁷ Súbor najstarších stavieb je situovaný do juhozápadnej časti predbežne skúmaného komplexu, a pôdorysne vykazuje štyri stavby s prepojením na krytu oratória, pričom z troch

Obr. 16. Spišská Kapitula – Dom sv. Martina. 1 – bazilikálne trojlodie z 13. stor. 2 – bočná kaplnka Božieho tela (konsekrovaná v r. 1370). 3 – kaplnka Zápol'ských z r. 1488–1493.

strán je ohradený múrom. Týmto pôvodným nevelkým areálom (cca 38 x 33 m) vytvára uzavreté „claustrum“ (obr. 17). Za dnešného, nie kompletne preskúmaného areálu, ako aj z informatívneho publikovania výsledkov výskumu možno dedukovať, že ďalšie objekty boli vystavané len v pokročilej fáze stredoveku, čomu napovedá objekt odkrytý približne v strede kláštorného areálu pri južnom murive opevnenia s teplovzdušným vykurovacím zariadením (A. Vallašek ho interpretoval ako „priorský

¹⁴¹ A. ADAM: *Liturgický rok : Historický vývoj a současná praxe*. Praha 1998, s. 206.

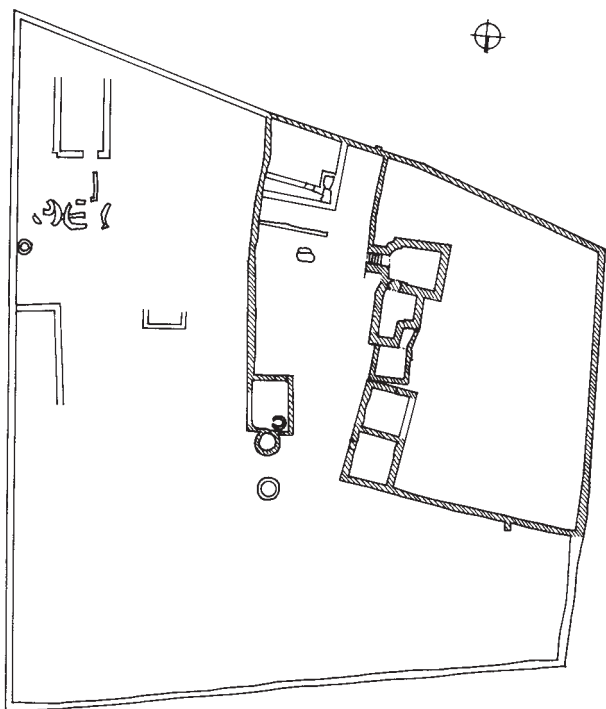
¹⁴² J. Hradzsky uvádza ničím nepodložený rok 1174, v ktorom už existoval kostol ku cti Narodenia Panny Márie. Pozri Hradzsky: *Initia*, s. 138.

¹⁴³ A. VALLAŠEK: Zaniknutý kláštor svätého Martina nad Spišskou Kapitulou, in: *Pamiatky a múzeá*, č. 2, 1999, s. 61–65.

¹⁴⁴ RA, 2, 2–3, s. 96, č. 2518.

¹⁴⁵ VALLAŠEK: Zaniknutý kláštor, s. 65.

¹⁴⁶ Najnovšie zhnutie C. AHRENS: *Die frühen Holzkirchen Europas*, vol. 1–2, Stuttgart 2001. Tu vol. 1, s. 93–117 + katalóg.

Obr. 17. Spišská Kapitula – „Pažica“. Pôdorys odkrytého kláštora z 12. stor. (podľa A. Vallaška).

dom”) a v jeho línii obdĺžnikový objekt s pieckou a kruhovou drevenou kaďou, ktorú ten istý autor interpretoval ako „baptistérium“. V tesnej blízkosti bola odkrytá studňa (do hĺbky 23,5 m). Torzovito odkryté stavby po ich východnej strane autor výskumu považuje za „hospitale“, t.j. pohostinské zariadenia pre chudobných a počestných. Tomuto faktu neodporuje ani znenie listiny ostrihomského prepošta Matúša a vikára Jána, splnomocnenca Spišskej Kapituly, z roku 1391, v ktorej sa uvádza, že „loci hospitalia desolati prope ecclesiam B. Martini de Scepus“ zostalo opustené a pripadlo bratom „eremitis S. Augustini“¹⁴⁸ na postavenie oratória. Listina tak špecifikuje tzv. obutých augustiniánov, ktorí do Spišského Podhradia prišli len v 14. storočí a v opatere mali aj duchovnú správu Kaplnky svätej Alžbety na Spišskom hrade.¹⁴⁹ Dobročinné stredoveké inštitúcie – *hospitale* – už v rannom stredoveku vznikali pri biskupských rezidenciách, v ktorých musel fungovať riadny obslužný apa-

rát.¹⁵⁰ Z takejto funkčnej stránky kláštorného *hospitala* nemožno drevený zrubový objekt s rozmermi 7x6 m, opatrený v rohu ohniskom (pecou) a zo severnej strany s kruhovou drevenou kaďou, považovať za baptistérium. Jednak z dôvodu samého vývoja týchto striktno účelových stavieb, liturgie krstu a samého situovania v kláštornom komplexe.¹⁵¹ Objekt teda možno považovať za kláštorné *balneum* (kúpeľňa – obr. 18:1).

Nekomplikovaný pôdorys najstaršieho kláštora, po odkrytí vykazujúceho kryptu oratória s bočnou úrovňovou komorou (pôdorysne vo tvare písmena L) a tromi ďalšími miestnosťami, svedčí skôr o akomsi provizóriu monastickej stavby, pri ktorej bol zdôraznený dobový „paupertas Christi“ šírený kluniackým hnutím v celej Európe.

Samotná kaplnka je orientovaná apsidou na východ, pričom jej krivkovitý záver má tvar oválneho valca (nie polkruhu!), pod a pred ktorým bolo odkryté schodisko so šiestimi stupňami. Dno komory kaplnky od úrovne nádvorja sa nachádza v hĺbke 2 m. Pravdepodobne celá zástavba kláštorného traktu bola v nadzemnej úrovni drevená – zrubovej konštrukcie. Nevedno však, k akému účelu boli využívané obidve suterénne komory. Keby sme hľadali odpoveď v analogických stavbách, šlo by o hrobovú komoru. Starokresťanský úzus stavať kaplnky nad významnými hrobmi pretrval v rôznej modifikovanej podobe až do neskorého stredoveku.¹⁵² V odkrytej krypte sa nenašli kostrové zvyšky, i keď staviteľ (*fundator*) si tak cieľavedome mohol uplatniť „*ius sepulturae*“ (pričom skelet mohol byť prenesený do neskoršej katedrály). Druhá alternatívna, možnosť vysvetlenia by mohla spočívať v symbolickej imitácii Kristovho hrobu. Ak používame termín „oratórium“ – to slovo v latinskom biblickom kontexte značí miesto na modlenie (už v poučnej knihe *Judita* 9, 1n. *Starého zákona*). V opátstvach oratóriá slúžili liturgii, takže v nadzemnej časti treba predpokladať nevelikú miestnosť (cca 35 m²) opatrenú pevne fixovaným oltárom. Postranné stavby severného traktu možno považovať za prevádzkové a ubytovacie miestnosti, t.j. kuchyňa, komora a vlastný *dormitár*

¹⁴⁷ SOMMER: Zum Stand, *passim*.

¹⁴⁸ CDH X, 1, s. 694 + dokument z r. 1399 = to isté C. WAGNER: *Analecta Scepusii sacri et profani* (ďalej *Analecta Scepusii*), vol 1. Viennae et Posonii 1773, s. 416–417, č. 5871.

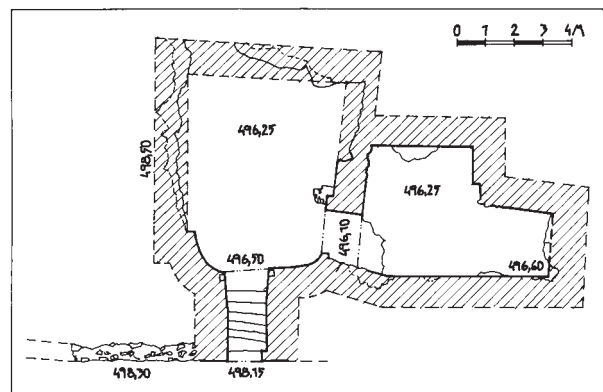
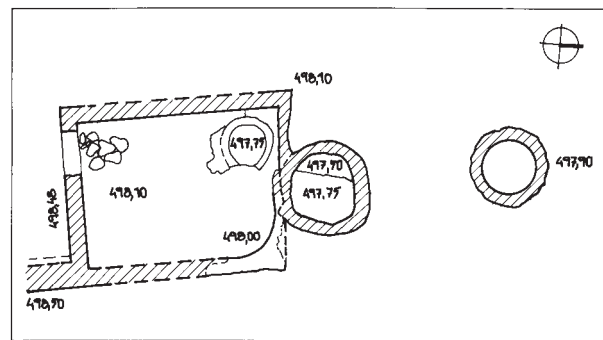
¹⁴⁹ Schier 1778, s.99,104. Fallenbüchl 1943, s.54. iní autori lokalizujú k mestskému špitálu – PIRHALLA: *A szepesi prépostság*, s. 66 a VENCKO: *Z dejín okolia Spišského hradu*, s. 296–297.

¹⁵⁰ M. L. LAUDAGE: *Caritas und Memoria mittelalterlicher Bischöfe*. Köln; Weimer; Wien a Böhlau 1993, s. 307–313

¹⁵¹ VALLAŠEK: Zaniknutý kláštor, s. 64. Prvý takýto interpretačný názor na objekt vyslovil ešte v roku 1977 na komisionálnom jednaní historik P. Ratkoš. Nekriticky ho preberá M. VANČO: *Stredoveké rotundy na Slovensku*. Bratislava 2000, s. 142–143.

¹⁵² G. BINDING a M. RESTLE: heslo „Krypta,“ in: *Lexikon des Mittelalters*, Bd. V, 1991, stl. 1554-1557; N. KYL: *Tod, Grab, Begräbnisplatz, Totenfeier*. Bonn 1972, s. 191-194; T. RODZIŃSKA-CHORAŹI: Krypta kościoła pod wezwaniem świętego Jana Chrzcziciela w Gieczu – analiza formy i funkcji. in: *Magistro et amico amici discipulique Lechowi Kalinowskiemu w osiemdziesiątce urodzin*. Kraków 2002, s. 165-185.

na poschodí. Konventní bratia mali tak možnosť vykonávať priamo a čo najkratšou cestou (hlavne pri vstávaní) chórové modlitby v spojenom oratóriu. Ak by sme hľadali stavebné dispozičné paralely, tak čo do priestorovej rozlohy i dispozičného riešenia adekvátnu analógiu nachádzame v dolnosaskom kláštore pri meste Rehburg. Kláštor regulárnych kanonikov bol v zaniknutom stave a v roku 1979 bol preskúmaný Dietrichom Zippeľom, ktorý jeho počiatky na základe keramických fragmentov kladie do 11. storočia, alebo snáď až do 12. storočia („vielleicht in das 12. Jahrhundert datiert werden“).¹⁵³ Murované základy (80–85 cm široké) konventu na ploche 45 x 25m predstavujú kostol, pri ktorom z južnej strany je dvor s príľahlým štvortraktovým krídlom obytných stavieb. Studňa sa nachádzala povedľa kláštorného areálu (*extra muros*). Kláštor na Pažiti pri Spišskej Kapitule je považovaný za benediktínsky,¹⁵⁴ pričom hypotéza je opretá o patrocínium svätého Martina propagované predovšetkým v západnej a následne i strednej Európe benediktínmi.¹⁵⁵ Problém ale spočíva vo formácii regulárneho kanonikátu, ktorý v časoch gregoriánskej reformy (zvlášť za pontifikátu Urbana II., 1088–1099)¹⁵⁶ sa upevňoval v pôsobnosti diferencovania eremitských, monastických a kanonických hnutí počas celého 12. storočia.¹⁵⁷ Podľa P. Radóa v Ostrihomskej kapitule v prvej tretine 11. storočia žili spoločne benediktíni so svetskými kňazmi,¹⁵⁸ čo je prameňmi doložené i v susednom Poľsku.¹⁵⁹ Najmarkantnejšie v sliezskej Vroclavi, kde prvú plantáciu mali benediktíni (pri hradnej Kaplnke svätého Martina) a okolo roku 1160 sú doložení regulárni kanonici.¹⁶⁰ Ťažkosti v rozlišovaní mníchov a regulárnych kanonikov, resp. proces samotnej separácie je v reformnom hnutí zjavom celoeurópskym (i keď vykazuje

Obr. 18. Spišská Kapitula – Pažica. hore: kláštorné balneum, dole: krypta oratória.

lokálne rozdiely).¹⁶¹ „Monastizácia“ *ordinis canonicorum* zapadá tak do gregoriánskej koncepcie Cirkvi v jej nezávislosti od politickej vlády.

Jezuitský cirkevný historik Ludwig Hertling konštatoval, že benediktínska regula je sekulárnym dielom, pričom augustiniánska sa v živote nepresadila tak energicky, pretože nebola formulovaná programovo ale viac-menej príležitostne. Skôr bola inštinktívne prebraná a v Cirkvi prežívala od 4. storočia nepretržite. Rezultoval: „Spojenie mníšskeho vzoru a duchovnej činnosti je

¹⁵³ D. ZIPPEL: Eine mittelalterliche Kirchenanlage bei Rehburg, in: *Ausgrabungen in Niedersachsen*. Stuttgart 1985, s. 295.

¹⁵⁴ KÚTNIK: Benedictine Missionaries, s. 103–111. SLIVKA: Stredoveké rehoľné komunity na Spiši, s. 56.

¹⁵⁵ E. EWIG: Der Martinskult im Frühmittelalter, in: *Archiv für Mittelalterliche Kirchengeschichte*, roč. 14, 1962. F. PRINZ: *Frühes Mönchtum in Frankreich*, vyd. 2. Darmstadt 1988, s. 19n., 59–61 a 481n.

¹⁵⁶ H. FUHRMANN: *Papst Urban II. und der Stand der Regularkanoniker*. München 1984.

¹⁵⁷ Príspevky v kongresovom zborníku *La vita comune del clero nei secoli XI e XII: Atti della settimana di studio: Mendola, settembre 1959*. Milano 1962, zvlášť E. PASZTORA (s. 71–79) týkajúce sa Uhorska. Prehľady u M. HEIM: Chorherren-Reform in Früh- und Hochmittelalter, in: *Münchener Theologische Zeitschrift*, roč. 46, 1995, s. 21–37. K. BOSL: *Regularkanoniker Augustinerhercherren) und Seelsorge in Kirche und Gesellschaft des europäischen 12. Jahrhunderts*. München 1979, s. 17–22.

L.J.R. MILIS: Ermites et chanoines réguliers, au XIIe siècles, in: *Cahiers de civilisation médiévale X^e–XIIe siècles*, 1979, s. 39–80. M. DERWICH: *Monastycyzm benedyktyński w średniowiecznej Europie i Polsce: Wybrane problemy*. Wrocław 1998, s. 162–164.

J. HASELDING: Friendship and Rivalry: The Role of Amicitia in the Twelfth-Century Monastic Relation, in: *Journal of Ecclesiastical History*, roč. 44, 1993, s. 390–414.

¹⁵⁸ P. RADÓ: Hazánk legrégebb liturgikus könyve: A Szelephényi-kódex, in: *Magyar Könyvszemle*, 1939, s. 400.

¹⁵⁹ J. SZYMAŃSKI: *Kanonikat świecki w Małopolsce od końca XI do połowy XIII wieku*. Lublin 1995. A. RADZIWIŃSKI: Stan i potrzeby badań nad duchowieństwem katedralnym i kolegiackym w Polsce średniowiecznej, in: *Nasza Przeszłość*, roč. 90, 1998, s. 35–54.

¹⁶⁰ K. DOLA: *Dzieje Kościoła na Śląsku*. Opole 1996, s. 32. SZYMAŃSKI: *Kanonikat świecki*, s. 64. Kriticalky A. ŽUREK: *Wrocławska kaplica św. Marcina w średniowieczu*. Wrocław 1996, s. 11 a 92.

¹⁶¹ S. TRAWKOWSKI: *Między herezją i ortodoksią: Rola społeczna premonstratensów w XII wieku*. Warszawa 1964, s. 38–42. C. EGGER: Canonici regolari, in: *Dizionario degli istituti di perfezione*, vol. 2. Roma 1975, col. 46–63.

osobným a vo všetkých dobách živým a činným podnetom.”¹⁶² Tradičný benediktinizmus bol elitársky a ťažko dostupný, pritom v tomto období prežíval svoju krízu.¹⁶³ Novým podmienkam sa prispôsobili reformovaní benediktíni – cisterciiti, ale i premonštráti, u ktorých sa uplatňoval celkom nový ekonomický model (výnosy z vlastných hospodárstiev, vplyv svetských bratov regrutovaných z nižších spoločenských vrstiev tzv. *conversi*). Kanonici v protiklade k benediktínom mohli existovať z dôchodkov vybraných za starostlivosť o zverené duše, zároveň (a hlavne) cez systém „dušpastierstva“ (*cura animarum*). Ten mal väčší náboženský vplyv na myslenie a pocity obyvateľstva, čo tiež urýchlilo christianizačný proces.¹⁶⁴ Duchovná starostlivosť – *cura animarum* – je technika a metóda náboženskej komunikácie medzi duchovným (kňazom) a veriacimi, ktorá cez „sebakontrolu“ vedie k spoločenskej kontrole.¹⁶⁵ V konečnom dôsledku tak založenie kapituly mohlo byť menej nákladné a len v malom zaťažilo fundátora.

Tento zjav sa na druhej strane prejavil v skromnosti architektonickej formy budov, a tým i v nepočetnej kanonickej skupine, ktorej počet často neprevyšoval 3–4 členov.¹⁶⁶ Tento sumár sa predpokladá i pri Spišskej kolegiátnej kapitule, pričom až za prepošta Lukáša v roku 1282 sa počet zvýšil na 6 kanonikov (*sex canonicos de novo ordinavimus*),¹⁶⁷ neskôr až na 10 kanonikov.¹⁶⁸

Špecificky zameraný výskum svetského kanonikátu a kapitúl sa v poslednej dobe zintenzívnili v susednom Poľsku, pričom naše bádanie v tejto oblasti je len v začiatkoch.¹⁶⁹ Konečne i archidiakonátna or-

ganizácia vyrastala z koreňov života kanonického, ktorá na Západe mala dlhšiu vývojovú tradíciu.¹⁷⁰ Jej model bol uplatnený i v našej oblasti. „Monasterium beati Martini“ (v dokumente z roku 1274) je najpravdepodobnejšie *monasterium canonicorum*, ktorého počiatky siahajú azda na samý začiatok 12. storočia. Už sme poukázali na fakt, že organizácia archidiakonátov potvrdzuje zhodu cirkevnej a politickej organizácie, ale na druhej strane treba zdôrazniť význam pohraničných oblastí Uhorska v tomto smere.¹⁷¹ Na osobitné postavenie pohraničných prepozitúr – Bratislavskej, Spišskej a Sibišskej v Sedmohradsku (Sibiu, Hermannstadt) – sa vo vedeckej literatúre poukázalo, pričom postulovaná problematika spočívala v právno-kompetenčnej oblasti.¹⁷² Prepozitúra v cirkevno-správnej organizácii predstavuje archidiakonát nového typu,¹⁷³ pri ktorom čelný predstaviteľ (podľa nemeckého modelu prepošt, od *praepositus*)¹⁷⁴ vykonával vo svojom cirkevnom obvode právomoci kvázi-biskupské. Zároveň však mal svojho nadriadeného biskupa. V spišskom prípade bol podriadený Ostrihomskej metropolitě.¹⁷⁵ Všetky tri spomenuté prepoštstvá vznikali v prostredí nemeckého „hostovského“ obyvateľstva, ktorým uhorskí králi udeľovali slobody a právnu imunitu.¹⁷⁶ K slobode hostí patrilo i právo slobodnej voľby farára, ktoré – ako poukázal D. Kurze – sa nikde neuplatnilo do takej podoby ako v uhorskom prostredí.¹⁷⁷ Na Spiši na to výrazne poukazuje skutočnosť, že v 13. storočí vznikla Fraternita farárov 24 kráľovských miest, ktorej úlohou bolo starať sa nielen o mravnú, ale i o vzdelanostnú úroveň svojich kňazov.¹⁷⁸

¹⁶² L. HERTLING: Kanoniker, Augustinusregel und Augustinerorden, in: *Zeitschrift für katholische Theologie*, roč. 54, 1930, s. 357–359.

¹⁶³ J. van ENGEN: The Crisis of Cenobitism, Reconsidered Benedictine Monasticism in Years 1050–1150, in: *Speculum*, roč. 61, 1986, s. 269–304.

¹⁶⁴ L.J.R. MILIS: *Anielscy mnisi i ziemscy ludzie*, trans. J. Piętkowska. Kraków 1996, s. 98–99 a 117.

¹⁶⁵ BOSL: *Regularkanoniker*, s. 13. MILIS: *Anielscy mnisi*, s. 117.

¹⁶⁶ SZYMAŃSKI: *Kanonikat świecki*, s. 34 a 40.

¹⁶⁷ WAGNER: *Analecta Scepusia*, s. 302.

¹⁶⁸ HRADSKÝ: *Initia*, 1901, s. 20–22.

¹⁶⁹ R. AMBROŠ: Založenie Bratislavského prepoštstva, in: *Proglas*, roč. 7, 1996, č. 3, s. 34–37.

¹⁷⁰ POROVNĀJ J. SEMMLER: Die Beschlüsse des Aachener Konzils im Jahre 816, in: *Zeitschrift für Kirchengeschichte*, roč. 74, 1963, s. 5–82.

¹⁷¹ Podrobne E. FÜGEDI: Kirchliche Topografie und Siedlungsverhältnisse im Mittelalter in der Slowakei, in: *Studia slavica Acad. Sc. Hungariae*, roč. 5, 1959, fasc. 3–4, s. 363–400.

¹⁷² A. SZENTIRMAI: Der Ursprung des Archidiakonats in Ungarn, in: *Österreichisches Archiv für Kirchenrecht*, roč. 7, 1957, č. 2, s. 152–153. E. WIŚNIOWSKI: Z nowszych badań nad organizacją Kościoła na Węgrzech i w Szwecji, in: *Prawo Kanoniczne*, roč. 8, 1965, č. 2, s. 43. FÜGEDI: Kirchliche Topografie, s. 383–384. L. KNAPPEK: *Cirkevná organizácia na Slovensku v stredoveku*. Praha 1936, s. 21–22. Zs. KOVÁCS: A Szepesség egyházjogi állása a középkorban, in: *Egyházak a változó világhban* (ed. I Bárdos, M. Bekej). Esztergom 1991, s. 145–146.

¹⁷³ J. SZYMAŃSKI: Powstanie i zanik organizacji prepozyturalnej w średniowiecznej Polsce, in: *Roczniki Humanistyczne*, roč. 15, 1967, č. 2, s. 84.

¹⁷⁴ POZRI K. HALLINGER: *Gorze – Kluny : Studien zu den monastischen Lebensformen und Gegensätzen im Hochmittelalter*, vol. 1–2. Graz 1971. Tu vol. 2, s. 855–857.

¹⁷⁵ O právach spišského prepošta HRADSKÝ: *Initia*, s. 16–20.

¹⁷⁶ P. VÁCZY: Imunitás és jurisdiczió, in: *Jahrbuch des Wiener Ungarischen Historischen Instituts*, roč. 1, 1931, s. 13–40.

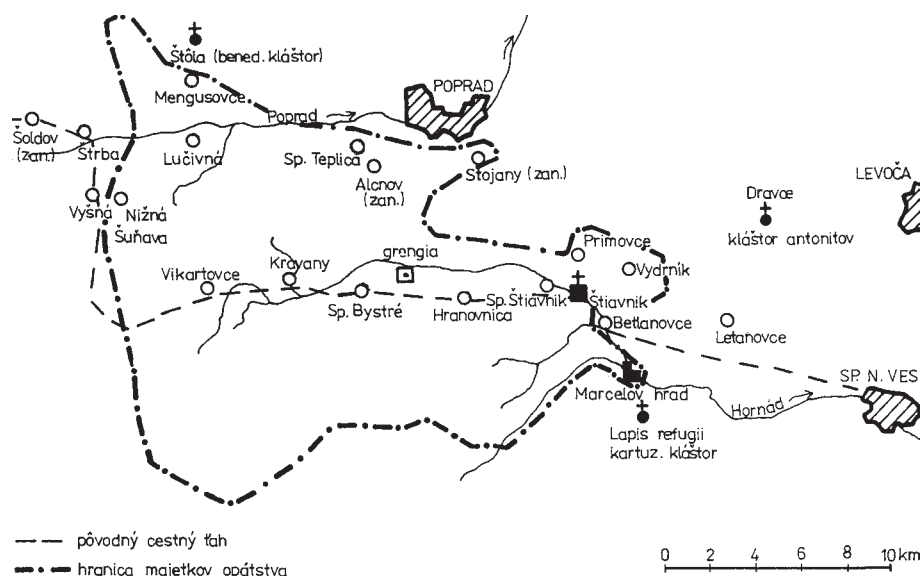
¹⁷⁷ D. KURZE: *Pfarrerwahlen in Mittelalter*. Köln a Graz 1966, s. 451–460, 471.

¹⁷⁸ HRADSKÝ: *A szepesi, passim*

V doterajšej literatúre sa vo všeobecnosti uvádza, že Spišské prepošstvo bolo založené okolo roku 1200, pričom listina prvého prepošta máme doloženú v roku 1209.¹⁷⁹

V osobe Adolfa je to priam eklatantný príklad, keď z kráľovskej rodiny je do čela prepozitúry kooptovaná osoba bez ohľadu na už zavedenú a predpísanú celibátnu formu života. Keď Belo IV. v roku 1246 konfirmoval privilegium svojho otca z roku 1209 na darované územie „nad riekou Poprad (okolie Žakoviec) prepoštovi Adolfovi“, v listine sa spomínajú synovia Ruthera Rikolf a Hertman ako „nepotes Adolphi, prepositi de Chipus“,¹⁸⁰ t.j. ako vnukovia prepošta Adolfa (už S. Zachorowski prvý upozornil, že Adolf okrem toho, že bol kňazom, navyše predstaveným, „byl zapewne ženatý“¹⁸¹).

Na inom mieste sme upozornili na dôležitosť zahraničných a dynastických vzťahov kráľovského dvora započatých už Belom III. a naplno rozvinutých za vlády jeho synov, predovšetkým Ondreja II. (1205–1235),¹⁸² čo malo esenciálny význam pre dejiny Spiša. Sám prepošt Adolf bol vychovávateľom neskoršej kráľovnej Gertrúdy¹⁸³ na dvore jej otca kniežaťa Bertholda IV. († 1204) v Merane. Okolo roku 1200 sa uskutočnil sobáš Gertrúdy s uhorským korunným princom Ondrejom, neskorším uhorským kráľom. Jej brata Ekberta vo februári 1203 pápež Inocent III. ustanovil v pomerne mladom veku (ani nie 30-ročný) za babenbergského biskupa a ďalší brat Berthold bol v roku 1207–1218 kaločským arcibiskupom a potom až do svojej smrti († 1251) akvilejským

Obr. 19. Majetky cisterciatskeho opátstva v Štiavniku na Spiši.

patriarchom.¹⁸⁴ Z listiny Ondreja II. z roku 1209 vysvitá, že biskup Ekbert dostal územie na Spiši od kráľa, ktorého v tomto roku osobne navštívil,¹⁸⁵ aby tak sprostredkoval donáciu pre prepošta Adolfa. Známe je jeho mecénstvo v biskupskom sídle¹⁸⁶ a rodina značnou mierou ovplyvnila stavebnú činnosť v Uhorsku (brat Berthold v Kaloči), konkrétne i na Spiši. Kráľovská garancia pokračovala i za Bela IV., ktorý bol synom prvej manželky Ondreja II. – Gertrúdy.¹⁸⁷ Pravdepodobne už v prvej tretine 13. storočia sa započalo s výstavbou katedrálneho Chrámu svätého Martina v Spišskej Kapitule, ktorého stavebné detaily vykazujú i kostol v Spišských Vlachoch a palác na Spišskom hrade. Kráľovskú fundáciu mal i (dnes zaniknutý) cisterciatský kláštor v Spišskom Štiavniku.¹⁸⁸

Z vyššie uvedeného, ako aj z analýzy prameňov týkajúcich sa vyberania tzv. *cathedricum* možno pozorovať osobitosti, aké mali spišský i bratislavský prepošt medzi archidiakonmi Ostrihomskej diecézy, čo sa odrazilo i v politicko-správnej oblasti (osobitné postavenie

¹⁷⁹ CDS I 1, s. 122.

¹⁸⁰ CDS I 2, s. 155.

¹⁸¹ S. ZACHOROWSKI: *Węgierskie i polskie osadnictwo na Spiżu do połowy XIV wieku*. Kraków 1909, s. 28.

¹⁸² SLIVKA: Stredoveké rehoľné komunity na Spiši, s. 57.

¹⁸³ C. WAGNER: *Analecta Scepustii*, vol. 3. Posonii et Cassoviae 1778, s. 5. HRADSKÝ: *Initia*, s. 297.

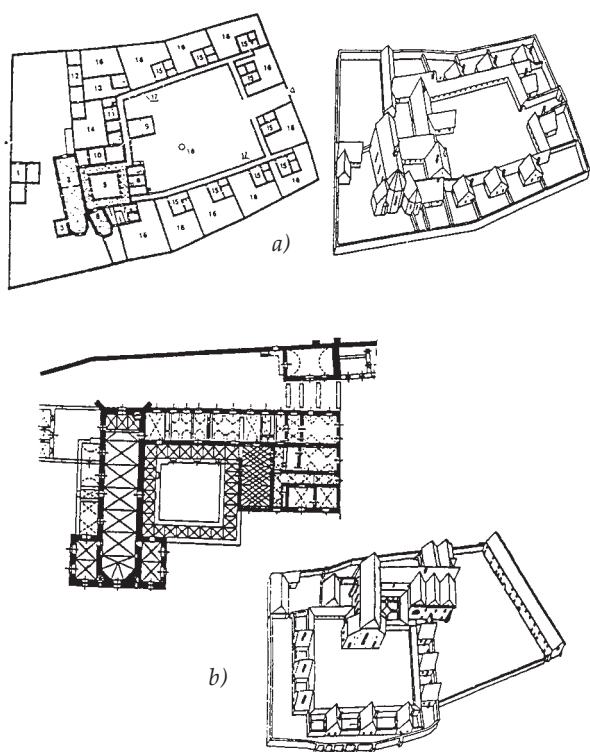
¹⁸⁴ Podrobnú genealogickú štúdiu a politickú kariéru andečsko-meranskej kniežatej rodiny najsubornejšie podal A. SCHÜTZ: *Das Geschlecht der Andechs-Meranier im europäoschen Hochmittelalters*, in: *Herzöge und Heilige*, ed. J. Kirmeier a E. Brockhoff. Regensburg 1993, s. 21–185. Gertrúda, Ekbert a Berthold na s. 69–85.

¹⁸⁵ *Tamže*, s. 78.

¹⁸⁶ J. BUMKE: *Mäzene in Mittelalter: Die Gönner und Auftraggeber der höfischen Literatur in Deutschland 1150–1300*. München 1979, s. 220–230.

¹⁸⁷ POZTI E. MAROSI: *Die Anfänge der Gotik in Ungarn*. Budapest 1984, s. 170–173 a TENŽE: *Mitteuropäische Herrscherhäuser des 13. Jahrhunderts und die Kunst*, in: *Künstlerische Austausch*, ed. Th. W. Gaehtgens, vol. 2. Berlin 1993, s. 15–30.

¹⁸⁸ M. SLIVKA: Cisterciati na Slovensku, in: *AH*, roč. 16, 1991, tam cit. lit. a TENŽE: *Fundačný proces cisterciatských kláštorov na Slovensku*, in: *Východoslovenský pravek* IV. Košice 1993, s.191–195.

Obr. 20. Kartuziánske kláštory: a) Letanovce – Kláštorisko. b) Červený Kláštor.

županov).¹⁸⁹ Bratislavský prepošť až do roku 1204 sídlil na Bratislavskom hrade¹⁹⁰ a vládol mu župan. V duchovnej oblasti mu bol prepošť bezprostredne k dispozícii.¹⁹¹ Z Belovej listiny z roku 1245 vysvitá, že rodina hradných jobagiónov menom Čukárd postavila na hrade vežu na vlastné náklady a v prípade útoku zaviazala sa ju brániť.¹⁹² Táto rodina vykonávala patronátne práva a majetkami zabezpečovala tamojšiu prepozitúru. S analogickým prípadom sa stretávame i na Spiši, kde v začiatkoch azda prepošť sídlil tiež na hrade.¹⁹³ V potvrdzujúcej kráľovskej listine majetku susedného Jablonova pre spišského prepošta Mateja z roku 1249 sa uvádza, že kráľ mu zároveň prenechal „vhodné miesto na stavbu veže a paláca („pro turri et palatio“), ktoré pod-

mieňuje prepoštovi vystavať a udržiavať kvôli obrane hradu a „úžitku Kostola svätého Martina“.¹⁹⁴ Situácia v obidvoch prípadoch zapadá do mobilizačnej politiky kráľa Bela IV. po tatárskom vpáde, čo sa zároveň odrazilo v potrebe dostavby Marcelovho hradu pri Hrabušiciach prostredníctvom spišského prepošta.

Ak by sme mali v závere resumovať naše poznatky k nastolenej problematike počiatčného christianizačného procesu a jeho duchovného centra na Spiši, tak z nastoleného vyplýva poznatok, že pozvoľný vývoj možno sledovať len od začiatku 12. storočia, ktorý sa naplno stabilizoval v 13. storočí s vybudovaním pevnej farskej siete.

V.

Ako sme povedali, nie každý miestny názov typu Mních znamená relikť pustovne. Na Spiši existujú dve obce s takýmto odvodeným názvom, a to Mníšek nad Hnilcom a Mníšek nad Popradom. V obidvoch dedinách sú doložené identické patrocinia Svätého Kríža. Podľa nášho názoru však išlo o pustovníkov svätého Pavla, ktorí sa v Uhorsku v priebehu 13. storočia pretvorili na rehoľu paulínov. Priamym iniciátorom tohto aktu bol ostrihomský kanonik Euzebius, ktorý v pohorí Piliš zhromaždil tam žijúcich pustovníkov, pre ktorých v roku 1246 postavil kláštor s Kostolom Svätého Kríža na lokalite Svätý Kríž (Szentkerest). V prameňoch sa títo potom uvádzajú ako „fratres sanctae crucis de heremo“ podľa augustiniánskej rehole.¹⁹⁵ I na Spiši teda bude potrebné preskúmať stopy pustovníckeho života „prípád od prípadu“. Týka sa to i miest, ktoré sa nazývali Dysert alebo Desertum, prípadne Raj, Paradis, obývané pustovníkmi a potom „desertované“ (opustené), ako dosvedčuje príklad Jakloviec, ktoré sa nachádzajú na sútoku Hnilca s Hornádom.¹⁹⁶ Časový rámec písomných správ, ako aj príznačné patrocinia vylučujú mienky starších historikov V. Chaloupeckého¹⁹⁷ a J. Vencku,¹⁹⁸

¹⁸⁹ FÜGEDI: Kirchliche Topografie, s. 383. SZENTIRMAI: Der Ursprung, s. 152–153.

¹⁹⁰ CDS I, s. 105.

¹⁹¹ Podrobne AMBROŠ: Založenie Bratislavského prepoštstva, s. 34–37.

¹⁹² FÜGEDI: Castle and Society, s. 55.

¹⁹³ VENCKO: Z dejín okolia Spišského hradu, s. 303.

¹⁹⁴ CDS I, s. 230. F. ŽIFČÁK: Listina z roku 1249, s. 81–88.

¹⁹⁵ E. KISBÁN: A Magyarpálosrend története, vol. 1. Budapest 1938, s. 15–23. K. ELM: Elías, Paulus von Theben und Augustinus als Ordensgründer: Ein Beitrag zur Geschichtsschreibung der Eremiten – und Bettelorden des 13. Jahrhunderts, in: *Geschichtsschreibung und Geschichtsbewusstsein im späten Mittelalter*. Sigmaringen 1987, *passim*.

¹⁹⁶ Fara v Jaklovciach podliehala priamo ostrihomskému arcibiskupovi a dozoreovala ju Ostrihomská kapitula. V metačnej listine z roku 1277 sa povedľa Stražnej hôrky spomína „sessio heremite Walatk“. Pozri RA, 2, 2–3, č. 2773. V roku 1284 kráľ Ladislav IV. gelnickému mešťanovi Hekulovi (zakladateľ Jakloviec) daroval lesnaté územie povedľa starej cesty zo Spiša do Jasova, na ktorom: „kedysi (quondam) dlhšiu dobu pobudli (morabantur) eremiti“. Pozri CDH V, 3, s. 247.

¹⁹⁷ CHALOUPECKÝ: Staré Slovensko, s. 180.

¹⁹⁸ VENCKO: Z dejín okolia Spišského hradu, s. 282.

ktorí v Hnileckej doline pripúšťali pustovníkov z jasovského premonštrátskeho kláštora, eventuálne ešte staršiu vrstvu benediktínskych eremitov.¹⁹⁹

Iné príklady názvov typu Raj zo Spiša nachádzame okrem prírodného útvaru Kamenný Raj v pohorí Braniska ešte i v ďalších prípadoch. „Pardiz“ v chotári Spišskej Belej (tam i Kostol svätého Antona-pustovníka!) a „Raj“ v lesnej časti katastra Spišských Vlách, ktorý prechádza do katastra Olcnavy (dolina).²⁰⁰ Obe lokality by si zaslúžili archeologický prieskum. V druhom prí-

Obr. 21. Letanovce – Kláštorisko. Kartuziánsky kláštor.

pade možno hypoteticky uvažovať s pustovníčným rehoľníkom z kláštora na Vrchu svätého Martina pri Spišskej Kapitule, vzdialeného asi 8–10 km.

Benediktínsky kláštor na Spiši máme doložený v prameňoch len v Štôle pod Tatrami. Vznikol na začiatku 14. storočia²⁰¹ a zanikol v prvých rokoch 16. storočia. J. Kútnik z názvu obce vydedukoval, že pôvodným patrocíniom kostola bolo: „Stola Beatae Virginis“, čo vraj súvisí so sviatkom „Uloženia rúcha Panny Márie.“²⁰² Jeho konštrukcia však nemá v prameňoch oporu. Názov má banícky pôvod.²⁰³

V rámci kolonizačnej politiky kráľa Ondreja II. (1205–1235) boli na hranici kráľovstva zakladané viaceré kláštory, hlavne cisterciácké (u nás najmä Bardejov a v roku 1223 v Spišskom Štiavniku ako fília poľského Wąchocku v línii Morimundu).²⁰⁴ Jeho rozsiahly majetkový komplex²⁰⁵ s rozlohou asi 290 km² (obr. 19). Hoci sú dejiny opátstva spracované,²⁰⁶ podobu kláštora zatiaľ nepoznáme. Konfigurácia v teréne ukazuje, že svojimi dimen-

ziami (cca 70x50 m) kopíroval materský kláštor, odkiaľ bol osadený mníšskou koloniou.

Vplyv cistercitov na vidiecku sakrálnu architektúru, ale i na katedrálne stavby v Spišskej Kapitule a v Spišských Vláchoch si vyžadujú samostatné spracovanie.* Cez vzťahy, ktoré čelny predstavitelia vetvy andechscko-meránskej kniežacej rodiny priniesli na Spiš, nastáva tu prudký kolonizačný rozvoj, čo možno sledovať aj na rozvoji vlastnej siete farských kostolov na Spiši.²⁰⁷ Biskup Ekbert mal blízke kontakty s veľkým majstrom nemeckých rytierov, ale aj templárov, o ktorých sú na Spiši len temné zmienky najmä romantického dejepisectva (napríklad Spišský hrad, Kežmarok, Huncovce, Spišská Teplica a iné). V rámci sídelnej štruktúry predstavovali saskí prisťahovalci teritoriálne nekompaktné obyvateľstvo. Faktom zostáva, že i napriek tomu práve nemeckí cirkevní hodnostári a nemeckí šľachtici (napríklad už spomenutý benediktínsky kláštor v Štôle,

¹⁹⁹ KÚTNIK: *Benedictine Missionaries*, s. 111–112.

²⁰⁰ Názvu Slovenský Raj sa venujeme nižšie.

²⁰¹ V roku 1314 schválil ostrihomský arcibiskup Tomáš II. založenie benediktínskeho priorátu „sub Monte Niuium (pod Snežným vrchom), qui cell beate virginis“ Mernhardom, farárom „de villa Sueui“ a jeho príbuznými s podmienkou, že „prior tohto miesta zostane pod rehoľnou disciplínou Opátstva Hronského Svätého Beňadika s ostatnými tamojšími bratmi, a bude mu viazaný poslušnosťou...“ Pozri *RDSI* 1, č. 1253, s. 531.

²⁰² KÚTNIK: *Benedictine Missionaries*, s. 100–101.

²⁰³ Pozri podrobne SLIVKA: *Stredoveké rehoľné komunity na Spiši*, s. 56.

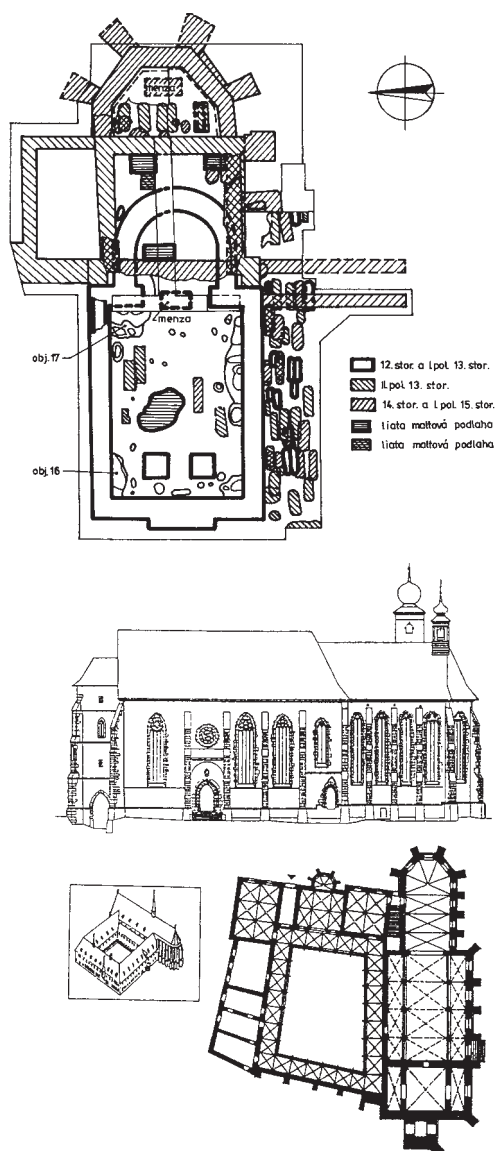
²⁰⁴ TENŽE: *Cisterciiti na Slovensku*, 101–117, tam aj ďalšia literatúra. Cenná je najnovšia práca M. UNTERMANN: *Forma Ordinis: Die mittelalterliche Baukunst der Zisterzienser*. München-Berlin 2001.

²⁰⁵ *Tamže*, obr. 2 aj mapa jednotlivých majetkov.

²⁰⁶ Najmä J. VENCKO: *Dejiny Štiavnického opátstva na Spiši*. Ružomberok 1927.

* Pozri článok B. Pomfyovej v tomto zborníku.

²⁰⁷ KÖRMENDY: *Kształtowanie się organizacji parafialnej, passim*.

Obr. 22. Levoča. 1 – vojenské cvičisko. 2 – Minoritský kláštor.

kartuziánske kláštory na Skale útočiska a v Lechnici, ale aj rehoľný dom antonitov v Dravciach).

Posledný spomenutý (hospital) bol podľa Hainovej Levočskej kroniky založený v roku 1288 a nachádzal sa východne od dnešného Kostola svätej Alžbety, pôvodne svätého Antona pustovníka. V stredoveku bol sídlom uhorskej provincie – preceptúry.²⁰⁸ Z faktu, že rehoľníci sa v prameňoch uvádzajú ako „cruciferi“, J. Vencko založenie kláštora pripísal templárom.²⁰⁹ J. Kútňik i tu predpokladá staršiu eremitskú tradíciu.²¹⁰ Preceptória pre Uhorsko so sídlom v Dravciach bola vyčlenená až z nemeckého Memmingenu, kde rehoľný dom vznikol už v roku 1191.²¹¹ Nie je vylúčené, že tu pred usadením antonitov existoval hospic, a to na hlavnej ceste z Levoče smerom na západ, kde zároveň existovala kráľovská služobnícka osada – *Draucarii nostri*.²¹² Z prístenného útulku, ktorý hojne využívala kráľovská suita pri poľovačkách, vznikol rehoľný dom.²¹³ V jeho tesnej blízkosti bol postavený kostol, ktorý bol prestavaný v 14. storočí.²¹⁴

Archeologický výskum lechnického kartuziánskeho kláštora pri Dunajci (dnešný Červený kláštor) nie je ukončený (pôdorys obr. 20b).²¹⁵ Dodnes nepoznáme podobu, ani rádovú príslušnosť predchodcu tohto kláštora spreď roku 1319,²¹⁶ keď magister Kakaš (Gallus) vydal zo svojho majetku 62 lánov a daroval ich kartuziánom materského kláštora na Skale útočiska, aby zrealizovali jeho stavbu. So stavbou „nového domu“ v doline svätého Antona súhlasil aj generálny prior kartuziánov, a to ešte v roku 1308,²¹⁷ nakoľko jeho zakladateľ magister Kakaš bol rok predtým odsúdený za vraždu a na znak pokánia mal nechať odsľúžiť 4 000 omší v šiestich kláštoroch.²¹⁸ Prior zo Skaly útočiska najprv z ekonomic-

²⁰⁸ E. KÓSZEGHY: *Die Denkmäler der Antoniter in Drautz (Zips)*. Kesmark 1930, s. 7, 12. A. MISCHLEWSKI: *Grundzüge der Geschichte des Antoniterordens bis zum Ausgang des 15. Jahrhunderts*. Köln a Wien 1976, s. 196).

²⁰⁹ VENCKO: *Dejiny Štiavnického opátstva*, s. 289.

²¹⁰ KÚTŇIK: *Benediktínsko-eremitské tradície*, s. 21.

²¹¹ MISCHLEWSKI: *Grundzüge der Geschichte des Antoniterordens*, s. 201.

²¹² M. SLIVKA: Stredoveká cestná sieť na východnom Slovensku a jej determinanty, in: *Slovenská numizmatika*, roč. 11, 1990, s. 95n.

²¹³ Podobné príklady máme hojne po celej Európe. Pozri napríklad zborník príspevkov *Gastfreund, Taverne und Gasthaus im Mittelalter*. Wien 1983. M. SLIVKA: Rekonštrukcia cestnej siete na Slovensku (Súčasný stav bádania a jeho perspektívy). in: *AH 23*, 1998, s. 259-275. KÚTŇIK: *Benediktínsko-eremitské tradície*, s. 22 a V. Sedlák: Hostinec, hospoda a krčma v stredoveku, in: *Dedinská krčma z obdobia feudalizmu a kapitalizmu*. Bratislava 1989.

²¹⁴ J. ŽÁRY: *Dvojloďové kostoly na Spiši*. Bratislava 1986, s. 57 a 264.

²¹⁵ D. ČAPLOVIČ: Príspevok k dejinám Červeného kláštora, in: *Historica Carpatica*, roč. 8, 1977, s. 155-191.

²¹⁶ Kráľ Ľudovít poveril Jágerskú kapitolu reambulovať majetok kartuziánov v Lechnici, v jej úradnej relácii sa hovorí o rozostavanom kláštore na mieste, ktoré sa volá Kláštorisko („unum locum Monusturhel“), a v staršej správe z roku 1326 toto miesto nesie názov „Valis s. Antonii prope Donaycs“ a sám kláštor zasa „domus Vallis. s. Antonii“. Pozri J. KÚTŇIK: K predkartuziánskym dejinám Červeného kláštora pri Dunajci, in: *NO*, roč. 8, 1966, s. 176 n. TENŽE: *Benedictine Missionaries*, s. 101-102. Treba však poznamenať, že vo vývojovej fáze každého kláštora možno pozorovať počiatočnú fázu vo forme provizória, ktoré sa vyznačovalo drevenými budovami. Pozri na príklade Čiech P. SOMMER: První dvě století benediktínskych klášterů v Čechách, in: *Studia mediaevalia Pragensia*, vol. 2, Praha 1991, s. 75-100.

²¹⁷ *RDSI* 1, č. 577 a 578.

²¹⁸ *Tamže*, č. 465, s. 214. Pozri tiež interpretáciu KÚTŇIK: K predkartuziánskym dejinám, s. 181.

kých dôvodov nesúhlasil so založením ďalšieho kláštora na Spiši.²¹⁹ Magister Kakaš vec vyriešil ďalšími donáciami. Následne prior Martin vyslal „stavbyvedúceho“ P. Jána, ktorý roku 1320 zahájil výstavbu kláštora. Reambulačná listina z 5. decembra 1344 konštatuje: „miesto Monusturhel, na ktorom tenže Ján (prior kláštora) a jeho (rehoľní) bratia z väčšej časti rozostavali, ale ešte nedokončili kamenný kláštor“. Ďalej spomína dve drevené kaplnky a dva mlyny.²²⁰

Samotný materský kláštor na Skale útočišťa (nad obcou Letanovce) bol založený v roku 1299 v tesnej blízkosti refugiálnej pevnosti, postavenej v 13. storočí (obr. 21). Podľa záznamu anonymného kartuziána pred príchodom kartuziánov tu už existoval sakrálny objekt („ecclesiam intra etiam muros“²²¹). Jednohektárový kláštorňý komplex je k dnešnému dňu archeologicky takmer prebádaný a čiastočnou pamiatkovou úpravou prezentovaný verejnosti.

V topografii stredovekých rehoľných domov na Spiši sa v staršej literatúre často spomínajú lokality Kežmarok, Ľubica, Huncovce, Richnava, Spišská Teplica, ale aj zaniknutý Šoldov, ktorých väzba na krížovnícke rehole (neopodstatnená templárska tradícia) si v budúcnosti zaslúži samostatné spracovanie. Naše úvahy v prípade Kežmaroku a Huncoviec, v ktorých je prítomnosť johanitov doložená len nepriamo²²², nás vedú k ďalšiemu, hlbšiemu bá-

daniu. V tomto smere sme odkázaní predovšetkým na terénny archeologický výskum. Z krížovníckych reholí treba spomenúť i kanonickú rehoľu strážcov Svätého Hrobu (tzv. Božohrobcov), ktorí sa do Lendaku na Spiš dostali výmenou majetkov zo Šariša v roku 1313 a časom (od roku 1368) spravovali aj Kostol svätej Alžbety v Kežmarku.²²³ Podľa J. Žáryho od konca 13. storočia aj v Ľubici.²²⁴

Z obsiahleho súboru otázok spojených so štúdiom kláštorov bol zatiaľ najmenej sledovaný problém vzťahu kláštorňých komunít k mestskému prostrediu. Ide o počiatky dejín mendikantských rádov na Spiši. Fakticky sú doložené len v troch prípadoch: minoriti v Levoči so svojou fíliou v Spišskej Novej Vsi v rokoch 1316–1433²²⁵ a dominikáni v Gelnici, doložení však až od 15. storočia.²²⁶ Pozornosť historikov,²²⁷ ale i historikov umenia bola venovaná najmä minoristickému kláštoru v Levoči,²²⁸ ktorý svojou tektonickou a tvaroslovnou skladbou predstavuje najkrajšiu kláštorňú architektúru na území Slovenska z druhej štvrtiny 14. storočia. V procese urbanizácie mesta jeho lokalizácia zachováva štandardný úzus, avšak doposiaľ nie je dostatočne vysvetlená koexistencia ďalšieho kláštorňého chrámu, odkrytého v roku 1978 južne od mesta, v polohe Vojenské cvičisko (obr. 22).²²⁹ Samotný kláštor nebol odkrytý. Vzájomný korelatívny vzťah oboch stavieb si preto vyžaduje patričné zdôvodnenie.

Die Siedlungs- und Kirchenstruktur der Zips in der früh- und hochmittelalterlichen Periode

Die Zips repräsentiert eine orographisch geschlossene Landschaftsganzheit, in der zwei Hauptflussläufe von Hornád und Poprad (Popper) mit dem Seitenflussnetz schon seit dem Neolithikum ihre landwirtschaftliche Nutzung und Besiedlung ermöglichten. Das Siedlungsbild in dieser oder jener Periode hatte einen wechselhaften Charakter, wobei sich unser Beitrag auf die Anfänge der Slawenbesiedlung und auf ihre durch Kolonisationsströme gekennzeichnete Entwicklung bis zur Periode des Hochmittelalters orientiert. Dank der systematischen Forschungsarbeit vor allem von F. Javorský hauptsächlich in der slawischen Agglomeration Čingov (an der Grenzscheide der Kataster von Smižany/Schmögen und Spišské Tomášovce/Tomsdorf) können wir heute den Besiedlungsprozess unserer Vorfahren – der Slawen, und zwar seit der zweiten Hälfte des 8. Jahrhunderts wenigstens im Allgemeinen verfolgen. Die Ansiedlung war in die fruchtbareren Terrassen konzentriert, und zwar vorwiegend in die Umgebung von Čingov – dem Residenzzentrum der Zips. Auch wenn wir nur sehr wenig über die Urbanisierung dieser

²¹⁹ M. ZADNIKAR: *Die Kartäuser : Der Orden der Schweigenden Mönche*. Köln 1983, s. 314.

²²⁰ KÚTNIK: K predkartuziánskym dejinám, s. 183.

²²¹ SLIVKA: Doterajšie výsledky, s. 426.

²²² SLIVKA: Príspevok k lokovaniu, *passim*.

²²³ J. VOJTAS: Z minulosti krížovníckeho prepoštvstva v Lendaku, in: *Vlastivedný zborník Spiš 1*, Košice 1968, s. 57–87 a J. REYCHMAN: Klasztor w Lendaku i jego dawna przynależność do opactwa Miechowskiego, in: *Nasza Przeszłość*, roč. 19, 1964, s. 33–60.

²²⁴ ŽÁRY: *Dvojloďové kostoly*, s. 50, pozn. 16 a s. 280.

²²⁵ J. KARÁCSONYI: *Szt. Ferencz rendjének története Magyarországhon 1711-ig*, vol. 1. Budapest 1922, s. 117.

²²⁶ N. PFEIFFER: *A Dominikosrend magyar zárdainak vázlatos története*. Kassa 1917, s. 39 a S. HORVÁTH: *A Szent Domonkos-rend multjából és jelenéből*. Budapest 1916, s. 188.

²²⁷ J. ŠPIRKO: *Starý kláštor minoritov v Levoči*. Martin 1940, *passim*.

²²⁸ ŽÁRY: *Dvojloďové kostoly*, s. 33–39. J. BUREŠ: Postup stavby minoristického kostola v Levoči, in: *Ars 1*, 1967, s. 152–158. N. URBANOVÁ: Levoča – kláštor minoritov, in: *Pamiatky a príroda*, roč. 1, 1986, č. 1, s. 21.

²²⁹ F. JAVORSKÝ: Záchraný výskum románskeho kostola pri Levoči, in: *ŠZ AÚ SAV*, roč. 19, 1981, s. 97–112.

Gemeinden wissen, sind die erforschten Wohnstätten typisch versenkt, von dem viereckigen Grundriss und mit den Öfen in ihrer Ecke. Slawische Siedlungen wurden in Spišské Tomášovce, Smižany, Spišský Štiavnik (Schebnik, Schawnik), Letanovce (Letendorf), Vydriň (Vidernik), Spišský Štortok (Donnersmark), Spišská Nová Ves (Zipser Neudorf), Odorín (Dirn), Jamník (Jemník) und Domaňovce (Damansdorf) entdeckt. Im Čingov selbst wurde die slawische Burgstätte mit Befestigung mit einer Kammerkonstruktion (die Breite in der Grundebene 330 Zm) und mit dem 120 Zm starken, trocken gebauten Stirnmauerwerk entdeckt. Im befestigten Areal wurden auch die ersten Gräber (Skelettgräber) mit Begleitfunden aus der zweiten Hälfte des 9. Jahrhunderts gefunden. Man kam auf weitere Gräber in der Nähe von der Burgstätte – Smižany-Štrkovisko, Sedlo. Eine weitere Siedlungsagglomeration erstreckt sich in der Umgebung vom Travertinmassiv, Dreveník genannt, auf dem aus der Nordseite Spišský hrad (Zipser Burg) emporragt und auf der Südseite eine kleine befestigte Formation (vielleicht urzeitlichen Ursprungs), die seit dem Ende des 9. Jahrhunderts bis zum 13. Jahrhundert strategisch genutzt wurde. In der nahen Umgebung wurden mehrere slawische Fundstellen im Kataster von Spišské Vlchy (Wallendorf), Spišské Podhradie (Kirchdrauf, Kirchdorf), Žehra (Schigre), Studenec (Kuhlbach) und Oľšaoka (Olschauke) sichergestellt. Eine bisher unerforschte, befestigte, sich westlich vom Dorf Spišský Hrhov (Zipser Gorg) befindende Lokalität ist Hradisko (Burgstätte), wo auch Spuren der slawischen Besiedlung, und zwar auch am Südfuße dieses Berges in der Lage „Pod sv. Dzurom“ (in der mundartlichen Form, das heißt „Unter dem heiligen Georgius“) ausgegraben wurden. Laut dem Namen des Dorfes (in den Quellen als Gargov, Gurgew) und auch dem Namen des Gemeindegebietes kann man eine ältere (Vorkolonisations-) Kirche mit dem typischen Ritterpatrozinium des heiligen Georgius voraussetzen. In der Umgebung der Burgstätte befinden sich etliche slawische Siedlungen: Nemešany-Zalužany (Nemeschan-Zalužany), Doľany (Lichtau), Buglovce (Schreibersdorf) und ähnlich auch weiter in der westlichen Richtung, an mehreren Stellen in der Umgebung von Levoča (Leutschau). Das Popper Becken weist ebenso einige slawische Siedlungsgebiete auf: Poprad-Stráže (Deutschendorf-Michelsdorf), Spišská Sobotka (Georgenberg), Kežmarok (Käsmark), Veľká Lomnica (Großlomnitz), Tvarožná (Durelsdorf), Vlková (Farksdorf) und andere auf. Das vermutete Zentrum Jeruzalembek (Jerusalemberg) über Kežmarok weist, sich zur frühgeschichtlichen Periode (die Púchover Kultur) bekennendes Material auf, und ebenso auch die in der Burg nad Vrbovom gefundenen Denkwürdigkeiten. Das Bild der slawischen Zips bestätigen auch gewässerkundliche und örtliche Benennungen, wie auch die Benennungen der Gemeindegebiete, die seit dem 12. Jahrhundert die Deutschen oder die Ungarn schrittweise übernahmen. Das ursprüngliche slowakische Ethnikum überdauert hier ohne jede Unterbrechung bis zur hochmittelalterlichen Periode, das heißt bis zum 12. Jahrhundert, als das Gebiet der Zips administrativ in den Ungarischen Staat eingegliedert wurde und als sich die selbstständige Gespanschaft der Zips bildete. Das Gebiet der Zips wird in den neuen staatspolitischen Bedingungen zu einem Grenzgebiet. Der Autor beachtet weiter die Wachfunktion der Bevölkerung und einzelner Städte, belegt durch toponymische und schriftliche Belege. Aus der Grenzzone stabilisiert sich mit der Besiedlung der nördlicheren Gebiete die Grenzlinie auf die Kämme der Karpaten, bzw. ins Flussgebiet von Dunajec (Dunavetz). Im weiteren beachtet der Autor die Anfänge der Christianisierung und weist auf das mitteleuropäische Phänomen von Identität der Organisation der Kirchen- und Weltverwaltung hin. Seine Aufmerksamkeit konzentriert er auf Spišský hrad mit dem Aufbau am Ende des 12. Jahrhunderts und auf das gegenüberliegende Pendant – Spišská Kapitula (Zipser Kapitel). Neben der heutigen, in der Hälfte des 13. Jahrhunderts gebauten Basilika des heiligen Martins wurde auch der Klosterkomplex von einem unregelmäßigen Grundriss (94/57 x 86/76 M) „Pažica“ archäologisch erforscht, das in der Metation aus dem Jahre 1274 als „monasterium beati Martini“ erwähnt wurde. Bei den Untersuchungen wurden zwei Bauphasen festgestellt, wobei die ältere Phase vielleicht schon aus dem 12. Jahrhundert stammt (der Forschungsautor A. Vallašek /1999/ setzt den Aufbau schon in dem 11. Jahrhundert voraus). Das Kloster, eher kanonischen Charakters, bestand aus dem Oratorium (mit der Krypta) und aus drei danebenliegenden Räumen für den Betrieb einer nicht zahlreichen Kanonikergruppe (ihre Anzahl lag zu dieser Zeit bei nicht mehr als 3 – 4 Mitgliedern, im Jahre 1282 erhöhte sich die Anzahl auf 6 Kanoniker). Im Beitrag behandelt er auch andere Ordenshäuser in der Zips, vor allem die Zisterzienser in Spišský Štiavnik mit dem königlichen Stift, zwei Kartäuserklostern (Lapis Refugii bei Letanovce und Červený Kláštor/das Rote Kloster am Dunajec), die Antoniter in Dravoce (Drauz) und die Stadtorden (die Franziskaner in Levoča und in Spišská Nová Ves und die Dominikaner in Gelnica/Gelnitz – im 15. Jahrhundert). Er befasst sich auch mit den Fragen der im 13. Jahrhundert markant zum Ausdruck kommenden Eremitenbewegung: Mníšek nad Hnilcom (Einsiedel), Mníšek nad Popradom (Remz). Er behandelt auch das Aufbauen des Pfarrnetzes in der Zips und die Patrozinienanalyse und wirft gewisse Ausgangslösungen für weitere Forschung auf.

Diskusia

Ryszard GRZESIK: Zostal som ako jediný predstaviteľ poľskej historiografie. Myslel som, že možno profesor Ruciński niečo povie o Veľkej Morave a jej vzťahoch s dnešným poľským, malopoľským územím. Myslím, ja neviem, čakám na archeologické nálezy v Malopoľsku. No skúmanie nie je ešte dosť pokročilé. Takže dnešný stav nie je ideálny. V každom prípade dnes je najlepšia argumentácia profesora Labudy. V historiografii je táto otázka živá viac ako sto rokov a samozrejme, že veľa významných poľských historikov interpretovalo tento pasus zo Života svätého Metoda literárne. To znamená, že iste bolo silné knieža vislanské, ktoré sa dostalo do nevhody, jeho knie-

žatstvo bolo pričlenené do Veľkej Moravy, to znamená Krakov bol vo Veľkej Morave. No i on tam v nevhody, bol pokrstený. Tak písal napríklad, taká bola idea Karola Potkaňského, ktorú som v dnešnej prednáške spomenul, ale už iný významný bádateľ, predstaviteľ Ivovskej historickej školy, profesor Władysław Abraham, ktorý je dodnes považovaný za najvýznamnejšieho poľského historika Cirkvi, zdôvodnil, že to sa to nedá udržať. Jeho argumentácia bola prevzatá a rozpracovaná profesorom Labudou. Niet času aby som ju tu predstavil. No v každom prípade čakám na archeologické nálezy. Samozrejme môžete povedať, že také nálezy sa našli. Profesor Krzysztof Wachowski z Wrocławskej univerzity mal raz prednášku v Inštitúte archeológie a etnológie Poľskej akadémie vied v Pozna-

ni, to je dve poschodia nad mojou prácou, takže dobre viem čo sa u archeológov deje. Odôvodnil, že nálezy na Sliezsku reprezentujú horizont pozdno-veľkomoravský či neskoroveľkomoravský. Opýtal som sa ho, či sa tieto nálezy líšia od nálezov z obdobia českého. Predsa vieme, že Sliezsko patrilo k štátu Přemyslovcov až do konca deväťdesiatych rokov 10. storočia. Potom pamätám si, že som sa ešte v kuluároch rozprával s paňou profesor Zofiou Kurnatowskou a i ona sa so mnou zhodla, že tie nálezy môžu byť datované aj do dvadsiatych–tridsiatych rokov 10. storočia, takže tie nálezy dokazujú vlastne českú vládu a nie veľkomoravskú. No a tak isto to môže byť i s nálezmi na Waweli. Stopy najstarších kostolov a patrocínium napríklad krakovskej katedrály svätého Václava – svätý Václav to je evidentne české obdobie, tzn. prvá polovica alebo začiatky druhej polovice 10. storočia. Posledná myšlienka, tu nadväzujem na včerašie moje kuloárové stretnutie s kolegom Miroslavom Števíkem. Rozprávali sme sa o tom Podolínci, o naturálnych hraniciach v stredoveku. Povstala nám otázka, či pre Veľkú Moravu bariéra Karpát, karpatský oblúk, nebol tiež naturálnou hranicou? Mohli byť nejaké vojenské vpády. No i tu je nejasné, z ktorej strany? Analógia je s 13. storočím na Mazovsku a severo-východnom Malopolsku. Vpády Litovcov – nebol ešte štát, ale vpády rabunkove, lúpežné vpády už boli...

Michal SLIVKA: Je to špecifický problém. Nevieť, teraz už nebohá, profesorka Zoll-Adamikowa vydala znovu nálezy zo Zawady Lanckorońskiej v angličtine to vyšlo tzn., že tento veľkomoravský horizont, Naszacowice, ktoré kopal profesor Jacek Poleski, tu existuje. Nejde o to, že tu vlastne mám 5 nálezov a už hovorím, že toto je doklad, že Veľká Morava zasahovala až sem. Profesor Wachowski znovu prehodnotil všetky nálezy. Ide o kultúrny horizont. Ten tu je. Robil aj karolínske nálezy. Aj tie máme v Poľsku a predsa vieme, že Franská ríša až sem nesiahala, ale jej vplyv áno. Mohli sa sem dostať obchodom, alebo inak. Možností je veľa.

K otázke Labudu, resp. Abrahama, Abraham bol, to je stará práca, je dobrá...

Ryszard GRZESIK: ...1893 rok

Michal SLIVKA: ...áno, Organizacja kościoła... Náhodou ju mám v knižnici. Bol to vzdelaný kňaz. Klobúk dole. Je tu Labuda, ale, čo ja viem. No je tu aj druhá hviezda poľskej medievistiky Henryk Łowmiański. Ten má opačný názor... Ty si z Poznane, preto Labudova interpretácia je lepšia... Je to však prinajmenšom diskutabilné. Wachowski v najnovšej štúdií, ktorá vlni vyšla, záver nechal otvorený. Na druhej strane sú nové výskumy vrocavského archeológa Jaworského v Sliezsku, na hradisko už si nespomínam, ktoré znovu dokumentujú veľkomoravský vplyv.

Ryszard GRZESIK: U nás dochádza až k takým absurdným tvrdeniam, to sú absurdity, že v Poľsku sa nachádzala celá cyrilo-metodiánska cirkevná organizácia. Vráťane s metropoliu, že je metropolia cyrilo-metodiánska. Hlásajú to najmä historici zviazaní s pravoslávnu cirkvou. Metodej bol pravoslávny, pravoslávny biskup, takže pravoslávna cirkevná organizácia je staršia ako katolícka. Neskôr bola zničená katolíckymi. No a vydávajú sa také knižky, ako napríklad vyšla na začiatku deväťdesiatych rokov Kiedy Kraków był trzecim Rzymem. Otázka čo Moskva na to?

Michal SLIVKA: Je to cítiť i na tom lublinskom vydaní Świąci Cyryl i Metody, ktoré sa ukázalo asi pred tými ôsmymi rokmi, tie dva tomy...

Martin HOMZA: Mám spoločnú otázku s Mišom Badom. Svätý Martin ako patrocínium sa predsa nachádza na Wiślici. Okrem toho, nechcem tu generalizovať, ale na mnohých miestach, ktoré majú aj na Slovensku centrálnu pozíciu, ako napríklad na Turci, ale aj Bratislave, či na Spišskej Kapitule. Okrem toho patrocínium svätého Juraja, pôvodne neskorofranské patrocínium. Takto všade, kde sa v druhej polovici 10. storočia uchytili Přemyslovci v českom ranom štáte, tak vlastne všade kde prichádzajú a kde si budujú svoje hrady tak pichajú to patrocínium Juraja ako znak svojej moci, ak by sa teda dokázala tá tvoja teória o tom, že svätého Juraja máme aj tu na Slovensku v rozhodujúcich, strategických pozíciách, to by tiež o niečom svedčilo

Okrem toho druhá otázka. Majú jednotlivé sakrálné centrá na Spiši nejaké prepojenie? Je totiž evidentné, že ten vrch Martinský, to je taký starý pohanský kultový okruh, ktorý Cirkev len substituovala novou náplňou, keď to môžeme takto povedať, ale je tu aj naše Kláštorisko. Je to sakrálné centrum, predovšetkým a nie je náhoda, že tam tí kartuziáni prichádzajú. Tiež sme zatiaľ nehovorili o rotundách a oktogónoch na Spiši, to sú tiež zaujímavé veci.

Michal BADA: Ak by ste mi mohli stručne vysvetliť, máme bojové patrocíniá čiže Juraj, Michal, vlastne potom ešte Ladislav, to je takisto, a potom máme Margitu, Margita je vlastne spojená s križiakmi, a potom máme ešte Helenu, takisto je to vlastne s križiakmi, dá sa predpokladať, alebo nejakto rozdeliť systémovo, kto koho presadzoval a prečo?

Michal SLIVKA: Najprv k svätému Jurajovi, ktorého spomínal Martin Homza. Západná Európa ho prevzala. Pôvodne to bol východný patrón. Nechcem o tom hovoriť, ale pozrite Jur pri Bratislave. Opačne by som povedal, opozícia diavla a Boha je zvýraznená v ňom; to isté u ženskej Margity. Pri Danišovciach máme kult svätého Dionýza. Kútnik presadzoval niektoré zaujímavé tézy podľa patrocínií... Pozrite napríklad svätého Jána Krstiteľa. Mám mapy, niektoré mám rozpracované. Žehra by bola zaujímavá, ak by sa tam znova urobil archeologický výskum. Pretože aj keď sme to sledovali, hlavne kolega Javorský, je tam staršia vrstva. Zaujímavé sú typy náhrobných kameňov. Jeden s krížom, možno byzantské vplyvy...

Mária NOVOTNÁ: Mám tiež otázku v súvislosti s patrocíniom svätého Martina, ale trochu mimo región Spiš, asi viete že v Martinčeku sa objavili nástenné maľby, ktoré rozvíjajú Martinskú legendu. že tam je známe to ako mýtnica a podobne, na evanjeliovej strane je postava sv. Martina, biskupa, a hneď vedľa, rovnocenne, dosť výrazná postava sv. Jána Krstiteľa, ale namaľovaná nie v pustovníckom odeve, ale v odeve kňaza, teda v takejto podobe, táto podoba je známa z byzantského umenia, ako by sa dalo vysvetliť toto spojenie, alebo zdôraznenie Martina a Jána Krstiteľa, v tomto, ale myslela som skôr aj na také, mýtnicu a či sa to nedá napojiť povedzme s tým, že tam žije tá tradícia templárov, na nejakú rytiersku reholu, johanitov, alebo niečo také, či to nemohlo mať aj takéto pozadie.

Miloš MAREK: Chcel by som menšiu poznámku o náleze srdcovitého kovania v Bušovciach a snahách niektorých predstaviteľov maďarskej historiografie vyvodzovať z toho, že existoval staromaďarský zabor na Spiši. Práve z toho okolia, neviem či je to priamo z Bušoviec, už si presne nespomínam, ale v druhej polovici 13. storočia sa tam spomína rodina, o ktorej viem, že boli ak už nie priamo pečenežského pôvodu tak istotne nomádskeho pôvodu, takže práve to môže byť dávané do súvislosti s nimi, a tak isto je to aj s tými pečenežskými, nie pečenežskými, hlinenými kotlíkmi, ktorý nehovorili oni to v poslednej dobe sa snažia väčšinou výlučne vzťahovať na maďarské etnikum, ale to sa mi, ja aspoň čo som robil výskumy

ohľadom Slovenska nemôžem povedať žeby to bolo výhradne s Maďarmi, aj Pečenehovia sa mi tam dávajú do toho, napríklad v Bratislavskej vodnej veži. Vyslovene sa tam našiel kotlík a spomína sa tam v tej mýtnici, že bol tam činný istý Pečeneh.

Ešte k patrocínium svätého Martina tu sa ukazuje aké dôležité je pre získanie väčších lepších súvislostí dávať si to na mapu, aj kvôli tomu zisteniu, že to môže byť súvislosť s mýtnicami, napríklad z môjho rodiska, patrocínium svätého Martina aj v Moravanoch je, a tam sa spomína na druhom brehu Váhu v Zoborskej listine vyslovene Porta Regni ako Kapušany, takže určite to má s týmto súvislosť.

Kościół na Spiszu w średniowieczu – stan badań

The Church of Medieval Scepusia – State of Research

*Regarding the topic under scrutiny, the study presents the current state of research in the Polish, Slovak, and Hungarian historiographies. The focus is laid on the Priorate of Scepusia, the medieval orders active in the region as well as the local Fraternity of the 24 priests. It is put forward that the Chapter of Canons at Spišská Kapitula would deserve an entirely new and complex monograph on its history to be written while paying special attention to the issue of topography. Furthermore, it is emphasised that nonetheless the written records kept in local archives are abundant they are under-researched even by Slovak scholars. The author proposes the sources of Scepusia to be published in a form of continuation of the eighteenth century *Analecta Scepusii* and its few supplements.*

Spisz to region historyczny niewątpliwie zadziwiający nie tylko pięknem swojej przyrody, wspaniałymi zabytkami, ale i bogatą przeszłością. Na jej temat pisze się już od kilku stuleci, a literatura, którą współczesny badacz ma do dyspozycji, jest w wielu językach: węgierskim, słowackim, niemieckim, czeskim i polskim. Aby móc w naukowo płodny sposób zajmować się dziejami średniowiecznego Spiszu, trzeba w tych językach czytać. To zadanie niełatwe, ale tylko i wyłącznie wtedy jesteśmy w stanie poznać cały bogaty dorobek historiografii spiskiej. Kilkakrotnie już, przy różnych okazjach, podsumowywano ten dorobek, temu celowi też służy, jak mi nie mam, nasze obecne spotkanie. Dzieje Kościoła na Spiszu w średniowieczu nie doczekały się dotychczas, podobnie zresztą jak cały region, opracowania syntetycznego. Pewnym wzorem może być tutaj praca historyka węgierskiego Laszló Koszty, który kilka lat temu opracował topografię kościelną południowych Węgier w średniowieczu¹. W dotychczasowych podsumowaniach historiografii spiskiej sygnalizowano jedynie prace poświęcone Kościołowi na Spiszu. Tak uczynił Vendelin Jankovič, który w 1974 r. omówił spiską historiografię w książce *Spišské mesta v stredoveku*². Wspomnił on o ważnych pracach Józefa Hradzkyego na temat Kapituły Spiskiej i bractwa plebanów 24 miast, Jana Vencko na temat dziejów cysterskiego opactwa

w Spiskim Štiavniku i Józefa Špirko o klasztorze franciszkanów w Lewoczy³. Wspomniani autorzy, Józef Hradzky i Józef Špirko, to niewątpliwie dwaj najwięksi badacze dziejów średniowiecznego Kościoła na Spiszu w minionej epoce. Kilka lat temu, w 1994 r., odbyła się duża międzynarodowa konferencja w Preszowie poświęcona problematyce Spiszu w ciągu wieków (*Spiš v kontinuite času*, pod red. P. Švorca, Prešov-Bratislava-Wien 1995). Stan badań nad dziejami tego regionu przedstawił wtedy wytrawny znawca tematu, Ivan Chalupčický. W jego omówieniu, z konieczności bardzo syntetycznym, zagadnienie dziejów Kościoła na Spiszu nie zostało wyeksponowane. Ten sam badacz podjął jednakże tę kwestię w osobnym opracowaniu opublikowanym w 1996 r. (*Stav a potreby výskumu cirkevných dejín na Slovensku*, w opracowaniu zbiorowym *Slovenské dejiny v dejinách Európy*, Bratislava 1996). Ważne, aczkolwiek bezpośrednio nie dotyczące naszego problemu, jest opracowanie niezującego już mediewisty węgierskiego Erika Fügediego *Kirchliche Topographie und Siedlungsverhältnisse im Mittelalter in der Slowakei*, wydane w 1959 r.⁴ W najnowszym podsumowaniu spiskiej historiografii, dokonanym przez Zuzannę Kollárovą, autorka ograniczyła swoje rozważania jedynie do historiografii regionalnej, omawiając wydawnictwa poświęcone dziejom poszczególnych miejscowości na Spiszu⁵. Ten typ historiografii rozwija

* Dr hab. Stanisław A. SROKA. Adiunkt i wicedyrektor Instytutu Historii Uniwersytetu Jagiellońskiego. Zainteresowania badawcze: historia Europy Środkowej ze szczególnym uwzględnieniem stosunków polsko-węgierskich w średniowieczu, genealogia, edytorstwo źródeł.

¹ L. Koszta, *A Dél-Magyarország egyházi topográfiája a középkorban*, [w:] *A középkori Dél-Alföld és Szer*, pod red. T. Kollára, Szeged 2000, s. 41-80.

² V. Jankovič, *Spišská historiografia*, [w:] *Spišské mesta v stredoveku*, pod red. L. Holotika i R. Marsiny, Košice 1974, s. 159-172.

³ J. Hradzky, *Initia, progressus ac praesens status Capituli Scepusiensis*, Szepesváralja [Spišské Podhradie] 1901; tenże, *A 24 királyi plébános testvérülete (24 regalium plebanorum fraternitas) és a reformáció*; J. Vencko, *Dejiny štiavnického opátstva na Spiši*, Ružomberok 1927; J. Špirko, *Starý kláštor minoritov v Levoči*, SMS, 1938-1939, s. 227-250.

⁴ „*Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae*”, t. 5, 1959, s. 363-400.

⁵ Maszynopis. Za skorzystanie z tego opracowania serdecznie Autorce dziękuję.

się w ostatnich czasach bardzo prężnie nie tylko na Spiszu, ale i w innych regionach Europy Środkowej. Częściowo historiografię spiską obejmującą zagadnienia chrześcijaństwa na Słowacji w okresie średniowiecza zestawiał niedawno Michal Slivka w artykule opublikowanym w „*Studia Archaeologica Slovaca Mediaevalia*”. Drobniejsze zestawienia bibliograficzne poświęcone przeszłości Spiszu, w tym Kościoła spiskiego, są drukowane w periodyku „*Z minulosti Spiša*”, wydawanego od 1993 r. przez Spišský Dejepisný Spolok. Bibliografii spiskiej nie zamieszczają natomiast wydawane od 1990 r. przez Ośrodek Kultury Turystyki Górskiej PTTK w Szczawnicy „*Prace Pienińskie*”. W niniejszym referacie przy omówieniu dziejów Kościoła na Spiszu w średniowieczu ograniczę się do przedstawienia stanu badań nad dziejami najważniejszych instytucji kościelnych na tym obszarze. Poza zasięgiem moich zainteresowań jest organizacja parafialna, ruchy religijne czy wreszcie życie duchowe. Zatem moje rozważania dotyczyć będą: Kapituły Spiskiej, klasztorów na Spiszu (kartuzów, cystersów i franciszkanów) oraz bractwa plebanów.

Początki Kapituły Spiskiej giną w pomroce dziejów. W roku 1209 w dokumencie króla węgierskiego Andrzeja II występuje prepozyt Kapituły Adolf. Jest to zarazem najstarsza pisemna wzmianka o Spiszu. Na zorganizowanej w 1994 r. w Preszowie konferencji „*Spiš v kontinuite času*” Ferdinand Uličný wygłosił referat, w którym za najstarsze pisane wzmianki o Spiszu uznał informacje Jana Długosza, największego polskiego kronikarza doby średniowiecza, zamieszczone w jego *Annales seu cronicae incliti regni Poloniae* pod rokiem 1132 i 1193. Według tego badacza Długosz pisał tam o Spiskiej Starej Wsi. Niestety, te interesujące dywagacje należy odrzucić, Jan Długosz bowiem żył w XV w. i w żadnym wypadku nie możemy traktować jego kroniki jako źródła do wieku XII. Dzieli go od tych wydarzeń dobre kilkadziesiąt lat.

Wiemy, że na mocy postanowień papieskiego legata Gentilisa wydanych w Budzie w 1309 r. Kapituła Spiska miała liczyć 16 kanoników. Na czele Kapituły stał prepozyt, który przez całe średniowiecze nie sprawował godności biskupiej. Wyjątkiem był jedynie Jakub de Farkasfalva, który występuje w źródłach pod koniec XIII w. z tytułem biskupa spiskiego. Wiadomo również, że w połowie XIV w. starania wokół podniesienia Kapituły

Spiskiej do rangi biskupstwa czynili król węgierski Ludwik Andegaweński i jego matka królowa Elżbieta Łokietkówna. Starania te nie zakończyły się jednak powodzeniem. Biskupstwo na Spiszu zostało erygowane bowiem dopiero w 1776 r.⁶

Literatura na temat Kapituły Spiskiej jest dosyć obfita. Pierwszą monografią na jej temat (*A Szepesi prépostság vázlatos története kezdetétől a püspök fedállitásáig*) napisał Márton Pirhalla w 1899 r. w ramach wydawanej wówczas w Lewoczy serii „*A Szepesmegyei Történelmi Társulat milleniumi kiadványai*”. Zaledwie dwa lata później Józef Hradzsky ogłosił dzieło prozopograficzne zatytułowane *Initia, progressus ac praesens status Capituli Scepusiensis*, w którym zestawiał wszystkich prepozytów i kanoników Kapituły od jej początków do czasów współczesnych autorowi. Książka ta była efektem bardzo gruntownej kwerendy źródłowej. Współczesnego czytelnika może też fascynować język (łaciński), w którym została napisana, co niewątpliwie ułatwia korzystanie z niej każdemu profesjonalnemu badaczowi przeszłości, jeśli miał do czynienia ze szkolnymi przynajmniej rudymentami łaciny. Książka Hradzskiego jest do dzisiaj często cytowana i raczej nie ma widoków na to, że zostanie zastąpiona w niedalekiej przyszłości. Po upływie ponad 100 lat dysponujemy obecnie znacznie szerszą bazą źródłową dotyczącą średniowiecznych dziejów Spiszu, w tym dziejów Kapituły Spiskiej. Badania prozopograficzne należą dzisiaj do bardzo modnych, wynikiem czego są, choćby w polskiej literaturze, opracowania składów średniowiecznych kapituł. Wydaje się zatem, że warto, po upływie wieku, podjąć na nowo trud opracowania prozopografii Kapituły Spiskiej, która ze względu na bliskość geograficzną z Polską była w orbicie zainteresowań Polaków i Ślązaków, obejmujących tam beneficja. Również dwóch Ślązaków, księżę opolski Jan Kropidło i Jan Stock, stało na czele Kapituły jako jej prepozyci⁷. Jeszcze w 1901 r. Antal Pór, znany badacz stosunków polsko-węgierskich, ogłosił artykuł o Janie Kropidle jako prepozycie spiskim⁸.

Po intensywnych badaniach historyków z przełomu XIX i XX w. dorobek historiografii powojennej dotyczący średniowiecznych dziejów Kapituły Spiskiej jest dosyć skromny. W 1964 r. Marta Feňarová opracowała katalog średniowiecznych dokumentów prepozytury spiskiej, a ponad 10 lat później monografię kościoła pod wezwaniem

⁶ S. A. Sroka, *Poliaci v Spišskej Kapitule v 14. storoči*, [w:] M. Homza, S. A. Sroka, *Štúdie z dejín stredovekého Spiša*, Kraków 1998, s. 109-112.

⁷ *Ibidem*, s. 117; S. A. Sroka, *Epizody z dejín stredovekého Spiša a Šariša*, Kraków 2001, s. 25-34.

⁸ A. Pór, *János opuliai herceg, szepesi prépost*, „*Századok*”, t. 35, 1901.

św. Marcina napisał Klaus W. Rumiński⁹. Kapituła Spiska znalazła się też w ważnym opracowaniu syntetycznym historyka węgierskiego Erika Fügediego, który w 1959 r. napisał rozprawę *Kirchliche Topographie und Siedlungsverhältnisse im Mittelalter in der Slowakei*. Warty odnotowania jest też artykuł Zuzanny Kovács o jurysdykcji kościelnej na Spiszu w średniowieczu z 1991 r.¹⁰, jak również zupełnie świeży tekst Michala Slivki poświęcony początkom Spiskiej Kapituły („Z minulości Spiša”, R. IX-X, Levoča 2002). Również w polskiej literaturze poświęcono kilka przyczynków średniowiecznym dziejom Spiskiej Kapituły. Marian Gotkiewicz w 1971 r. opublikował w „Naszej Przeszłości” artykuł nt. Polaków w Kapitułe Spiskiej. Uwagi na jej temat formułował również Henryk Ruciński w swojej monografii o prowincji saskiej na Spiszu do 1412 r. (Białystok 1983). Także autor tych słów napisał dwa przyczynki: jeden poświęcony Polakom w Spiskiej Kapitułe w XIV w., a drugi Janowi Stockowi jako prepozytowi na Spiszu w latach 1433-1466. Z dokonanego przeglądu wynika, że współczesna historiografia spiska czeka na nową i spełniającą współczesne wymogi naukowe monografię Spiskiej Kapituły, chociaż wykorzystując dotychczasowe badania można napisać krótki, syntetyczny rozdział dziejów Kapituły Spiskiej do planowanej monografii o Spiszu. Ta nowa monografia (Spiskiej Kapituły) musi być oparta na kompleksowej kwerendzie w archiwach spiskich, jak również w archiwach w Bratysławie i w Budapeszcie.

Pora przejść teraz do przedstawienia stanu badań nad dziejami średniowiecznych klasztorów na Spiszu. Rozpocznę od omówienia historiografii dotyczącej kartuzów w Czerwonym Klasztorze i w Lapis Refugii (Kláštorskó). Założony w 1084 r. przez Brunona z Kolonii zakon kartuzów doczekał się znacznego rozwoju dopiero w XIV-XV w. Na ten też okres przypada powstanie dwóch klasztorów na Spiszu: w Lapis Refugii, najstarszego zgromadzenia kartuzów w Europie Środkowej, oraz w Czerwonym Klasztorze w Pieninach¹¹. Wyjątkowe i dramatyczne były początki spiskiej kartuzji w Lechnicy nad Dunajcem u podnóża Trzech Koron. Są one dobrze opisane

w literaturze¹². Erekcję nowego klasztoru datuje się na 1319 r., kiedy to magister Kokosz Berzevicy przekazał kartuzom z Lapis Refugii 62 łany w Dolinie św. Antoniego nad Dunajcem pod budowę nowego klasztoru. Wznoszenie klasztoru rozpoczęto w 1330 r. Z polecenia pierwszego przeora Jana, dach zabudowań klasztornych pokryto czerwoną dachówką, co dało asumpt do nazwania tego miejsca Czerwonym Klasztorzem. Miejsce to, aczkolwiek pozbawione dzisiaj „milczących mnichów”, położone w pięknym zakątku Pienin przy trasie spływu Dunajcem, bywa tłumnie odwiedzane przez turystów z całej Europy, zwłaszcza latem.

Bardzo obfity jest dorobek dotychczasowej historiografii dotyczący średniowiecznych dziejów Czerwonego Klasztoru. Został on nawet kilkakrotnie zestawiony w odrębnych publikacjach. W 1964 r. Jozef Repčák wydał w Preszowie broszurę *Súpis literatúry na tému: Červený Kláštor a okolie*, natomiast w 1993 r. polski specjalista od kartuzów Rafał Witkowski z Uniwersytetu Adama Mickiewicza w Poznaniu zestawiał najnowszą bibliografię do dziejów kartuzów na Spiszu (na łamach wychodzącego w Salzburgu periodyku „Analecta Cartusiana”). Już w 1886 r. ukazały się dwie publikacje w języku węgierskim omawiające dzieje kartuzów w Czerwonym Klasztorze. Pierwsza z nich to monografia kartuzów na Węgrzech, która wyszła spod pióra Laszló Crescensa Dedeka, natomiast druga to krótki artykuł Gy. Tótha (*Vörös Kolostor. Claustrum montis coronae*), opublikowany w wydawanym wówczas periodyku spiskim „A szepesvármegye Történelmi Társulat Évkönyve”¹³. Z naukowych publikacji słowackich warto wymienić cenny artykuł J. Kutnika *K predkartuzianským dejinám Červeného Kláštoru pri Dunajci*, ogłoszony w „Novych obzorach” w 1966 r., a także książkę *Pieniny-Červený Kláštor*, pod red. S. Pisona, Bratislava 1955. W bibliotece biskupstwa grekokatolickiego w Preszowie pod sygn. 3169 jest przechowywany rękopis niepublikowanej pracy V. Ladomerskiego *Historia Rubri claustru*, napisanej w Preszowie w 1875 r. W literaturze polskiej już w 1880 r. ukazała się niewielka książeczka S. Załęskiego na temat Czerwonego Klasztoru (*Czerwony*

⁹ M. Feňarová, *Spišské prepošstvo. Stredoveké listiny 1248-1526*, Bratislava 1964; K. W. Rumiński, *Die Katherdralkirche St. Martin des Zipser Kapitels*, Bochum 1975; tenże, *Die Kirche St. Martin des Zipser Kapitels*, „Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae”, t. 22, 1976, s. 21-54.

¹⁰ Zs. Kovács, *A Szepesség egyházjogi állása a középkorban*, [w:] *Egyházak a változó világbán*, pod red. I. Bárdosa, M. Bekego, Esztergom 1991, s. 145-146.

¹¹ S. A. Sroka, *Związki kartuzów spiskich z Polską w dobie średniowiecza. Z dziejów kontaktów dawnych ziem węgierskich z Polską*, „Prace Komisji Środkowoeuropejskiej PAU”, t. 4, 1996, s. 41-42.

¹² H. Ruciński, *U dramatycznych początków Czerwonego Klasztoru*, „Prace Pienińskie”, nr 7, 1995, s. 17-21.

¹³ T. 2, 1886, s. 56-78.

Klasztor w Pieninach. Szkic historyczny). Z nowszej literatury warto wspomnieć szkic Henryka Rucińskiego *U dramatycznych początków Czerwonego Klasztoru* i artykuł autora niniejszego tekstu, *Związki kartuzów spiskich z Polską w dobie średniowiecza*.

Czerwony Klasztor posiadał, jak przystało na kartuzów, bogatą bibliotekę. Już w XII w. pisano, że „klasztor bez ksiąg jest jak twierdza bez zapasów żywności”¹⁴. Dlatego też biblioteki wielkich klasztorów liczyły po kilkaset tomów. Kartuzi, którzy nie zajmowali się działalnością duszpasterską, swój czas – zgodnie ze wskazaniem ich założyciela, Brunona z Kolonii – przeznaczali głównie na przepisywanie ksiąg. Biblioteka Czerwonego Klasztoru została częściowo zniszczona w 1431 r. podczas napadu husyckiego. Ona również stała się przedmiotem kilku gruntownych naukowych opracowań. J. Csontos w 1880 r. w rozprawie o XV-wiecznych bibliotekach na Spiszu wspominał też o bibliotece kartuzów z Doliny św. Antoniego¹⁵. Najważniejsze rozprawy poświęcił bibliotece Juliusz Sopko i Adrienne Fodor, opracowując rozproszone obecnie po wielu bibliotekach zbiory dawnej księżnicy spiskich kartuzów¹⁶. Warta odnotowania jest również praca historyka słowackiego P. J. Gajdoša, który w 1976 r. opublikował w Ameryce obszerny artykuł na temat bibliotek dwóch spiskich klasztorów kartuzów, zestawiając te książki z dawną biblioteką klasztornej, które obecnie przechowuje Biblioteka Narodowa w Martinie¹⁷.

W odróżnieniu od biblioteki Czerwonego Klasztoru archiwum klasztorne uległo prawie całkowitemu rozproszeniu i zniszczeniu. Pod koniec wieku XIX archiwum to znajdowało się w parafii Lechnica, gdzie też korzystał z niego S. Załęski, autor niewielkiej książki na temat historii tego klasztoru. Po II wojnie światowej jego resztki (m.in. 20 dokumentów średniowiecznych) trafiły do Państwowego Archiwum w Preszowie (jak wynika z przewodnika po tym archiwum autorstwa F. Uličného¹⁸). W 1994 r. archiwum przeniesiono do archiwum biskupstwa grekokatolickiego

w Preszowie. W Węgierskim Archiwum Krajowym w Budapeszcie są natomiast fotografie tych dokumentów. Jest to zatem niewielka resztką bogatego zapewne niegdyś zbioru archiwalnego¹⁹.

Druga ze spiskich kartuzji, w Lapis Refugii, została założona w 1299 r. Pierwsi zakonnicy przybyli do klasztoru już w 1307 r. Pomyślny rozwój Lapis Refugii został przerwany w 1433 r. wskutek napadu husytów. Klasztor został na dłuższy czas opuszczony. Mnisi przebywali czasowo w Lewoczy, gdzie w centrum miasta zbudowali sobie dom zakonny. Jednakże miejsce to nie odpowiadało ich przyzwyczajeniom, tj. życiu w samotności, niebawem przeto powrócili do Lapis Refugii. Od 1478 r. zaczęli z wielkim animuszem odnawiać zniszczony klasztor. Z pomocą przychodzili dobrodziejcy, m.in. za czasów przeora Jodoka niejaki Szymon z Lewoczy wybudował stalle w kościele, jak też położył podłogę, natomiast Stefan Máriásky podarował klasztorowi młyn i staw rybny w miejscowości Smižany²⁰. Literatura dotycząca tej kartuzji spiskiej jest w miarę obfita. Oprócz wspomnianej już wyżej rozprawy historyka węgierskiego L. Dedeka na temat klasztoru pisał w 1924 r. Matúš Pájdušak w książce *Dejiny kláštoru kartuzianského na skale útočistia*. Przed wojną powstała też praca M. Svobody *Skala útočistia – Lapis Refugii*²¹. Dużo uwagi temu klasztorowi poświęca w swoich badaniach Michal Slivka. W 1969 r. ogłosił w czasopiśmie „Vlastivedný Časopis” artykuł na temat Kláštoriska²², w roku 1970 w „Nových obzorach”²³, a w 1995 r. w Spiskiej Nowej Wsi książkę²⁴. Autor niniejszego artykułu w 1996 r. zanalizował kontakty kartuzji w Lapis Refugii z Polską w średniowieczu. Bibliotekę klasztorną przebadali wspomniani już wcześniej Adrienne Fodor, Juliusz Sopko i P. J. Gajdoš. Ważnym epizodem w dziejach kartuzji w Lapis Refugii był swoisty mecenat nad tym klasztorom Piastówny cieszyńskiej Jadwigi, wdowy po Stefanie Zapolskim, jednym z najbogatszych magnatów Węgier, czemu poświęciłem uwagę w odrębnym szkicu²⁵. Warto wreszcie

¹⁴ L. Moulin, *Życie codzienne zakonników w średniowieczu (X-XV wiek)*, Warszawa 1986, s. 197.

¹⁵ J. Csontos, *Adalék a szepesség XV. Századi könyvtárákhoz*, „Magyar Könyvszemle”, t. 5, 1880, s. 354-363.

¹⁶ J. Sopko, *Stredoveké rukopisy na Spiši*, [w:] *Spišské mesta v stredoveku*, Košice 1974, s. 114-120; A. Fodor, *Die Bibliothek der Kartäuser Lechnitz in der Zips vor 1500*, [w:] *Armarium. Studia ex historia scripturae, librorum et ephemeridum*, Budapest 1977, s. 1-22.

¹⁷ P. J. Gajdoš, *Book Production and Libraries of the Carthusians in Slovakia*, „Slovak Studies”, t. 16, 1976, s. 185-220.

¹⁸ *Státný archív v Prešove*, oprac. F. Uličný, Bratislava 1959, s. 66.

¹⁹ Węgierskie Archiwum Krajowe w Budapeszcie, DF 266967-266996.

²⁰ S. A. Sroka, *Związki kartuzów spiskich...*, s. 42.

²¹ Olomouc 1937.

²² T. 18, 1969, nr 1.

²³ „Nové obzory”, t. 12, 1970, s. 261-279.

²⁴ M. Slivka, *Kláštorisko. Skala útočistia*, Spišská Nová Ves 1995.

²⁵ S. A. Sroka, *Mecenas Piastówny cieszyńskiej Jadwigi (+ 1521) nad klasztorom kartuzów w Lapis Refugii na Spiszu*, [w:] *Klasztor w społeczeństwie średniowiecznym i nowożytnym*, pod red. M. Derwicha, A. Pobóg-Lenartowicz, Opole-Wrocław 1996, s. 395-397.

wspomnieć tutaj, że na początku XVI w. została spisana przez anonimowego autora kronika klasztoru zatytułowana *Fundatio Lapidis Refugii*. Została ona opublikowana drukiem w II tomie *Analecta Scepusii* i jest ważnym źródłem do dziejów klasztoru²⁶. Podsumowując aktualny stan badań nad dziejami spiskich kartuzji, trzeba zauważyć, że historycy wielokrotnie podejmowali ten temat, i to zarówno badacze węgierscy, słowaccy, jak i polscy. Wynikało to z wielu względów, przede wszystkim z szerokich kontaktów, jakie mieli spiscy kartuzi, jak i niewątpliwie z tego, że na obszarze średniowiecznej Polski nie było ani jednego zgromadzenia kartuzów. Oczywiście prowadząc dalsze badania archiwalne niejedno można dodać lub uzupełnić, nie ulega jednak wątpliwości, że na podstawie dotychczasowych badań można napisać syntezę dziejów tych dwóch spiskich klasztorów.

Bogatą historiografię ma również kolejny klasztor, który ulokował się na Spiszu, mianowicie franciszkanie w Lewoczy. Jego początki budzą do dzisiaj naukowe emocje. Dyskusję na ten temat podsumował ostatnio Gabriel Lukáč w artykule *Stredoveký kláštor minoritov v Levoči*, opublikowanym w tomie V-VI periodyku „Z minulosti Spiša” (1999). Założenie franciszkańskiego konwentu św. Władysława w Lewoczy jest związane z urbanistycznym rozwojem miasta w drugiej połowie XIII w. Dokładne przedstawienie jego początków i późniejszego rozwoju jest trudne z uwagi na brak źródeł, które prawdopodobnie spłonęły w licznych pożarach miasta w drugiej połowie XVI w., kiedy z dymem poszło również miejskie archiwum. Historycy przykładają zatem dużą wagę do pochodzących z późniejszych wieków kronik, które dostarczają pewnych informacji o dziejach tego konwentu. Przyjmuje się, że fundacja klasztoru franciszkanów w Lewoczy miała miejsce w roku 1308, a fundatorem był graf Dank identyfikowany z żupanem zwoleńskim magistrem Władysławem Doncsem. Niektórzy badacze domniemują jednakże, że fundatorem mógł być Kokosz Berzeviczy, który za zabicie Fryderyka, syna komesa Arnolda z rodu Görgeyów, został zobowiązany do ufundowania 6 klasztorów, a wiemy, że wśród nich był Czerwony Klasztor w Pieninach. Osoba fundatora klasztoru franciszkanów w Lewoczy wciąż nie jest pewna i wymaga dalszych badań.

Jeszcze przed II wojną światową artykuł na temat tego klasztoru napisał wytrawny znawca kościelnej problematyki spiskiej Józef Špirko. W 1982 r. ukazały się dwie prace poświęcone naszemu klasztorowi: N. Urbanovej *Levoča – kláštor minoritov. Umelecko-historický a architektonický výskum a návrh na obnovu pamiatky*²⁷ oraz Ernő Márosi w ramach większej pracy o architekturze franciszkańskiej na Węgrzech²⁸. W roku 1983 V. J. Gajdoš zamieścił artykuł o franciszkanach na Słowacji w średniowieczu w I tomie zbiorowego opracowania *Zakony franciszkańskie w Polsce*, który zredagował Jerzy Kłoczowski. Duże zainteresowanie naukowe tym konwentem w latach dziewięćdziesiątych XX w. związane było z planowanymi wykopaliskami archeologicznymi, które następnie przeprowadzono w latach 1992-1996. Obszerną i wyczerpującą pracę na temat tego klasztoru napisał w 1992 r. Ivan Chalupecký, znamienity badacz przeszłości Spiszu, który niedawno obchodził 70. rocznicę swoich urodzin. Szkoda, że ta cenna rozprawa nie ukazała się drukiem. Pierwsze wyniki przeprowadzonych w klasztorze badań archeologicznych omówił wspomniany już Gabriel Lukáč.

Dobrze opracowany jest również klasztor cystersów w Spiskim Štiavniku. Wyczerpującą monografię napisał niegdyś, w 1927 r., Jan Vencko. Z nowszych badań warto tutaj wymienić pracę Michala Slivki z 1991 r. *Cisterciiti na Slovensku*.

Ważnym elementem kościelnej organizacji na Spiszu w średniowieczu było bractwo plebańskie. Na temat jego genezy istnieją dwa poglądy omówione szczegółowo w monografii Henryka Rucińskiego *Prowincja saska na Spiszu do 1412 r.* Jedni wywodzą genezę bractwa od prepozytury spiskiej. Zawiązanie bractwa w 1239 r. miałyby być rezultatem dążeń plebanów do emancypacji od ucisku finansowego prepozytury. Drudzy, przede wszystkim Antoni Fekete-Nagy, odrzucając tę datę przesuwają powstanie bractwa na koniec XIII w. Również na terenach sąsiadujących ze Spiszem istniały podobnego rodzaju bractwa plebanów. W dotychczasowej literaturze bractwo plebanów spiskich jest dobrze opracowane. Już Józef Hradzsky, znamienity badacz kościelnych dziejów Spiszu, poświęcił mu rozprawę. Dalsze uwagi na jego temat formułowali Antoni Fekete-Nagy, Göző Brückner i inni²⁹. Całą dyskusję naukową

²⁶ XVIII-wieczna kopia tej kroniki znajduje się w Węgierskim Archiwum Krajowym w Budapeszcie, E szekció 151 (Acta ecclesiastica ordinum et monalium), Camald de Lechnicz, Fasc. C, nr 25. Na tę kronikę zwrócił mi uwagę mgr Vladimír Rábik w dyskusji nad moim referatem, za co wyrażam mu głęboką wdzięczność.

²⁷ Prešov, 1982 (maszynopis; posiada m.in. Památkový ústav, regionálne stredisko Levoča).

²⁸ E. Márosi, *Franziskanische Architektur in Ungarn. 800 Jahre Franz von Assisi*, Krems 1982.

²⁹ A. Fekete-Nagy, *A Szepesség területei és társadalmi kialakulása*, Budapest 1934; G. Brückner, *A reformáció és ellenreformáció a Szepességen*, t. I (1520-1745), Budapest 1922.

podsumował i przedstawił na podstawie badań archiwalnych własne oryginalne tezy historyk polski Henryk Ruciński.

Dobrze wiemy w ten sposób do końca naszych uwag, z konieczności dosyć ogólnych. Na podstawie tego przeglądu można dojść do konstatacji, że dzieje Kościoła na Spiszu w średniowieczu są opracowane w dotychczasowej historiografii całkiem dobrze. Pozwala to na syntetyczne przedstawienie tego zagadnienia w planowanej monografii o Spiszu. Nie znaczy to oczywiście, że wszystkie wątki zostały opracowane w sposób zadowalający. Ciągłe brakuje nowoczesnych monografii wielu kościelnych instytucji na Spiszu, z Kapitułą Spiską na czele. Takie prace nie rodzą się jednak z dnia na dzień i trzeba będzie na nie trochę poczekać. Pewnym pocieszającym elementem jest fakt powiększania się kręgu osób badających w naukowy sposób spiskie średniowiecze. Czekają na nie nie tylko bogata spiska literatura, ale przede wszystkim wiele metrów bieżących materiałów archiwalnych. Na koniec chciałbym się podzielić pewną refleksją, która towarzyszy mi od wielu lat, od momentu, kiedy po raz pierwszy zetknąłem się ze spiską problematyką przy okazji badania związków polsko-węgierskich w średniowieczu. Czytając prace naszych poprzedników z XIX i XX w. poświęcone Spiszowi zauważamy, że były

to dysertacje zazwyczaj oparte na bardzo dogłębnej kwerendzie źródłowej. Sprzyjała temu w miarę swobodna znajomość języków źródeł, łaciny i staroniemieckiego, jak również paleografii. Oprócz rozpraw nasi poprzednicy wydawali też źródła do dziejów Spiszu, poczynając od *Analecta Scepusii* Karola Wagnera poprzez jego, nielicznych zresztą, kontynuatorów. Dzięki temu mamy w miarę obszerny korpus źródeł spiskich. Ci nasi poprzednicy wydawali też drukiem katalogi archiwów, również i dzisiaj ułatwiające korzystanie ze zbiorów archiwalnych. Przedstawiam to wszystko dlatego, abyśmy my, ludzie żyjący w XXI w. i zajmujący się, podobnie jak nasi poprzednicy, historią Spiszu, nawiązali do tych pięknych tradycji i wydawali źródła archiwalne, zanim nie ulegną one całkowitemu zniszczeniu. Byłoby to z jednej strony chwalebną kontynuacją wydawnictwa *Analecta Scepusii*, a z drugiej poszerzeniu uległby zasób źródeł stanowiący podstawę licznych naszych prac. Jestem głęboko przekonany, że są osoby w pełni predystynowane do podjęcia takiego wysiłku, tak aby nasi następcy, którzy będą pisać dzieje Spiszu za 100 i więcej lat, mogli o nas wyrażać się tak samo pochlebnie, jak my wyrażamy się dzisiaj o naszych poprzednikach i aby z taką samą pieczołowitością zbierali w bibliotekach nasze książki, jak my dzisiaj zbieramy Schmauka, Bardossyego i Webera.

Die Kirche in der Zips im Mittelalter – Stand der Forschung

Das Referat zeigt den momentanen Stand der Forschung zu diesem Thema in der polnischen, slowakischen und ungarischen Historiographie. Der Autor beschäftigt sich mit dem Zipser Kapitel, den mittelalterlichen Orden in der Zips sowie auch mit der Zipser Bruderschaft der Pfarrer (Fraternität der 24 Pfarrer). Er deutet auf die Stellen, die sich noch eine weitere Teilforschung verdienen, zum Beispiel die Geschichte von Červený kláštor (Rotes Kloster) oder die neue Synthese der Geschichte des Zipser Kapitels, aber vor allem ihre Prosopographie hin. Sosehr die damalige Arbeit von Josephus Hradzky auch heute noch genutzt wird, erfüllt sie nicht mehr die modernen Anforderungen. In seinem Referat unterschreicht der Autor das Reichtum der Zipser Archive und ihre mangelhafte Ausnützung und das genauso aus der Seite der slowakischen Historikern. Dieser Stand führt dazu, dass wir uns in einem Kreis der publizierten Quellen bewegen. Der Referent reizt zu einer often Ausnützung der Archivmaterialien und vor allem zur Ausgabe der Zipser Quellen an. Das wäre eine lobungswerte Kontinuität zur Edition Analecta Scepusii aus dem 18. Jahrhundert und zu ihren wenigen Supplementen.

Diskusja

Marián Miškovič: K prednáške pána doktora Sroka. Som Spišiak a zaobráam sa históriou Spiša a trošku som sa dotkol i obdobia zálohovania 13 spišských miest a ich samosprávnosti. Viem teda, že farárov si volili mestské rady. Chcel by som teda vedieť, či niekto z poľských historikov sa zaoberal touto otázkou?

Stanisław A. SROKA: Na wstępie mojego referatu powiedziałem, że ja się organizacją parafialną nie będę zajmował. Organizację parafialną, życie duchowe i wszystko związane z ruchami religijnymi odsunąłem na bok, bo byłoby tego za wiele. Zajmowałem się tylko instytucjami. Natomiast opowiadając na pana pytanie, czy ktoś w polskiej literaturze się tą kwestią plebanów zajmował, muszę stwierdzić, że nie, ale warto by ten problem opracować kompleksowo.